De Gulden Passer. Jaargang 19

bron
De Gulden Passer. Jaargang 19. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1941

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005194101_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

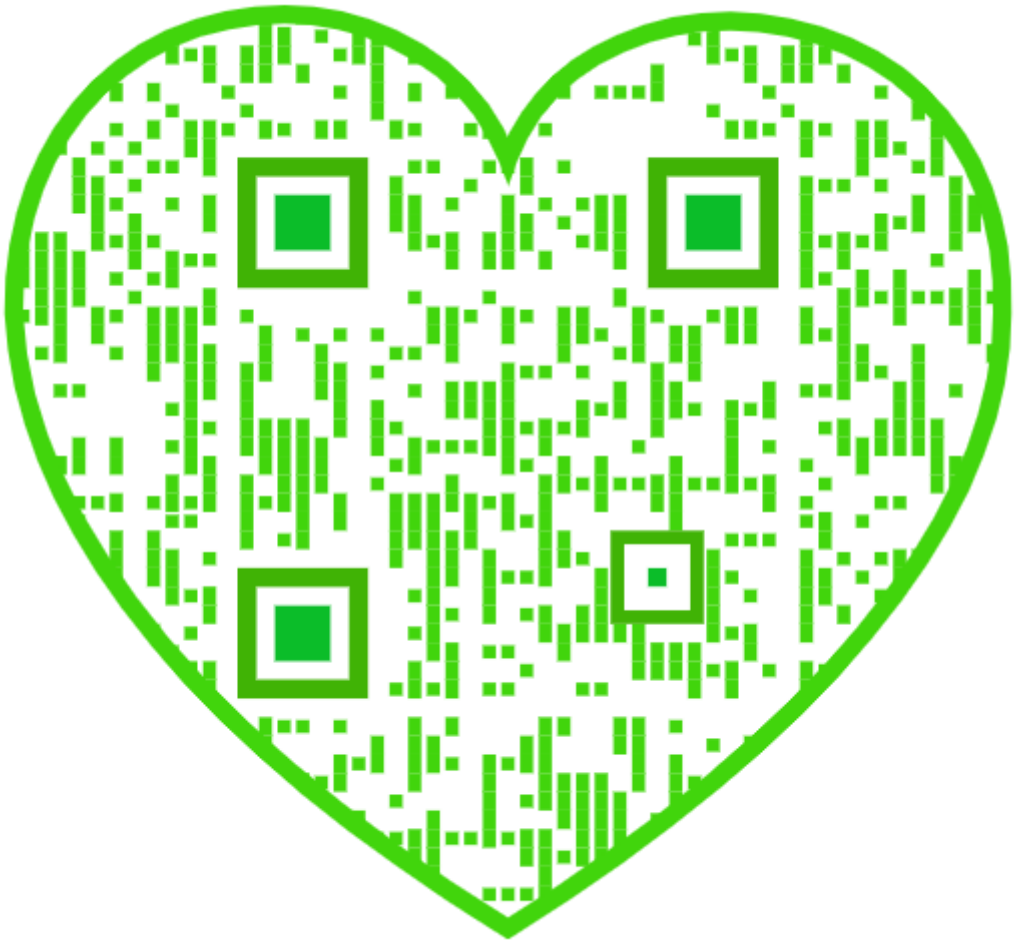

[De Gulden Passer 1941]

[Nummer 1-2]

Inleiding tot de door Dr. C. Sobry bezorgde vertaling van Justus Lipsius' 'De Bibliothecis Syntagma'(*) door G. Schmook

Aanleiding tot de vertaling

Iets meer dan de gewone en algemene verhouding, welke tussen Joost Lips en Pieter Pauwel Rubens bestaat, heeft het voornemen van het Bestuur van het Zesde Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen om, in het Rubensjaar 1940, Lipsius' werkje ter bespreking te brengen, niet ingegeven, want zo er al enig verband kan gelegd worden tussen de bedrijvigheid in de letteren van den huisgod van de Plantijnse werkstede, Lips, en de voornaamheid, waarmede Rubens zijn illustratieve gaven ten dienste stelde van Moretus om de publicaties van den huisvriend te verluchten, dan kan niets meer dan de tijdssfeer, dan de geestelijke verwantschap, dan de politieke belangstelling, dan het gelijkaardig bewust ondergaan van de dingen-die-des-levens-zijn tot gemene deler verklaard worden van Rubens' denken en voelen en van de bizondere bekommernissen, welke Lipsius zijn libellus ingaven, tenzij beroep zou gedaan worden op de innige vriendschap, die den wijsgeer bond aan Pieter Pauwel's broer, Filips, waardoor beide namen als het ware naar elkaar toegegroeid zijn en de twee onafscheidbare elementen vormen van een cultuur-historisch associatie-beeld.

Maar er is ook de vraag te stellen of een Rubensherdenking niet met reden de aanleiding kan vormen tot een onderzoek naar de waarde van een wel beroemde, doch minder gekende en in het Nederlands nog niet vertaalde bibliotheekkundige verhandeling, welke, tijdens Rubens' leven nog, een zeer groot succes te beurt is gevallen.

(*) Lezing gehouden op het VIe Wetenschappelijk Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen, Gent, 31 Maart 1940.

Wordt Rubens gehuldigd, dan gedenkt men ook zijn tijd, en wat die tijd voortbracht. Dus: in welke mate had onze intellectuele wereld deel aan de ontwikkeling van het bibliotheekwezen van die dagen? Bestaat er enige aanleiding om met trots te wijzen op de Vlaamse prestaties in dit domein? Zagen wij de problemen - en die waren er - zo groots als onze schilders hun doeken?

Het is onzin een parelleel te willen ontwerpen tussen het oeuvre van den vruchtbaren schilder en het plaketje van den vlijtigen publicist! Er is alvast een gevoelig leeftijdsverschil. Lipsius - 'digne laudare non possum'(1) - was niet eens bibliothecaris en Rubens zeer zeker een groot vakman. Toch erkent elkeen, die oordelen kan, dat Lipsius' tractaatje - hijzelf spreekt er van als van een 'libellus exiguus'(2) - iets geheel bizonders en aparts is, waaraan tol moet betaald worden, als aan een merkwaardig stuk van een superieuren geest. Het schittert in Lipsius' hand, als het palet bij den Prins.

Dat het boekje voor ons nog enkel documentaire waarde heeft, doet daaraan niets af. Al vast en zeker is het representatief voor bepaalde opvattingen, die tijdens de Renaissance opgeld maakten; als inventaris van de kennis van de Oudheid in zake bibliotheken, werd het niet voorbijgestreefd. Critisch-historisch geeft het blijk van de virtuositeit van zijn ontwerper, wiens vergelijkend materiaal, gelicht uit zijn algemeen en blijkbaar gemakkelijk behandelbaar arsenaal van goed nagewezen citaten, schier onuitputtelijk schijnt.

Het nieuwe voor deze onze tijd ligt in de Nederlandse vertaling van Dr. C. Sobry, waardoor het boekje van eigen grond beter bekend en gewaardeerd kan worden. Het lag voor de Nederlanders immers dood en begraven, niettegenstaande de Franse vertaling van 1800, verloren in een algemeen werk, en

(1) *Vita Ivsti Lipsi sapientiae et litterarum Antistitis. Aubertus Miraeus Bruxellensis, Canonicus & Bibliothecarius Antwerp. ex scriptis illius potissimum concinnabat.* Editio altera auctior & emendatior. Antw. 1609. Blz. 70.

(2) *I Lipsi Epistolarum Centuria V Miscellanea.* Antw. 1611. Epistola vii ad Fredericum Morellum: 'Significas De Bibliothecis te vidisse, et placuisse. Argumento non ambigo: tractatu fortasse, quia auctorem amas. Nam illudere te mihi, abest a candore tuo, qui non habet istas fraudulentias. Ceterum, libellus exiguus; sed vel praeivisse in hoc aevo, et immani bonorum contemptu, nonne magnum est? Lov. c. Kal. Dec. 1602.'

de Engelse van 1907, haast onbereikbaar voor het oude vasteland. De eigen vak-literatuur, helaas posthuum, verrijkt te zien met een zo zeldzame en rijpe bijdrage uit Rubens' cultuurperiode, beschouwen wij als een heerlijke Rubensgave.

Het woord 'syntagma'

De generieke term 'syntagma' in de titel van het geleerde werkje is een mode-artikel, dat Justus Lipsius meermaals gebruikt: 'syntagma de amphitheatris', 'syntagma de vestalibus'. Zijn onmiddellijke opvolger aan de Leuvense Universiteit, Erycius Puteanus, grijpt er regelmatig naar. Dr Sobry vertaalde het woord door 'samenvatting'(1). Deze term dient dan ontdaan te worden van al wat zweemt naar een beteekenis als 'overzicht', want in het boekje wordt stof s a m e n -g e o r d e n d , d.w.z. bijeengebracht en o n d e r z o c h t (2), zodat een andere ook in de pen komende vertaling als 'verhandeling' evenmin de juiste waarde en omvang aangeeft. K. Loeffler geeft er in het *Lexikon des gesamten Buchwesens*(3) als omschrijving voor: 'Aufsätze oder Bemerkungen über einen bestimmten Gegenstand, mit dem Nebenton gelehrter Sammelarbeit'(4).

Daarmede kan - precies in ons geval - vrede genomen worden, zo 'gelehrt' hier in zich bergt de bepaling 'critisch onderzocht'. Justus Lipsius' studie is inderdaad een geleerde compilatie over een bepaald onderwerp met het wel omschreven doel een klaar inzicht te verwerven in zekere nog als duister erkende toestanden, een compilatie uit een veertigtal auteurs, waarvan hij de gecontroleerde getuigenissen - op het einde van zijn leven - tegen elkander heeft afgewogen en getoetst aan een eigen steeds nagestreefde opvatting.

In dit *Syntagma,* althans in het bericht tot den lezer, komt de auteur er zelf toe zijn werk - uitvloeisel van een zo 'keurige wetenschap'(5) - te bepalen:

(1) L. Jacob in *Traicté des plus belles bibliothèques publiques et particulières, qui ont esté, et qui sont à présent dans le monde,* Paris 1644, vertaalt de term als 'Document des Bibliothèques'.
(2) Zie blz. 4.
(3) Leipzig, 1937. III, blz. 363.
(4) Zie blz. 37 Beyerlinck's ondertitel.
(5) Zie blz. 59.

> We blijven gehecht aan al wat uit den goeden ouden tijd is; en dikwijls - we hopen het - verrichten wij nuttig werk, wanneer we iets weten op te diepen, in orde te brengen en bekend te maken.[1]

De verschillende stadia van het geleerde tekst-onderzoek staan hier duidelijk opgesomd: nalezen, critisch beoordelen, publiceren. Dat wil zeggen: het werkelijke verleden dienstbaar maken aan een begrijpend heden, met het oog op een gewenste of liever gedroomde toekomst.

Een mooie taak! En zo verschijnt het *Syntagma* geheel in de geest van zijn her-levende tijd, die, naar eigen weten en kunnen, als een her-wording van de om de resultaten en de schittering tot voorbeeld genomen harmonische Oudheid wenste op te staan.

Het onderwerp

Dat een man als Lipsius, wiens hele leven de dienst van de pen gewijd was - droeg hij niet in het jaar van het *Syntagma* een zilveren pen als ex-voto aan O.L.V. van Halle op: 'Hanc, Diva, Pennam, interpretem menties meae'[2], net een ridder, die zijn wapen offert? - dat dergelijk geestelijk werker met iets meer dan genegenheid opzag naar de instelling, welke, per definitie, de producten van zijn penna, en die van andere, verzamelen moet, is begrijpelijk. De arbeid, door hemzelf en zijn tijdgenoten verricht, achtte hij van zo groot belang - er moest ook zooveel herontdekt, of minstens genomen verteerbaar gesteld worden en geschaafd; weergave van het oorspronkelijk tekstbeeld was een eerste opgave - dat een verzekerde bewaring voor het nageslacht van het moeitevolle werk, van de nieuwste veroveringen van het modern gewapend intellect, hem dringend geboden leek.

Een onderzoek naar de wijze hoe zijn meer dan geprezen vrienden, de Ouden, gemeend hadden de eigen, en als onvergankelijk erkende, productie te kunnen bewaren, moest dus, ook naast de filologische aantrekkelijkheid, zijn bizonder nut hebben

(1) Zie blz. 62.

(2) In een Vlaamse brief gericht aan Jan de Grave, zijn neef, ontvanger van zijn geboortedorp Overijssche, schrijft hij op 18.8.1603: 'ick mochte wel eens O.L.V. te Halle besuecken.' (Eigenhandige brieven van J. Lipsius, berustend in het Alg. Rijksarchief Mss. Div. 204^2, met transcriptie van L. Galesloot; verder steeds aangeduid als Vl. Br.)

en tot directe lering strekken. Maar de bewaring was hem niet genoeg in een tijd van actieve doorzetting. Ook het onmiddellijk dienstbaar maken van de opgespaarde, gecontroleerde en van de smetten van een achteloos verkeer gezuiverde stof hield zijn aandacht gevangen en zo moesten Alexandrië, de Alexandrijnse sfeer, hem aantrekken en tot spiegel gelden.

Het *Syntagma de Bibliothecis* behoort in de rij van Lipsius' schriften niet tot de grote werken[1]. In de *Syllabus Operum Iusti Lipsi* - als bijlage verschenen bij Miraeus' *Vita* - rangschikt de levensbeschrijver het onder de rubriek *Historia Romana et externa*, maar in de tekst van de *Vita* - zelf[2] wordt het met het *Syntagma de Vestalibus* en *De militia Romana,* naar de werkmethode en het opzet, zeer wijselijk onder de *Libri Ritualium* ondergebracht en beschouwd als een deel van een serie studies 'in eos congerere, quidquid esset in moribus ritibusque p r i s c i s o b s c u r u m '. Zouden daar bij horen *De Sacerdotibus, De Magistratibus, De Militia, De Bibliothecis, De Nuptiis, De Funeribus* 'et qui tales volebat includere'. Volgen wij den Antwerpsen bibliothecaris in zijn commentaar, dan komen wij zeer dicht bij het werkelijke karakter van dit soort van onderzoeken. Lipsius had er ons trouwens in zijn verklaringen bij Seneca op voorbereid: 'In Ritualium autem libris, minores et singulos ritus, literarum quodam ordine, explicasset; testibus item exemplisque firmasset.'

Justus Lipsius heeft het onderzoek, wat de bibliotheken aangaat, naar verhouding, grondig gevoerd. In het 'epochemachende' werk van E. Edwards *Memoirs of Libraries*[3], dat in 1859 verscheen, verontschuldigde de auteur zich bij zijn specialisten-publiek zo weinig bizonderheden over de oude bibliotheken te hebben medegedeeld: 'Thus far of the Libraries of the ancients. The reader must pardon the meagreness of the account of them;

(1) Fr. Sweertius in het *Compendium* van de *Vita* van Miraeus *(I. Lipsi Flores, ex eius operibus decerpti, per locos communes digesti;* Antw. 1616; Ed. auctior et melior) behandelt het zelfs niet, tenzij in de *Syllabus* van Miraeus.

(2) Blz. 65.

(3) Zie buiten de in de voetnoten bij de vertaling aangegeven bronnen ook: F.J. Teggart: *Contribution towards a bibliography of ancient libraries.* Library Journal 1899; blz. 5-12; 57-59. - H. Gomoll: *Bibliographie des griechisch-römischen Bibliothekswesens 1899-1938.* Buch und Schrift; neue Folge 1938; blz. 96-105 en het werk van Birt, Gardthausen, Dziatzko, da Ricci, Poland, Haeberlin, Ihm, Milkau, Usener, Wendel.

it is all that the accessible materials have enabled me to offer[1]. Maar... J. Lipsius brengt - op één enkele na, den jongen Plinius betreffende - even zoveel citaten aan als Edwards! Een tijdsverschil van 250 jaren! Dat is alvast een mooie prestatie. En verder citeert Edwards, evenmin als Lipsius: Xenophon, noch Aristophanes als bron. Daarom is het merkwaardig te heten, dat de geprezen Edwards nooit den haast vergeten Lipsius - vergeten voor de bibliotheekgeschiedenis - vernoemt als knap en voordeelbrengend voorganger.

Aanvaarden van materiaal houdt geen rechtstreeks verband met de technische interpretatie van de stof-zelf en bewijst niets vóór noch tegen een goed en juist begrip der dingen, zodat tussen de verwerkingen door Lipsius en door Edwards een hemelsbreed onderscheid kan liggen - het door beiden nagestreefde doel verschilde trouwens - en Edwards als jongere in de chronologische orde en als specialist de meerdere kan blijken, maar het blijft voor Lipsius pleiten, dat hij zo ‘ad rem’ was en aanwijzen kon, wáar Edwards zoeken moest.

Voor Edwards gold de zaak, het nuchtere feit; voor Lipsius het wezen. De eerste zocht gebouwen en meubelen, termen en hun tastbare weergave; de tweede, sfeer, arbeidssfeer intellectuele genietingssfeer, culturele politiek.

Deze vaststelling leidt tot de opmerking, dat Lipsius' *Syntagma* ook bruikbaar moet zijn om de opvattingen na te gaan omtrent het bibliotheekwezen hier te lande in de XVIe eeuw; om de stand van de historiografie van het oude bibliotheekwezen in die eeuw en in de onze te bepalen; om door te dringen tot de voorstelling, welke onze humanisten zich van een ideale werkstede maakten.

De plaats van het Syntagma

Als het *Syntagma de Bibliothecis* in eerste druk verschijnt, in 1602, - Lipsius is dan 55 jaar oud en heeft nog slechts vier jaren te leven[2], - lag achter den auteur een eeuw, die een verbazend schouwspel had opgeleverd, geestelijk en staatkundig gesproken. Maar dat niet alleen: de boekenproductie, honderd jaar na de

(1) Blz. 78.
(2) Vl. Br. (zie voetnota blz. 4) 17-3-1603. ‘...Denck ick wat medecyn te nemen, hoe wel niet geern daeraen en komt.’

ontdekking van de drukkunst - deze was dan juist tot haar technische volwaardigheid gekomen - was in de wereld geweldig en voor deze tijd onnoembaar snel gestegen. Het tempo van de aangroei zou niet meer verzwakken. Dat kon men voorzien en daarop werd ook niet gehoopt. Het boek was - nog vóór Lipsius' komst - overigens als wapen ontdekt en de aanmaak werd voor zoveel als doenlijk was bevorderd, terwijl Luther, bekommerd om het geestespeil, in 1524, zijn zendbrief schrijft *An die Ratherrn aller Stedte deutsches Lands,* deze voogden wijzende op de noodzakelijkheid in de plaatsen van enige betekenis 'Fleys und Koste nicht zu sparen' om bibliotheken-van-het-gedrukte-boek, als tegenhangers van de verkwijnende middeleeuwse libryen-van-het-handschrift, op te richten. De verscheidenheid in de uitgaven, het besef dat de vloed weldra niet meer zou te overblikken zijn of - zelfs voor de hoogst belangrijke edities - in het geheugen niet meer op te nemen, bracht in 1545(1) - twee jaar vóór Lipsius' geboorte - Konrad Gessners *Bibliotheca,* die in haar volledige titel een dubbel oogmerk verraadt, maar in hoofdzaak - en door de realiteit der dingen - tot het domein van de b o e k b e s c h r i j v i n g behoort: *Bibliotheca universalis sive catalogus omnium scriptorum locupletissimus in tribus linguis latina, graeca et hebraica exstantium.* Daarmede was de inventoriëring van de productie ingezet, een werk begonnen, dat in zijn algemene vorm en in zijn gespecialiseerde opvatting nooit meer eindigen zou. De grondidee van de onderneming Gessner is de universaliteit, die evenwel haar beperking krijgt in de drietaligheid van het onderzochte domein, niet omdat hij andere talen verafschuwd zou hebben, maar omdat het geestelijke verkeer hoofdzakelijk binnen deze beperkt bleef en de bronnen haast geen andere bestreken. Mocht in Gessners geest eens de gedachte rondgespookt hebben, binnen zijn beperking, een algemene volledigheid te bereiken, de werkelijkheid zal hem dra tot minder utopische opvattingen gebracht hebben in zijn tijd zonder verzekerd en intens verkeer en stellig heeft hij nooit gehoopt eens een boekenverzameling op te bouwen of opgebouwd te zien, waarvan zijn lijst het spiegelbeeld zou zijn.

Maar aanvaardde men de conceptie b i b l i o t h e c a u n i -

(1) 1545-1548/49.

v e r s a l i s , dat is universele boekenl i j s t , al ware het maar, in een tijd van internationale solidariteit in het uitdrukkingsmiddel, als bestreving naar een ideale mogelijkheid, men bevroedde zeer wel, dat er ook nog een ander vraagstuk wachtte; dat van de i n z a m e l i n g en het is wellicht de overtuiging, dat een universele inzameling nog minder goed te verwezenlijken zou zijn dan wat ook, welke Gessner er toe bracht zijn lijst aan te leggen. En buiten beide vraagstukken stond er nog een ander: er was de b e r g i n g van de steeds wassende stapels boeken, en niet de berging alleen: ook de o r d e n i n g -v o o r -h e t -g e b r u i k zonder dewelke een verzameling boeken nooit tot bibliotheek groeit.(1)

Florian Trefler, een Benediktijn van Benediktbeuern, zorgde in dat opzicht, in 1560, voor het oudst bekende bibliotheektechnisch schrift van de Renaissance - eveneens op het einde van zijn leven - en heette zijn werk: *Methodus, exhibens varios indices et classes subinde, quorumlibet librorum cuiusvis Bibliothecae brevem, facilem, imitabilem ordinationem...* Hieruit spreekt reeds een bepaalde zin voor systematiek, welke trouwens in de vele encyclopedische werken van de tijd - 'liber' voor 'liber' en 'caput' voor 'caput' - met spitsvondige vlijt bedreven wordt.

De bisschop van Tortosa, Johannes Bapt. Cardona, stelde ten behoeve van Koning Filips II voor de in uitzicht genomen bibliotheek van het Escorial - in 1587, weer op het einde van zijn leven - o.m. het tractaat op: *De regia s. Laurentii Scorialensis bibliotheca recte instituenda consilium.*(2) Trefler en Cardona - en bij hen voegt zich Fries in 1589, wel gezeid op 5 Maart, met zijn brief aan Paulus Melissus, den Heidelbergsen bibliothecaris(3) - kregen hun onnavolgbaren en sindsdien klassiek geworden meester in Gabriel Naudé, die, piepjong ditmaal, zijn fraai en enthousiast geschreven *Advis pour dresser une bibliothèque* in 1621 publiceerde.(4)

(1) Naudé critiseert bijv. het gebrek aan ordening in de Ambrosiana. Blz. 92. Zie noot 4.

(2) Cf., ook Claude Clement: *Musei sive bibliothecae tam privatae quam publicae estructio, instructio, cura, usus.* 1628, beinvloed door het Escorial. Invloed van Arias Montanus op beide.

(3) Voor de systematiek is er ook nog Christ. de Savigny: *Tableaux accomplis de tous les arts libéraux, amassés et réduits en ordre pour le soulagement et profit de la jeunesse.* 1587. Ed. 2a. 1619.

(4) Uitg. 1876 'réimprimé sur la 2e éd.'; Paris 1644.

Tussen de eerste pogingen en het programma met zo'n degelijke en definitieve allures van Mazarins bibliothecaris ligt de verschijning van ons *Syntagma.* Een eersteling op bibliotheconomisch gebied is de publicatie dus allerminst en in de rij van de auteurs van studies aan boek en biliotheek gewijd, komt Lipsius niet eens onder het eerste tiental voor. Maar velen kijken verkeerd toe, wanneer zij de chronologische orde van de schriften opstellen. Immers zij schikken onder elkaar wat bibliografisch werk is (Gessner, Du Verdier, La Croix du Maine) en wat tot het bibliotechnische genre(1) behoort (Trefler, Cardona, A. Rocha: *De bibliothecarum inventione et incremento, ac de caeteris rebus ad eas pertinentibus tractatio,* 1591), waarbij zelfs over het hoofd gezien wordt, dat tussen inrichting en gebruik van de bibliotheek (Puteanus: *De usu fructuque librorum et bibliothecae ac Muse'i Ambrosiani,* 1606)(2) nog een grondig onderscheid te maken is. Dat euvel is zo groot, dat een toch gewikst bibliopracticus als The Rev. Thomas Frognall Dibdin in zijn *Bibliomania, or Book Madness, a bibliographical romance* (1809) de verschillende auteurs in één rij laat opmarscheren, zeer ten nadele van onzen Justus Lipsius, die toch de eerste komt aandragen met een vrij volledige critische geschiedenis - hoe beknopt ook - van de oude bibliotheken, en als dusdanig lange jaren het terrein blijft beheersen, al komen velen daar grasduinen.(3)

Wel was de oudheid in zekere schriften reeds aangeraakt (Neander: *De bibliothecis vetustis,* 1565; Gerlachius: *Oratio*

(1) Foppens in *Bibliotheca Belgica,* Brussel, 1739; II, 786, geeft eveneens een te algemene en gedeeltelijk-verkeerde karakteristiek: '*Bibl. Synt.* ubi etiam de ornatu (wat zeer juist is) et dispositione (wat het veel, veel minder is) bibliothecarum veterum.'

(2) Jean Pie Namur vermeldt in *Bibliographie paléographico-diplomatico-bibliologique générale ou Répertoire systématique...* (naar het model van J.S. Ersch: *Literatur der Geschichte und deren Hülfswissenschaften* van 1827 opgevat) 1838; VIe Partie, *Bibliographie* zonder auteursaanduiding: 'Traite de l'usage d'une bibliothèque de Milan'. Klaarblijkelijk werd door hem het werkje van Puteanus bedoeld, dat in werkelijkheid is de neergeschreven tekst van een *Oratio* in 1605 te Milaan uitgesproken. Deze speech komt onder verschillende titels voor. Eerste druk: *De usu fructuque librorum.* Mediolani, Malatesta, 1606. Opgenomen in *Eryci Puteani Suada Auspicalis sive Orationum selectarum praemetium cum Epidigmate Historico.* Hanover 1606. Daarin *Oratio* VI, pag. 101-111. Komt ook voor in *Suada attica* (1615).

(3) Een laconische, doch juiste bepaling komt voor in *Memoire pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres avec un catalogue raisonné de leurs ouvrages.* Paris. Tome XXIV. 1733.

de bibliothecis earum instituendarum et conservandarum curam magistratui incumbere, Budapest, 1596); maar een zo volledige samenordening van wat men menselijkerwijze weten kón, heeft enkel Lipsius kunnen schrijven, al moet daarom de waarde van wat Th. Zwinger deed niet onderschat worden, die in 1586 een aantal, zij het niet tot op de bron gevoerde, getuigenissen samenbracht in *Theatrum Humanae vitae* en meer bepaaldelijk in het vierde deel van zijn reusachtige, verbluffende en overstelpende compilatie.(1)

Overschouwt men de hele serie van auteurs - die zich van het wezensonderscheid van hun schriften zelf niet steeds bewust zijn - dan treft men, in algemene zin gesproken, zeer weinig werk aan vóór 1600. Vlak na 1600 vestigt Lipsius de aandacht op zich, 1602, met vrij snel elkaar opvolgende herdrukken - en dàt is wel een zeer merkwaardig en vermeldenswaardig feit! - daarna Puteanus (1606) met zijn lof op de kersverse Ambrosiana(2). Kort op elkaar volgen dan een dertigtal andere publicaties - o.m. van Olearius *Oratio de bibliothecis* (1615), waarin de Ouden ook hun deel krijgen - tot Maderus een lijvige bloemlezing publiceert (1666), best gekend door de 3e uitgave

(1) Basel, 1586. Vol. Vigesimum primum, Lib. III. *De exercitatione.* Paragraaf: *Lectio,* considerata-Respectu subiecti, quod legitur, Librorum scilicet et Scriptorum, quo ad. ΚΤΗΣΙΝ Huius est loci librorum studium. Bibliothecae tam privatae quam publicae. Blz. 3816-3819. Ook op blz. 3656 *(Bibliothecae praefecti).* Th. Zwinger werkte op de noten en papieren van Conrad Lycosthènes (cf. *Bibl. Belgica*; Beyerlinck;) en zie blz. 37.

(2) Puteanus is zinnens geweest een geschiedenis te schrijven van de grote bibliotheken van zijn tijd. Aangespoord door Lipsius werk? Eigenaardig wel, dat Puteanus zich niet in het bizonder over het *Syntagma* uitlaat. Hij, de bibliothecaris. (In de *Fama Postuma* - 1629, blz. 63 - *E. Puteani in Iustum Lipsium Pietas* heeft Lipsius' opvolger het trouwens maar heel eventjes over Lipsius' kleinere werkjes betreffende de oudheid. Zouden soms wat bibliotheekdetails op te diepen zijn in de Puteanus toegezonden Italiaanse brieven, berustend in de Kon. Bibl. (19107-19112) of in Puteanus' epistels den Kardinaal Ch. Borromaeus te Milaan geschreven tussen 1606-1626, bewaard in de Ambrosiana (ms. G inf. 51; S 256, 257, 258, 229 inf., 217 inf., 195; 246 inf., 243 inf., 236 inf.,)? Is verder soms zijn overtocht naar Leuven om de erfenis van Lipsius op te nemen de schuld, dat hij het plan - L. Jacob! (zie blz. 24) - niet ten uitvoer bracht? Th. Simar stipt aan (blz. 284: *Etude sur Erycius Puteanus, 1909)* 'Ego Cardinali (Borromaeo) promisi me scripturum de aevi mei bibliothecis publicis. Inter quas primo loco Vaticana erit, secundo Ambrosiana, sive Borromaeo, tertio an Antverpiensis?' (xv. Kal. Sext. 1609). Cf. blz. 37 Beyerlinck. Op te merken is, dat van de Bodleyana geen sprake is: de mededingster, of was haar werking nog niet genoeg doorgedrongen?

bezorgd door Schmidt (1702), Baillet in zijn *Jugemens des Savans* de meeste auteurs beoordeelt (1685) en D.G. Morhof in zijn *Polyhistor*[1] een omstandig overzicht van de verdienstelijke pioniers aanbiedt.

In deze drie kloeke panoramische werken wordt Lipsius - soms met grote omhaal van woorden - de lof toegezwaaid, waarop hij, krachtens zijn universele geleerdheid, recht heeft. Het treffendst uit zich Baillet: 'le nom seul de l'auteur de ce petit livre lui tient lieu d'éloges et d'approbation[2], wat Dibdin, die Morhof en Baillet vlijtig heeft doorgenomen er toe brengt te constateeren: 'Let us not forget that the celebrated Lipsius condescended to direct his talents to the subject of libraries, and his very name, as Baillet justly remarks, is sufficient to secure respect for his work, however slender it may be[3].'

Is de term 'condescended' hier werkelijk op zijn plaats? Bestonden er geen innerlijke redenen, die Lipsius, buiten de kortswijl om en omdat het nu eenmaal interessant was, tot zijn belangstelling hebben gebracht, redenen, welke vergroeid zaten in zijn geestelijke standing of met omstandigheden bijgebracht door de onmiddellijke omgeving? Wijzen sommige uitlatingen in het *Syntagma* er niet op, dat hij het werk met liefde volbracht en er zich meteen grotelijks in verlustigd heeft?

De bibliotheek in de jaren van het Syntagma

In hoeverre Justus Lipsius vertrouwd was met de bibliotheek-problemen van zijn tijd moet - zo het kan! - nog onderzocht worden, maar een speurder van formaat als hij - en staande midden in de branding, als hij! -, moet geweten hebben, wat er omging in de intellectuele milieus van Europa, hoe de denkrichtingen zich het best geoutilleerd en beveiligd achtten, zich het sterkst in de aanval voelden en het zekerst meenden tot de overwinning te geraken. Dat Frans I, in 1537, zijn bevelen gegeven had en Budé tot zich genomen, Filips II zijn belangstelling had getoond door in de opdracht om het Escorial te bouwen (1563-1584) ook de huisvesting van zijn bibliotheek te

(1) Lib. I. *Bibliothecarius*; cap. xvii *De scriptoribus bibliothecaris.*
(2) Amsterdam, 1725; II, 79.
(3) Op. cit. ed. 1876; blz. 34. Een wonder te meer, dat Edwards Lipsius voorbijgaat.

betrekken, - sindsdien het type van nieuwe zaalbouw - moet Lipsius niet onbekend zijn gebleven. Vergeten wij niet, dat de twintigjarige Vlaming, in persoonlijke dienst staande van Granvelle te Rome de tijd had om de handschriften van de zeer oude Vaticana na te pluizen en daar, in de Eeuwige Stad, persoonlijk kennis kon maken met Fulvius Ursinus,(1) bibliothecaris van Alexander Farnese, auteur van de *Commendatio de Bibliothecis.* Is uit cap. ix van het *Syntagma* niet af te leiden, dat hij menige bibliotheek - heel logisch trouwens - bezocht en over haar aanblik een eigen mening had: zelf heeft hij ondervonden, zo bekent hij, hoe storend een overdreven schittering inwerkt op den studerende. Het is verder onnodig stil te staan bij de bedrijvigheid van Viglius in het eigen land. Van al dat vele wist Lipsius rijkelijk wat, hij een spil van het intellectuele leven, die bron na bron aanslepen moest om zijn tekstemendaties te staven. De vriend van Scaliger - de *Satyra Menippaea,* een Varro-titel! zijn aan Scaliger opgedragen - die vriend wist, en niet van horen zeggen, dat Leiden in 1581 tot de u n i v e r s e l e bibliotheekpractijk was overgegaan(2). Enkele jaren nadat Lipsius Nederland verliet kwam de Universiteit er, in 1595, met haar eerste catalogus de aandacht van Europa vragen(3). In 1601 leverde Franeker levensblijken(4). 1608 wordt een merkwaardige datum voor Utrecht - Lipsius is dan pas overleden. De eerste catalogus in de volkstaal verschijnt er, toch een werk van jaren, een eerste feit voor geheel Europa, en in het licht van wat verder gezegd wordt, - zie blz. 53 en vlg. -, misschien van énig belang. Het is mogelijk, dat het verblijf van den Bruggeling Simon Stevin aan het symptoom niet vreemd is.

Ondertussen is het licht opgegaan te Oxford, en heeft Bodley aldaar, naar het voorbeeld van Lipsius' zo hoog geschatten held, Lucullus, de bevelhebbersstaf neergelegd om de Bodleyana te stichten (1598-1602, geopend November 1603), voor vele jaren het voorbeeld van o p e n b a r e bibliotheek,

(1) Overleden in 1600.
(2) Cf. de prent van Woudhuis (1610!) In de hoek rechts van de voorgrond prijkt een stevig 'armarium' met Scaligers boekenfonds.
(3) P. Bertius: *Nomenclator autorum omnium, quorum libri vel manuscripti, vel typis expressi extant in Bibliotheca Acad. Lugduno Batavae.* Leiden.
(4) Cat. in 1604.

onmiddellijk gevolgd door haar antipode de Ambrosiana[1] van Milaan, werk van Kardinaal Borromaeus (1602; 1603-1609), die Lipsius' leerling, beschermeling, vriend en opvolger, onzen Erryck de Put van Venlo, in de gelegenheid zal stellen de openingsrede uit te spreken in 1605[2].

Een halve eeuw van voorbereidend werk, waaruit grote instellingen te voorschijn treden, instellingen door een eigen stempel gekenmerkt.

Past het *Syntagma* niet wonderwel in het mozaiek van doopcelen? En is het niet het bevredigend antwoord op de in gene tijd zeer logische vraag: maar, hoe stond het met dergelijke initiatieven in ‘onze’ Oudheid? Lipsius zag de nieuwe bibliotheektypen om zich heen, dat is in het Europa, dat hij overblikte, dat hij in de vele studiecentra door zijn briefwisseling rechtstreeks beroerde, ontstaan en rijpen en schreef voor zijn collega's, en ons, de adelbrief, waarop de nieuwe verschijningen in het geestelijk domein zich mochten beroepen om prestige af te dwingen en in stand te worden gehouden. Hij bewonderde de grote instellingen van destijds, loofde hun o p e n b a a r h e i d en wenste die geest van de studie bewaard, of liever voortgezet, te zien.

Toen het *Syntagma* reeds geschreven was en zijn auteur denken mocht aan een tweede druk, heeft hij zich als duidelijk gericht gelovige, - had hij alreeds gehoord van de doelstelling van de Bodleyana? - zelfs uitgesproken over de instelling van zijn hart: de strijdende Ambrosiana, waaraan de jonge Kardinaal Fred. Borromaeus (Lipsius draagt dezen, op 31 December 1600, zijn *Epistolarum selectarum Centuria singularis ad Italos ed Hispanos quive in iis locis*[3] op) een studiecentrum voor ouderen, voor volwassenen dus, toegevoegd had. In een lange brief[4] geeft hij zijn instemming met het hele opzet van de onderneming, en wijst hij er op, dat hij reeds zijn mening in het

(1) De Angelica komt pas in 1614 klaar.
(2) Zie blz. 9 en 10.
(3) M. Ruelens wijst in zijn *Notes sur les bibliothèques de Milan, Rome et Florence* (*Compte Rendu des Séances de la Commission royale d'histoire.* IX. 3e sér. 3e bull.; blz. 14-15 van de overdruk) op brieven van Lipsius, die nog te Milaan zouden te vinden zijn.
(4) *Epistolarum selectarum centuria V miscellanea.* Antw. 1611 Ep. lxxxviii, X Kal. Januar, anni novi instantis 1606.

openbaar te kennen gaf door het Musaeum van Alexandrië te prijzen[1]. En hij voegt er aan toe: 'Deum rogo successum'.

Al deze organen van de arbeid des geestes lijken daarom niet op elkaar. Er is een wezensverschil aan te wijzen tussen de bedrijvigheid van de bibliotheek van 'Oxon' en die van Utrecht, al staan ze beide aan de zijde van de Nieuwe Tijd, en de eerste 'Bibliothèque Mazarine' van Naudé (1644) zal nog weer andere karakteristieken aanwijzen als deze beide, maar de grote bibliotheken van die dagen streefden alle - binnen de perken der mogelijkheden en die der eigen doelstellingen, de Bodleyana toch wil met haar groots opzet en haar bizonder knappen factotum Thomas James een volledig uitgeruste *ketterse* vesting zijn en de Ambrosiana te Milaan *moet,* hoe 'liberaal' ook, een Rooms knap verdedigd bolwerk worden -, zij streefden alle een zeker soort, een wel bepaald soort van universaliteit na, daarin geholpen door het algemeen verkeersmiddel, dat het Latijn bleef. Hierin verschillen zij niet. Enkel subjectieve oogmerken maakten deze nagestreefde universaliteit tot een relatieve onbeperktheid, tot een relatieve volledigheid.

De idee van de zorg voor het enig exemplaar, waarvoor destijds - in 1345, toen alom geschreid werd over de slordigheid, die de handschriften ten deel viel - Richard of Bury zo welbespraakt, en poëtisch ook, gestreden had met zijn *Philobiblon seu de amore librorum et institutione,* en waarin de nieuwe tijden wel de bruikbare elementen wilden blijven zien, bewijs daarvoor de twee snel elkaar opvolgende uitgaven van 1598 en 1602 - deze idee van de zorg was, op het algemeen plan, achterhaald geworden door de zorg voor de goede, feilvrije, wijd-verspreide tekst, klaargemaakt door het encyclopedisch intellect, dat haast in eigen kluis nu beschikken kon over de hoogst noodzakelijke standaarduitgaven, maar met welgevallen uitzag naar opslagplaatsen voor documentatie, die vergaren zouden wat langs de vier windstreken aan steeds nieuwe ontginningen te voorschijn trad.

Hoe zeer moet hier het voorbeeld van Alexandrië - de universele bibliotheek met de school van emenderende grammatici - niet geglansd hebben? De gedrukte boeken in dienst van de

(1) *Synt.* cap. xi.

zegevierende geest, zoals eertijds de rollen in de hand van de filosofen hadden gelegen: zeer verscheiden van inhoud en ontelbaar veel in aantal.

Maar is de Bodleyana een gesloten ruimte met stille, hangende werkstalletjes, en de Universiteitsbibliotheek van Leiden een hoge zaal met typische lectrijnen midden in de vloer[1]: een keurig interieur, de Alexandrijnse had lucht om zich heen, tuinen; herbergde haar discussierende geleerden. Zij was representatief door haar uiterlijk en haar leefregels. Ook dat wist Lipsius, die van tuinen en discussies hield, als degelijk humanist. Daarom ziet hij in zijn tractaat meer de sfeer dan de zaak, en denkt hij meer aan Heverlee, dan aan een lectrijn. Op de universele idee wenst hij de klassieke voornaamheid ingeënt te zien. Het is niet de practicus, die zich tot de problemen wendt, wel de geleerde in gedachten verwijlend bij een schitterende utopische oplossing, waarvan hij de componerende elementen in zijn nabijheid zeer subtiel voelt, als het ware onder zijn bereik en... daarbij zeer subtiel de financiele verhoudingen vergeet. Willens? Of zichzelf, den levensmoeën man, op de vleugelen van de redenering en de wensen als in een zinsbegoocheling meevoerend?

Het tijdstip van het Syntagma in Lipsius' leven.

Als het *Syntagma* wordt klaargemaakt en verschijnt, is Lipsius reeds een klein tiental jaren terug van zijn omzwervingen te land en weergekeerd van zijn omdolingen naar de geest. In 1591 waren pogingen aangewend om hem benoemd te krijgen te Leuven. Het jaar daarop valt de beslissing. Leuven schrijft hem:

> ‘Het sal ons eene groote vreugt ende solaes wesen by ons te sien ende te hebben eene vruchte van sulcke perfectie, gecommen van een blommeken van onsen gewasse[2].’

en Joost Lips aanvaardt[3] in even beleefde termen:

> ‘Daer en is geen plaetse in 't Christenryck dien ick meer believe ende daer ick meer trek toe hebbe als tot die uwe, daer ick eensdeels gehaelt ende getrocken hebbe, hetgeene dat den heere belieft heeft my te geven.’

(1) Zie blz. 12, noot 2.
(2) 17-7-1592, geciteerd door E. Van Even in *Justus Lipsius als vaderlander* in *De Eendragt,* 1849; III, blz. 20-21.
(3) Id. Brief van 21-7-1592.

Van 1596-99 valt de stilte rond hem. Erryck de Put is dan reeds zijn leerling geweest.[1] Hartelijke betrekkingen onderhoudt hij in deze periode met zijn neef Jan de Grave. Een vrij drukke correspondentie voert hij er mee - (de andere is ook niet geheel stil gevallen!) - over zaken, over het kleintje van zijn neef, en diens dieet; 'laet uwen sone te scholen beginnen gaen, opdat hij van de straete zij, daermen niet goets en is leerende[2]'; hij zal den jongen bij gelegenheid op het stuk van Latijn ondervragen. Zo treedt de nieuwe eeuw in, de zeventiende na Christus. Lipsius' wezen krijgt nu de trekken, waaronder hij ons het best bekend zal worden: rond het tijdstip van het *Syntagma* slaat Jac. Jongheling een medalie met zijn beeldenaar. Hij is geheel alleen en bereidt, in 1601, de publicatie van zijn brieven voor, plus de *Dispunctio*[3], verdediging tegen een aanval, welke Bergami gewaagd had op zijn Tacitus-uitgave. Dit strijdschrift heeft hij opgedragen - hij noemt zich in de opdracht zijn 'cliens perpetuus' - aan den Graaf Charles de Croy, Hertog van Aarschot. Voor de vriendelijkheid en de eer bedacht de illustere en gezagvoerende edelman den auteur met een gouden schaal, een kunstwerk en een halssnoer met zijn beeltenis. Om dat spel van wederkerige eerbewijzen te volmaken ontwierp Lipsius het *Syntagma de bibliothecis*. Zeer snel moet dat in zijn werk zijn toegegaan - zelfs al is het boekje maar klein - want het bericht aan den lezer in de *Dispunctio* staat gedagtekend op 'postrid. Kal. Maias', en de opdracht van het *Syntagma* ('aeternum tuus', ditmaal) draagt XII. Kal. Jul. M D CII. Mag de vraag dan niet gesteld worden: hoe toch zag Lipsius' werkmateriaal er uit? Beschikte hij over een... kartotheek, of liever over een stel methodisch geschikte snippers met noten, waarin hij zijn stof zo maar na te slaan had? Al de vindplaatsen - het controleren van de tekst is een tweede zaak - kunnen toch zo maar niet op rekening van het trefzekere geheugen worden gesteld?

Wat er van zij, als dankbetuiging voor de genoten onder-

(1) In 1593 correspondeert hij er mee. cf. Vl. Br. 10-10-93 over een brief aan Puteanus. (zie blz. 4).
(2) Vl. Br. 23-10-1598.
(3) I. Lipsi *Dispunctio notarum Mirandulani codices ad Cor. Tacitum.* Antw. 1602.

Justus Lipsius naar de medalie van Jac. Jongheling. 1598.
(Penningkabinet Kon. Bibl., Brussel.)

scheiding, was de aanbieding van het *Syntagma* een zo elegante als voorname geste van wege Lipsius, vleiend voor wie ze bestemd was. Deze geste krijgt haar verklaring in de bewoordingen van de opdracht, meer zelfs, het is de opdracht die de toonaard aangeeft, waarin de studie moet gelezen worden.

Ten onrechte immers heeft Gabriel Peignot de, natuurlijk emphatische, woorden tot den Prins voor zijn Franse vertaling geschrapt. Verwondering baart dergelijk eigenmachtig optreden van een Republikein zeker niet; maar waarom bewijzen, dat hij de zin van de neerbuigende vriendelijkheid niet voor het geringste deeltje gesnapt heeft! Hij heeft nagelaten te onderzoeken welk verband Lipsius en Charles de Croy samenhield, en voor Peignot speelde de hortus-sfeer van Heverlee, waarin Lipsius zijn jongste bloemetje gekweekt heeft, geen rol.

Charles de Croy

Deze Charles de Croy et d'Arschot[1], prince de Chimay en doorluchtige bezitter van tal van heerlijkheden, Ridder van het Gulden Vlies, stond - hij werd in 1560 te Beaumont geboren - in de glans van zijn leven. De vierde Hertog van Aarschot was hij en de eerste titelvoerder van Croy, adeldom verworven in dienst van Hendrik IV bij de totstandkoming van het verdrag van Vervins. Wij laten hier het oordeel, dat onze tijd kan en moet geven over de historische rol van dezen edelman, gespeeld in onze nationale geschiedenis, buiten beschouwing en zien hem enkel in zijn eigen wereld, tevens als vriend, als medestander van Lipsius, die van hem getuigt:

> '...[eum]solem generosi animi inter omnes proceres [esse] sum expertus...[2]'

Charles beschikte over een gedrilde en op het uur getrainde hofhouding met een kanselarij, die in zes talen correspondeerde, waaronder de 'langue flamengue'[3]. Zijn huis stond het

(1) Cf. Bury Adels-Torn: *La Maison de Croy; étude héraldique, historique et critique.* 1894.
(2) J. Lipsi *Epistolarum selectarum centuria V miscellanea postuma.* Antw. 1611. (Ep. xvii ad Dyn. Vellerium. Postridie Idus Martij 1603).
(3) In het verslag van de ontvangsten staat regelmatig aangetekend in welke taal de ontvangst gevoerd, en in welke taal geantwoord werd 'soit en latin, français ou flameng'. (De Reiffenberg: *Une existence de grand Seigneur*, 1845, blz. 189.

vorstelijke na[1]. Hij voerde de spreuk in zijn wapen: Je maintiendray Croy. Zijn biografe, de gravin De Villermont, stelt, na de opsomming van de goederen, kastelen, gronden in bezit van Charles, in haar boek *Le Duc Charles de Croy*[2] vast:

> 'Les revenus de pareils domaines devraient faire de Charles un potentat de l'or, s'il y avait moyen de les recueillir tous et chaque année.'

Lipsius beaamt die uitspraak in zijn opdracht: Uw vermogen? 't Is bijna koninklijk. Uw geest is het helemaal.

Charles de Croy wás een prins[3]. Een voor ons land vreemde prins weliswaar, zoals velen van de hoogste adel in tegenstelling tot onze landadel. Hij leeft het leven van zijn dagen, staat midden in de tragische politiek van de Nederlanden, verdeeld tot in de haardsteden toe - de Zuidelijke Nederlanden waren geen baas meer over hun eigen ziel, zegt Geyl[4] -; Sluis staat aangetekend met 1601, Oostende met 1604.

Croy eigent zich een luister toe, als ware de volmaaktheid hier op aarde bereikt. Niets van het XVI-XVIIeeuwse is dezen man vreemd, ook niet de 'protzerigheid' van een veruiterlijkt gevoelsleven. De laatste wilsbeschikking van den politieker-veldheer is daarvan een treffend bewijs: zijn stoffelijk omhulsel zou begraven worden te Heverlee, dat hij - na er eerst een stuk van zijn jeugd te hebben doorgebracht, verzorgd als een koningskind - vergroot, verbouwd en verfraaid had (of hij er overleden is, blijft vooralsnog een open vraag); zijn ingewanden zouden - in de kapel der Hallewijns - te Komen blijven, de stad van zijn moeder, terwijl zijn hart - het is van betekenis voor een Waalsen Heer - aan Beaumont zou worden toevertrouwd, het lievelingsoord, dat hem opving als de moeilijkheden met zijn weerspannige eerste echtgenote hem de eenzaamheid

(1) 'Le Duc d'Arschot se croyait réellement le cousin de son roi...': Gén. Guillaume in *Biographie Nationale.*

(2) Cf. Voetnota blz. 33.

(3) Cf. Inzet tot de Reiffenbergs '*Une existence de Grand Seigneur au XVI*e *Siècle.* 1845 (zie blz. 35): J'en demande pardon à mes maîtres, il n'y a plus, il ne peut plus y avoir de grands seigneurs. Le Grand Seigneur est relégué parmi ses énormités fossiles que la nature s'est fatiguée de produire. En xxxvi: il n'y a plus de grands seigneurs.

(4) *Geschiedenis van de Nederlandse Stam.* 1937, III, p. 19.

CHARLES DVC D'ARSCHOT. ET DE CROY.
AN. 39.
Vertu, ſcauoir, nobleſſe, eſprit, force, et courage,
Viuent au crayon vif de ceſte morte image:
L'artiſan au burin rapporte icj ſes yeux,
Et Boſquet ſes valeurs d'un vers induſtrieux.
A. B.

Charles de Croy naar een prent van Antoon Wierix, gegraveerd voor Jean Bosquet's *La Réduction de la ville de Bone, Antwerpen*, Martinus Nutlus, 1599.

(n^{r} 1886 in *Catalogue raisonné de l'oeuvre des trois frères Jean, Jérome en Antoine Wierix* par L. Alvin, 1866).

Reproductie naar een prent van het Prentenkabinet, Kon. Bibl., Brussel.

deden opzoeken. Daar stond ook de bibliotheek, want bij de vele rijkdommen, welke Charles bezat, hoorde een prachtige bibliotheek, een ‘bibliotheca luculenta’, vrucht van een liefhebberij van voorname orde, welke slechts door de vellichtste en pralerigste heren van de tijd zó beoefend kon worden. Zij was gegroeid uit het fonds van Georges van Hallewijn, heer van Komen, zijn overgrootvader. Georges van Hallewijn behoorde tot de vrienden van Erasmus - de Rotterdammer spreekt over hem in zijn brief[1] aan Thomas Morus - en vertaalde zo waar uit den humanist. Guicciardini[2], Marchantius[3] en Sanderus[4] spaarden hem hun lof niet. In de opbouw van deze bibliotheek, in haar verzorging, vond de Hertog van Croy een mooie gelegenheid om te schitteren naast de kroon.

Het huis van de Croys had immers steeds fier stand gehouden onder de edellieden van heel Europa en gerivaliseerd met de Burgondiërs. Willem van Croy was peter bij de doop van Keizer Karel, naar aanleiding waarvan Julius de Geyter - zo laat nog - de uitdrukking ‘die valse Croys’ in de pen had gekregen[5]. Maar het huis gedroeg zich loyaal ten opzichte van de Habsburgers, het Spaanse Hof, en lei zijn gewicht in de schaal bij de landsbestemming. Croy was daardoor een ‘prince très chrétien’, zeer vroeg uit ketterse doolwegen gekomen.

Tot zijn zestiende jaar had hij een wat men toen heette verzorgde opvoeding genoten en was hij bij Cornelis Valerius in de leer geweest, die hem de humanisten-geest had bijgebracht. En ‘bi appetite’ dichtte hij ook een vers in het Frans, zo wat naar de lichte kant toe. Edward van Even, de Leuvense bibliothecaris, is wel wat al te toegeeflijk gestemd in zijn *Notice*[6], wanneer hij van Charles de Croy den alleringetogensten ridder maakt, die ver van zich afwierp de lichtzinnigheid van zijn tijd en de rabelaisiaanse tred van de amoreuse verzevoetjes! Van

(1) P.S. Allen. *Opus Epistolarum.* Ep. 1220.
(2) *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*; Antw. 1567; p. 338.
(3) Jacobi Marchantii *Flandria*; Antw. 1596. blz. 165.
(4) A. Sanderus: *De gandavensibus eruditionis fama claris.* Antw. 1624; p. 46.
(5) *Keizer Karel en het Rijk der Nederlanden.* Eerste zang; xv.
(6) *Notice sur la Bibliothèque de Charles de Croy, duc d'Aerschot* (1614). Bull. du bibliophile belge. IX; 1852.

Even heeft gerekend zonder de autografen van het huis, bewaard te Valenciennes en die de Hertogin de Villermont er toe brengen moeten de zeden van de tijd als te begrijpen verontschuldiging in te roepen.

Een Renaissance-Heer dus door en door, in het raam van de katholieke Spaans-gerichte Nederlanden, zoals Joost Lips er een gelijkgeschakelde humanist is, tronend te Leuven, theoreticus van erkend gezag, wegend op de concepties van den jongen Rubens.

Er is werkelijk niets, dat bij de Croy buiten dit geestelijke raam valt - Croy is een volledig vertegenwoordiger - ook het constcabinet ontbreekt niet, inhoudende o.m. een merkwaardige penningen- en stenen-verzameling[1], waarmede hij den contra-reformistischen Rubens in zijn hang naar het bezit van kleinodiën met zwier voorafgaat[2].

Heverlee.

Maar er was bij den Prins iets bizonders, dat hem tot Lipsius moest brengen: de heerlijkheid van Heverlee, lustoord van Leuven. Hield Charles vooral van Beaumont, hij moet met Heverlee iets in de zin gehad hebben om het zo grootscheeps aan te pakken en het om te scheppen tot een bezitting, die geheel in overeenstemming blijkt geweest te zijn met de renaissancistische zin voor de open lucht, voor de vrije ruimte, waar de stilte kan genoten worden. Inderdaad niet enkel de omdolingen in het ketterse veld hadden Lipsius en Croy beiden gemeen gehad - Lipsius tot op gevestigde leeftijd, Charles tot de eerste mannenjaren - maar beiden hielden van het leven geopenbaard in de planten, gedurende heel hun bestaan.

Als knaap nog richtte Charles zich tot Clusius te Wenen om specimen te bekomen voor zijn rariteiten-tuin; terwijl zijn in handschrift bewaard *Abrégé touchant l'agriculture, recueillé et mis en escrit par nous, Charles, syre et duc de Croy et d'Arschot, dédié à Madame Dorothée, duchesse de Croy et d'Arschot*,

(1) Gaspard Gevartius in *Regum et imperatorum romanorum numismata a Romulo et J. Caesare ad Justininianum Aug. cura et impensis Caroli, ducis Croyiaci et Arschotani, olim congesta, aerique incisa; nunc locupletata et brevi commentario illustrata etc.* Antwerpen, 1654, raakt eventjes het *Syntagma* aan in verband met deze collectie.

(2) C.P. Serrure: *Notice sur le cabinet monétaire de S.A. le Prince de Ligne.* 1847. Blz. 15-18.

nostre[1] *femme,* 1606 gesteld, getuigen moet voor zijn bizondere belangstelling.

En zal nagerekend kunnen worden hoeveel stijlfiguren in Lipsius' oeuvre het plantenleven - bomen, bloemen, vruchten, wortels en takken -, tot hoofdeleraenten hebben?[2] In een brief van Lipsius aan Gaspar van Diemen[3] bekent de Leuvense professor het zonder omwegen:

> Post libros, duae sunt avocationes, vel solatia: hortus[4] et canes.

Onder de planten ging al zijn liefde uit naar de tulp, de grootste nieuwigheid van de tijd. In dezelfde brief staat ook deze liefdesbekentenis geboekstaafd:

> 'Scribis de bulbis quibusdam selectionibus mittendis: fac et quaeso et voluptatem hanc meam, qua pascor instrue vel auge.'

De rol door de tulp in Lipsius' leven gespeeld staat overbekend. Bij de aanbiedingen om hem te Leiden te houden treedt zij op; in een brief aan Clusius stelt hij - 'vulgus non credat? ego de meo animo et ex animo loquor'[5] - haar waarde boven schatten gouds; de Aartshertogen vereren hem met tulpen als jaargift[6] en Rubens stelt een paar exemplaren, lenig buigend, als zinnebeeld, naast Seneca's buste in het schilderij 'De vier Filosofen' boven Lipsius' hoofd[7].

(1) Zie deze pluralis majestatis aan!
(2) De bijdrage van L. Huyghebaert in '*Chasse et Pêche*', 1928-29: *Juste Lipse ami des fleurs, des chevaux et des chiens* geeft wel een en ander, maar put de mogelijkheden niet uit.
(3) I. Lipsi *Epistolarum selectarum centuria V miscellanea postuma.* Antw. 1611. (Ep lxxvii. Prid. Idus Nov. 1605).
(4) In Vl. Br. (zie voetnota blz. 4) 7-12-1598, schrijft J.L. over 'boomkens uytdoen... met het breecken van de maen geplant.'
(5) I. Lipsi *Epistolarum selectarum centuria prima miscellanea.* Antw. 1614. (Ep. xci).
(6) *Une leçon de Juste Lipse* par C[ollin] de P[lancy] in *Messager des sc. et des arts.* 1835. blz. 148.
(7) Mag even gewezen worden op de sterk afwijkende mening van Erycius Puteanus, geuit op blz. 87 en 88 van zijn *Sedigh-Leven. Dagelycks Broodt* Leuven, (1632);

Bloem-sot.
Tulpen, wat is Tulipan?
Bastard bloem, noch vrouw, noch man:
Dry-daghs schoonheydt, die ghy mint,
Maeckt u hert en hersen blindt.
Bloemen-handel.
Duysent kroonen voor een bloem?
Sotte sinnen, dwaesen roem:
Duysent bloemen nauw een kroon:
Duysent sorghen al haer schoon.

Het natuurschoon en de zorg om de plantenkweek hield toen - ook wel wat als een voorname mode[1] - velen reeds een eeuw lang en meer gevangen. De intelligentsia werd er fel door aangesproken. Thomas Morus stond in verrukking voor Petrus Gillis' Brabantse tuin en ontwierp er zijn *Utopia.* Erasmus houdt, niettegenstaande alles, toch van het Brabantse landschap. Rond Leuven is het één weelde: Park; de Caesarberg, met het kasteel van de Hertogen van Brabant, waar Puteanus, van 1615 af, zijn Academie 'Palaestra Bonae Mentis' stelt; Heverlee, waarvan E. Gens omstandig de aantrekkelijkheid suggereert in een vergeten feuilleton van *L'Emancipation*[2] om er, in novellistische trant, den berustenden, weemoedigen Lipsius te kunnen laten rondwandelen, in gezelschap van den jongen Valerius Andreas.

Leuven houdt lang die hortus-roem staande. Op het einde van de XVIIIe eeuw zal wijd en zijd de lof verkondigd worden van het domein te Wespelaar toehorend aan Plasschaert, die zich verlustigde - en zijn vele gasten niet minder - in de classicistische-mythologische aanleg, in de vele beelden, en waters, in de poetische benamingen van wijken en kwartieren naar Helleense grootheden gegeven, in het mechanische vlondertje, enz.

In deze omgeving van weelderig en goed-willend natuurschoon, naar de recepten van de geest gelijnd en geordend in een zacht glooiend terrein, treedt Heverlee als het mooiste deel naar voren en zeker als het lievelingsoord van Lipsius.

> 'O videam, et fruar te, nostrae deliciae! ô insistamus, fixo pede atque oculo, paene dicam osculo, libemus!'

roept de auteur uit in *Lovanium*[3] bij de beschrijving van deze wonderlijke plaats aan de Stadspoorten, met heuvelen voor zich, de koelte van het woud vlakbij en terzij het frisse Dijlewater,

(1) De Reiffenberg ziet een kans om Marie de Brimeus' reputatie wat voordeliger voor te stellen in zijn Inleiding tot '*Une existence de Grand Seigneur au XVIe siècle,* (zie blz. 18 nota 3) omdat zij van bloemen hield en door Clusius genoemd werd in zijn *Plantae rariores.*

(2) *Esquisses historiques sur le château d'Heverlé* (Nrs van 27-11-1838; 2, 4, 7, 9, 16, 18, 25 Dec. 1838. Als novelle uitgegeven in 1844: *Le château d'Heverlé*; na een bewerking te hebben ondergaan.

(3) *I. Lipsi Lovanium: sive oppidi et academiae eius descriptio.* Antw. 1605. Blz. 124.

zoals de plaat van Judocus van der Baren het ons toont. Ja! dan ligt Overijssche, waar hij in 1585 zijn *Laus et votum vitae beatae* dichtte, Horatius achterna, en zei:

> In solis habitem locis,
> Hortos possideam atque agros,
> Illic ad strepitus aquae
> Musarum studiis fruar.(1)

reeds lang achter Lipsius, maar dat is in het geheel niet in tegenstelling met wat de wijsgeer zal blijven denken. In cap. 2 en 3 van zijn *De Constantia* beweert hij nog, dat men tussen bloemen en groen herademt en het burgerlijk tumult vergeet. Komen van uit de vrije tuinen niet die hooggeroemde, heilige werken van geleerden en wijsgeren ons toe? En de eenzaamheid? Die zoekt hij nog. 'Vrede en stilte soude my beter dienen'... 'dan commensalen'(2). Hier, te Heverlee, ligt het uitgestrekte goed van Charles de Croy -

> quae tu illic opera sub terrā, in terrā et supra eam parasti, aut paras? Quot aedificia, vias, hortos, fontes, arboreta instruxisti et adornasti, ingenio vel effectu, admiranda?(3)

Dat goed biedt de voorwaarden aan om te leven naar Lipsius' wens(4), met de afzondering erbij. Hoe jubelt hij bij elke nieuwe aanleg, bij elke voorgenomen verbouwing... en hoe loopt zijn pen! Want is hij de filosoof, die de stilte verlangt en slechts een paar vrienden rond zich heen wil, - 'al is myn huys vol volck, wy sullen plaetse vinden'(5) - de Stoïcijnen najaagt, haast zweert bij Seneca, hij houdt van de grootse schoonheid van zijn eeuw, van die pracht, en ziet in elke poging van de Croy een worp naar dat grootse, naar de onbereikbare volmaaktheid, vooral als het Heverlee geldt. Een streven de Ouden gelijk!

Lipsius is er vol van rond de tijd van zijn *Syntagma.* In 1603

(1) *Epistolarum centuriae duae.* Antw. 1591. (Ep. viii aan Willem Breugel).
(2) Vl. Br. 30-9-1596.
(3) Opdracht in *Lovanium* 1605. Op. cit.
(4) Als zijn nichtje verkwijnt van 'teerende sieckte' - Vl. Br. 18-8-1603, roept hij de ouders toe: Josynken... ick hebbe het meysken lief, laetse komen...
(5) Vl. Br. 16-8-1598; 28-7-1594: 'want voor vrienden is altyd kermisse.'

zendt hij Charles een lyrisch gestemd epistel[1]:

> Heuria tua (quae antiquorum Heverléa est) venit ad Te Illustrissime Princeps, politā manu desculpta: et qualem aut opere, aut mente, iam deformasti. O visendam Heuriam et dignam exteris in imagine et adumbratione etiam ostendi! Factum est tuis auspiciis: prodit et se promit: sed Tuis primum oculis, uti par est, se exhibet, versu aliquo nostro obiter insignata.

en voegt er het gekende Carmen aan toe[2]:

Moesta ô Belgica nostra tolle vultus,
Tolle, et lumine laetiore lustra
Magni Principis hoc opus; sacratum
Musis et Veneri, et Venustiorum
Quidquid est hominum, superba gaude
His adaucta Palatiis et Hortis,
Hisce Fontibus, hisce et Arboretis,
Xystis, Liminibusque et Ambulacris.
O dispar facies vetustiori!
Ante scabra loca haec, et absque cultus
Horrida, ardua, iniqua, sabulosa:
Nunc quam splendida, quam polita rident!
Ades Graecia tu vetus, vetusque
Ades Roma: mea ecce Belgica audet
Se conferre, et an ausit anteferre!

Lipsius koestert gewis plannen. En als Aubertus Miraeus in zijn *Vita Lipsi* zich gedrongen voelt Lipsius na te schrijven[3]:

> Viridi illi Lyceio tot de Natura dissertationes debemus: umbriferae Academiae illas de Moribus commentationes acceptas ferimus: ex hortorum denique spatiis uberes illos Sapientiae rivos in orbem terrae diffusos hodieque bibimus. Scilicet attollit se magis, erigitque ad alta iste animas, cum liber et solutus caelum suum intuetur.

dan is het voorzeker omdat het erfgoed van Charles hem aan 't dromen heeft gezet. De vraag rijst of het *Syntagma* - en zeker de zo persoonlijk gestelde opdracht voor het werk - (16 Juni 1602)[4] als een poging moet beschouwd worden om Charles

(1) *I. Lipsii Epistolarum selectarum centuria quarta miscellanea postuma.* Antw. 1611 (Ep. lxiii; IX Kal. Mart.)
(2) Ook geldend als besluit voor *Lovanium.*
(3) Blz. 61.
(4) Cf. de opdracht van L. Jacob aan P. fr. de Gondy, Archévèque de Corinthe et Coadjuteur de Paris in *Traicté des plus belles bibliothèques...* Paris, 1644, eveneens gesteld met de bedoeling om tot initiatief te prikkelen.

voor goed, ook met zijn hart, te Heverlee te houden[1], om den Hertog er toe brengen - 'Beaumont a ses préférences sur Heverlée'[2], zegt Mw de Villermont - het lievelingsoord op te geven en het vernieuwde Heverlee tot standplaats te kiezen, tot 'wijkplaats' voor de 'getormenteerde ziel'[3] en er dan ook de vermaarde bibliotheek van Beaumont onder te brengen.[4]

Deze poging vernieuwt Lipsius als het ware in *Lovanium*, eveneens opgedragen aan De Croy, drie jaren na het *Syntagma* - de approbatie is gesteld op 28.9.1605 -, in het overlijdensjaar van Croy's eerste vrouw[5] zijnde het jaar van zijn tweede huwelijk. En de Hertog is ingenomen met Heverlee, werkelijk. Bij cap. X *Heverlea breviter laudata et lustrata,* doet de auteur een plaat snijden door Van der Baren, met wapens getooid, en vermeldend nominatief alle dependenties van de heerlijkheid, ook met de nauwkeurige aanduiding van de plaats, waar - naar Lipsius' opvatting - een Academie zou kunnen gehouden worden. Het zou er zoo mooi en goed zijn in de omgeving geschapen door den Heer... en op blz. 116 van *Lovanium* herneemt Lipsius de lof aan de Croy gespendeerd voor dezes aanleg- en bouwtalenten, Lipsius hoopt in 1605 nog. Nu zeker: want een nieuwe levensperiode, een kalmere, een harmonischer periode gaat de Hertog in met de kunstzinnige, schilderende en ook dichtende Dorothea.

Met Marie de Brimeu, hem tegen de zin van zijn moeder door zijn vader opgedrongen, ging het werkelijk niet. Politiek-religieuze bezwaren staan er naast onvolkomenheden van geest en hart. Charles bidt den lieven God hem te verlossen

(1) Vl. Br. (zie voetnota blz. 4) 16-10-1602! 'Wy verwachten alhier het hoff wederomme...'
(2) Blz. 149.
(3) Zie blz. 48 en blz. 63.
(4) E. Gens legt over zijn novelle, daareven vernoemd, een weemoedige glans. Charles de Croy ziet zijn natuurlijk kind, Hector, den zoon van zijn lieve Louise de Longpré, heengaan. Enkel Lipsius weet van dat geheim. In een vertrouwelijk gesprek laat Lipsius den Hertog, zijn vriend, ook zijn zielesmart blijken. Weemoed hangt tussen hen beiden (cf. Ep. xxv in *Epistolarum selectarum centuria V miscellanea postuma.* Antw. 1611; pridie kal. Junias 1603). Een uitgaande wereld onder een weelderig geboomt. Als bijmotief: een maanachtige liefdes-oogslag van Val. Andreas, gevolgd door een wijsgerige berusting van den knaap van 16. Die wordt geplaagd door een jolige studentenbent, welke den zieke Lipsius met grote eerbied evenwel tegemoet treedt.
(5) 18.4.1605.

> ‘de la captivité des peines et travaux qu'avait enduré avecq icelle, estant et ayant demeuré jusques à sa mort de contraire religion à la sienne.’

Daarom zoekt Charles troost in een betrekkelijke eenzaamheid, bij zijn boeken, waar Lipsius, voor Leuven het cultuurcentrum, op loert en na hem anderen.

Lokte Lipsius, in 1602 - toen het Charles slecht ging -, en in 1605 - toen een nieuw leven voor de deur stond - met het kalme beeld uit de Oudheid, met een vertroosting van de wijsbegeerte en met dat voorbeeld van Lucullus-veldheer, die zich destijds neerzette onder de geleerden en daar, in dit hoge cenakel, naar de stand niet in het minst misstond?(1)

Speelt hij op de snaar van de liefde tot de natuur, die beiden bindt, en ook een beetje op de ijdelheid, het glorieus pigment van deze tijd? Kan hij, Lipsius, ‘een heraut van de faam’, den vorstelijken vriend, zo die een supreme dienst aan de geleerdheid, dat is de hele tellende wereld, bewijzen wil en een rijk van intellectueele vreugde stichten, niet een eeuwig leven toedichten?

De opdracht van het *Syntagma* klinkt inderdaad als een uitnodiging, een opvordering om de Universiteitsstad Leuven, als urbs urbium, in *Lovanium* begroet en verheerlijkt - salve Athenae nostrae, Athenae Belgicae, o fide sedes artium...(2) - een bibliotheek, algemeen-universeel van inhoud toe te voeren, zodat de Academia geoutilleerd zou staan als die glansrijke voorbeelden: de scholen in de Oudheid, in Europa en Afrika, als de stad in het noorden, door hem ontvlucht.

De Alma-Mater staat immers nog steeds zonder kern-fonds. En de Croy beschikt over een verzameling niet ordinair van opzet, niet klein in aantal. En vrezen dat de verzameling door bruikleen haar rechtmatigen eigenaar zou ontsnappen, is ongegrond. Zie, Heer van Croy, hoe Lucullus de zaak opvatte! Die bleef de benijdenswaardige bezitter(3), al profiteerde ‘iedereen’ (dat wil zeggen de gerechtigden) van zijn schatten.

En Lipsius ziet voor zich oprijzen een Alexandrijnse wereld:

(1) *Synt. de Bibl.* cap. V.
(2) E. Puteanus zegt in Op. cit. blz. 329: ‘School-stadt Loven is een oude bloem, jeughdoms was en wysheydts roem: Hier is Pallas, komt en leert: arbeydt, wilt ghy zyn gheleert.’
(3) *Synt. de bibl.* Cap. V.

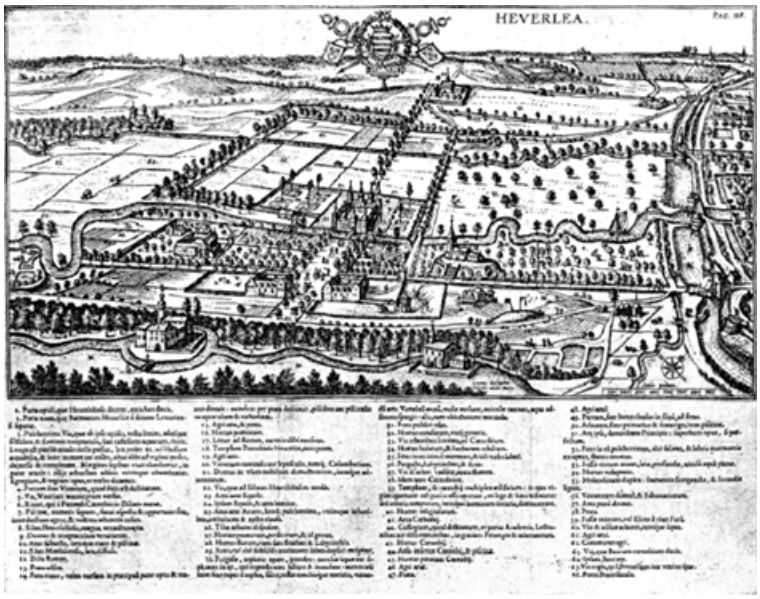

Zicht op Heverlee door Judocus van der Baren. uit: Lipsius' '*Lovanium: sive oppidi et academiae eius descriptio*'. 1605.

een discussierend gezelschap in de tover van een weidse tuin; genodigden onder het hoge lover, grammatici werkend aan tekstemendaties in een stilte en kalmte, zozeer door hem begeerd, want verlost te zijn van aards tumult en soldatenlawaai, dat was in 1592 de voorwaarde gesteld aan Leuven. Kalmte is 'dienstich tot onze studiën ende stillicheyt die moeder is van derselve.'(1). In 1601 is hij van houding en verlangen niet veranderd(2).

> nam flores et haec hortensis oblectatio ipsam vitam pene dicam mihi servat: cum à libris et studiis, sive etiam turbis aut interpellatoribus, illuc confugio, et adspectu ac secessu me pasco.

Een zo kalme sfeer geniet hij, in de nieuwe eeuw, verlustigd door het gekout van beproefde, intelligente vrienden(3). Hoezeer dat edel verkeer Lipsius aangenaam stemt en hem als de zuiverste emanatie van het leven toeschijnt in Heverlee, betoogt hij, vriendelijk en innig in het snel klaargestoomde *Lovanium,* geschreven tussen de editio princeps van het *Syntagma* en de tweede editie, 'waaraan hij zijn laatste krachten wijdde':

> Sed iam pedem in portam ponimus; bené est, venite recte ad aedes meas, prandebimus unà, miscebimus alios sermones, quid subducites tu, inquam, Rubeni, tu Santene, tu Vuvene, du Del Plani(4).

En waarom zou de Croy, dien hij in 1603 vrij dikwijls schrijft, ook dat kalmerend geluk niet te beurt vallen? Daar in zijn eigen Heverlee, in zijn Hèvre?

En als Lipsius zo innig schrijft over een kleine kring, hoe veel rijker en schoner zal de wereld dan niet zijn in een Academie geschoeid op grootser voet, naar het voorbeeld, dat Lipsius met zoveel liefde beschrijft, en herhaaldelijk. Is door de schepping van zo heerlijk een wereld voor een vorst geen eer te rapen? Zie hoe de namen van de Koningen met lof en eerbied uitgesproken worden, als zij zich dienstbaar hebben gemaakt aan de wetenschappen!

(1) Brief van 21.7.1592.
(2) Ep. lxxix aan Lucas Wyngardus; III Id. oct. 1601 in *Epistolarum selectarum centuria tertia miscellanea.* Antw. 1614.
(3) Vl. Br. (zie voetnota blz. 4) 16-8-1598: 'wy hopen vroolyck te weesen, ende sult syn willekom.'
(4) Blz. 117. (119: ed. 1610)

O. Thyregod, die zo min als Peignot de bizondere omstandigheden kan gekend hebben, waarin het *Syntagma* is ontstaan, heeft wel gevoeld, waar Lipsius heen wou: ‘Lipsius Absicht ist deutlich genug, obwohl seine Schrift kein Bibliothekkatalog mit persönlicher Adresse ist’[1].

Charles de Croy's bibliotheek

Was de bibliotheek van Charles de Croy werkelijk een zo groot wonder, dat Lipsius' hoop en betrouwen als gewettigd mogen beoordeeld worden? Van het Alexandrijnse voorbeeld uit, dient al zeker te worden opgemerkt, dat de Croy's middelen, hoe vorstelijk ook, naar verhouding, veel beperkter zullen geweest zijn dan de haast omnipotente hulpbronnen van de Egyptische koningen. Alexandrië was dus de U t o p i a . Maar... wordt het voorbeeld-zoeken op Lucullus afgestemd, zoals de opdracht wil ingeven - A. Le Mire noemt Charles de Croy naar Lipsius' voorbeeld den ‘Belgischen Lucullus’[2] - dan mag volgehouden worden, dat de Croy's prestaties - altijd de verhoudingen in acht genomen - niet geringer zullen geweest zijn, dan die van den Romeinsen veldheer. Alleen kan - naar Lipsius' geest - wat afgedongen worden op de universaliteit van het voorradige fonds. Maar zelfs dan nóg moet rekening gehouden worden met de tijdsgeest, en zouden, bij het gevolg geven aan Lipsius' suggestie, Lipsius' geest en opvattingen wel vaardig geworden zijn over de politiek van aankoop. Voor zover het werkelijk noodzakelijk zou blijken, want de Croy's schat moet niet onder de maat worden aangeslagen en Charles de Croy ‘avait des goûts encyclopédiques’... ‘il rêvait une pasibibliothèque’... ‘il rassemblait les livres les plus importants de la discussion’

Over de bibliotheek van Charles de Croy bestaat een zeer interessante beschouwing van Edward van Even: *Notice sur la bibliothèque de Charles de Croy, duc d'Aerschot*[3], gesteund op de *Catalogus universalis seu designatio omnium librorum qui sub auctione publica bonorum mobilium quondam illustrissimi D.*

(1) *Die Kulturfunktion der Bibliothek.* 1936, blz. 26.
(2) A. Miraeus: *Vita I. Lipsi.* Antw. 1609. Blz. 53.
(3) Zie blz. 19; noot 6.

Ducis Croy et Aerschotani Bruxellae 19 augusti hujus anni 1614 divendi incipientur[1], exemplaar, dat de Jezuiten te Antwerpen heeft toebehoord, in de bibliotheek van de Universiteit te Leuven is overgegaan, en daar in 1914 verbrandde.

Van Even leidt uit de inhoud af - en niet zonder reden - dat Charles de Croy de bezitter was van 'une des collections les plus complètes, les plus curieuses, les plus riches du pays'[2]. 'Sa bibliothèque était en quelque sorte une galerie élevée à la gloire de la nation. Il - le duc d'Aerschot - s'efforçait d'y représenter le pays dans son ensemble, sous toutes ses faces, sous tous ses rapports, religieux, politique, scientifique, littéraire et artistique'[3]. Kortom, de n a t i o n a l e bibliotheek!

De universele geest, waarvan J. Lipsius droomde, heeft bij de Croy inderdaad de invloed van een correctief ondergaan, want een zuiver klassieke verzameling is de bibliotheek - die de klassieken niet versmaadt - niet. De rol gespeeld door de volkstaal was trouwens te groot geworden om, bij de samenstelling van een eerbiedwaardige verzameling, over het hoofd te worden gezien, De a l g e m e e n h e i d van de inhoud wordt door E. van Even zeer juist omgebogen naar de n a t i o n a l e v o l l e d i g h e i d en zo treedt deze particuliere, deze vorsten-bibliotheek, opengesteld naar het renaissancistische recept v o o r d e n b e z i t t e r e n d e z i j n e n, in de lijn van de n a t i o n a a l gedachte en cultureel gerichte instellingen met een geheel ander karakter dan de op een meer beperkte studie ingestelde universiteitsbibliotheek.

Als particuliere bibliotheek staat deze van Charles de Croy in ons land en voor de tijden van opulentie zeker niet alleen. Onder de bekende zijn te noemen die van Lodewijk van Brugge (Gruuthuuse), die van Busleyden te Mechelen, zonder te gewagen van de vele bizondere, waarop onze geleerden - Ortelius, Torrentius b.v. - en onze leden van de magistratuur - Boschius b.v. - elk voor hun rekening, zoals in Duitsland en Nederland trouwens, prat gingen. Dat een huis als dat van Plantin, overgegaan op Moerentorf, zijn zeer bizonder fonds had om commerciele,

(1) Brux. Ex off. Rutgeri Velpis et Huberti Antonij Typogr. Jun. 1614.
(2) Blz. 11.
(3) Blz. 13.

critisch-literaire, historisch-typografische redenen, een kostelijk en terecht benijd bezit, weet ieder ook buiten Antwerpen. Maar officiële instellingen waren er niet te veel, zoals het in Sanderus kan nagelezen worden en zonder de unilaterale inspanningen van bepaalde orden, de Jezuiten b.v., voorbij te zien[1]. Daarom zal Lipsius graag het oog hebben laten vallen op de bibliotheek van de Croy, toen hij te allen kante tot grootscheepse initiatieven zag overgaan, en Leuven wenste begiftigd te zien met een instrument dit gevestigd en strijdend cultuurcentrum waardig. Immers Leuven had ook zeer weinig aan te bieden[2] buiten de door Puteanus geroemde[3] particuliere verzamelingen van de heren professoren - zelf wandelende bibliotheken - de seminarie-verzamelingen en ordensbibliotheken, wien, evenals de andere, het karakter der algemeenheid, ook der nationale volledigheid moet ontzegd worden. En Brussel, waar de Aartshertogen wonen, die in hun patrimonium de oude Burgondische bibliotheek meedragen, ook zelf een Paleisbibliotheek, ligt ver, voor studerenden, nauwelijks onder het onmiddellijk gebruik. Zelfs Lipsius' particulier bezit moet buiten beschouwing blijven. In de meeste van zijn levensbeschrijvingen staat met zoveel letters te lezen, dat zijn verzameling zich meer onderscheidde door de qualiteit dan door de quantiteit, wat wil zeggen verscheidenheid. Deze staat van zaken stemt ook geheel overeen met de aanmerking, die hij in het *Syntagma*, cap. VIII bij de bibliotheek van Epaphroditus maakt. Moet de passus in Epistel lxxxviii (zie blz. 13) aan Fred. Borromaeus in *Epistolarum selectarum centuria V miscellanea*: de bibliotheca suspicabar: eaque selecta et simul copiosa, ook niet aldus verklaard worden?[4]

(1) Voor bibliotheektoestanden uit de 15e eeuw, zie F. Prims: *Antwerpiensia* 1938, XII; nr 21: *Antwerpsche bibliotheken rond 1500.*

(2) Valerius Andreas: *Oratio auspicalis Lovanii kal. Octobris habita an. 1636.* Valerius Andreas Desseli citeert Lipsius *Syntagma* in zijn *Bibliotheca Belgica* (1643, ed. ren.) zonder er evenwel enige commentaar aan toe te voegen.

(3) E. Puteanus: *Auspicia bibliothecae publicae Lovaniensis accedit Catalogus librorum primae collectionis, a curatoribus eiusdem bibliothecae editus.* Leuven 1634. E. de Put maakt - wat het historisch gedeelte betreft - vlijtig gebruik van Lipsius' onderzoekingen! Zie blz. 10; noot 2.

(4) Een zelfde toon klinkt in Puteanus' 'Sinnepop' (blz. 167 van *Sedigh leven)*:
'Boecken set ick teghen gheldt; / nutter leest men als men telt; / weynigh boecken, ryck verstandt, / geldt met hoopen, styve handt.'

Wat blijft Leuven - in de dagen van beperkt boekenverkeer - dan nog over als algemeen fonds? De verleiding om Charles de Croy te vermurwen zijn collectie ten dienste te stellen zal des te groter geweest zijn, daar van hem geweten was, dat hij zich niet gedroeg als een 'bibliotaphe'(1). Kon een doelmatiger rente-in-het-gebruik dan verzekerd worden door iets anders dan een omvorming ten dienste van de studie?

In hoeverre Lipsius, of diens opvolger Puteanus(2), Charles bereid hebben gevonden hun inzichten te delen, kan niet meer achterhaald worden, maar de overlevering wil - en zo wordt ook door de historici voor waar aangenomen - dat de grote Hertog zeer goede voornemens koesterde. In de verbouwing van Heverlee was de onderbrenging van de bibliotheek voorzien, plannen waren ontworpen, de benoeming van een bibliothecaris reeds vastgesteld... tot de begiftiger plots van idee veranderd schijnt te zijn en alles bij het oude liet(3).

De koersverandering moet reeds ingetreden zijn kort na Puteanus' overkomst uit Italië, want anders had Charles' besluit, voorzien in het derde codicilie van zijn testament van Juli 1610, en gedagtekend op 2 Januari 1611, waarbij hij bepaalde, dat de catalogus van zijn verzameling opgemaakt zou worden en gedrukt, toch geen zin. Zeker: hierdoor zou de verzameling eventueel nog verder bekend en toegankelijker kunnen worden, maar zij bleef, waar ze was, te Beaumont.

De voorgaande opmerkingen hebben evenwel slechts relatieve waarde, vermits zij steunen op de mogelijkheid, dat de Hertog de beste bedoelingen *zou kunnen gehad hebben.* En alle afleidingen steunen op een passus in Puteanus' *Auspicia Bibliothecae Lovaniensis*(4), waarin de auteur nochtans nalaat namen te noemen.

(1) Kennis laten uitstralen is een kenmerk van de Renaissance-tijd. Alle geleerden sturen op gedachteverkeer aan. Zij willen beschikken over zoveel mogelijk begraven gegevens voor de stoffering van hun 'nieuwe' op ontdekkingen beluste geest. Is er b.v. niet de brief van Aartsbisschop Augustin van Tarragona aan Geronimo Zurita (11-9-1573), waarin de schrijver, naar aanleiding van de geslotenheid van het Escorial, zegt: veel boeken verzamelen en niemand ter beschikking stellen, brengt meer schade dan nut.

(2) Puteanus onderhield zeer nauwe betrekkingen met Charles de Croy. Diens tweede vrouw was meter van een dochter van Puteanus.

(3) E. Puteanus: *Auspicia.* Leuven, 1638. Blz. 39-40.

(4) Blz. 39-40.

Pas bisschop de Nelis zou achter de vage bewoordingen omtrent een eventuele schenking aan Leuven, zeer royaal van opzet, de goede geest van Charles vermoeden[1].

Het is waar, welke *andere* bibliotheek kon op onze grond voor een zo breed gebaar in aanmerking komen? Charles' bibliotheek telde iets meer dan 3000 volumes. Naar tijdsgewoonte zaten er wellicht ettelijke convoluten onder, waarvan de titel beperkt bleef tot het eerst-voorkomende werk. Een kijkje op de samenvatting, die van Even geeft (blz. 14-15) werkt overigens overtuigend genoeg: er staan opgesomd incunabelen, eerste drukken, werk van blijvende waarde, heerlijke musicaliën (28, van het oude fonds van den overgrootvader), mooie gehistorieerde handschriften (honderd zes en veertig), literair werk van alle genres, buiten de hoogst te verwachten classici, rechtsgeleerden, disputatiewerken, godsdienstige commentariën. Voor de Nederlandse letteren zijn aanwezig: Van der Noot, Daniel, Heyns, Coornhert, Van Ghistel, de Roovere, Byns, Matthys de Casteleyn. Onder de filosofen en commentatoren ontbrak Lipsius zelf niet. Een mooi bewijs bleef daarvan bewaard in een eigenhandige aantekening van Charles de Croy - de Prins las zijn boeken! - onmiddellijk na de publicatie van het *Syntagma* in een exemplaar[2] van *De magnitudine Romana* van 1599 gesteld:

> Ce libvre est à moy Charles Syre et Duc de Croy et d'Arschot. Lequel j'ay lu du tout entièrement et depuis le commencement jusques à la fin, par moy durant le mois de janvier 1603.
> Ch. Syre et Duc de Croy et d'Arschot

Hoe het bestaan van de bibliotheek van Charles de Croy - of liever de betekenis van deze verzameling - ontsnapt is aan de aandacht van de Gravin de Villermont, waar een zo schitterende liefhebberij toch onwillekeurig de roem van den bedrijver ten goede moet komen, is een raadsel, vooral omdat deze biografe - duidelijker dan van Even - Charles en Dorothea's literaire en gauloise[3] bekommernissen onderlijnt, citaten levert en toch ook spreekt van de grote boeken, waarin het Huis de afbeeldingen

(1) Erycii Puteani *Auspicia Bibliothecae Lovaniensis* (cum notis Franç. de Nelis), ± 1767.
(2) Van Even, blz. 28.
(3) Blz. 177.

en beschrijvingen bewaarde van de her en der verspreide bezittingen. Even, naar aanleiding van het reeds genoemde testament, treffen wij bij haar een vermelding aan[(1)], sporadisch ook komt een aanhaling voor in de door haar gepubliceerde rekeningen[(2)], maar tot enige deductie komt zij niet. In details geeft de gravin de dagverdeling aan van den Prins: geen minuut voor het verkeer met zijn boeken; naar aanleiding van een correspondentie in zes talen (Latijn, Spaans, Italiaans, Duits, Frans en Vlaams): geen silbe over de geleerde sfeer, die zo maar openwaait. De aanwezigheid van de eigenhandig geïllustreerde handschriften van Valenciennes - gevuld met eigen composities, ‘les grands livres’ - geven haar niet eens in, dat de hertog wellicht, ergens toch zijn voor-beelden heeft gezocht... die onder zijn hand voor 't grijpen lagen. Lof over de vele schilderijen - 234 in getal - bewondering voor de verzameling medailles: geen commentaar over de boeken. En wat vooral opmerkenswaardig is: over de verkoop van de verzameling - in 1614 reeds, de Hertog overleed op 13 Januari 1613 - waardoor in een paar dagen uiteenvloog, wat na jaren van doelmatige keuze bijeengebracht was geworden, - evenmin een woord, geen enkel - ook geen nuchter - woord. Een kleine navraag had de biografe er toch moeten van overtuigen, dat de Bibliotheek van de Aartshertogen - onze latere Koninklijke Bibliotheek - zich niet te gering achtte werk uit deze nalatenschap te kopen[(3)], aan welke omstandigheid zelf een paar anachronistische beweringen hun ontstaan te danken hebben, die tot gemeengoed geworden zijn: er wordt immers geloofd, dat de oorspronkelijke Burgondische bibliotheek werk uit de bibliotheek van Croy bezat! Ook dat feit - indien het historisch waar zou kunnen geweest zijn - is niet tot de biografe doorgedrongen[(4)]. Hoe toch kon een levensbeschrijver van den Hertog van Aerschot zo voorbij zien, dat het voorwerp van zijn studie onder *al* zijn

(1) Blz. 197: ‘...avec les meubles, tableaux, collections, objets d'art, argenterie... tous les libvres tant imprimés, illuminés, escripts à la main qu'autre meubles...’ Tekst ontleend aan de Reiffenberg. Zie blz. 18.

(2) ‘Mars 1600. Au libraire qui ait livré la bibliothèque acquise par Son Exc. à la demande de Sasvolle... 6 livres.’

(3) Sommige banden van de Paleisbibliotheek geraakten te Parijs en, kwamen later naar Brussel (M.J. Barrois: *Bibliothèque prétypographique ou librairie du fils du roi Jean.* 1830)

(4) Wel beweert zij, dat Charles' weduwe - na 13 Januari 1612 dus - Lipsius nog bezocht, die in 1606 overleden was.

tijd- en ranggenoten uitmuntte door zijn zorgen aan de bibliotheek gewijd?

Men kan zich nu verliezen in bespiegelingen over het lot de boeken van Charles de Croy beschoren, op een Zomerdag, in alle richtingen verspreid. Zouden zij er beter aan toe geweest zijn, indien Lipsius - of Puteanus - in hun opzet zouden geslaagd zijn en den vreemden Prins er hadden weten toe te brengen zijn liefste goed in Vlaamse handen te laten; indien de Leuvense Alma Mater het haar misschien toegedachte geschenk had kunnen aanvaarden en de vorstelijke bijdrage de prooi van de vlammen zou geworden zijn, zoals het thans, in 1914, met de verkoopcatalogus het geval is geweest? Of was het dan niet verkieslijker, dat den zorgzamen Aubertus Miraeus de gelegenheid werd geschonken, als bibliothecaris van de Aartshertogen (1617), het ex-libris van de Paleisbibliotheek, dat is de Burgondische bibliotheek, in sommige werken te plakken, werken die door hun verspreiding bewaard bleven?

Een tweede vraag is deze: in hoeverre is Lipsius' *Syntagma* den Leuvenaren een spoorslag geweest om te zorgen voor een centraal - Rooms - studiefonds, gehecht aan de Universiteit, zoals dat in het gereformeerde Noorden (wij denken aan de tegenstelling Bodleyana-Ambrosiana) reeds een halve eeuw te voren gebeurd was? Een open vraag, want Puteanus, noch Andreas Valerius reppen over dit verband, als het in 1636 werkelijk zo ver komt. Niet de historische inhoud van het *Syntagma* - die werkte het succes in het buitenland in de hand - kan daartoe geholpen hebben, dan wel de geest van de opdracht aan den Prins, van de verwittiging tot den lezer, van de laatste hoofdstukken en van de vragen in de tekst plots opduikend, welke de zin van de XVI-XVIIe eeuwse bibliotheekopvattingen zeer beknopt maar duidelijk onderlijnen.

Het succes van het Syntagma

Bijval heeft de studie ongetwijfeld ontmoet. Het woord is niet te sterk gekozen. Voor de XVIIe eeuw worden door de *Bibliotheca Belgica* tien uitgaven op naam van Lipsius gesignaleerd, verdeeld als volgt:

Antwerpen	Lyon	Helmstadt	Utrecht	Wesel
1602[1]				
1607[1bis]				
	1613[2]			
		1614		
1619[3]				
		1620		
		1627		
1637[2]				
			1651[4]	
			1658	
				1675[2]

waarbij gevoegd moet worden de verkorte tekst - negen bladzijden groot - in de uitgaven van de *Roma illustrata*

Leiden	Amsterdam	Londen
1645		
1650		
	1657	
	1689	
		1692
		1698

(1) 1150 ex.
(1bis) 1050 ex.
(2) Op. omnia.
(3) 550 + 50.
(2) Op. omnia.
(4) In: *G.J. Vosii et aliorum de studiorum ratione opuscula,* Utrecht, 1651.
(2) Op. omnia.

en de opname in het werk van Maderus' verzamelband van 1666, 1702-03 en 1705 te Helmstadt verschenen, zodat in één eeuw tijds - haast lustrum op lustrum - want een uitgave van 1595 aangegeven door de Reiffenberg[5] bestaat niet[6] - 21 maal de

(5) Het is verwonderlijk dat de Reiffenberg in zijn inleiding tot *Une existence de Grand Seigneur au XVIe Siècle: Mémoires autographes du Duc Charles de Croy publiés pour la première fois,* Brux. et Leipz. 1845. Soc. des Biblioph. de Belg. 3 - geen aanleiding heeft gezien om, al zij het maar even, over de Croy's bibliotheek te praten.
De Reiffenberg heeft trouwens de betekenis van het '*Syntagma*' niet begrepen! In *'Du goût des Belges pour les livres avant le 17e siècle' (Archives philologiques* I; 1825-26; schrijft hij enkel dit: '... Maderus l'a réimprimé dans sa collection et le célèbre médicin Jerôme Welchius se proposait de le mettre au jour avec des additions, ainsi que l'affirme Schröckius dans sa vie. Mais la mort fit échouer ce dessein.'

(6) *De I. Lipsii Vita et scriptis commentarius.* Brussel 1823. Blz. 175. Vermoedelijk steunt van Even zich op de Reiffenberg om de eerste uitgave in 8°, te Antwerpen, op 1595 te stellen. (In de *Allgemeine Deutsche Biographie,* Leipzig 1883, komt zo waar een editie van 1585 aan gestapt. (Een drukfout voor 1595?) De opdracht van het *Syntagma* draagt toch duidelijk als datum: 20.6.1602 en in Lipsius' autobiographie (zie brief aan Woverius: *Epistolarum selectarum centuria tertia miscellanea;* Ep. lxxxvii) gedateerd oct. 1600, komt geen enkele toespeling op het *Syntagma* voor. Meer: in een brief aan Gomesius de Ainescua (Ep. lxiiii; *Centuria quarta miscellanea,* XVI. Kal. April 1603) schrijft Lipsius: 'De illis, Epistolae meae ultimae dicent, quarum centurias quinque pronuper dedi: in ijs unam, quae de vita mea est et Scriptis. Si tanti est, vide. Postremum hoc meum opus; mentior: successit opella, *De bibliothecis* et *Dispunctio in Italum* quemdam, qui proterve incurrerat, comiter aut et comice à me reiectus.' Zie ook Ep. xlvii ad A. Chioccum XV Kal. Mart. 1604 in *Epistolarum selectarum centuria V.* Antw. 1611.

aandacht ging naar Lipsius' uitkomsten, en wel in deze orde: 1602, 1607, 1613, 1614, 1619, 1620, 1627, 1637, 1645, 1650, 1651, 1657, 1658, 1666, 1675, 1689, 1692, 1698, 1702, 1703, 1705.

Het kan moeilijk regelmatiger: elk tiental van jaren heeft zijn uitgave. Van al de uitgaven is ongetwijfeld de tweede, ‘editio secunda et ab ultima Auctoris manu’, het jaar na Lipsius' dood verschenen, 1607, de voornaamste. Het onderscheid tussen de editio princeps en de editio secunda - buiten enkele correcties - schuilt voornamelijk in de toevoegingen bij caput IX en X, waarvan cap. X met bizondere liefde door den auteur behandeld is geworden. De ‘editio tertia’ Antw. (1619) is gelijk aan deze van 1607. De eerste Helmstädter van 1614 berust niet op de tweede Antwerpse, en het is de Helmstädter niet-definitieve - met een tweede inleiding evenwel -, welke J.J. Maderus in handen nam om, van de toevoegsels ontdaan, - behoudens dan de teksten van Isidorus[1] - als eerste op te nemen in de rij van bronnen voor het werk, dat de oorsprong van de bibliotheken tot vóór de zondvloed wil geplaatst zien[2]. Maderus[3] had voor zijn doel Lipsius uitgekozen met On. Panvinius, A. Cicarella, Neander, H. Conrigius[4], B. Corderius, A. Barvoetius Brassacanus. In de uitgave van 1703, de derde, door Schmidt[5] aangevuld[6], troont hij bij Richard of Bury, Naudé, Spizelius, Heidmannius, Struvius, Sagitarus, Lomeier, Pippingius.

De ‘editio secunda Helmstadtae’ (1620) steunt op de uitgave

(1) *Etymologiarum, lib. VI. Originum de bibliothecis.*
(2) *Epistola de scriptis et bibliothecis ante-diluvianis* à Madero. De bewijsvoering gaat terug op Roccha: *Bibliotheca vaticana.*
(3) J.J. Maderus: *De bibliothecis atque archivis virorum clarissimorum libelli et commentationes, cum praefatione de scriptis et bibliothecis antediluvianis,* editio secunda, curante J.A.S. 1666.
(4) Herm. Conrigius: *De antiquitatibus academicis dissertationes plurimis locis secunda hoc editione emendatae, accessu supplementorum ejusdem argumente.* Helmstadt, 1674. In Dissert. I (17 oct. 1637) wordt Lipsius' *Syntagma* aangeroerd, naar aanleiding van de Alexandrijnse schola.
(5) *J.J. Schmidii de bibliothecis nova accessio collectioni maderianae adjuncta* 1703.
(6) De vierde luidt: *J.J. Schmidti de bibliothecis accessio altera collectioni mader. adj.* 1705.

van 1614 aangevuld met een uittreksel van Fulvius Ursinus' *Commendatio de Bibliothecis*[1] - door Louys Jacob[2] als het model van Lipsius geciteerd (cf. blz. 12) - terwijl dit toevoegsel uit de ‘editio tertia Helmstadtae’ (1627) weer verdwenen is.

Er wordt van de Moretus-faam geen kwaad gesproken met te beweren, dat de Europese roep van het *Syntagma* hoofdzakelijk te danken is aan gangmaker Maderus en zijn secundant Schmidt langs het kanaal van de Helmstädter edities. Allicht zou een zoeker naar bibliotheekgeschiedenissen op Lipsius, ‘le Varron de son siècle’[3] uitgekomen zijn. Volgens Valius Acidalius - die heeft zich werkelijk in lof uitgeput - is Lipsius ‘een onuitputtelijk tresoor voor de hele historie’. Scaliger heet hem - een tijd - ‘literarum saeculi nostri lumen’. Baillet draagt een dichtgevulde paragraaf vol klinkende epitheta aan, samengelezen uit vele auteurs om de waarde van Joost Lips, den Nederlander, te bepalen. Hyp. Kluyskens aarzelt niet aan te stippen[4], dat ‘l'admiration de ses compatriotes l'avait investi d'une espèce de dictature dans la république des lettres’. De spot van de *Ephémérides politiques, littéraires et religieuses*[5]: ‘il avait du moins le bonheur de savoir Tacite par coeur, tout entier’, ontwricht de bewering niet, dat hij was een encyclopedische vaste vraagbaak - ‘Phoenix universi’[6]. Maar de faam van het ‘Syntagma’ stamt van Maderus, ongetwijfeld.

Er klinkt evenwel - pas na Lipsius' heengaan - nog een bizondere toon op en wel van eigen bodem. In 1631 treedt Laurens Beyerlinck, de Antwerpenaar en later Leuvense bibliothecaris, te voorschijn met zijn voor Europa bestemd *Magnum Theatrum vitae humanae,* een herwerking en uitwerking - na 35 jaar - van Th. Zwingers' encyclopedie ‘avant la lettre’[7]. Hij

(1) *Iusti Lipsi De Bibliothecis Syntagma Et Fvlvii Vrsini, eadem de re Commendatio, Cum nonnullis Isidori de eodem argomento. Plutarchos de educat. Liberorum. □ργανον τ□ς παιδε□ας □ χρ□σις τ□ν βιβλ□ων □στιν.*

(2) *Traicté des plus belles bibliothèques.* Zie blz. 3. Au lecteur.

(3) Raoul de Bouteroue.

(4) *Des hommes célèbres dans les sciences et les arts et des médailles qui consacrent leur souvenir.* 1859. Blz. 163.

(5) 3e ed. Paris, 1812, blz. 317. 23 mars, Mort de Juste Lipse.

(6) Nicolai Vernulaei *Academia Lovaniensis.* Leuven, 1667.

(7) *Hoc est divinarum humanorumque Syntagma catholicum, philosophicum, historicum, dogmaticum: nunc primum ad normam polyantheae cuiusdam universalis, iuxta Alphabeti seriem in Tomos VII per Libros XX dispositum.* Auctore Laurentio Beyerlinck. 1631. Col. Agripp. (zie blz. 10).

last, onder letter B bij '*Bibliothecae quae Librariae*', blz. 219-227, - wat voor andere t r e f w o o r d e n niet gebeurt - een noot in:

> In genere. Scripsit de Bibliothecis post omnes alios eruditum syntagma V.C. Iustus Lipsius, in quo ex originem et veterum Bibliothecarum exempla adducit, et describit. Nonnulla ab eo mutuata in hunc locum transtulimus, additus plerisq. aliis eiusdem argumenti.

De volgeling bepaalt zich niet bij de Oudheid; hij betrekt tot de moderne tijd toe in zijn overzicht (o.m. Abraham Ortelius, wiens verzameling eilaas te loor ging, en de Antwerpse stadsbibliotheek); hij behandelt ook kleinere instellingen, vist b.v. reeds de bibliotheek van Julius Africanus Philosophus op. Voor ons is van belang dat Lipsius in het encyclopedische plan is ingeschakeld op een uitzonderlijke wijze.

Hoe doelmatig en voor de roem trefzeker wordt de kans dan niet, als een Maderus de wegen nu almeteens effent en daarna nog een polygraaf, die zijn lijvige werken vlijtig aan de man kan brengen en tot verschillende uitgaven opvoeren, Morhof[1], nog eens met nadruk de aandacht vestigt op Lipsius' boekje[2]. Daar staat Lips in de onmiddellijke nabuurschap gevoerd van Ricardus à Buri[3], Gabriel Naudé, - twee polen, de bibliofiel en de vakman-bibliothecaris, openen de serie, - Joh. Henr. Hottingerus, Claudius Clemens, om statig gevolgd te worden door den eveneens klassiek geworden Ludovicus Jacobus (1644)[4] en den 'vir doctus' Johannes Lomeier, nog een Nederlander[5], Judocus à Dudinck, Mutius Pansa, Gallesius, Theoph. Spizelius, Aug. Roccha, Zoilus Ardelius en waaronderdoor de lof gemaakt wordt van de Bibliotheca Vaticana, de Bibliotheca Vindobonensis, Bibliotheca Oxoniensis sive Bodleana, Bibliotheca Guelferbytanae. Morhof had - Maderus achterna - Justus Lipsius nog een

(1) Danielis Georgii Morhofii *Polyhistor Literarius, Philosophicus et Practicus cum accessionibus virorum clarissimorum ioannis frickii et ioannis molleri flensburgensis...* 1e uitg. 1688 (derde deel - 1692 - na Morhof's dood). Vierde (en beste uitgave) 1747.

(2) Tom. I. Lib. I. Bibliothecarius. Cap. XVII. De scriptoribus Bibliothecariis. Blz. 186. Ed. 3a Lubeck. 1732.

(3) Als bibliofielen werden over het hoofd gezien: Petrarca, Boccacio, Aretino, Guarini, Kard. Bessarion.

(4) *Traicté des plus belles bibliothèques...* zie blz. 3. Voor de oudheid misschien een wat kritiekloze opstapeling, na het *Syntagma.*

(5) Nageschreven door Le Gallois, 1680, en H.P. de Limiers, 1713.

betere plaats willen inruimen: ‘Justi Lipsii primo loco debebat fieri mentio’, maar de tekstordening bracht het beter zo uit en voor den polyhistor kwamen Richard of Bury en Gariel Naudé logischer op het voorplan.

Het is werkelijk Maderus, die Lipsius het meeste voordeel aanbracht, want uit een vergelijking van de teksten blijkt gemakkelijk, dat Maderus Morhof voorlichtte - men zie de uitgebreide voetnoot bij Justus Lipsius' naam - en was het Morhof, die op Dibdin woog. Onze J.P. Namur steunt - in de XIXe eeuw - op Maderus' getuigenis, zowel in zijn *Manuel* als in zijn geschiedenis, en dicht bij ons laat Milkau nogmaals Maderus spreken ten voordele van Lipsius.

Liggen tussen Lipsius' editio princeps en de eerste vertaling in een levende taal twee eeuwen, de opvolgende uitgaven en doorschuivingen geven voldoende de maat aan van Lipsius' krediet. Daniel Morhof's laatste uitgave verscheen in 1747, zodat gezegd kan worden, dat het werk van Lipsius een kleine 150 jaar lang, regelmatig, onder de aandacht was gebracht van de geleerde mensheid.

Wij vergeten dan nog, binnen en na dit tijdsbestek, de critische overzichten van Burc. Gotthelf Struvius[1], die op zo menige plaats Lipsius' uitspraken in discussie brengen, en inzonderheid op blz. 135 (5^{e} ed.) nog eens duidelijk aangeven, dat de eerste uitgave van het *Syntagma* dagtekent van 1602:

> Plures fuerunt, qui ad Bibliothecarum notitiam introducere tentarunt. Antiquas quidem Aegyptiorum, Graecorum, Romanorum & Byzantiorum Bibliothecas descripsit breviter, ast eleganter a) Iustus Lipsius in suo de B. Syntagmate, quod Antwerpiae, ex Plantiniana 1602, 4° et aliquoties fuit editum. Huic etiam de ornato et dispositione Bibliothecarum veterum aliqua addidit.

Struvius brengt meteen in herinnering[2], dat J. Reimannus[3] gaf een ‘accuratam recensionem’ van Lipsius' *Syntagma*; dat C.A. Heumannus[4] volgde en sprak van het ‘voortreffelijk’

(1) *Introductio in notitiam rei litterariae et usum bibliothecarum.* Ed. quinta Francf. Leipz. 1729.
(2) Blz. 135.
(3) 1708; *Idea System. Antiqui. Liter.* p. 343.
(4) 1718; *Conspectus rei publicae literariae...* ed. septima eademque ultima. Hann. 1763. - Deze auteur brengt G.H. Welschius in herinnering.

Syntagma. Hijzelf ontging de greep van Lipsius' *Syntagma* niet. want herhaaldelijk komt hij er op weer, zo b.v. om Lipsius' interpretatie van de uitdrukking *φυχ□ς □ατρε□ον* te onderschrijven[1]: 'rectius Lipsius..., inscriptionem explicuit per medicam animae officinam'; hij aanvaardt Lipsius' emendatie[2] betreffende de 'septuaginta', speelt leentje buur[3] voor 'de bibliothecis deperditis', en wijst een oudere bron aan voor de geschiedenis van de Ptolemaeërs[4].

Wij willen de achttiende eeuw in haar getuigenissen niet afzoeken, maar wijzen tot slot nog op de Nederlandse *Dissertatio super Aristae; De LXX interpretibus, qui ipsius praetensi Aristeae textus subjungitur*[5] van Ant. van Dale, die, al aanvaardt hij Lipsius' zienswijze over de oudheid van de Alexandrijnse Bibliotheek niet, hem toch dit eresaluut brengt[6]:

> ...quae celeberrimus eruditione Lipsius in Syntagmate de Bibliothecis habet, illa sane, ut omnia ipsius scripta, pererudita sunt.

Invloed van het Syntagma en zijn vertalingen.

Naarmate het Latijn zijn algemeen-geldigheid inboette, bleven heel wat werken van naam en faam en betekenis voor de taalbarrière staan, omdat zij niet meer aan een algemene behoefte voldeden, of in hun onderdelen toch te verouderd schenen of waren, zodat zij enkel nog als een curiosum van eruditie een vertaling zouden waard gebleken zijn. Des te treffender is het, dat Lipsius' boekje overgeheveld wordt naar de XIXe eeuw: een boekje over een zo speciaal onderwerp, een boekje dat zo gemakkelijk na te schrijven, te plagiëren was en aan te bieden als een fonkelnieuwe vondst. Daarom moet vooraf ook nog gewezen worden op de eerlijkheid van den Châlonnais P. Louis Jacob, Religieux Carme, die in zijn mooi en sterk gedocumenteerd *Traicté*[7] geschreven onder de aandrang van Naudé - ook

(1) Blz. 158.
(2) Blz. 165.
(3) Blz. 165.
(4) Blz. 161; Guilandinus: *De Papyro veterum;* 1572. p. 195.
(5) Amsterdam, 1705.
(6) Cap. IX. pag. 28.
(7) Zie blz. 3.

Naudé[1] brengt Lipsius een eresaluut - opbiecht[2]:

> Entre les livres que Lipse - la gloire des Flamans et l'ornement des Muses[3] - a donné au public il y a *Syntagma Bibliothecarum,* duquel je me suis beaucoup seruy, pour les anciennes Bibliothèques de ce Traicté.

Niet velen doen dat Jacob na! Zouden wij durven voorop zetten, dat Aubertus Miraeus voor zijn begroeting tot den lezer in *Bibliothecae Antverpianae Primordia* (1609) gewoonweg Lipsius' tractaatje links heeft laten liggen, als hij er op betrapt wordt in één vlucht de auteurs van Lipsius op te sommen en verwijzend naar het Alexandrijnse voorbeeld, te zeggen: 'nec scio an aliud simile in omni aevo exemplum'. In gecondenseerde vorm leunt de inleiding - met aanhaling van Asinius Pollio's initiatief - sterk bij het *Syntagma* aan en zeker is, dat de vondsten, bewijsvoeringen en voorbeelden, dragend de stempel van de 'gloria Belgarum'[4], door de landgenoten graag in ontvangst zullen genomen zijn. Dat blijkt immers eens te meer bij Iustus Rycquius, die in *De Capitolio Romano commentarius*[5] in margine bij het hoofdstuk 'Bibliotheca templorum Particibus' een verwijzing naar het *Syntagma* stelt. Maar, zoals gezegd, dat doen lang niet allen. Met bizondere nadruk moet daarom gewezen worden op het werk van den Fransen republikein, die het *Syntagma,* door een door hem als 'letterlijk' genoemde vertaling, tot gemeen en controleerbaar goed maakt en een daad stelt van eenvoudige rechtvaardigheid, liever dan een eigen opstel te leveren.

Gabriel Peignot neemt de decreten ten gunste van de oprichting van de 'Ecoles Centrales' zeer ernstig op. Door het feit, dat de steden met deze scholen gedacht zijn als de bibliotheek-middens van het nieuwe rijk, als de centra van de geestelijke outillage van een nieuwe wereld, ontwerpt hij - het is zijn eerste stap op het grote terrein, - een *Manuel du bibliothécaire* - in 1802-1804 uitgegeven te Parijs als *Dictionnaire raisonné de bibliologie* - en vat hij heel dat uitgebreide bibliografisch en biblio-

(1) *Advis pour dresser une bibliothèque.* Zie blz. 8.
(2) Blz. 357.
(3) Blz. 356.
(4) Iusti Lipsi 'Piis Manibus' in *Poemata* (Lib. II) Sanderi. *opuscula minora.* Leuven, 1651.
(5) Gent 1617. Blz. 130.

theconomisch oeuvre op, dat ons heden nog diensten bewijst en voorzeker J.P. Namur geïnspireerd heeft bij dezes plannen en uitwerkingen, na de stichting van België.

In 1801 verschijnt van G.P....., bibliothécaire près l'Ecole Centrale du Département de la Haute Saône, in afwachting van zijn beloofde *Manuel,* een *Manuel bibliographique ou Essai sur les bibliothèques anciennes et modernes*(1) en in de opdracht - 'Aux bibliothécaires près les Ecoles Centrales' - lezen wij:

> M'étant aperçu que beaucoup d'auteurs modernes qui ont parlé de bibliothèques anciennes avaient déssequé le Syntagma de Bibliothecis de Juste Lipse, sans le citer, je me suis décidé à restituer à ce savant critique ce qui lui est dû,(2) en traduisant en entier cet opuscule, et en le plaçant en tête de mon ouvrage. Le fond d'un sujet si intéressant pour nous m'a fait passer sur le dégoût qu'inspirent ordinairement un style dur et un latin tout hérissé de pointes et d'ellipses. J'ai ajouté à ce petit traité des notes indicatives des meilleures éditions de tous les auteurs qui y sont cités.

Zoals bij Maderus, marscheert Lipsius dus vooraan! Wij mogen ons niet ongevoelig betonen voor deze mooie geste, die tevens een onmiddellijk voordeel oplevert voor de studie, vermits de citaten van Lipsius aan de Ouderen ontleend, direct op de bronnen en de beste moderne uitgaven worden teruggevoerd en daardoor worden tot een geannoteerde bloemlezing met een karakteristiek bij de namen van de auteurs.

Peignot leverde - mits het 'overschrikkelijken' van kleine nuances en woordjes en een offer, af en toe, aan de zoetvloeiendheid van de Franse zin, het weglaten van de laatste regels van cap. IX - une traduction purement littérale, en wel op de tekst van 1602. Dat verraadt hij zelf in zijn *Dictionnaire raisonné de bibliologie*(3):

> ...J.L. qui a fait un traité de bibliologie publié à Anvers en 1603... Je l'ai traduit en tête du manuel bibliographique(4).

(1) Paris, an IX de la République.
(2) Cf. blz. 37.
(3) 1802. II, 206.
(4) Er moet nog onderzocht worden of het exemplaar van het *Syntagma,* dat de Bibliothèque Nationale bewaart *(Catalogue général des livres imprimés;* n° 42) het ex. is door Peignot gebruikt. Het is In elk geval een tekst voorzien van 'notes manuscrites'.

zodat de vertaler het stellen moest zonder de aanvullingen in IX en X. Peignot heeft zijn publiek ook iets anders onthouden - het werd reeds gezegd[1] - het ‘Epître dédicatorie’ - geschrapt, niet alleen, omdat hij er de betekenis niet van gesnapt heeft, maar omdat de ‘fades adulations’ ten gunste van een edelman, waaraan Lipsius zich naar Peignot's oordeel was te buiten gegaan - trouwens een teken des tijds deze emphase - niet pasten in een republikeins boek, al was de Keizerskroon dan ook in de maak.

Het is wel aardig te mogen opmerken, dat de Republikein toch eenmaal een passus, die met Charles de Croy wat te maken heeft, vergeet te schrappen in de tekst. Lipsius wendt zich, al betogend, een vijftal keren tot de Heren van zijn tijd, om ze op hun plichten te wijzen; welnu, op blz. 38 van de Franse vertaling staat het volgende: - óf het is Peignot ontsnapt (wat bezwaarlijk is aan te nemen) óf de aantijging heeft voor hem een heel bizondere klank:

> Où êtes-vous, princes généreux, et vous tous qui excitiez et entreteniez si bien le feu d'une noble émulation?’

Zo moet Julius Caesar ook afstand doen van zijn qualificaties ‘magnanimus’ en ‘magnificus’ en verliest Senator Asinius Pollio zijn ‘nobilis’...

Dit wat de Franse vertaling betreft.

Het door Peignot onder duidelijke woorden gebrachte verwijt - het zich tooien met Lipsius' veren, en zo is het! - weerhoudt sommigen van zijn tijdgenoten toch niet nog verder te gaan. L.Ch.F. Petit-Radel schrijft in 1819 een ernstig-zakelijk boek *Recherches sur les bibliothèques anciennes et modernes jusqu'à la fondation de la Bibliothèque Mazarine.* De auteur verzwijgt Peignot en ook Lipsius, terwijl de stof dergelijk voorbijgaan niet duldt. Dat heeft ook Kent opgemerkt in de inleiding tot de Engelse (Amerikaanse) vertaling van J. Cotton Dana, een eeuw later, in 1907, niet ten opzichte van Petit-Radel, maar van Edward Edwards. Deze uitgave hoort als vijfde thuis in een serie van zes handige, prettig in een étui uitgegeven, boekjes, zijnde elk in

(1) Zie blz. 17.

een oplaag van 250 ex. een reproductie van een heel bizonder en moeilijk bereikbaar geschrift of essay over bibliotheekaangelegenheden. Een herhaling - zij het in andere vorm - van Maderus-Schmidts poging, om, wat blijvend van waarde is in de bibliotheek-literatuur, voor de Angelsaksers onder de hand te houden. En hier verschijnt Lipsius nu - op grondslag van de tekst van 1607 - met de pioniers: Sir Thomas Bodley, Gabriel Naudé, John Dury, James Kirkwood, Jean Baptist Cotton des Houssayes, als oudste in de rij(1).

Deze vertaling wordt ondernomen - wel kenmerkend feit - als een nieuwe bibliotheekbeweging in de wereld inzet. John Cotton Dana, de vertaler, is zelf een man! En... Lipsius staat weer eens - nu ver overzee! - als peter geboekt.

Waarom dan treuren over de tekortkomingen van sommigen, al weze het ook Clark, - zo geroemd door Milkau, - die in *The care of books*(2) Lipsius zijn pioniersverdienste niet gunt, altans dekt met een voorbeeldig stilzwijgen. Ook A. Hessel stevent in de bibliografie bij zijn *Geschichte der Bibliotheken*(3) voorbij den Nederlander, maar M. Burton en M.E. Vosburgh(4) hebben wel oog voor het werk, langs de Engelse vertaling om.

(1) *Literature of Libraries in the 17th and 18th centuries,* edited by John Cotton Dana and Henry W. Kent. Chicago, 1906/07.

I. *The duties and qualifications of a librarian; a discourse pronounced in the gen. ass. of the Sorbonne Dec. 23, 1780* by Jean Baptiste Cotton des Houssayes, 1906. (Uitgegeven in 1781; naar Brunet op 25. ex. gedrukt) vert. In 1839, en in 1857.

II. *The reformed Librarie-keeper or Two copies of letters concerning the place and office of a librarie keeper* by John Dury. 1906. (Uitg. in 1650).

III. *The life of Sir Thomas Bodley written by himself together with The first draft of the Statutes of the Public Library at Oxon.* 1906. (Geschr. 1609; gedrukt in 1647; herdrukt met 'Statutes' 1703).

IV. *Two tracts of the founding and maintaining of parochial libraries in Scotland* by James Kirkwood. 1906. An overture for founding and maintaining bibliothecks in every Parish throughout the Kingdom. Anon. verschenen 1699; zeldzaam; herdrukt 1889. Aan Kirkwood toegeschreven op grond van 'a copy of a letter: Project of erecting a library in every presbytery or at least county in the Highlands, from a reverend Minister of the Scots nation now in England.'

V. *A brief outline of The History of Libraries* by Justus Lipsius, translated from the 2d ed. The last from the hand of the author by John Cotton Dana. 1907. (Inleiding van Kent).

VI. *News from France or A description of the Library of Cardinal Mazarin... preceeded of The Surrender of the Library* (now newly translated). Two tracts written by Gabriel Naudé. 1907.

(2) 2d ed. 1902.

(3) 1925.

(4) *Bibliography of Librarianship,* 1934.

Het onderscheid tussen de eerste en de tweede uitgave.

Zijn de wijzigingen - ab ultima Auctoris manu - aangebracht van zeer groot belang? Neen. Op drie plaatsen werd een stukje, (cap. III; VIII en X) een snipper, ingevoegd; op één plaats werd de bestaande tekst weggenomen en vervangen door een geheel andere inhoud (cap. IX). Deze bevinding stemt niet geheel overeen met de opmerking in de *Bibliotheca Belgica*, vermits daar aangegeven staat, dat cap. X werd uitgebreid.

Cap. III werd vermeerderd met één zin (ed. 1607, blz. 15:10-12e regel; in de vertaling blz. 71; 8e-11e regel):

> Imo plures ibi Bibliothecae postea: & Hadrianus Imp. Jovis Panellenii aedem Athenis struxit, et in ea Bibliothecam, Pausaniae scriptum.

Cap. VIII uitgebreid met (blz. 25; 15-17e regel; in vert. blz. 86; 4e-6e regel):

> Sicut Tyrannio Grammaticus, Sullae temporibus, qui tria millia librorum possedit.

Cap. X ontving tot slot (blz. 31, van 31e regel af; vertaling blz. 94, van 18e regel af.):

> Significat & in Graecà & Latinà Bibliothecà, statuam se habuisse. Ceterum minores illae imagines sive statuae pluteis plerumque impositae videntur, ante suos quaeque libros. Iuvenalis: *Et iubet archetypos Pluteum servare Cleanthas. Veteris Distichi ea mens,* quod Imagini tali Virgiliana subscriptum fuit:
>
> *Lucis damna nihil tanto nocuêre poetae*
> *Quem praesentat honor carminis et Plutei*
>
> Significat, videri vivere, qui in libris & imagine vivit. Inde & Sigilla Plutealia apud Ciceronem, ad Atticum. Nam iam tunc Bibliothecas exornabant Deorum, si non auctorum sigillis.

Wat cap. IX betreft, zoals gezegd, een vrij ernstige tekstwijziging is hier ingetreden. Na Boëtius' getuigenis te hebben ingeroepen (ed. 1607, blz. 27, 4e regel onderaan): ‘comptos ebore et vitro parietes fuisse’ stelde Lipsius in 1602 de vraag: ‘quo modo ebore?’ en laat een redenering volgen, die we hier in Peignot's vertaling van 1801 overnemen:

> Etaient ce les armoires ou seulement les tablettes (loculi) qui étaient garnies en ivoire? Tels étaient le luxe et l'élégance des anciens, que nous lisons encore aujourd'hui dans les ouvrages de jurisprudence: *La bibliothèque signifie tantôt le lieu et tantôt l'armoire; et comme nous l'avons dit, il achète une bibliothèque garnie en ivoire.* C'est donc l'armoire qui est

> garnie d'ivoire, mais à quoi servaient les vitreaux? Je pense qu'lls servaient à fermer les armoires pour empêcher la poussière d'y entrer sans cependant ôter la vue des livres. Nous en faisons de même pour les armoires où l'on dépose des choses sacrées et des reliques.

Lipsius zal zijn thesis in zake de vitraux te weinig zeker hebben geacht. Wellicht vond hij in zijn arsenaal geen sluitend citaat - want voor elke geuite mening brengt hij een voor hem overtuigend bewijs - en meende hij wijzer te doen de nieuwe tekst in te lassen, op Boëtius' bevestiging volgend, met de vraag: '*Quid?* parietes laterales?' (ed. 1607, blz. 27, 2e regel onderaan en lope□d tot een citaat van Seneca (ed. 1607, blz. 28, 18e regel) in de Nederlandse vertaling omgezet als: boekenkasten worden ingelegd met cederhout en ivoor (blz. 89).

Een verklarende zin werd nog aan het slot - Sidonius' citaat - toegevoegd (blz. 28, 4e regel onderaan) waarin verduidelijkt werd, wat men onder 'plutei, cunei, armaria en pegmata' te verstaan heeft.

Hoe ziet Lipsius de oude bibliotheken.

Dient nog te volgen een onderzoek naar de stof. Dat leidt verder, dan een eenvoudige inleiding gedoogt, want voor bepaalde bronnen - Suetonius b.v. - kan een detailstudie een paar bladzijden vullen(1) en het is de vraag of het 'Museum Lipsianum' dan niet met voordeel zou kunnen aangesproken worden, b.v. voor dezen Suetonius, waarover Lipsius te Leiden met zoveel liefde college hield.

Dat betekent nochtans niet, dat de hele bibliotheek-literatuur zou moeten doorgenomen worden om het *Syntagma* te testen op zijn bruikbaarheid(2), want Lipsius heeft er zorg voor gedragen het veld goed af te bakenen: de bibliotheektechniek, dat is de innerlijke organisatie, komt niet in aanmerking bij hem, het ruimtegebruik en de meubilering even slechts, en dan nog in zo verre ze met de f e e s t e l i j k e uiterlijkheid van een bibliotheek te maken hebben, overigens werd hiervoor, naar aanleiding van de tekstwijzigingen reeds aangetoond, hoe glibberig Lipsius dat

(1) Cf. H. Gomoll: *Suetonius' bibliotheksgeschichtliche Nachrichten* in *Zentralblatt f. Bibliothekswesen* 1935, blz. 381.
(2) Zie de voetnoten bij de vertaling.

terrein onder zich voelde. Het cultuur-milieu, de middelen tot imponeren tellen in de eerste plaats, behoudens enkele historische details.

Naar de tijd bekeken loopt de stof tussen wel getrokken lijnen. De Grieks-Romeinse Oudheid levert de kern, met Alexandrië en Rome als hoofdprestaties. Daarbij een blik op het rivaliserende Pergamon. Mesopotamië is buiten Lipsius' bestek gevallen, en - bij gebrek aan gegevens - ook het Nabije Oosten met de interessante vindplaats Boghazkoi. Peignot maakte reeds de opmerking, dat de auteur ook aan de Joden was voorbijgegaan(1), maar al deze bizonderheden konden hem minder dienen. Lipsius had in hoofdzaak de klasieke wereld in het vizier, want zo hij anders had gewild, hij zou zo goed als zijn collega's een groter veld hebben kunnen bewerken. Waar het gaat om de geschiedenis van de oude scholae - in zijn *Lovanium* - voert hij immers zowel Hebreeuwse als andere bronnen aan, en grijpt hij ook naar de nieuwere in de tijd. Zo bleven ok de vroeg-middeleeuwse bibliotheken buiten bespreking - al grijpt hij graag naar Christelijke bewijsplaatsen. Maar deze bibliotheken zouden voor hem ook weinig kunnen opleveren - daargelaten het stilte-element dan - vermits kloosterbibliotheken een gesloten karakter hadden, waar hij, Lipsius, zocht naar een openbare dienst en een vrij, zij het gecontroleerd, woord-verkeer. Bovendien de inhoud zou dikwijls allerminst hebben kunnen voldoen aan zijn universeel gerichte eisen.

In 't voorbijgaan mocht er reeds op gewezen worden, dat aan het getal door Lipsius doorsnuffelde auteurs slechts weinige namen toe te voegen zijn: er is Xenophon met *Memorabilia*, Aristophanes met de *Ranae* en ook Julius Africanus(2), maar dat is een geheel andere kwestie. Dezes gegevens staan niet in de jaren en jaren gekende literaire teksten; zij dienden nog opgedolven te worden, in de voor Lipsius' tijd nog meest ontoegankelijke papyrus-overblijfselen. Met snippers worden de veroveringen op dat veld aangebracht.

(1) Tijdgenoten en nakomers behandelen ook de Perzen, Klein-Azië enz. Lipsius kende de bibliotheken van Rhodos niet, evenmin deze van Herculaneum. De particuliere verzamelingen van Euthydemus, Hieron van Sicilië, Klearchos ontsnapten eveneens aan zijn blik.

(2) Zie blz. 84.

Discussiepunten door Lipsius gesteld.

Beweren, dat Lipsius het zich gemakkelijk heeft gemaakt door wat citaten uit zijn tóch welvoorziene kartotheek te leveren en aaneen te lijmen, is de waarheid geweld aandoen, al verwekt het boekje in een moderne hand die schijn. De classicus heeft werkelijk naar verklaringen gezocht, een sluitend geheel geleverd, zich afgevraagd, wat het honderdtal getuigenissen te beduiden had en waarom zovelen het nodig hadden geoordeeld stil te staan bij de bibliotheek in hun beschouwingen. In kort bestek zocht hij naar inhoud, naar zin en deed beter dan vele geleerden van zijn tijd, die enkel compileerden. Kon hij niet steeds de waarheid ontdekken, ook wij stellen nog hypotheses. Zo is naief te noemen, wat hij meent als waarheid te mogen verkopen betreffende het bestaan van de Egyptische bibliotheken. Milkau merkte in zijn *Nachlass* (blz. 9) zeer terecht op, dat het 'merkwürdig still geworden ist' rond de heilige huizen en de daarin vermoede bibliotheken. Het gaat natuurlijk om Diodorus' beroemde en o! zo verleidelijke en mooie spreuk: *ψυχ□ς □ατρε□ον.* Maar... niettegenstaande alle gezaghebbende afwijzingen houdt de overlevering ook nu nog stand. Engelkes, die in zijn thesis over het vóor-Alexandrijnse boek zo critisch op het Homeros-vraagstuk neerblikte - geeft de spreuk nog door in 1931[1] - alhoewel ze nergens werd gevonden.

Bij de discussie over de stichting van de bibliotheek van Pergamon onthoudt Lipsius den eersten Ptolemaios, Ptolemaios Soter, den palm. In de verwarring Brucheion-Serapeum-Museum tracht hij orde te brengen. Het lot van de Alexandrijnse bibliotheek onderzoekt hij... om zich te vergissen. Zal hem zwaar worden aangerekend, dat hij bij de berekening van de inhoud van de Alexandrijnse bibliotheek - fabuleuze cijfers worden daarvoor in het gelid gebracht - geen klaarheid weet te brengen, als onze tijd, die toch onderscheiden kan tussen de werkelijke waarde van de termen 'volumen', 'tomos', enz., daarin allerminst geslaagd is?

Maar als een goede noot moet voor hem gelden, dat hij in het vraagstuk van het aantal Romeinse bibliotheken niet in de

(1) *De oudste bibliotheken in Griekenland. Hermeneus:* III; 1931; blz. 123-127.

voetstappen is getreden van de aprioristische overschatters. Lipsius houdt zich aan de feiten, bekent dat het juiste cijfer niet te geven is en dat hij er van de vermoede 29 slechts zeven, op gezag van de teksten, kan aanwijzen(1). Thans zijn wij beslist beter gewapend om de Octaviana, de Palatijnse en de Capitolijnse bibliotheken te onderscheiden en te beschrijven. Hun uiterlijk en hun versiering zijn nauwkeuriger bekend, zodat wij geen Apollobeeld verkeerd zullen plaatsen, zoals Lipsius doet, maar... wij rekenen met de archaeologische bewijzen van veel recenter datum en naar hun aard veel duidelijker, dan interpreteerbaar schrift.

De beknopte discussie, welke Lipsius inzet over de terminologie van de uitrusting van de Romeinse bibliotheek is voor ons van zeer geringe waarde geworden, trouwens de zaak zelf - het uitzicht, het geraamte van de bibliotheek - moest voor hem van geen belang zijn. Het is slechts sedert Clarks nauwkeurige en vakkundige onderzoekingen, confrontaties van tekst en steen, dat wij gekomen zijn tot een vrij algemene verklaring van de termen: ‘pegmata’, ‘pluteus’, ‘loculamenta’, ‘nidus’, ‘forulus’, waarbij dan nog te onderzoeken is in hoeverre de auteurs de juiste technische termen gebruikten en zelf, zekere termen achteloos of om welke redenen ook - versificatie? - als synoniem in hun teksten stopten! Deze terminologie-moeilijkheden maken het den vertalers ook niet gemakkelijk, daar de moderne spraak niet steeds het goede, treffende, het-al-en-juist-dekkende, woord aanbieden kan voor een oud niet meer voorkomend zaak-begrip. Of... moffelde Peignot de slotzin van cap. IX weg, omdat hij, in 1801, de a uit de b niet kon onderscheiden?

Dat het toegelaten weze even te wijzen op Lipsius' opmerking betreffende de plaatsing van de rekken. Wil hij het moderne magazijn helpen inburgeren, waarvan niet enkel de wanden wor-

(1) Naar aanleiding van deze opmerking kan er op gewezen worden, dat Puteanus in zijn *Oratio* geen gebruik maakt van Lipsius' oppuntstelling. Puteanus zegt (blz. 104, zie blz. 9) ‘et in urbe Roma, notante P. Victore, Bibliothecae publicae *undetriginta* existerunt. Sed hos thesauros (o infelicitatem!) paene deleuit aetas, dispersis cum imperio imperii ornamentis quorum tu reliquas (o felicitatem) magna et gloriosa cura colligis Ilustrissime et Reverendissime Cardinalis.) Voor Puteanus: een vaststaand feit. Kende hij in 1605 Lipsius' *Syntagma* niet? Of leefde hij liever met de schijn der dingen? Want hij kwam op zijn uitspraak niet terug. En zeker kan de definitieve uitgave van Lipsius' boek hem niet ontsnapt zijn, vermits het verscheen juist voor zijn aankomst in onze landen.

den ingenomen, en dit tegen de luxueuse zaalbouw van een Escorial in? Staat de strengere opstelling van Leiden hem voor de geest? En ziet hij in, dat waar een ‘reuzen-aantal’ boeken gestapeld moet worden, dat etalerende principe niet steekhoudend is? Niet dat hij zo veel houdt van het aantal. Zie zijn opmerking over de Alexandrijnse bibliotheek: ‘wat doet het er toe hoeveel honderdduizend werken er waren’ en zijn gevoelens over de qualiteit van het eigen bezit, maar, Lipsius is een man, die in zijn tijd ziet en bijgevolg weet, dat het aantal boeken niet gering meer kan zijn.

Het treft de aandacht met welke eerbied Lipsius Varro's naam heeft neergeschreven, maar het verwondert nauwelijks: hoe graag wordt hij met hem niet vergeleken? Varro[1] neemt in de *Satyra Menippaea,* naast Douza in Apollons tempel gezeten, de verdediging op van de oordeelkundige tekstkritiek, Lipsius' vak, waarin men zijn handigheid betwist. Lipsius werd zo dikwijls voor de vierschaar gedaagd; hem werd verweten, dat hij zich aan emendaties te buiten ging - Roersch toch telde er van zijn hand[2] honderden en honderden -, maar honderden bleven toch maar staan! Waarom van geen erkentelijkheid getuigen ten opzichte van een illuster en doelbewust patroon als Varro was?

Er is een ander voorganger, die in een studie van Lipsius nauwelijks achterwege mocht blijven, en als kroongetuige zijn waarde heeft: ‘noster’ Seneca. Maar Lipsius voert diens gezegden niet aan om hem na te bauwen. De Nederlander is een objectief onderzoeker. De brand van de Alexandrijnse bibliotheek heet Lipsius een schande voor Caesar, - een onomwonden uitgesproken oordeel. Het heeft des te meer waarde, omdat de auteur er zich wel van bewust is over een niets ontzienden veldheer te spreken (Caesar) tot een veldheer (Croy), die de kans loopt geestelijke waarden te vernietigen. Caesar's prachtige en zeer te loven voornemens ten opzichte van Rome, noch de aanstelling van Varro wissen voor Lipsius de smet uit. Geestelijke waarden zijn een onaanvechtbaar goed.[3]

Het komt nog voor, dat Lipsius een eigen mening verdedigt:

(1) Zie blz. 12 en blz. 52.
(2) Cf. *Biogr. Nat.*; Lipsius.
(3) Lipsius kon ook niet vermoeden, dat Leuven tweemaal branden zou!

Plutarchus is een gekend anti-Caesariaan. Lipsius loopt niet in die val! Het sterkst komt zijn zelfstandigheid tot uiting - en ook zijn objectiviteit, zijn geschiktheid om de Oudheid in het raam van nieuwe, verhoudingen te zien - als hij Seneca's kritiek op het soort van boekenzotten, die hun huizen tot bij de zoldering met boeken vullen, en zelf niet lezen kunnen, mildert: ‘mochten onze rijke lui eens ook zulke lusten botvieren.’ Dat is zijn hartekreet. En wij begrijpen den Stoïcijn van de XVIe eeuw, die een zaak verdedigt tegen zijn strengen zich ingravenden meester. De positie van het boek is door de sterke aangroei een geheel andere geworden en enkel de zeer-vermogenden kunnen de helpende hand nog uitsteken: het botvieren van deze lust is het onrechtstreeks plegen van een weldaad.

Lipsius wendt zich tot den Prins.

Alles samen genomen hebben wij te raden naar Lipsius' inzicht en opzet. Wenste hij de Croy te verschalken en door vleierij tot een prinselijke daad te vervoeren? Drukte hij enkel zijn literaire dankbaarheid uit voor een bekomen geschenk, of had hij de allegorie van den Prins nodig om met zichzelf te spreken, zo dat anderen zijn taal ook verstonden? Of is het *Syntagma* de nauwgezette uitwerking van een hooggestemd gesprek over de Ouden, gevoerd aan het Hof van den Prins, zoals zou kunnen verondersteld worden na de lectuur van de opdrachten? Lipsius onderhield met de Croy nauwe betrekkingen. Laten wij enkel de feiten spreken en houden wij ons ver van gissingen, die het tijdsverband en de omgeving opwekken, dan nóg zijn er een paar details op te diepen, welke aanwijzen, hoezeer Lipsius Charles rechtstreeks wenste aan te klampen.

Er komen enkele wenken in de tekst voor, daar, waar Lipsius de betoogtrant verlaat en den Prins, zeer beleefd en ootmoedig, bij de staatsierok neemt.

Er is roem te erven, voor wie de wetenschappelijke arbeid in de hand werkt[(1)] merkt Lipsius op; de bibliotheken o p e n b a a r maken, zodat de geleerde wereld vrij onderzoeken kan en de verscholen bronnen nagaan om de tijd en zijn kennis rijker te maken, om nieuw leven te geven aan het jonge weten, het is

(1) Blz. 61.

een edele zaak[1] 'Ik zou willen...[2] zo zet een zin in en het beeld van Alexandrië rijst op. Het mooi, het edel, het rijk vertoon, waarnaar zijn ziel hunkert.

En een kleinigheid is er nog, een typisch detail, dat den auteur aan het harte ligt: wat hij reeds zag te Antwerpen in het rijke huis van Plantin, waar de beelden van de groten gebeeldhouwd, of gesneden, of geschilderd stonden, als een 'Ahnengalerie' van de geest, dat had hij in een nog te ontwerpen bibliotheek eveneens toegepast willen vinden. Zou daar geen plaatsje voor hem in te ruimen zijn? Voor een nog levende!? Maar... was die eer ook een Varro niet te beurt gevallen als een hoge, te verdedigen, uitzondering? De dood trad toch reeds nader, nóg voor de tweede uitgave werd voorbereid. Op 16 Juni 1604[3] had hij nog geschreven: 'ick kan my quaelyck op de beenen houden.' In 1605 - na een wandeling met Filips Rubens - had een beroerte hem getroffen. Een leven van erkende, alhoewel soms aangevochten, arbeid lag achter hem. Hij schrijft aan zijn neef[4]: 'ick mag een suppleant stellen alsoo ick nu oudt ende ongevallich worde ende oick lanck genoech gearbeydt hebbe.' Mocht hij, daarvoor al, niet vermoeden, dat hij de onsterfelijkheid zou ingaan? Dit tikje ijdelheid, zelfbewustheid - niet eens zelfoverschatting mag het heten - weze Lipsius gegund.

Hoe zalig dan in Heverlee zich geëerd te weten in een tempel, waar de wijsheid haar heul zoekt. Lipsius staart op een onbepaald, vaag, maar sereen toekomstbeeld; hij voelt de kalmte naderen. Een innig visioen, dat vertroosting schenkt, wanneer men weet aldra te moeten sterven. Berusting komt, en met haar een vredige glimlach. Moedig neemt hij het werk weer op. 20 Juni 1605, van Antwerpen komende, voelt hij zich 'wat beter te passe, godt hebbe loff'. Hij kan zo waar weer lezen! En - 'met zyn laatste krachten' - aan het *Syntagma* werken?

En nog eens wendt de auteur zich tot zijn Heer: hij wijst er op hoe noodzakelijk het is in de bibliotheek-van-zijn-hart vertalingen op te nemen. Deze toespeling kan enigszins duister lijken.

(1) Blz. 62.
(2) Blz. 96.
(3) Vl. Br. (zie nota blz. 4.)
(4) Vl. Br. 28-3-1605. (zie nota bzl. 4.)

Er moet immers niet verondersteld worden, dat de classicist die hier sprak enkel vertalingen op het oog gehad kan hebben van het Grieks naar het Latijn, zeker welgekomen bronnen voor iemand, die het Grieks niet zo erg goed meester was. Zag Lipsius niet voor zich de tijd dagen van de 'ontwaarding' van het Latijn? Stuurde hij wellicht niet aan op de noodzakelijke omzettingen van het waardevol werk, dat inhoud geeft aan de ziel, het wezen van een periode, in de volkstaal, hij, die in het Noorden de macht had leren kennen van een Bijbelvertaling? Of wenste hij van werk gesteld in vreemde levende talen - en zij waren in de opgang - Latijnse overzettingen tot stand te zien komen ter wille van hun universele inschakeling? Of dacht hij enkel en gewoon aan de toekomst: overzettingen uit de oude talen en van het vreemde werk in de eigen taal? Zou dat laatste waar zijn, dan heeft hij voor zich gezien de mogelijkheid van de differentiëring in het fonds van de zich vormende bibliotheken, immers bij het voortbestaan van het Latijn als algemene voertaal zouden de bibliotheken verspreid over Europa - onder de invloed van het uniformerende gedrukte boek, - op weinige nationale verschillen na, tot haast identische grootheden zijn geworden. Maar de tijd van het Latijn was uit: Dodoens had reeds gepubliceerd en Simon Stevin zijn geloof in de bruikbaarheid van het Nederlands openlijk en met nadruk uitgesproken. Lipsius, het geestesoog naar het verleden gericht, verstarde daarom niet in zijn denken. Hij zag in de bibliotheek niet alleen het conserverende element, ook de directe bruikbaarheid van de stof, de onmiddellijke omzetting der waarden en betoonde zich aldus - nogmaals - een geleerde van zijn tijd. Trouwens Lipsius waardeerde zijn Brabants Vlaams - 'quisquis Belgica amare, Belga, verba audes[1]' - wist het

(1) 1597. *In Cornelii Kiliani eruditi viri Etymologicon* bij Ep. xxix Corn. Kiliano in *Epistolarum selectarum centuria tertia ad Belgas.* Antw. 1605; door E. Van Even in *De Eendragt* III (1849) vertaald.

Quisquis Belgica amare, Belga, verba
Audes; hunc quoque amare Kilianum
Aude, qui egregio suo labore
Sermonem tibi patrium propinat,
Iam purum nitidumque qui fuisset
Aut aui, aut proavi tui, meique.
Non hic Galle tuas, tuas Ibere,
Tuas Itale nunc repasce voces.
Nostra haec fabula, scaena tota nostra est.
Ite exotica verba, Kilianus
Dat pura et puta, Belgica, et quid ultra?
Et pura et puta dat simul Latina.
Duplex gloria. gratia esto duplex:
Et Belga hunc amet, atque amet Latinus.

F. [de Reiffenberg] "vergist" zich schromelijk in *Mercure belge* 1819; vol. VII blz. 15 bij de bespreking van Paridaens "*Souvenirs nationaux*" als hij noteert: "...Juste Lipse, qui, malgré son dédain pour tout ce qui n'était ni romain, ni grec..."

werk van Kiliaan naar waarde te schatten, waagde zich in een brief aan Schott aan etymologische opmerkingen over de afkomst en de oude afstamming van het Vlaams, maar dreef de spot met Goropius Becanus en zijn Adam- en Eva-stelling.(1) Schreef hij niet menig zoet-vloeiende brief met hem eigen uitdrukkingen in zijn moedertaal(2) - in 't Latijn beweerde hij weliswaar prompter te zijn(3) - en was hij er niet van overtuigd, dat er buiten het Latijn, nog andere verkeersmiddelen voor de gedachte mogelijk waren en... bestonden(4)? Hij schreef in het *Album amicorum* van Justus de Harduyn(5); Richard Verstegen behoorde tot de bekenden en had hij niet in het Noorden een fel tegenstander ontmoet, met name Coornhert, die hem mores had kunnen leeren en door een schrift in de volkstaal gesteld op de vlucht had gedreven? Puteanus, zijn welbespraakte leerling, bleef evenmin doof langs die kant en dichtte flink in het Nederlands(6). Van hem liggen pakken brieven - in de moedertaal gesteld - nog op publicatie te wachten. Er is immers een eeuw over Erasmus en zijn vooringenomenheid heen?

Een andere geestesgesteldheid is reeds doorgebroken: een serie verdedigingen van de volkstaal waren - als inleidingen tot werken - opgesteld. In 1607 trouwens sprak de Put, peter van onzen eersten Nederlandsen zeventiendeeuwsen dichter, de Harduyn - bij de aanvaarding van Lipsius' opvolging - voor de

(1) 29.5.1595. Brief aan van Cattenbroeck. (Zie blz. 4.)
(2) Vl. Br. b.v. 26-5-1597; 12-5-1597: ‘ick hebbe moeten lachen met u.l. schrijven, dat ghy van soo goeden geloove syt...’
(3) Vl. Br. 29.5.1595 (nevens de transcriptie van deze brief schreef Galesloot: ‘jaloux de sa réputation?’ - cf. L. Galesloot: *Particularités sur la vie de Juste Lipse.* in: *Annales de la Soc. d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre.* IVe Série I. Brugge 1876-77. Blz. 265-346.
(4) Wat het Frans betreft: zie Vl. Br. 19.8.1595: ‘ick en ben geen groot clerck int franchois te schryven...’
(5) Raken de Lipsius en Puteanus' sferen hier elkander niet?
(6) *Sedigh Leven* uitgegeven als werk van H. van den Born. 1638. cf. Roersch in *Biogr. Nationale* XVIII; E. van Even in *Dietsche Warande* 1888: *E. de Putte beschouwd als bevorderaar der landstaal en als Nederlandsch Dichter.* Blz. 221-243; 371-381; 482-497; 559-581. Zie volgende noot.

'Belgische' jeugd zijn *Laudatio* uit, met een hartstochtelijk pleidooi voor het Nederlands.(1)

Besluit.

Dr. C. Sobry schreef in een brief:

Al is het *Syntagma* op literair gebied een keurig stukje, het brengt eens te meer het bewijs, dat Lipsius een put van geleerdheid was, en ook, dat hij als schrijver verdienstelijk is, omdat hij den lezer weet te boeien.

De hiernavolgende vertaling in bruikbaar Nederlands schenkt den modernen lezer de gelegenheid te oordelen over deze uitspraak. Mag het waar zijn, dat de inhoud van het werkje, geschaafd en op punt gesteld, tot ons gemeengoed is gaan behoren, Lipsius' naam blijft verbonden aan de eerste breedopgezette en geslaagde poging om ons in te wijden in het wezen van de oude bibliotheek, niet langs enkele accidenteel bijeen vergaarde teksten om, maar door middel van een synthese, opgesteld aan de hand van een zorgvuldig vergaarde en gepurgeerde k a r t o t h e e k . Het geheim om ze deugdelijk samen te lezen had hij meegekregen van Peter Nannius van het Collegium Triglottum.

Rivius, in algemene zin over Joost Lips van Overrijsse oordelend in de *Fama Postuma*(2) besluit zijn levensbeeld met een vrome karakteristiek:

> nomen tuum indeletum atque indelebile videbit posteritas in Actis Aeternitatis.

(1) Geen betere, tweede steekproef dan wat de *Inleydinghe tot een sedigh Leven,* van Puteanus oplevert: '...hebbe in onse nederduytsche sprake, met de nieuwe dicht-konste willen proeven, oft mijn penne, tot voordeel van de Borgherlycke ghemeynte ghescherpt zijnde, soo aenghenaem zijn soude, als sy wel in 't Latijn by veele gheweest is. Ick was gheheel ontsteken door het voor-beeld van verscheyde hoogh-blinckende lichten, waer onder Heyns, en Huyghens, Cats en Hooft: oock Immeloot en Hardewyn de Vree en Vos d'eerste waeren, de welcke met haer verstande ende gheleerdheydt ghetoont hebben, hoe dat onse spraecke niet minder en is, als de oude eertydts gheweest zijn; meerder als de ghene die hedensdaeghs om haere aerdigheidt gheacht worden. Elck land de syne: maer my dunckt een groot misbruyck te zijn, dat wy Nederlanders in 't lesen, schryven, spreken, de onse voor de minste houden, als loochenende het Landt ende menschen, al waer, ende waer onder wy gheboren zijn. Dit is d'oorsaeck dat ick een Nederduytsche penne in de handt nemende mijne Landslieden in hun eyghen taele hebbe willen onderwysen, ende wysen wat een ieghelyck aen syn Vaderlandt schuldigh is...'
Zie over Puteanus' *Juventutis belgico laudatus* O. Dambre: *De Dichter Justus de Harduyn.* 1926, blz. 110.

(2) Antw. 1629; op blz. 177 raakt de auteur even Lipsius' bedrijvigheid aan op ons gebied en stelt zijn zin in het teken van de *ψυχ□□ □ατρε□ον.*

Dat oordeel werd door Fritz Milkau, een man die wissels uit te vaardigen had, in bibliotheconomische waarden omgezet, toen hij, nog juist bijtijds, sprekend over Maderus' bloemlezing[1] zich aldus uitliet:

> ‘Immerhin begegnen wir in dem reichsten dieser Corpora Nahmen wie de Bury, Justus Lipsius, Gabriel Naudé - zij staan hier in chronologische orde - also Männern, die ein veralten nicht kennen.’

Dat is voor een Vlaming, voor het beperkte en zeer bizondere terrein, dat hier overschouwd werd, een treffelijk, mooi gezelschap. De klank van de namen, die Lipsius flankeren is ver van ordinair en de onderscheiding toegekend door wellicht de hoogste competentie van de moderne tijd wordt graag aanvaard voor den auteur van de eerste moderne critisch-historische studie over de bibliotheken in de Oudheid, Rubens' tijdgenoot.

Maart 1940.

(1) *Geschichte der Bibliotheken im alten Orient. Aus dem Nachlass,* herausgeg. von Bruno Meissner. Leipzig, 1935; blz. 2.

Justus Lipsius: De Bibliothecis Syntagma uit het Latijn in het Nederlandsch vertaald. door † Dr. C. Sobry.

Dr. C. SOBRY, bekend om de vertaling van Catullus' 'Lesbia-Liederen' en van Puteanus' 'Comus', heeft deze omzetting klaargemaakt voor het VI[e] Wetenschappelijk Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen, Gent 1940, *niet meer zien verschijnen. Hij treedt aldus in Lipsius' spoor: zag 't werk zich uit de hand genomen. Wij groeten zijn nagedachtenis.*

VERHANDELING
OVER DE BIBLIOTHEKEN
DOOR
JUSTUS LIPSIUS
Tweede uitgave, waaraan de schrijver zijn laatste krachten gewijd heeft.

ANTWERPEN
UIT DE DRUKKERIJ VAN PLANTIN.
Bij Joh. Moretus
1607
Met Privilegie van den Keizer en van twee koningen.

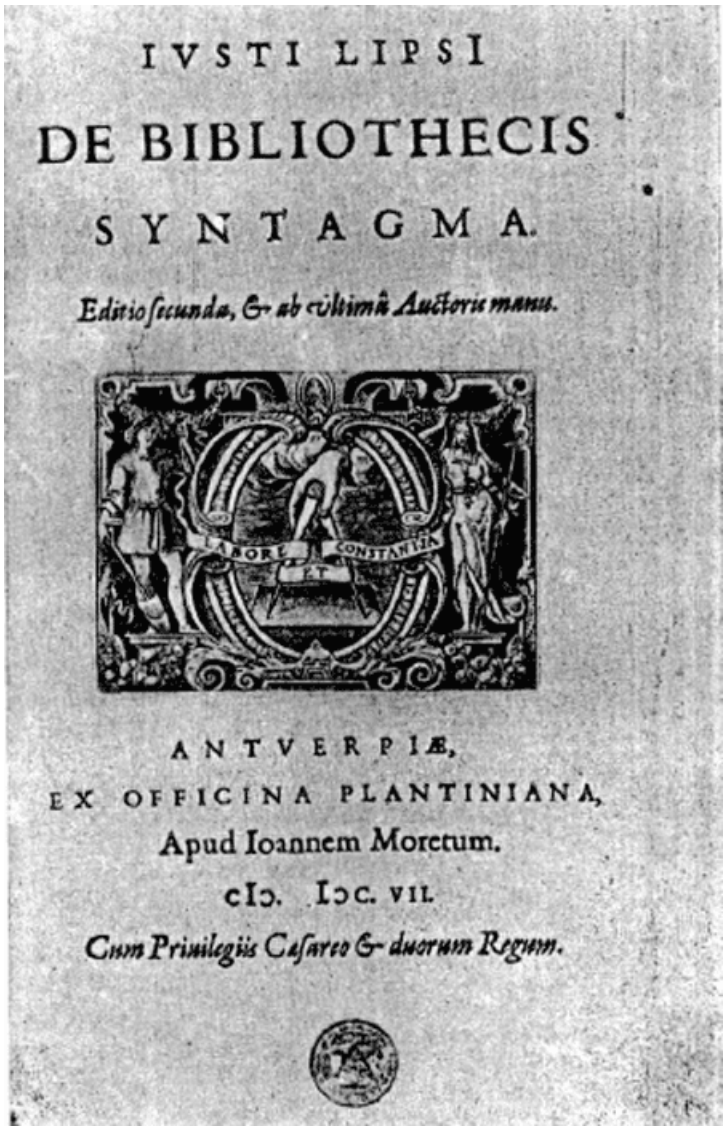
IVSTI LIPSI

DE BIBLIOTHECIS

SYNTAGMA.

Editio secunda, & ab vltimâ Auctoris manu.

LABORE CONSTANTIA ET

ANTVERPIÆ,

EX OFFICINA PLANTINIANA,

Apud Ioannem Moretum.

cIↃ. IↃC. VII.

Cum Priuilegiis Cæsareo & duorum Regum.

Titelpagina van de uitgave van het 'Syntagma', *waarnaar wijlen Dr. C. Sobry zijn vertaling maakte.*

Opdracht
Aan den doorluchtigen, hoogedelen prins karel, hertog van Croij, hertog van Aarschot, prins van het heilige Roomsche rijk, ridder van het gulden vlies.

Deze mijne bijdrage over de Bibliotheken, zeer doorluchtige Prins, vroeg niet beter dan van zelf naar U heen te gaan, en 'k moest me nauwlijks de moeite geven, ze U op te zenden. Iedereen weet, dat U, onder de voornaamste Heeren van den Belgischen Adel, een voortreffelijk liefhebber is, die veel belang stelt in de studie van zulke keurige wetenschap.

Welnu, U vereert en verfraait niet alleen de andere antieke kunsten, maar U beoefent ook de wetenschappen van de *numismatiek* en van het *bibliotheekwezen.*

'k Heb dezen Commentaar over de bibliotheken ontworpen en opgesteld; doch 't was meer dan Uw stem, 't was Uw voorbeeld, dat me daartoe aanspoorde, toen ik zag hoe uitnemend U de beroemde koningen of helden navolgt, en ze zelfs weet in te halen, wanneer het er op aan komt, zulke schatten te verzamelen en zulke wetenschappen te bevorderen. Ze in te halen, zeg ik: dit is geen wonder; alles wat groot of heerlijk is, vindt men in U of rondom U. God, de Natuur, de Fortuin hebben immers gewild, dat U in alles zou schitteren en uitmunten. Sla ik eventjes Uw geslacht gade, 't is een koninklijk geslacht. Uw vermogen? 't Is bijna koninklijk! Uw geest? Heelemaal koninklijk; en al wat Uw geest opvat, al wat Uw daden verwezenlijken, is steeds verheven en luisterrijk. 'k Hoef niet ver te zoeken; Uwe Heuria (Heverlee) alleen brengt onze stad, voor ieders oogen, het bewijs, dat alles wat U ontwerpt en volbrengt dezen geest, dit geslacht, dit vermogen waardig is. Welk is Uw aandeel in dit werk? Met Uw geest strijdt U tegen den geest van de landstreek, en U triomfeert. Wat steil is, wordt omgewerkt tot een vlakte; wat vlak is, tot een steilte; maar in alles gebruikt U de sierlijk-

heid tot richtsnoer; U is om het in één woord te zeggen, een Belgische Lucullus[1]. Neem het niet kwalijk, zeer doorluchtige Prins, dat ik U vergelijk met dezen beroemden veldheer. Hij behoort, als men hem eerlijk naar waarde schat, tot de voortreffelijkste en aanzienlijkste mannen. In den bloei van zijn leven was hij reeds beroemd geworden, dank zij zijn veldtochten en overwinningen. En toen de rust voor hem kwam, en hij boog onder den last der jaren, dan boog hij over zichzelf heen; 't is te zeggen, hij besteedde zijn zorg aan zijn eigen geest en aan de studie; hij gebruikte zijn rijkdommen ter verblijding of ten behoeve van tijdgenooten en van nakomelingen.

Hij was een van de eersten, die te Rome het voorbeeld gaf, om te toonen waartoe bibliotheken dienen.[2] Naar zijn voorbeeld kwamen de geleerden te pas in de conversatie, en aan tafel; en men vond ze in elk huis.[3]

Naar zijn voorbeeld werden er ten slotte a.h.w. hoofdkwartieren ingericht, waar de bekoorlijkheden verzameld werden, die de vorsten van het Romeinsche Rijk later leerden genieten en gebruiken. U is onze Vorst en U volgt dit voorbeeld. Want in de sombere omstandigheden, waarin we ons nu bevinden, nadat U voor vorst en vaderland op zulke lofwaardige wijze Uw plicht heeft, gedaan, legers heeft aangevoerd en overwinningen behaald, na de hooge leeftijd in aantocht is, nu moet U een veilige rustige haven zoeken voor U zelf; en U wendt zich af van de uiterlijke dingen en keert U naar een inniger, 't is te zeggen naar een beter leven. Onder de verschillende toevluchtsoorden heeft U Heuria (Heverlee) gekozen; 't is een landgoed voor onze Academie en 't is dicht bij de stad gelegen; en zooals ik het zooeven gezegd heb, met welke prachtige bouwwerken heeft U het niet opgesierd en dit ten behoeve vooral van de kunst, van

(1) Luc. Livinus Lucullus, beroemd veldheer; voerde oorlog tegen Mithridates. Begin 1e eeuw v. Chr. Stond bekend om zijn weelderige levenswijze. - *(Vertaler)*

(2) Suetonius: *Vita Luc.*: XLII; Plutarchus: *Luc.* XLII. - Lucullus had een ander navolger in Lipsius' tijd: Sir Thomas Bodley, die in 1613 ‘set his staff at the library door of Oxon.’ - *(Commentator)*

(3) Lucullus stelde zijn verzameling in de eerste plaats toegankelijk voor Grieken. Treffend is, dat Lucullus' voorbeeld, gevolgd door de Romeinen, Seneca zijn kritiek op de bibliotheken in de pen geeft. *De tranq. an.:* IX. - *(Commentator)*

de wetenschap en van 't vernuft? Ik durf het zeggen: al deze gebouwen, dreven, tuinen, fonteinen, boomgaarden, werden voor ons aangelegd of gezaaid; en niet alleen onze tijdgenooten hebben er 't genot van, 't is te zeggen wandelen er door, en komen er heen om ze te bezoeken: ook zij, die na ons zullen komen,(4) zullen dit doen: en bovendien, ze zullen blijven komen, ook om het genot te hebben van dit schouwspel, en niet alleen ter wille van Leuven. Ik spreek niet van andere, meer intieme vermeerderingen of versieringen, waarop U, voor dit Atheneum bedacht is; prachtige ondernemingen, die een Prins betamen, maar die met den tijd meer en meer een werkelijkheid worden. O! U is gelukkig, dank zij het werk waarmee U bezig is, en dank zij de rust, die U geniet. Ga zoo voort, en volhard, en verlustig U met het eene, en ons, met het andere; het weze voor U een eeuwigdurend geluk en een eeuwigdurende roem. In elk geval, wij, die in 't openbaar spreken en schrijven, wij de herauten van de faam, wij zullen Uwen naam tot in den hemel bekend maken; en God zal Uzelven in den hemel binnen brengen; Hij is de rechtvaardige rechter, en de schenker der verdiende belooningen. Dit is mijn wensch, en ik blijf voor altijd, zeer doorluchtige Prins,

Uw dienaar
J. LIPSIUS.

Leuven, den 20sten Juni 1602.

AAN DEN LEZER,

Hier hebt ge een korte bijdrage over de bibliotheken, *'t is te zeggen over de boeken; is er iets, dat, voor ons, meer waarde heeft, vermits wij voortdurend met boeken omgaan? Nochtans had ik dit plan, zelfs niet al droomende, opgevat, indien niet een ijverige prins, die veel belang stelt in boeken, en wien ik mijn werk opgedragen heb, me daartoe aangespoord had. Ook meen ik, wat mij betreft, dat het, voor het algemeen welzijn zeer nuttig is, zulke voorname, aanzienlijke Heeren, wanneer ze*

(4) Trekt Lipsius - hier en in de volgende zinnen - in gedachten geen paralleel: Zooals hij - door zijn geschriften voortleven zal, - zoo zal de Croy door zijn werken voortbestaan. - *(Comm.)*

geneigd zijn iets moois en edels te ondernemen, daarin te versterken en ze zelfs aan te wakkeren. Hoe weinig zijn er niet, onder de Hoogedele Heeren, die zich daarop toeleggen? Zien we niet, hoe alles terugkeert naar de voormalige laagheid en naar de duisternis? En ook hoe men, heden ten dage, veracht wat oud en waar is, en voor den dag komt met zekere nieuwe leerstelsels? Terecht zou men daarop kunnen antwoorden: Er staat een breede weg open, en ge zoekt een wegeltje! We zullen wel zien! We blijven gehecht aan al wat uit den goeden ouden tijd is; en dikwijls - we hopen het toch - verrichten we nuttig werk, wanneer we iets weten op te diepen, in orde te brengen, en bekend te maken. Wees ons gunstig, goedgezinde lezer!

Verhandeling over de bibliotheken door Justus Lipsius.

Hoofdstuk I.

Een bibliotheek - en een boekerij. Wat het is. Dat de koningen in den ouden tijd er bezaten. En insgelijks die van Egypte.

't Woord bibliotheek heeft drie beteekenissen: de *plaats*, de *kast,* de *boeken.*[(5)] 't Grieksch woord werd door de Latijnen ook overgenomen, en ofschoon ze ook het woord *libraria* gebruiken, toch bedoelt men daarmee eerder een boekenwinkel, waar de boeken dus te koop werden aangeboden. Maar het houden van bibliotheken is een oud gebruik, en, als ik me niet vergis, 't werd uitgevonden met de literatuur zelve. Want zoodra men begon te weten en te verstaan, kwam het schrijven ook te pas: en dit laatste kon geen vruchten afwerpen, indien de boeken niet bewaard en niet in orde werden gebracht, ten gebruike van tijdgenooten en van nakomelingen. Aanvankelijk was dit een particuliere bezigheid, [elkeen legde een bibliotheek aan voor zijn eigen rekening en voor de zijnen].[(6)(7)]

(5) In de oorspronkelijke beteekenis ook: Boekhandel. cf. Orig.: VI, 3. - *(Comm.)*
(6) Passus tussen rechte haken niet vertaald door Peignot (zie blz. 41 en vlg.) alhoewel de tekst zich in de editio princeps bevindt. - *(Comm.)*
(7) In Renaissance-tijd: ‘et amicis’. - *(Comm.)*

Later hebben Koningen en machthebbers dit in praktijk gebracht, en niet alleen tot nut van 't algemeen, maar ook uit eerof praalzucht. Inderdaad ze zamelden veel boeken bijeen; en dit was ternauwernood in 't bereik van een privaat persoon of van een privaat vermogen; trouwens, afschrijven was een traag en kostelijk werk, totdat de zeer profijtelijke boekdrukkunst ons een groote besparing bezorgde. De eerste, onder de koningen, die een schitterende bibliotheek bezat was *Osymanduas,* uit Egypte[8]; behalve andere voortreffelijke gebouwen, *liet hij een heilige bibliotheek oprichten en boven den voorgevel kon men 't opschrift lezen:* Ψυχ□ς □ατρε□ον *Geneeskundig gesticht voor de zielen.* Zoo vertelt Diodorus[9] en ofschoon deze koning onder de oudsten was, twijfel ik er niet aan, of dit voorbeeld, zoo niet de bibliotheek zelve bleef voortbestaan. En sedert dien tijd zijn er in Egypte altijd bibliotheken geweest. En dit gebeurde voornamelijk in de tempels, en dank zij de bemoeiing der priesters. Ik kan veel bewijzen aanvoeren, en o.a. dit vertellen aangaande Homeros: een zekere Naukrates[10] beschuldigt hem van plagiaat. Hij zegt, dat Homeros eens, toen hij in Egypte gekomen was, boeken ontdekt had, die door een vrouw *Phantasia* geschreven waren: de ‘Ilias’ en de ‘Ulyessa’ - *ze had ze neergelegd in Vulcanus' tempel, te Memphis.* Homeros had die werken dus gezien, had ze zich zelf toegeschreven, en uitgegeven. Wat den dichter persoonlijk betreft, zijn deze bizonderheden valsch, meen ik. [Maar ze bevestigen het in gebruik komen van de bibliotheken].[11]

(8) Osymanduas is blijkbaar Ramses II, een vermaard Pharao, die oorlog voerde in Azië. - *(Vert.)*

Ramses II, cfr. K. Sethe: *Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde* in *Aegypteus,* II. 1906. - *(Comm.)*

(9) Diodorus van Sicilië. Einde der I^{e} eeuw v. Chr. Grieksch geschiedschrijver. Leefde te Rome. Schreef een wereldgeschiedenis (tot het jaar 60 v. Chr.) - *(Vert.)*
Lib. I. - cf omtrent passus Ψυχ□ς □ατρε□ον: F. Milkau: *Geschichte der Bibliotheken im alten Orient;* 1935, blz. 9. Uitdrukking komt haast in alle verhandelingen voor. Cotton des Houssayes steunt in zijn *Oratio habita in comitiis generalibus societatis sorbonicae...* 1781, zijn bewijsvoering ten gunste van een strenge ordening in de bibliotheken op de uitspraak. - *(Comm.)*

(10) Geen inlichtingen gevonden. - *(Vert.)*
cf. Inlichting in *Odysseus* ed. Eustathes, 1542. - *(Comm.)*

(11) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*

Hoofdstuk II.

De Alexandrijnsche bibliotheek, waarvan Ptolemaeus Philadelphus de eerste en voornaamste stichter was! Welke verscheidenheid er was in de boeken, en hoeveel er waren. Ze werd in een brand vernield, en dan opnieuw weer ingesteld.

Wat de overige bibliotheken betreft, ligt in 't duister; maar de bibliotheek van *Ptolemaeus Philadelphus*(12) straalt in volle licht en vollen roem. Hij is de zoon van *Ptolemaeus Lagus* tweede van dezen naam, en stamt uit het geslacht der Egyptische koningen; hij was een liefhebber en vereerder van al wat kunst en vernuft is, en van 't geen er bij behoort namelijk de boeken.

Daarom heeft hij te Alexandrië een reusachtige bibliotheek bijeengebracht: daarin werd hij geholpen dank zij het voorbereidend werk en 't voorbeeld van Aristoteles, en meer nog, dank zij de boeken, die hij zelf bezat. Want Aristoteles, zooals ik het verder zal zeggen, had een merkwaardige bibliotheek a.h.w. uitgerust, dank zij het overvloedig getal boeken, dat hij bezat - boeken die hij uitgekozen had. Strabo(13) schrijft hierover: *Aristoteles is de eerste verzamelaar van boeken, dien we kennen, en hij heeft de Egyptische koningen geleerd, hoe een bibliotheek moet ingericht worden.* Echter moet men deze inlichtingen met voorzichtigheid lezen, en weten in welken zin men ze moet opvatten, want Aristoteles [is *volstrekt niet de eerste* geweest;(14) en] daar hij in elk geval een generatie vroeger geleefd had, kon hij *dezen Ptolemaeus* niets ‘leeren’, tenzij, zooals ik zegde, door zijn voorbeeld. Dit is misschien waar, wat Athenaeus geschreven heeft: dat *Aristoteles aan Theophrastes boeken heeft nagelaten, en deze aan Neleus; Ptolemaeus kocht ze van Neleus, en met de boeken, die hij te Athene en te Rhodus gekocht had, liet hij ze al te samen naar de schoone stad Alexandrië over-*

(12) Gestorven in 247 v. Chr. Liet den Bijbel in 't Grieksch vertalen. Bijbel der LXX, Septuaginta. - *(Vert.)*
Tans algemeen als stichter aanvaard: Ptolemaeus Soter. Bloei onder Ptolemaeus Philadelphus. - *(Comm.)*

(13) Lib. I. - *(Comm.)*

(14) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*

brengen,[15] ofschoon andere schrijvers het echter hiermee niet eens zijn, zooals ik het bij gelegenheid zal aanwijzen. Maar de Bibliotheek heeft deze koning aldus samengesteld met boeken van alle slag en die hij haalde van alle kanten; ook waren er heilige boeken bij, die hij uit Judaea gehaald had. Want toen hij iets had vernomen aangaande de Hebreeuwsche wijsheid, zond hij afgevaardigen, die de boeken moesten opeischen; en hij huurde terzelfdertijd geleerden, om de boeken in 't Grieksch te vertalen, tot nut van 't algemeen. Dit is de uitlegging, die gegeven wordt door de *Zeventig* (de septuaginta van de Bijbelvertaling); zonder twijfel was dit het getal van de medewerkers, die de vertaling leverden. En dit gebeurde in 't zeventiende jaar van Ptolemaeus' regeering volgens Epiphanius, in de CXXVII^{e} Olympiade. Aan 't hoofd der bibliotheek stond een man, die om zijn geschriften en om zijn daden beroemd was, Demetrius Phalereus[16], die uit Athene verbannen was; en de koning onthaalde hem hartelijk, en nam hem op als helper, voor dit ambt en voor nog belangrijkere bedieningen. En dezelfde koning heeft ook om boeken gevraagd bij de Chaldaeërs, de Egyptenaars, de Romeinen; en hij liet ze insgelijks in 't Grieksch vertalen. Over deze boeken neem ik deze inlichting in Georgius Cedrenus;[17] *Ptolemaeus heeft heilige Chaldaeische, Egyptische en Romeinsche boeken en nog andere in verscheidene talen opgesteld, alle in 't Grieksch laten vertalen; in 't geheel waren er tegen de honderdduizend boekdeelen en die werden allemaal neergelegd in zijn bibliotheken te Alexandrië.* Op twee dingen vestig ik hier de aandacht: eerst, dat hij er zorg voor droeg, dat de boeken, in vreemde talen zouden vertaald worden, iets wat mijns

(15) Athenaeus. Grieksch schrijver. IIe en IIIe eeuw na Chr.; Professor te Alexandrië en te Rome. Van zijn vele geschriften bezit men de *Deipnosophisten.* Een rijke vriend van hem had eenige geleerden als gasten onthaald. Men vindt in het werk meer dan duizend aanhalingen uit andere schrijvers. - *(Vert.)*
Zie nota 63. *(Comm.)*

(16) Grieksch Staatsman en schrijver. Eerste conservator van de bibliotheek te Alexandrië. ± 296 v. Chr. in Alexandrië. Vriend van Theophrastes. - *(Vert.)*

(17) Monnik uit de XIe eeuw. Schreef een wereldgeschiedenis, die gaat tot het jaar 1057. - *(Vert.)*

Lib. XXII. - *(Comm.)*

inziens nuttig is, [en dat U, hoogedele heeren en Prinsen, ook zoudt moeten doen][18]; en ten tweede, het getal der boeken; een getal dat groot genoeg is, maar 't cijfer is niet juist, als we inlichtingen daarover zoeken in al de schrijvers.[19] Dit wil ik echter niet doen; en ik meen dat Cedrenus het zoo bedoelde: hij sprak alleen van 't getal der vertaalde boeken; en ik meen ook, dat de oorspronkelijke Grieksche boeken zelf dit getal verreweg overtroffen. Dit zullen andere schrijvers wel gezegd hebben; en zij maken er ontzaglijke getallen van. Bijv. onze Seneca: *Men heeft te Alexandrië vierhonderdduizend boeken verbrand; 't was een allerschoonste monument der koninklijke weelde.*[20] Zeker, een allerschoonst monument, en 't overtreft alle edelgesteenten en al het goud; maar hoe schooner was het niet, indien het nog overvloediger was. Want dit getal, dat Seneca opgeeft, is niet overeenkomstig de waarheid, en het zal moeten geschat worden op *zevenhonderdduizend!* Josephus[21] zou het toonen: hij vermeldt, dat *Demetrius* (dezelfde Conservator over wien we 't hadden) *toen Philadelphus hem eens vroeg hoeveel [duizenden][22] boeken hij reeds had, hem antwoordde, dat er reeds tweehonderdduizend waren, maar dat hij hoopte, dat er weldra tegen de vijfhonderdduizend zouden zijn.* Ge ziet, in welke mate hij het getal heeft vermeerderd; maar hoeveel meer is er dan later bijgekomen en wat hebben er de andere koningen nog bijgevoegd? Inderdaad, men is tot *zeven-*

(18) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - cf. blz. 43, en blz. 53. Zie ook Ritschl: *Opuscula,* I. - *(Comm.)*

(19) Voor de interpretatie van het woord ‘boekdeel’, zie o.m. W. Schubart: *Das Buch bei den Griechen und den Römern.* 1921^2. - *(Comm.)*

(20) Seneca, in zijn *De tranquill. animi*: IX, schrijft het volgende: ‘quadringenta millia librorum Alexandriae arserunt: pulcherrimum regiae opulentiae monumentum; alius laudaverit, sicut T. Livius, qui “elegantiae regum curaeque egregium it opus ait fuisse”’ (Aanhaling uit een verloren boek van T. Livius) - *(Vert.)*
cf. Gellius: *Noctes Atticae*: VII, 17. - Beloch: *Griechische Geschichte* VI, 1. - Kenyon: *Books and readers in ancient Greece and Rome.* De opvatting is heden, dat in de berekening alvast de doubletten meegeteld moeten worden. Inhoud zou op ± 90.000 titels te schatten zijn. - *(Comm.)*

(21) Joodsch geschiedschrijver, die na de inneming van Jerusalem door Vespasianus in vrijheid werd gesteld. Daarom heet hij ook Flavianus. - *(Vert.)*
XII, 2. - *(Comm.)*

(22) Niet in Peignot: wel in ed. princ. - *(Comm.)*

honderdduizend gestegen. A. Gellius[23] schrijft het uitdrukkelijk: *Een enorm getal boeken werd in Egypte, door de Ptolemaeische koningen, ofwel bijeengebracht door aankoop, ofwel vervaardigd, door afschriften, tot een getal van ongeveer zevenhonderdduizend boeken.* 't Zelfde verhaalt Ammianus[24] - de woorden zal ik zooeven aanhalen - en 't zelfde Isidorus.[25] Maar hier moet er iets verbeterd worden. *Men vond zeventigduizend boeken te Alexandrië, in den tijd van Philadelphus.* Er moest geschreven worden, zeg ik, *zevenhonderdduizend*.[26] O! wat een overvloed van eeuwige schatten, maar een overvloed, die niet eeuwig was! Want heel die schat boeken - om 't even hoeveel boeken er waren - ging te niet in den Pompeiaanschen burgeroorlog, toen Caesar, in de stad Alexandrië zelve, met de inwoners oorlog voerde en veiligheidshalve de vijandelijke vloot in brand stak, én de gebouwen bij de dokken en de bibliotheek vatten vuur en gingen in vlammen op. Treurig lot, en een schande voor Caesar, al kan men hem niet verwijten, dat hij het met voordacht zou gedaan hebben.[27] Ook heeft hij zich dit niet herinnerd, toen hij 't derde boek *'Bellum Civile'* schreef, en Hirtius na hem evenmin. Maar anderen wél, zooals

(23) Bisschop, werkte aan de Septuaginta. Hier volgt het geheele hoofdstukje uit de *Noctes Atticae* VII, 17: 'libros Athenis disciplinarum liberalium publice ad legendum praebendos primus posuisse dicitur Pisistratus tyrannus. Deinceps studiosius accuratiusque ipsi Athenienses auxerunt; sed omnem illam postea librorum copiam Xerxes, Athenarum potibus, urbe ipsa praeter arcem incensa, abstulit asportavitque in Persas. Eos porro libros universos multis post tempestatibus Seleucus rex, qui Nicanor appellatus est, referendos Athenas curavit. Ingens postea numerus librorum in Aegypto ab Ptolemaeis regibus vel conquisitus vel confectus est ad milia ferme voluminum septingenta; sed ea omnia bello priore Alexandrino, dum diripitur ea civitas, non sponte neque opera consulta sed a militibus forte auxiliarius incensa sunt.' - *(Vert.)*

(24) Ammianus Marcellinus: Officier van Keizer Julianus. Geschiedschrijver (330-400). Men bezit nog van hem een fragment van 353 tot 378. - *(Vert.)*
Lib. XXII. - *(Comm.)*

(25) H. Isidorus van Sevilla, 560-636. Spaansch geschiedschrijver. Schreef een algemeene chroniek, etymologische onderzoekingen, enz. - *(Vert.)*

(26) Origenes VI, 4. *De eo qui primum Romam libros aducxit.* - In de uitgave van 1617 (Keulen) verbeterde J. Grialus de fout in Librum septimum. (blz. 539). Als gevolg van de opmerking van Lipsius? - *(Comm.)*

(27) Men denke aan de opdracht aan Charles de Croy. - *(Comm.)*

Plutarchus[28] en Dio,[29] en T. Livius[30] zooals men het gemakkelijk in Seneca's werk kan vinden. Want na de woorden van Seneca, die ik hierboven aangehaald heb, voegt hij er dit bij: *Een ander heeft dit monument met lof vermeld, zooals Livius dit zegt, dat het een merkwaardig werk was van den smaak en van den arbeid van de koningen.* Hij haalt de woorden zelf van Tit. Livius aan, waar hij spreekt van dien brand, en een billijke hulde brengt aan dit werk en aan de koningen.

Maar over dezen betreurenswaardigen brand zegt ook Ammianus[31]: *Onder de tempels steekt uit het Serapeum,*[32] *waarin zich bevonden onschatbare bibliotheken. En de eenstemmige getuigenis der oude schrijvers zegt ons, dat zevenhonderdduizend boeken, [welke de Ptolemaeische landen bijeen gebracht hadden, dank zij hun aanhoudende waakzaamheid, toen de Alexandrijnsche oorlog uitbrak],*[33] *en de stad overrompeld werd, [en J. Caesar dictator was],*[34] *verbrand werden.* Hij zelf (Ammianus) wil, dat het geschiedde gedurende de plundering. Dit meende ook Aul. Gellius: (Lib. VI): *Al deze boeken,* zegt hij, *werden verbrand tijdens den eersten Atexandrijnschen oorlog* (om dezen oorlog te onderscheiden van den oorlog, die plaats greep in den tijd van Antonius) *terwijl die stad geplunderd werd, en ['t werd niet opzettelijk gedaan],*[35] *noch met voorbedachten rade, maar toevallig, door het ingrijpen der hulptroepen.* Voorwaar, hijzelf verontschuldigt niet alleen Caesar - want wie was trouwens meer dan Caesar een liefhebber van boeken en vernuft? - maar ook de Romeinsche soldaten; en hij laat de schuld vallen op de [vreemde][36] hulpsoldaten. Wat nu de plundering betreft, Plutarchus en Dio spreken er anders over; men hoeft maar eens na te zien. Dit was dus het einde van deze vermaarde bibliotheek, in de CLXXXIII^{ste} Olympiade, toen ze [nauwelijks][37] 224 jaar had bestaan. Ze

(28) Caesar, 49. *(Comm.)*
(29) Dio Cassius, Grieksch geschiedschrijver (155-240). Schreef een geschiedenis van Rome. (tot 229). - *(Vert.)*
Dio Cassius, XLII, 38. - *(Comm.)*
(30) Lib. IX, cap 5. - *(Comm.)*
(31) Lib. XXII, cap 16. - *(Comm.)*
(32) De auteurs vergissen zich wel eens in de namen en de plaatsen van 'Serapeum' en 'Brucheion'; ook in hun ouderdom. Orosius bv. VI, 15. Zie ook: Epiphanius: '*De Pond. et Mens.*' 12. - *(Comm.)*
(33) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*
(34) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*
(35) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*
(36) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*
(37) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*

herleefde nochtans:[38] 't was niet meer dezelfde (hoe ware dit mogelijk geweest?) maar ze was volkomen gelijk aan de vorige; en ze kreeg haar plaats in 't zelfde lokaal, 't is te zeggen in 't Serapeum. Deze herstelling geschiedde door het toedoen van *Kleopatra,* de koningin, die vermaard werd door haar liefdesbetrekkingen met Antonius. Ze verkreeg van hem, dat ze over de bibliotheek van *Attalus,* ook van Pergamon genoemd, als grondslag en [a.h.w. tot een gelukkig voorteeken],[39] mocht beschikken. En toen ze van heel die bibliotheek, als van een geschenk bezit genomen had, en ze had laten overbrengen, toen werd de bibliotheek opnieuw heelemaal uitgerust en vermeerderd, en ook in den tijd der Christenen was ze bloeiend en vermaard. Tertullianus schrijft:[40] *Heden worden ons aangeboden, in het Serapeum, de bibliotheken van Ptolemaeus, samen met de Hebreeuwsche letteren zelf.* Merk wel op, dat de bibliotheek [alweer][41] in 't Serapeum was, 't is te zeggen, in de portieken [zuilengangen] van den tempel; en men kan dit uit Strabo en andere schrijvers leeren, dat het Serapeum gelegen was dicht bij de haven en bij de dokken. Merk op, dat ze *de bibliotheken van Ptolomaeus* genoemd worden, ofschoon ze eigenlijk deze niet waren, doch daarop gelijkende bibliotheken, en ook, dat [de oorspronkelijke][42] Hebreeuwsche boeken en de vertaling der LXX erbij, in de vlammen omgekomen waren. Nochtans waren sedert lange jaren de beteekenis en 't prestige van deze bibliotheek zoo groot, dat Tertullianus er de heidenen naartoe zendt - [of ze er van verwijderd houdt].[43] Ik geloof dat ze bleef bestaan, zoolang als het Serapeum zelf, hetwelk een reusachtige tempel en een verbazend kunstwerk was. Eindelijk hebben de Christenen onder de regeering van *Theodosius den Groote,* het Serapeum tot op den grond afgebroken;[44] 't was immers het bolwerk van 't bijgeloof; de kerkelijke schrijvers hebben dit vermeld [en geprezen].[45]

(38) cf. Wendel in *Handbuch der Bibliothekswissenschaft.* III, blz. 18. De nadruk, die Lipsius op de geschiedenis legt, wijst er op hoeveel twijfel ook bij hem bestond, en hoe weinig klaar hijzelf in de gebeurtenissen zag. - *(Comm.)*
(39) Niet in Paignot, wel in ed. princ. - *(Comm.)*
(40) Rond het jaar 200. cf. Apologeticus: XVIII. - *(Vert.)*
(41) Niet in Peignot, wel in ed. princ. - *(Comm.)*
(42) Niet in Peignot, wel in ed. princ. - *(Comm.)*
(43) Niet in Peignot, wel in ed. princ. - *(Comm.)*
(44) Keizer Theodosius stierf in 395 na Chr. - *(Vert.)*
(45) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*

Hoofdstuk III

Grieksche bibliotheken. Die van Pisistratus en van Aristoteles zijn de voornaamste, alsook die van Byzantium.

En ziedaar, wat ik gevonden heb aangaande de bibliotheken in Egypte, magere en onbeduidende inlichtingen wellicht, als er misschien vele en belangrijke dingen konden medegedeeld worden.(46) Maar de tijd heeft ze zonder twijfel(47) verslonden: en dit kan men hem ook ten laste leggen aangaande *de Grieksche bibliotheken.* Over de meest bekende Grieksche spreekt Athenaeus(48) [vluchtig],(49) daar, waar hij zijn *Laurentius,* den gastheer in de Deipnosophisten [in alle opzichten](50) prijst, ook om zijn ijver in 't verzamelen van boeken, in zooverre, dat hij zegt *dat Laurentius Polykrates van Samos, den tyran Pisistratus, den Athener Euklides, den Cyperschen Nikokrates, den dichter Euripides en den wijsgeer Aristoteles overtroffen heeft.* En onder al deze laatsten is er geen, over wien ik in 't bijzonder iets mede te deelen heb, uitgenomen over *Pisistratus,* wiens naam Aul. Gellius met lof vermeldt, omdat hij de eerste bevorderaar is geweest, als naarstige boekverzamelaar. En stellig is *Polykrates* ongeveer zijn tijdgenoot. Maar ziehier wat A. Gellius schrijft: (VII, 7,1); *Men zegt dat Pisistratus, de tyran, de eerste is geweest, die te Athene de boeken der fraaie letteren in een openbare bibliotheek te lezen gaf.* Hij is een uitstekend man geweest - want, laat dezen hatelijken bijnaam tyrannus maar weg - en wij zullen hem steeds dankbaar moeten zijn, omdat hij Homeros verbeterd en behoorlijk uitgegeven heeft. Deze zoo zorgbarende taak was eertijds het aandeel der prinsen, ja der koningen. Deze bibliotheek werd vervolgens door de Atheners zelf [op verschillende wijze](51) vermeerderd, tot dat Xerxes ze uitplunderde en wegbracht, toen hij Athene bemachtigde. Maar, vele jaren later (in de CXVII^{de} Olympiade) werden dezelfde

(46) De moderne wetenschap kan niet veel meer meedelen. cf. Wendel: *Handbuch der Bibliothekwissenschaft.* III. - *(Comm.)*
(47) Te lezen met de beperking door Lipsius - zelf aangegeven in I, Blz. 63. - *(Comm.)*
(48) Lib. I, cap. 3. - *(Comm.)*
(49) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*
(50) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*
(51) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*

boeken door *Seleucus Nicanor,* koning van Syrië [met milde hand][52] aan Athene terugbezorgd [en geschonken].[53] En dat de bibliotheek er nadien bleef bestaan, tot in den tijd van Sylla - hij ook nam de stad Athene in, plunderde en havende ze [deerlijk][54] - maar dat ze daarop [alweer][55] hersteld werd, dat denk ik terecht; want hoe kon de moeder der kunsten en wetenschappen zonder dit arsenaal der boeken blijven leven?[56] Meer nog: [nog[57] talrijker waren er de bibliotheken later: en *Keizer Hadrianus*[58] *liet te Athene een tempel oprichten ter eere van Jupiter Panellenius, en daarin was er een bibliotheek,* zoo schrijft Pausanias].[59] Maar over *Euklides* verneem ik wat Athenaeus[60] schrijft: dat hij een archont was en tot de voornaamste magistraten behoorde, maar niets meer. Over *Aristoteles* echter spreekt Strabo met uitbundigen lof, in bewoordingen, die ik hierboven aangehaald heb; en 'k heb er 't citaat uit Athenaeus bijgevoegd, dat zijn bibliotheek tenslotte het eigendom werd van de Ptolemaeische koningen; ofschoon Strabo, en ook anderen, dit schijnen te loochenen. Want Strabo zegt dat: *de boeken van Aristoteles, die Neleus bezat, vervolgens in de handen vielen van zijn nakomelingen, die ongeleerde menschen waren; en ze hielden ze achter slot en grendel, zonder er hoegenaamd gebruik van te maken. Ten slotte, als ze onder den grond opgeborgen waren, en door motten en boekwormen beschadigd, dat ze toen eindelijk aan Apellico van Teos,*[61] *tegen een groote geldsom toegewezen werden. Hij*

(52) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*

(53) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*

(54) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*

(55) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*

(56) Zeer dikwijls, in alle tijden haast gestelde vraag, om bij gebrek aan vele en bepaalde bewijzen tot het besluit te komen, dat Hellas bibliotheken moet gekend hebben in grote getale. Clark '*The care of books*' zegt, blz. 5, 'The dearth of information is the more tentalising as it is obvious that private libraries must have existed in a city so cultivated as Athens.' - *(Comm.)*

(57) Passus toegevoegd in tweede uitgave. - *(Comm.)*

(58) Stoa van Hadrianus (125-130). Plan in Harrison: '*Mythology and monument of Ancient Athens*'. - *(Comm.)*

(59) Bekend reiziger, einde IIe eeuw na Chr., die, zooals Baedeker, een algemeene beschrijving van Griekenland uitgaf. - *(Vert.)*
Attica: I, 18. - *(Comm.)*

(60) Zie noot 48. - *(Comm.)*

(61) Grieksch wijsgeer. 1^{e} eeuw v. Chr. Gaf Aristoteles opnieuw uit. Stierf te midden van zijn boeken. - *(Vert.)*
Was ook een uitstekend boek-technicus, die zich op herstellingen toelegde. Vulde Aristoteles aan, waar de tekst gehavend was. Verzamelaar zonder scrupules. cf. Dziatzko in *Realenzyklopedie* I (1894) 2693. - *(Comm.)*

heeft de uitgerafelde en verscheurde boeken laten afschrijven en verspreiden, al heeft hij er niet steeds met de noodige goede trouw, noch met juist oordeel voor gezorgd. En dat na zijn dood Sylla Athene veroverde, op dezelfde boeken de hand legde, ze naar Rome zond, en dat de grammaticus Tyrannio(62) *er gebruik van maakte, en - zoo vertelt men - dat hij ze zou verminkt of onderste boven gegooid hebben.*(63) In zijn '*Sylla*' vertelt Plutarchus hetzelfde, of dergelijke dingen. Indien dit nu waar is, hoe zijn dan de boeken van *Neleus* bij *Philadelphus* terecht gekomen, zooals Athenaeus het - zie hierboven - heeft gemeld? Ten ware (en ik meen dit ook) *Neleus* de boeken van *Aristoteles* zelf, door hem [Ar.] geschreven zou gehouden hebben, en aan zijn afstammelingen nagelaten, als een afzonderlijken schat, terwijl hij de overige massa boeken, [van de andere schrijvers],(64) aan *Philadelphus* zou hebben verkocht. En ik herinner me niet, andere vermeldenswaarde bizonderheden te hebben gelezen over de Grieksche bibliotheken:(65) en de Romeinen hebben ongetwijfeld zeer vele dergelijke dingen naar hun land weggevoerd,(66) als ze Griekenland hadden veroverd. Ten ware men goed vond er nog de Byzantijnsche bibliotheek aan toe te voegen; zij bestond in den tijd der keizers. Want Zonaras(67) en Cedrenus verhalen dat: *de bibliotheek daar* [te Byzantium] *in vlammen opging; men bewaarde er honderd twintig*

(62) Grieksch grammaticus. I^{e} eeuw v. Chr. Werd door Lucullus als krijgsgevangene naar Rome gebracht, waar hij door Murena, in 71, vrijgelaten werd. Schreef commentaren over Homeros en gaf opnieuw Aristoteles uit. - *(Vert.)*

(63) In de geschiedenis Ptolemaeus - Aristoteles - Strabo is nog steeds geen volledige klaarte gekomen. cf. Schubart: *Das Buch bei den Griechen und den Römern* 1921, blz. 168. Wendel in *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* III komt op voor de tussenoplossing: Neleus zou de bibliotheek verdeeld hebben; hield de werken van zijn meesters voor zich en liet de rest de reis naar Alexandrië aanvaarden. - *(Comm.)*

(64) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*

(65) d.w.z. 'te hebben opgetekend'. Vermeld weze nog: Xenophon: *Memorabilia* IV, 2. - De passus in Aristophanes' *Ranae* (943; 1409) is gericht tegen Euripides (zie blz. 47). Aan te stippen zijn nog de bibliotheken van Klearchos, Hieron van Sicilië, Mithridates, Koning Nikokles, Euthydemus, Plato? en een paar vroeg-christelijke specimen. Papyrus-bronnen stonden Lipsius natuurlijk niet ter beschikking. - *(Comm.)*

(66) Te lezen als: buiten Aemilius Paullus, Lucullus, Sulla? - *(Comm.)*

(67) Byzantijnsch kroniekschrijver uit de XIIe eeuw; werd monnik; schreef een wereldgeschiedenis (tot 1118) door Tauchnitz uitgegeven. - *(Vert.)*

duizend boeken, en men bezat er o.a. een huid van een groote slang; op die huid, die 120 voet lang was, had men in gouden letters Homeros' 'Ilias' *en* 'Odusseai' *geschreven.* Nochtans behoort dit eigenlijk tot de geschiedenis van Thracië, en niet van Griekenland.

Hoofdstuk IV

De Attalische bibliotheek, die gesticht werd door Eumenes. Hoe onbedacht Plinius en Vitruvius wellicht waren in deze kwestie.
Hoe groot de bibliotheek was, en hoe tang ze bestond.

Insgelijks behoort ook de *Attalische*(68) *of Pergameesche bibliotheek* tot de geschiedenis van Azië. Deze bibliotheek is de meest beroemde, na deze van Alexandrië. Want de Attalische koningen, die in den beginne zeer bescheiden waren, kwamen vooruit en namen toe in macht, dank zij het bondgenootschap en de strijdkrachten der Romeinen. Ze hebben den zetel van hun koninklijke macht, *Pergamon,* op verschillende wijze, en ook met bibliotheken versierd. Strabo(69) verhaalt dat *Eumenes,* de zoon van den koning *Attalus,* hiervan de bevorderaar was. *Eumenes,* zegt hij, *[heeft de stad opgetrokken)]*(70) *en keurig opgesmukt met museums en bibliotheken, zooals ze nu is.* En Plinius schrijft, *dat tengevolge der jaloerschheid tusschen de twee koningen Ptolemaeus en Eumenes - wegens de bibliotheken - toen Ptolemaeus het papier*(71) *had achtergehouden, men te Pergame het perkament,*(72) *zooals Varro*(73) *vertelt, heeft uitgevonden.*

(68) Attalus I (141-197) geldt met zijn zoon Eumenes II (197-159) als stichter. Lipsius steunt op Plinius: *Natur. Historiae:* XIII, 11. - *(Comm.)*
(69) Lib. XIII, 4. - Ook Vitruvius: *De Architectura.* VII. Zie noot 78. - *(Comm.)*
(70) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*
(71) Te lezen als 'papyrus'. - *(Comm.)*
(72) Naam 'perkament' voor het eerst gebruikt in Diocletianus' Edict van 301. - *(Comm.)*
(73) Van Marcus Terrentius Varro ging een werk *De bibliothecis* verloren. Cf. Gellius: *Noctes Atticae.* III, 10. Zie nota: 92.
Het perkament werd niet 'uitgevonden'. Cf. o.m. Schubart: *Das Buch bei den Griechen und den Römern* 1921, blz. 19: 'Etwa im 3. Jahrh. v. Chr. hat man das Leder feiner und glätter zu machen gelernt, nach glaubenswürdiger Ueberlieferung bezeichnender Weise gerade an der Küste Klein-Asiens *im zusammenhänge* mit dem Aufblühen Pergamons und seiner berühmten Bibliothek.' - *(Comm.)*

Hetzelfde vertellen Hieronymus,[74], in zijn brief aan Chromatius, en ook Aelianus[75] maar ze vervangen *Eumenes* door *Attalus.* Doch waarlijk, dit komt overeen noch met den eenen noch met den anderen, [als men rekening houdt met de chronologie]:[76] vermits deze twee later, en ongeveer een eeuw na *Philadelphus,* leefden. [Dus, hoe kan *jaloerschheid* ontstaan tusschen hen, zooals Plinius zegt?][77] Ten ware wij het kwaad verhielpen, met eenvoudig den naam *Ptolomaeus* te gebruiken; *Ptolomaeus* kon een andere zijn dan *Philadelphus,* en *Ptolomaeus de vijfde,* bijgenaamd *Epiphanes,* was een tijdgenoot van Eumenes. En 't is misschien deze (ofschoon er niets te vernemen is aangaande zijn merkwaardige belangstelling in bibliotheken) die 't papier achterhield, uit afgunst, opdat deze andere, met zijn nieuwe bibliotheek, de oude niet zou kunnen evenaren. Doch, 't is duidelijk, dat er een vergissing is bij Vitruvius,[78] die 't volgende schrijft: *Toen de Attalische koningen, die de verlokkende bekoorlijkheid van de Philologie ondergingen de voortreffelijke bibliotheek te Pergamon, ten behoeve van ieders genot opgericht hadden, toen deed Ptolomaeus, daar hij zich aangewakkerd voelde, door een oneindig streven en een hartstochtelijk verlangen, insgelijks zijn best om, met de meeste inspanning op dezelfde wijze, te Alexandrië iets tot stand te brengen.* Hoe zoo? Hoe komen de Attalische koningen vóór de Alexandrijnsche in dit streven? Hoe hebben de Alexandrijnsche van de Attalische dit voorbeeld en dien ijver kunnen overnemen? Integendeel,[79] het was werkelijk het tegenovergestelde, en ze hadden 't werk reeds voltooid toen de anderen er nog niet eens aan gedacht hadden. Ten ware men hier nog eens goed vond een lateren *Ptolomaeus,* om 't even welken, in 't gedrang te brengen, en de vergissing te bemantelen - jawel,

(74) S. Hieronymus (331-420) had te Rome vrienden o.a. Chromatius, met wien hij brieven wisselde. - *(Vert.)*

(75) Over dien schrijver geen inlichting gevonden. - *(Vert.)*
Grieks auteur tijdens Hadrianus. Of een andere van die naam, een eeuw later? - *(Comm.)*

(76) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*

(77) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*

(78) Een krijgsbouwkundige onder Caesar en Augustus. Wij bezitten van hem nog *De Architectura,* waarin een paar passages over de aanleg van bibliotheken handelen. - *(Vert.)*

(79) cf. *De Archit.:* L, 2 en VI 4 en 5. - *(Comm.)*

te bemantelen. Overigens, deze bibliotheek kon niet wedijveren[80] met de Alexandrijnsche, noch door den overvloed der boeken, noch door den ouderdom. Want over die twee bizonderheden schrijft Plutarchus[81] dat de triumvir *Antonius,* die bedwelmd was door zijn liefde voor *Kleopatra, haar de bibliotheek van Pergame schonk, waarin zich bevonden tweehonderdduizend enkele rollen,* 't is te zeggen volumen; Want ik denk, dat dit de beteekenis is van □*πλ*□ *βιβλ*□*α*, vermits er in een enkel volume soms meer dan één werk is: en zulke boeken mogen niet meetellen in dit getal. Zoodus, deze bibliotheek [van Pergamon] is, onmiddellijk na de Alexandrijnsche, verloren gegaan - maar ze herleefde in deze; of ze echter in haar eigen stad heeft kunnen herleven? Zoo men op Strabo's woorden let, - hierboven aangehaald - ze bedoelen ongetwijfeld iets, wanneer hij zegt: *heeft de stad opgesmukt, zooals ze nu is.* Wanneer valt dit *nu*? Dit is de tijd toen Strabo schreef - de tijd van keizer Tiberius. Derhalve is het blijkbaar, ofwel dat de bibliotheek teruggebracht werd door den overwinnaar *Augustus,* die de meeste maatregelen van *Antonius* ongedaan maakte, ofwel dat ze in alle geval opnieuw afgeschreven werd en opnieuw ingesteld. Daarover zal ik, wat mij betreft, niets anders zeggen, dan dat ik argwaan koester.

Hoofdstuk V

Romeinsche bibliotheken. Private bibliotheken. En de eerste openbare. De bibliotheek van Asinius Pollio.

En dit zijn de bibliotheken, die 't vermelden waard zijn, die ik bij vreemde volkeren gevonden heb. Nu staan we voor de Romeinsche, die dichter bij ons gelegen zijn, zoowel in de ruimte als in den tijd. Trouwens deze belangstelling en dit ijverig streven ontstonden slechts langzaam bij 't Romeinsche volk - 't stamt meer van Mars, dan van de Muzen af. Ofschoon, met Gods

(80) Capaciteit geschat op 110.000 (Bohn: *Altertümer von Pergamon,* 1885. - *(Comm.)*
(81) *Vita Antonii:* LVIII. - *(Comm.)*

goeden wil, daar ook de beschaving en de smaak eindelijk begonnen te bloeien; al was dit bescheiden in den beginne, zooals 't gewoonlijk gaat. Ziehier de beschouwingen van Isidorus:[82] *Aemilius Paulus, de overwinnaar van Perseus, den koning van Macedonië, was de eerste, die een massa boeken naar Rome bracht; daarna was het Lucullus, die uit den Pontischen* (Pontus, landschap in Minder Azië) *buit putte.* Isidorus noemt er twee, die boeken aanbrachten, maar ze hoegenaamd niet tot beschikking van het lezend publiek stelden, noch de zaak wettelijk regelden. Over *Aemilius* heb ik verder niets gelezen; over *Lucullus* zijn er overvloedige inlichtingen in Plutarchus.[83] *De kosten, die hij* (Luc.) *zich getroostte,* zegt Plutarchus, *en zijn passie voor de boeken zijn prijzenswaard. Want hij bracht er veel bijeen, die keurig geschreven waren; en evenals hij mild was geweest om zich deze boeken te verschaffen, zoo was hij ook mild om ze ten gebruike te geven; want voor iedereen stonden zijn bibliotheken open; en 't waren vooral de Grieken, die onthaald werden in [deze aangebouwde zuilengangen en in de receptiezalen: ze kwamen daar geregeld, om zoo te zeggen naar][84] den tempel der Muzen en brachten er heel prettig hunnen tijd door, en voelden zich van alle beslommeringen bevrijd. Dikwijls kwam Lucullus zelf hun daar gezelschap houden; hij vertoefde er in den kring der philologen, als hij deze zuilengangen en wandelgalerijen kwam bezoeken.*[85] Daaruit kan U zien, zeer doorluchtige Prins, dat deze bibliotheken, om zoo te zeggen, openbaar waren, en dat *Lucullus,* ofschoon hij zich alle eigendomsrecht voorbehield, toch het gebruik er van aan de geleerden afstond. Iets dat U, edele Heeren, ook welwillend pleegt te doen. Maar waarlijk, men mocht wel een derden naam vermelden, naast deze twee: den naam van *Cornelius Sulla,* die later Dictator werd. Hij liet [uit Griekenland en][86] uit Athene [een groote massa]

(82) Zie noot 25. - Origenes: VI, 6 steunend op een verloren gegaan werk van Suetonius. - *(Comm.)*
(83) Plutarchus XLII. - *(Comm.)*
(84) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*
(85) Zie onze inleiding. - Wel de voornaamste passus van het hele betoog van Lipsius, in verband met het doel, dat de auteur nastreeft. Zie: verder het laatste hoofdstuk. - *(Comm.)*
(86) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*

[87] boeken overbrengen; en te Rome neerleggen [en in orde brengen];[88] benevens Plutarchus heeft ook Lucianus dit in zijn schriften vermeld. Nochtans werd er nog door geen onder hen allen een echte openbare bibliotheek ingericht: dit plan werd opgevat door [door den grootmoedigen en schitterenden][89] *Jul. Caesar*; en hij zou dit ook verwezenlijkt hebben, indien het noodlot dit niet verijdeld had. Suetonius[90] schrijft over hem: *Hij had besloten voor 't algemeen gebruik Grieksche en Latijnsche bibliotheken, [die zoo groot mogelijk moesten zijn],*[91] *open te stellen; en had aan M. Varro*[92] *de zorg toevertrouwd, ze in gereedheid te brengen, en te besturen.* Dit was de opvatting van een grooten geest, en ook een bewijs van schranderheid. Want wie ter wereld was meer geschikt, dan deze beroemde *M. Varro,* de geleerdste onder de Grieken en de Latijnen, om de leiding van die bibliotheek op zich te nemen? Maar *Caesar* heeft dit wel ontworpen; ten uitvoer mocht hij 't niet brengen. *Augustus,* die zijn adoptieve zoon was, heeft onder andere kostbare dingen, die de stad en 't rijk hebben getooid, ook dezen rijkdom op verscheidene plaatsen aan Rome verschaft. Want 'twas op zijn uitnoodiging en op zijn verzoek, dat *As. Pollio,*[93] de [aanzienlijke][94] redenaar en senator, zoo vertelt Suetonius, *het Atrium Libertatis* (Paleis der Vrijheid) *liet optrekken;* en in dit gebouw stelde hij de openbare bibliotheek open. Isidorus zegt: *Asinius Pollio was de eerste, die te Rome openbare*

(87) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*
(88) Zie 87. - Over de bibliotheek van Faustus C. Sulla zie Cicero: *Epist. ad Atticum*: IV, 10; Plutarchus: *Cic.* 27. - *(Comm.)*
(89) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*
(90) Suetonius: *Caesar* XLIII. - *(Comm.)*
(91) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*
(92) Marcus Terrentius Varro 'de geleerdste der Romeinen'. (116-27). Vriend van Cicero. Kreeg van J. Caesar de opdracht een bibliotheek in te richten. Augustus benoemde hem tot conservator van de Grieksche bibliotheek, die Asinius Pollio gesticht had. Schreef: *De lingua latina; De re rustica; Satyra Menippaea,* enz. - *(Vert.)*
Bezat zelf vrij aanzienlijke bibliotheek, die geplunderd werd. Moet het verloren gegane schrift *De bibliothecis* in verband worden gebracht met een van de twee officieele opdrachten? - *(Comm.)*
(93) Asinius Pollio (76 v. Chr. - 5 na Chr.) beroemd dichter, redenaar, geschiedschrijver en criticus. Stichtte de eerste openbare bibliotheek in 39 v. Chr. - *(Vert.)*
cf. *Orig.: VI,* 5. - Suetonius: *Augustus*: 29; Plinius: *Nat. Hist.:* VII, 30; XXXIV, 11. - *(Comm.)*
(94) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - *(Comm.)*

Grieksche en Latijnsche bibliotheken openstelde; men vond ook de afbeeldingen van de schrijvers in het Atrium, het prachtige paleis, dat hij had laten bouwen met het geld, dat de oorlogsbuit had opgebracht. Hij spreekt van den oorlogsbuit: 't was inderdaad, nadat hij de Dalmatiërs had overwonnen. Plinius zegt hetzelfde: *Asinius Pollio was de eerste, die, wanneer hij een bibliotheek ingewijd heeft, van het menschelijk vernuft een algemeen goed gemaakt heeft* (Lib. XXXIV, cap. 11). Dat ze in het *Atrium Libertatis* was, 't is te zeggen op den Aventijnschen berg, dit staat vast bij allen; maar ik zou liever zeggen, dat het Atrium door hem eerder toegerust en vernieuwd werd, dan opgetrokken. Want het bestond reeds lang vóór dien tijd, en zelfs in den tijd van Tiberius Gracchus, den vader der Gracchi, zeggen Plutarchus en andere schrijvers. *As. Pollio* heeft dus het Atrium hersteld, en hij heeft er een heerlijk gebouw van gemaakt, dat als bibliotheek kon dienen. Daarover hoeft men maar eventjes Ovidius open te slaan.[95]

En de Vrijheid (Libertas) *gaf me:* (mijn boekje) *de vergunning niet, haar Atrium te betreden, dit Atrium, het eerste dat openstond voor geleerde boeken. (Tristia, III, 1)*

Want ik luister niet naar de geleerden, die beweren dat de dichter hier de λ□σχη (vergaderplaats) of clubroom der dichters bedoelt. Het boekje van Ovidius klaagt er onverholen over, omdat het niet opgenomen werd onder de boeken van Asinius' bibliotheek, welke de eerste als openbare bibliotheek, open stond, om geleerde boeken te ontvangen.

Hoofdstuk VI

De Octaviana, bibliotheek van Augustus; en ook de Palatina.
De hoofdbestuurders en de conservators.

En deze was dus de eerste openbare bibliotheek onder *Augustus'* regeering; twee andere ontstonden weldra, door hem

(95) Ovidius (43 v. Chr. - 17 na Chr.) In zijn bekende *Tristia* (LII, 1) vindt men nog andere inlichtingen over deze bibliotheek en zinspelingen op een gedicht van hem, misschien in de *Fasti* (een onvoltooid werk) naar welks aanleiding Ovidius uit het rijk werd verbannen. - *(Vert.)*
Citaten in Birt, Gardthausen enz. - *(Comm.)*

gesticht. De eerste was de Octaviana,[96] zoo genoemd ter eere van zijn zuster, aan wier gedachtenis ze gewijd was. Dio Cassius vertelt over die bibliotheek (in de Acta van 't jaar 721): *Augustus liet portieken en bibliotheken optrekken, die ter eere zijner zuster, de Octavia genaamd werden.* Nochtans schijnt Plutarchus dit bouwwerk op de rekening van *Octavia*-zelf te willen brengen: *Octavia, de moeder, heeft een bibliotheek gewijd aan de nagedachtenis van den afgestorven Marcellus, en te zijner eer en keizer Augustus, een schouwburg, met Marcellus' naam als opschrift.* Ik meen dat Plutarchus[97] zich vergist, omdat de inlichting die Dio Cassius ons geeft, geschreven was een volle tien jaar vóór *Marcellus'* dood. En hij voegt er bij, dat ze gebouwd werd met het geld van den oorlogsbuit uit Dalmatië. 't Is wel een wonderlijk toeval, dat de twee eerste bibliotheken te danken zijn aan een barbaarsche natie. Over deze tweede bibliotheek vertelt ook Suetonius, in zijn werk over den Grammaticus Melissus [98]: *hij werd gauw vrij gelaten, en wist zich toegang te verschaffen tot Augustus, omdat hij op zich genomen had de bibliotheek in Octavia's zuilenhal keurig in te richten.* Merk wel op, dat het in de zuilenhal[99] zelf was. Hoe zoo? wel, ik denk, in de bovenste verdieping, waar hij veilig en sierlijk werkte; vermits de onderste slechts als gaanderij moest dienen. Ovidius heeft insgelijks over deze bibliotheek te klagen: '*Ik tracht den tweeden tempel te bereiken, die naast den schouwburg gebouwd is; hier ook was de toegang mij ontzegd*'.[95].

Want het boekje klaagt er over, dat het door deze bibliotheek ook werd versmaad, en het toont ons de plaats, waar ze stond. Welke plaats? Dicht bij *Marcellus'* schouwburg. Ovidius noemt de plaats 'templa' omdat Juno's tempel en standbeelden van beroemde menschen zich in deze zuilengaanderij bevonden. Plinius zal het ook zeggen.

(96) cf. Suetonius: *Augustus* 29. - Dio Cassius: LXVI, 24. - Plan: *Formae Urbis Antiquae.* 1896. - *(Comm.)*

(97) Plutarchus: *Marc.* - *(Comm.)*

(98) Suetonius: *De gramm.*: 21. - cf. A. Langie: *Les bibliothèques publiques.* Freib. Diss. 1908. - *(Comm.)*

(99) cf. Clark: *The care of books,* blz. 14: 'libraries behind the schola (schola behind the temples) with the curia between them'. Steunt op Middleton: *Remains of ancient Rome,* 1892. - *(Comm.)*

(95) Ovidius (43 v. Chr. - 17 na Chr.) In zijn bekende *Tristia* (LII, 1) vindt men nog andere inlichtingen over deze bibliotheek en zinspelingen op een gedicht van hem, misschien in de *Fasti* (een onvoltooid werk) naar welks aanleiding Ovidius uit het rijk werd verbannen. - *(Vert.)*
Citaten in Birt, Gardthausen enz. - *(Comm.)*

En dan verder: de tweede bibliotheek dagteekent ook van Augustus' tijd: 't is de Palatijnsche, zoo genoemd naar de plaats, omdat ze op den berg was. Suetonius[100]: *Hij liet een tempel voor Apollo oprichten op dit deel van 't keizerlijk paleis, dat door den bliksem getroffen werd en waarvan de waarzeggers zegden, dat de Goden er naar verlangden. Er werden portieken bijgebouwd met een Latijnsche en een Grieksche bibliotheek.* Dit gebeurde in 't jaar 726 van Rome, zooals men 't kan lezen in Dio Cassius. Ovidius heeft dus de chronologische orde gevolgd, als hij de bibliotheken telt, vermits hij eerst de Asinia, vervolgens de Octaviana, en eindelijk de Palatina aldus opsomt:

Van daar kom ik, steeds met hetzelfde angstgevoel, langs hooge trappen, in den stralenden tempel van den ongeschoren (langharigen) *god terecht, daar waar men [tusschen de zuilen in buitenlandsch marmer, afwisselend]*[101] *de standbeelden ziet staan van de Danaïden, alsook de afbeelding van haren barbaarschen vader, met zijn ontbloote zwaard; en waar al wat geleerde mannen van vroeger en van nu geschreven hebben, ter beschikking der nieuwsgierige lezers openligt. Ik zocht mijn broeders, wet te verstaan met uitzondering van deze, die hun eigen vader* (ik zelf, Ovidius) *liever niet had verwekt. En terwijl ik vruchteloos aan 't zoeken was, kwam de custos* (conservator) *die aan 't hoofd stond van dit huis, mij het bevel geven, heen te gaan: de toegang tot deze heilige plaats was me ontzegd.*[95].

Onder andere toont hij ons, dat er in deze bibliotheek een bestuurder of custos was, en Suetonius zegt, dat het C. Julius Hyginus[102] was. Deze geleerde grammaticus *stond aan 't hoofd,* zoo zegt Suetonius, *van de Palatijnsche bibliotheek;* niettegenstaande gaf hij onderwijs aan zeer veel leerlingen. En wat meer zegt, van haren kant had de Grieksche bibliotheek haar eigen conservator, en de Latijnsche ook. Een oude marmeren

(100) Suetonius: *Augustus* 29 en *De Gramm.,* 20. - Dio Cassius LIII, 1. - Ovidius: *Tristia*: III, 1. - Horatius: *Epist.* I, - Plinius: *Nat. Hist.* VII. - Plan: R. Cagnat: *Les bibliothèques municipales.* Mém. int. de Fr. - Afmetingen: Middleton, zie hiervoor. Hoofdfonds: bibliotheek van Varro? Bibl. driemaal door brand geteisterd. - *(Comm.)*

(101) Niet in Peignot.; wel in ed. princ. - *(Comm.)*

(95) Ovidius (43 v. Chr. - 17 na Chr.) In zijn bekende *Tristia* (LII, 1) vindt men nog andere inlichtingen over deze bibliotheek en zinspelingen op een gedicht van hem, misschien in de *Fasti* (een onvoltooid werk) naar welks aanleiding Ovidius uit het rijk werd verbannen. - *(Vert.)*
Citaten in Birt, Gardthausen enz. - *(Comm.)*

(102) Julius Hyginus. cf. Aul. Gellius: I, 21.: ‘Hyginus, non ignobilis grammaticus fecit commentarios in Virgilium.’ *(Vert.)* -
Suetonius: *Caesar* 56, noemt ook Pomp Macer, voorganger van Hyginus. *(Comm.)*

plaat droeg dit opschrift: *Antiochus door keizer Tiberius Claudius aangesteld als hoofdconservator van de aan Apollo gewijde Latijnsche bibliotheek.* Op een andere plaat: *C. Julius Falix, hoofdbibliothecaris van de Grieksche Palatijnsche bibliotheek.* En dergelijke opschriften staan er ook elders. Plinius maakt ook melding van deze bibliotheek[103]: *we zien de afbeelding van Apollo, in Toskaansch marmer, in de bibliotheek van Augustus' tempel, van vijftig voet op een duim na..*[104] Ofschoon men dit zou kunnen in verband brengen met de bibliotheek van keizer *Vespasianus,* die in den tempel der Vredegodin haar woning had. Over de Palatijnsche bibliotheek, spreekt dezelfde Plinius[105] elders duidelijker: *dat de oude Grieksche letters bijna dezelfde waren als nu de Latijnsche; daarvan wordt ons het bewijs geleverd door de oude bronzen Delphische tafel, welke heden op den Palatijn is, [en door de keizers]*[106] *in de bibliotheek, aan Minerva [werd] gewijd.* Dat deze tafel zeer lang in Rome gebleven is, moet ik wel gelooven, te oordeelen naar de woorden van Joh. Sarisberiensis,[107] die schrijft dat *Gregorius dezen vermaarden doctor Sanctissimus, niet alleen het onderwijs [uit het keizerlijk hof]*[108] *heeft verdreven, maar ook [zooals de overlevering luidt];*[109] *de voortreffelijkste geschriften, die de Palatijnsche Apollo in zijn tempel verzameld had, aan de vlammen heeft prijs gegeven. Daaronder bevonden zich de voornaamste schriften, die blijkbaar aan het menschdom moesten onthullen [de bedoelingen]*[110] *en de orakelspreuken van de opperste hemelingen.* [Dit moest genoteerd worden.][111]

(103) Plinius: *Hist. nat.*: XXXIV, 7. - (*vert.*)
(104) Betrekking op Palatijnse? De beeltenis aldaar was in verguld brons. Past de zin niet beter op het beeld in de Augustus-tempel door Tiberius en Livia gebouwd? - (*Comm.*)
(105) Plinius: *Hist. nat.*: VII, 58. - (*Vert.*)
(106) Niet in Peignot, wel in ed. princ. (*Comm.*)
(107) John of Salisbury, zeer geleerde scholasticus uit de XIIe eeuw. Hij werd bisschop te Chartres waar hij stierf in 1180. Was Thomas Beckets vriend. Schreef o.a. *De nugis curialum et vestigiis philosophorum,* waarin hij zedelijke, politieke en wijsgeerige vraagstukken onderzoekt en den draak steekt met de haarklieverijen van de philosophen van zijn tijd. - *(Vert.)*
(108) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - (*Comm.*)
(109) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - (*Comm.*)
(110) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - (*Comm.*)
(111) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - (*Comm.*)

Hoofdstuk VII.

De bibliotheek van Tiberius, die van Trajanus, die van Vespasianus, en ook de Capitolijnsche; en andere onbekende.

Te beginnen met keizer *Augustus* dus, die zeer ingenomen was met al wat wetenschap en vernuft voortbrengen, bestonden deze twee. Wat zou ik zeggen van de andere keizers? [Dat er andere bibliotheken waren.] Want blijkbaar was er een wedstrijd tusschen de keizers op dit gebied, alsof ze allen streden om den eerepalm der overwinning. Daar hebben we *Tiberius,*(113) die onmiddellijk na *Augustus,* ook op den Palatijn-zelf liet bouwen, langs den kant die naar de Via Sacra uitziet. Want, dat Tiberius' paleis daar was, dit beweren de geleerden, die belang stellen in dergelijke dingen; en deze bibliotheek wordt in zijn huis geplaatst. A. Gellius(114) zegt dit: *Toen we in de bibliotheek van Tiberius' huis zaten, ik en Apollinaris...* Bij Vopiscus,(115) 't zelfde: hij schrijft, dat *hij gebruik heeft gemaakt van boeken uit de Bibliotheca Ulpia* (van keizer Marc. Ulpius Trajanus) *en insgelijks van boeken uit Tiberius' huis.* Blijkbaar liet Vespasianus later ook bouwen, en bij den tempel van den Vrede(116) nog bijbouwen. Hierover zegt A. Gellius(117): *wij zochten naarstig den Commentaar van L. Aellius, die de leeraar was van Varro, en [nadat](118) we hem in de bibliotheek van den Vrede gevonden hadden, [lazen we hem].*(119) Galenus(120) herinnert daar ook aan. Er bestond nog

(113) Geen bizonderheden. Bestond. cf. Suetonius: *Tib.* 74 en 47. - Plinius: *Hist. Nat.*: XXXIV, 3. - (*Vert.*)

(114) *Noct. Att.*: XIII, 20; XI, 17; XVI, 8 en XIX, 5. - (*Vert.*)

(115) Flavianus Vopiscus: geschiedschrijver uit de IVe eeuw na Chr. Een van de opstellers van de *Historia Augusta,* die over 165 jaar loopt en bedoeld was als een soort van voortzetting van Suetonius. cf. *Scrip. hist. Aug.* - Probus 2. - (*Comm.*)

(116) Bibliotheca Pacis (ten O. van Augustus-tempel). cf. Plinius: *Hist. Nat.*: XXXVI, 102. - Gellius: *Noct. Att.*: XVI, 8 en V, 21. - Rond 300 Trebellius Pollio nog bekend. *Script. hist. Aug.* - *Tyranni triginta* 31. - (*Comm.*)

(117) A. Gellius: *Noct. Att.*: XVI, 8 (*Comm.*)

(118) Niet in Peignot. - *(Comm.)*

(119) Niet in Peignot. - *(Comm.)*

(120) Grieksch geneesheer (131-210), leefde te Pergamon en te Rome; heeft Septimus Severus en Marcus Aurelius gekend. cf. *De Compos. Medicamentorum.* - (*Vert.*)

een andere bibliotheek[121] in den tijd van *Trajanus,* waarover A. Gellius nog dit schrijft: *Toen we [toevallig][122] in de bibliotheek van den Trojaanschen tempel zaten.* En het is dezelfde die, naar den familienaam van dezen keizer, gewoonlijk de Ulpia genoemd wordt. Vopiscus zegt: *Ik heb dit van ernstige mannen vernomen, en heb het herlezen in de boeken van de Bibliotheca Ulpia.* En nog eens: *En als ge daarmede niet tevreden zijt, lees en herlees de Grieksche schrijvers, en vraag naar de oude kroniek, die op linnen*[124] *geschreven is welke de Bibl. Ulpia u zal bezorgen, als ge ze wilt hebben.* Ik wil gemakkelijk gelooven, dat deze bibliotheek aanvankelijk op het forum Trajanum was, waar zich de andere bouwwerken van dezen keizer bevonden; maar met den tijd veranderde ze van plaats, en werd naar den Viminalis gebracht, om er de Thermae (warme baden) van *Diocletianus* wat luister bij te zetten [werd dit soms niet door *Diocletianus* zelf gedaan?] Vopiscus geeft dit in overweging. *Ik heb voorat boeken gebruikt,* zegt hij, *uit de Bibliotheca Ulpia, die, in mijn tijd, in de Diocletiaansche Thermen was.* Waar hij uitdrukkelijk zegt: in mijn tijd, toont hij dus, dat het in een anderen tijd anders was. In de stad vind ik ook de Capitolijnsche[125], waarover Eusebius zegt [in zijn geschiedenis van Keizer *Commodus*]. *De bliksem sloeg in op 't Capitolium, en er onstond een groote brand en de bibliotheek en al de naburige huizen gingen in de vlammen op.* Orosius vertelt hierover meer. *De bestraffing der stad volgde,* zegt hij, *op de schanddaden van den keizer. Want het Capitolium werd door den bliksem getroffen, en daarop ontstond er brand, en de bibliotheek, die onze voorouders met veel zorg en ijver opgericht hadden, en de andere huizen, die er naast lagen, werden in den vuurpoel verslonden.* Wie echter was de[123]

(121) Plan: Middleton: *Remains of Ancient Rom.* 1892. - cf. Gellius: *Noct. Att.*: XI, 17. - *Script. hist. Aug.* Aurelianus 1, 7; Probus 2. - (*Comm.*)

(122) Niet in Peignot. - (*Comm.*)

(124) Livius: IV, 7 over de zeldzaamheden van de Moneta-tempel. - Zie noot 121: *Script. hist. Aug.* - *(Comm.)*

(125) Cf. Orosius: VII, 16. Was Hadrianus haar ontwerper? (Preisendanz in *Lexikon des gesamten Buchwesens.)* Bliksem sloeg in 189 in. - *(Comm.)*

(123) Zie noot 121. - In *Tacitus,* 8 meer over de bemeubeling van deze bibliotheek. (*Comm.*)

stichter van die bibliotheek? Iets verzekeren is niet toegelaten; maar men zou kunnen gissen, dat het *Domitianus* was. Want hij had eens zijn redding te danken aan 't Capitolium, en toen hij keizer was, liet hij er een tempel bouwen. Welnu, zou hij er ook de bibliotheek niet opgericht hebben? Ofschoon er niemand onder de schrijvers die nog bestaan, dit vermeld heeft. Suetonius(126) vertelt alleen dit, in het algemeen: *Hij zorgde er voor - en deed er groote onkosten voor - dat de bibliotheken die door 't vuur vernield waren, zouden hersteld worden. En hij liet, van alle kanten, exemplaren halen en zond volk naar Alexandrië, om boeken af te schrijven en te verbeteren.* Hierom kan men de opmerking maken, dat de Alexandrijnsche bibliotheek ook toen a.h.w. als de oorsprong en de moederbibliotheek van de andere bibliotheken beschouwd werd, en dat de bibliotheken, die schade leden, opnieuw hersteld en van het noodige voorzien werden, dank zij de Alexandrijnsche. En bovendien, dat de bibliotheken, dank zij de belangstelling der keizers, tegen ondergang werden gevrijwaard. Indien dit niet gebeurd ware, hoe zouden er zoo vele voortgeleefd hebben tot [in den tijd van P. Victor](127), 't is te zeggen den tijd van *Constantijn?* Want deze schrijver vermeldt, onder andere merkwaardigheden van de stad, dat *er negen en twintig*(128) *openbare bibliotheken waren; en de twee voornaamste waren de Palatina en de Ulpia.*

(126) Cap. XX. - (*Comm.*)

(127) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - (*Comm.*) - P. Victor is misschien Aurelius Victor, een geschiedschrijver en ook een volgeling van Sint Augustinus. Schreef *De Caesares,* geschiedenis der Romeinsche keizers, tot in den tijd van Julianus. (IVe eeuw na Chr.) - *(Vert.)* Zie blz. 49 *(Comm.)*

(128) De zeven bibliotheken zijn dus: het Atrium Libertatis (Augustus, Asinius Pollio), de Octaviana, de Palatina, de Tiberiana, de Bibl. Pacis (Vespasianus), de Ulpia (Trajanus) en de Capitolina (Domitianus). - (*Vert.*)
Clark spreekt van 26. In de *Notitia regionum urbis*: XIV, is sprake van 28. Het aantal na te wijzen instellingen is tans gestegen tot tien. Wendel stelt de vraag (Hermes 1937, blz. 350) of elke bibliotheek, door haar Grieksche en Latijnsche geleding, niet als een dubbele instelling in de rekensom moet geteld worden. -
Buiten de hierboven genoemde boekenverzamelingen zijn al vast te noemen: de Pantheon-bibliotheek in de Caracalla-thermen (cf. Julius Africanus *Kestoi,* een Oxyn.-papyrus; *Script. hist. Aug.* Alex Severus, 25); de Aeskulaap-bibliotheek bij de Tituspoort *(Mirabillia Romae),* wellicht - door haar naam Cartularium - eer als archief te beschouwen; een 'Techniten'-bibliotheek (van de Nysavereeniging) ten tijde van Hadrianus. Bibliothecaris Titus Aelino Alcibiades (Bull. corr. hell. 1885; blz. 125). Cf. noot 75?
Bibliotheken schijnen - althans naar de opgravingen uitwijzen - ook gestaan te hebben op de plekken van San Martino-dai-Monti en Santi Giovannis e Paono.
Over opgravingen en toewijzingen bestaat een vrij uitgebreide literatuur. - (*Comm.*)

Helaas! Hoeveel zijn er, die zelfs uit ons geheugen verdwenen zijn? Want, van deze negen en twintig, hebben onze ijverige opzoekingen er nauwelijks zeven opgespoord; en 't zijn slechts de namen die ze tegen de vergetelheid hebben kunnen beschermen.

Hoofdstuk IIX

De Tibertijnsche, en nog eenige private, die tamelijk rijk aan inhoud waren. Men had er in de baden, en ook in meer dan één buitengoed.

Meer openbare bibliotheken, zeg ik, kan ik niet opdiepen; stellig niet in de stad. In de omgeving vind ik er ook ééne, te Tibur (nu Tivoli). A. Gellius(129) zegt er dit over: *We herinneren ons dat we, in de Tiburtische bibliotheek, in 't zelfde boek van Qu. Claudius Quadrigarius*(130) *het volgende gevonden hebben.* En nog eens: *Hij haalt* (sc. een boek van Aristoteles) *uit de Tiburtische bibliotheek, die toen tamelijk goed* (van boeken) *voorzien was, in Hercules' tempel*(131). Hier en elders kan men opmerkingen maken. betreffende de tempels, en dat de bibliotheken gewoonlijk naast, of in de tempels waren. Waarom zouden deze heilige vruchten van het menschelijk verstand niet een geschikte plaats krijgen in een heiligdom? Misschien heeft keizer *Hadrianus* deze bibliotheek te Tibur opgericht: het staat vast, dat hij op deze plaats veel uitgaven deed, om er van een zomerverblijf te kunnen genieten, en dat hij er veel en verscheidene gebouwen liet optrekken. Al is het voor mij bepaald zeker, dat er in andere municipia en koloniën bibliotheken uitgestrooid waren, evenzeer als de weten-

(129) Gellius *Noct. Att.*: IX, 14. - (*Vert.*)
(130) Qu. Claudius Quadrigarius. Romeinsch annalist uit de I^{e} eeuw v. Chr. - (*Vert.*)
(131) Gellius *Noct. Att.*: XIX, 5. - (*Comm.*)

schap er in eere en aanzien was. Doch er waren ook rijke menschen, die, voor zich zelf, bibliotheken bezaten om er het gebruik van te hebben en wegens de publieke opinie; [en er zijn bekende menschen onder, die er eenige bezaten][(132)], [zooals bijvoorbeeld *Tyrannio Grammaticus,* in den tijd van Sulla. Hij bezat drie duizend boeken.][(133)]. Zooals *Epaphroditus Chaeroneus,*[(134)] die ook van 't vak (der grammatici) was, van wien Suidas dit vermeldt: dat *hij ten tijde van Nero, tot in den tijd van Nerva te Rome geleefd heeft; en dat hij voortdurend boeken kocht, dat hij er tot de dertig duizend bijeengebracht heeft; en 't waren zeker de beste en de best uitgekozen boeken.* Dit laatste vermeld ik met lof: want de massa moet men niet zoeken, maar de goede hoedanigheid - en er moet keuze zijn. Ik zou wel wenschen, dat het deze (Epaphroditus) was, die Epictetus als slaaf bezat, Epictetus, die het hoogste sieraad der ware philosophie is; en wat het tijdperk betreft, klopt het niet, vermits de eene een grammaticus was en de andere behoorde tot Nero's lijfwacht; 't is dezelfde Suidas die het vermeldt. Maar, wie hij ook was, *Sammonicus Serenus*[(135)] heeft hem overtroffen in de boekenliefhebberij; hij bezat een bibliotheek, waar op het register twee en zestig duizend boeken ingeschreven waren. Na zijn dood kreeg *Gordianus minor*[(136)] de bibliotheek. Hij nam een proefje van 't keizerschap: 't wordt op den Capitolijnschen tempel vermeld, met dit opschrift: *hetgeen Gordianus ongetwijfeld ten hemel heeft verheven. Aangezien hij begiftigd was met zulke rijke en prachtige bibliotheek, is hij beroemd*

(132) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - (*Comm.*)
(133) Niet in Peignot. - (*Comm.*)
(134) Epaphroditus bij wien Epictetus, de bekende stoicijn, slaaf was, was een vrijgelatene van Keizer Nero en niet de grammaticus. cf. *Real. Enc.* V: Suidas-Epaphroditus M. Mettius. - (*Vert.*)
(135) Rijke en geleerde vriend van Alexander Severus; werd gedood in 212 op bevel van Caracalla. Schreef een gedicht *De medicina praecepta saluberrima.* - (*Vert.*)
Script. hist. Aug. Gordianus 18. - cf.: Elton: *The great book collectors,* 1893. - (*Comm.*)
(136) Sneuvelde te Carthago in 238. Zijn vader, Gordianus, pleegde toen zelfmoord.
Correctie van Justus Lipsius: J.L. heeft, in margine, zelf den tekst verbeterd; anders is de zin onduidelijk. Lees dus in de plaats van: in famam hominum litteratorum decore perdenit, de verbetering: in famam hominum litteratorum decore pervenit. - (*Vert.*)

geworden, dank zij den lof der letterkundigen.[137] Bedenk eens, zeer doorluchtige Prins, welk aanzien en welke beroemdheid deze wetenschappelijke arbeid aanbrengt, aanzien en roem die U, hoogedele Heeren, steeds moet trachten te verkrijgen. En de overlevering vermeldt, dat deze of weinig anderen nog merkwaardige bibliotheken hadden. Toch waren er een zeker getal, en Seneca[138] vestigt de aandacht van zijn tijdgenooten op dezen hartstocht, en veroordeelt hem. Hij veroordeelt hem. Waarom? *Immers, 't is niet om der wille van de wetenschap,* zegt hij, *maar voor 's werelds oog, dat ze boeken verzamelden. Zoo zijn, voor de meesten, die onwetend zijn, en menschen van slaafsche cultuur, de boeken geen werktuig der kunst en der wetenschap, maar versierselen voor hunne eetzalen.* En wat verder voegt hij er dit bij: *Bij de vadsigste menschen dus zult ge zien, dat al wat behoort tot de welsprekendheid en tot de geschiedenis, in hokjes en vakjes opgestapeld is tot tegen de zoldering. Zoo immers wordt een bibliotheek gepolijst, naast de badkamers en de thermen, net alsof ze ook tot de onmisbare gereedschappen van het huis behoorde.* Dit is erg, ik erken het. En toch, mochten onze rijke lui eens ook zulke lusten botvieren! 't Ware toch, in alle geval, goed en nuttig, zoo niet voor hun eigen gebruik, dan toch voor andere menschen, om 't even wie. Verder kunnen we hierop letten, dat hij ook spreekt van de badkamers en van de thermen; zooals we het ook opgemerkt hebben hierboven voor de Ulpia, die ingewijd was in de thermen van *Diokletianus.* Maar waarom in de thermen? Ik denk, omdat de menschen toen, terwijl ze zich verpleegden, op hun gemak waren en tijd over hadden; en zoo hadden zij de gelegenheid om iets te lezen of te hooren lezen, daar ze elders

(137) Cf. Lipsius: wij, herauten van de faam. - Blz. 61. - *(Comm.)*

(138) Cf. Lucianus *πρ□ς □πα□δευτον □α□ πολλ□ βιβλ□α □νο□μενον. De tranq. an.*: IX. ...non in studium, sed in spectaculum comparaverunt, sicut plerisque, ignaris etiam puerilium litterarum libri non studiorum instrumenta, sed cenationum ornamenta sunt. En verder: Apud desidiossimos ergo videbis quidquid orationum historiarumque est, tecto tenus exstructa loculamenta; iam enim inter balnearia et thermas bibliotheca quoque, ut necessarium domus ornamentum, expolitur. De Latijnsche tekst, waarover J. Lipsius beschikte is dus in de latere uitgaven eenigszins verbeterd. De algemeene zin is echter dezelfde gebleven. Men leest o.a. in de moderne uitgaven: menschen van kinderlijke (en niet slaafsche) cultuur. - *(Vert.)*

te veel bezigheden hadden. Voorwaar, in een villa, in een heerenhuis had men ook een bibliotheek, rechts en links; en de reden was dezelfde: men had rust en vrijen tijd. In dezen geest is het antwoord van den rechtsgeleerde Paulus[139] opgesteld: *wanneer een goed bij testament vermaakt is, dan zijn ook de boeken en de bibliotheken, die zich op dit goed bevinden, in het legaat begrepen.* Plinius[140] zegt van zijn villa: *In den muur is er een kast, in den vorm van een bibliotheek ingevoegd.* Martialis spreekt met lof over de bibliotheek, die een andere Martialis (Julius) in zijn villa bezit[141]:

O Bibliotheek, in dat prettig landhuisje, waaruit men onder 't lezen, eventjes de naburige stad Rome kan zien, indien er tusschen al die deftige gedichten nog een hoekje overblijft voor mijn dartele Thalia, ruim een plaatsje in, [al was 't maar in 't onderste schuifje][142], voor de zeven boekjes die we U zenden.

Hoofdstuk IX.

Versiering van de bibliotheken met ivoor en glas. Boekenkasten en planken; lessenaars en voetbanken.

Met mijn bijdrage over de bibliotheken ben ik klaar; en 'k heb slechts de bibliotheken voor den dag gehaald, die de tijd niet verzwolgen heeft. Om het te zeggen, zooals het is: van de vele bibliotheken, die eens bestonden, zijn er weinig bekend. En 't is maar een druppeltje uit een emmer, volgens de oude spreuk;

(139) Paulus Junius. Een van de vijf bekende rechtsgeleerden uit de IIIe eeuw na Chr. Schreef de *Sententiae.* - (*Vert.*)
Paulus bepaalde ook, wat men onder de term ‘boek’ te verstaan had, destijds, toen ‘rol’ en ‘codex’ met elkaar strijd voerden en de codex nog niet als een officieel vertegenwoordiger van het gens ‘boek’ werd beschouwd. - (*Comm.*)

(140) Plinius de Jongere. Eer te verstaan als ‘nis’, ingebouwde boekenkast; zoals later veel in kloosters voorkomt. cf. *Epist.*: II, 17; III, 7 (Italicus' bibl.) - (*Comm.*)

(141) Valerius Martialis: bekend dichter (einde der I^{e} eeuw na Chr.) Dit epigram in het 7^{e} boekje (17). Elk boekje was, w.t.v. maar een ‘plaquette’. - (*Vert.*)

(142) Niet in Peignot! Schuifje te lezen als ‘vakje’. - (*Comm.*)

en toch zijn er genoeg om als prikkel en als voorbeeld te dienen. Of zou ik er nog iets bijvoegen, over de versiering[143] of de toerusting? 't Zij zoo. In Isidorius[144] lees ik, dat de *bekwaamste bouwmeesters meenden, dat men in de bibliotheken geen met goud ingelegde plafonds behoefde, noch andere vloertegels dan Carystische* (marmer van Karisto, uit Enboea) *omdat de schittering van het goud de oogen verblindt, terwijl het groene marmer ze verkwikt.*

Wat hij schrijft, bewijst bij hem - of bij den schrijver waaruit hij het gehaald heeft, - een juist inzicht, want wat de schittering betreft, - 'k heb het zelf ondervonden - ze is zeker nadeelig voor iemand, die zich inspant en die zijn stijl wil verzorgen[145]; insgelijks is het uitgemaakt, dat de groene kleur de oogen opkwikt.

Boëtius, in zijn '*Consolatio Philosophiae*',[146] geeft ons nog meer inlichtingen: *dat de muren met ivoor en met glas opgesierd waren.* Hoe zoo?[147] [De zijmuren? Dus stonden de boekenkasten of de lessenaars niet tegen de muren (en deze versiering zou immers niet zoo zeer in 't oog vallen) maar men had ze in 't midden geplaatst,[148] zooals tegenwoordig de openbare bibliotheken ook doen. Inderdaad het glas werd eertijds

(143) Ingegeven door Renaissance-gevoelens? - (*Comm.*)

(144) *Orig.*: VI, 2. - (*Comm.*)

(145) Onze humanisten-bezoekers beschouwden de bibliotheken dus ook als werkkamers!

(146) Ancius Boethius, consul in 510, vermoord in 524. *De cons. phil.* is in proza en in verzen geschreven. - (*Vert.*)
I, 5. - (*Comm.*)

(147) De tekst tusschen [] niet in Peignot, *niet* in ed. princ.
Peignot vertaalde de tekst van de *ed. princ.* aldus: Etaient-ce les armoires ou seulement les tablettes qui étaient garnies en ivoire? Tels étaient le luxe et l'élégance des anciens, que nous lisons encore aujourd'hui dans des ouvrages de jurisprudence: 'la bibliothèque signifie tantôt le lieu et tantôt l'armoire; et comme nous l'avons dit, il achète une bibliothèque garnie en ivoire'. C'est donc l'armoire qui est garnie d'ivoire, mais à quoi servaient les vitraux? Je pense qu'ils servaient à fermer les armoires pour empêcher la poussière d'y entrer, sans cependant ôter la vue des livres. Nous en faisons de même pour les armoires où l'on dépose des choses sacrées ou des reliques. - (*Comm.*)

(148) Cf. Juvenalis *Sat.* III, 219: beeld van Minerva midden in de plaats. Gestellen pas later in 't midden. Clark - door Milkau aanvaard - spreekt, blz. 35, van 'against the walls'. Zie: Herculanum! Zaak is: óf wel alle wanden - en op de volle hoogte - door kasten moesten ingenomen worden! Waarom één uitspraak, wellicht ingegeven door één enkel voorbeeld, generaliseren? - *(Comm.)*

tegen de muren, als versiering aangebracht, in den vorm van ronde, vierhoekige, eivormige of rhombische (ruitvormige) platen, net zooals marmeren belegsels; en het werd nog meer gebruikt in de verwulfsels en aan de plafonds. Want, zoo schrijft Plinius[149]: *De vloertegels werden uit den grond gerukt en tegen de gewelven geplakt: 't waren glazen tegels; men had alweer een nieuwigheid uitgevonden.* 't Was aldus een nieuwigheid, al gebeurde 't ten tijde van Nero en van Seneca. Immers, Seneca spreekt er van als van iets dat reeds in algemeen gebruik was[150]. *Als de zoldering niet onder gekleurd glas verborgen was!* En wilt ge nu naar mij eens opzien? En behalve Boëtius, toont Vopiscus, in zijn 'Firmus' dat er ook glas stak in de muren. *Want men verhaalt, dat hij,* (Firmus?) *zijn huis gedecoreerd heeft met vierkant glaswerk, met asphalt en met andere pleistermiddelen.* Ik begrijp, dat er hier op de muren asphalt gebruikt werd om ze steviger en hechter te maken, en niet om er vierkantjes in te voegen; deze werden meestal mooi met ivoor geëncadreerd, zooals in Boëtius. En dit gebeurde ook in de boekenkasten zelf; daarom is er spraak, in de Pandekten, van een ivoren bibliotheek, en in Seneca: *Boekenkasten worden ingelegd met cederhout en ivoor.* Dat er boekenkasten in de bibliotheken waren, dit is een feit; [en 't hedendaagsch gebruik bewijst het][151]; maar ik voeg er bij: de kasten waren genummerd, zoo zegt Vopiscus: *De bibliotheek, Ulpia geheeten, bezit in boekenkast nummer zes een* '*liber elephantinus*'[152]. Beteekent 'elephantinus' dat het boek uit ivoor vervaardigd was of dat het op olifantenvel afgeschreven was?[153] De oude scholiast van Juvenalis[154] zegt hierover: *Hij zal boeken geven en boekenkastjes* (forulos)[155]. Armaria, zegt hij, dit

(149) Cap. XXVI. - 'Tegels' *boven* de gestellen of kasten. - (*Comm.*)
(150) Brief 86. - Beschrijving van de villa van Scipio Africanus. - (*Vert.*)
(151) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - (*Comm.*)
(152) *Tac.* cap. 8. - (*Comm.*)
(153) Niet als rol te denken; als diptuchos of beter als polyptuchos. - (*Comm.*)
(154) *Sat.* III, 219. - (*Comm.*)
(155) 'Forulos' eer 'kastvak'. Clark (blz. 33) wijst op 'forus' in de zin van 'cel' bij Vergilius *Georg.*: IV, 250. - cf. Suetonius: *Aug.* 51. - Ook Birt *(Kritik und Hermeneutik)* houdt het met een 'afdeling'. - (*Comm.*)

is een bibliotheek. Ofschoon ik meen, dat ‘foruli’ eigenlijk beteekent, om met Martialis te spreken, de nesten (nidus) zelf (hierboven vertaald door ‘schuifje’) ofwel, met Seneca de onderscheiden ladetjes van de boeken (loculamenta).[156] Sidonius[157] geeft deze meubels, en nog andere een plaats in de bibliotheken[158]: [*er zijn daar boeken in overvloed uitgestald voor aller oogen; men zou wel gelooven, dat men er* ‘*plutei*’ *ziet, om de Grammatica te leeren; of de* ‘*cunei*’ *van Athenaeus; of de* ‘*armaria*’, *welke de boekhandelaars daar opgestapeld hebben.* ‘Plutei’, dit zijn de schuin liggende planken, waar men de boeken op kan leggen, om ze te lezen[159]; ‘Cunei’, dit zijn in een rang geplaatste voetbanken, zooals in Athenaeus. De ‘armaria’ echter zijn de volle en hooge boekenkasten waarvan ik gesproken heb. En 't schijnt wel, dat Cicero van de ‘Pegmata’ (boekenplanken) in zijn brieven aan Atticus[160] heeft gesproken.]

Hoofdstuk X.

Afbeeldingen van de geleerden in de bibliotheken, volgens een loffelijk gebruik; en Asinius Pollio was de eerste, die daar het idee van had.

Maar het voornaamste sieraad, en dit voorbeeld zou men wel mogen volgen, mijns inziens, en men heeft het totnogtoe niet nagevolgd - dit zijn de afbeeldingen of ook de standbeelden, van de geleerden, welke men samen met de boeken, hier en

(156) Syn. van ‘forulos’. Door betekenis van doos of kist langs één zijde open, geheel aannemelijk als ‘kastvak’. - (*Comm.*)

(157) Apollinaris Sidonius: 430-488. Bisschop van Clermont. Minister. Dichter en briefschrijver (in den aard van Plinius den Jongere). Hier hebben wij een fragment uit een brief: II, 9. - (*Vert.*)

(158) Volgende passus niet in ed. princ. Peignot vertaalde de passus van de ed. princ. aldus: Sidonius parle ainsi de ces objets: des livres en abondance, des pupitres, des gradins et des armoires, comme dans les librairies. - (*Comm.*)

(159) Niet altijd schuin liggende planken! Onderscheid met ‘pegmata’: vaste schappen - schapgestellen - tegen den muur. Plutei: schappen (Juv.: *Sat.*: II, 4). - (*Comm.*)

(160) *Ep. CXI. Ad Att.* - (*Comm.*)

daar in de bibliotheken plaatste. Was dit niet mooi, en aantrekkelijk, en geschikt om de bezoekers te doen nadenken? We voelen ons heel natuurlijk door de portretten der uitstekende mannen aangetrokken, en worden uitgelokt tot nadere kennismaking met hun beeltenis en met hun persoon of hun woning, waarin de hemelsche geest zich heeft opgehouden. Daar vertoefde hij! De schriften van Homeros, Hippokrates, Aristoteles, Pindaros, Virgilius, Cicero en van anderen kunt ge zien en a.h.w. met de oogen afroomen; tezelfdertijd zoudt ge dit dan ook kunnen doen met het beeld van den schrijver, dat naast het boek geplaatst is. Ik herhaal het: het is mooi, en, indien U, zeer doorluchtige Heer, ons het voorbeeld geeft, waarom brengen wij dit niet in praktijk? Dit schijnt wel een Romeinsche uitvinding te zijn[161], om toch maar niet alles wat mooi is aan Griekenland te moeten afstaan! En Plinius[162] is geneigd, dat te gelooven. *Ik meen,* zegt hij, *en 't is een heerlijke gedachte, dat er geen grooter kenteeken van geluk bestaat, dan dat we altijd wenschen te weten wat voor een man iemand geweest is. Dit was de uitvinding van Asinius Pollio te Rome, dat hij de eerste was om een bibliotheek in te wijden.* (Anno 39 a. Ch. n.) *en van de vruchten van het menschelijk vernuft een algemeen goed te maken. Of de koningen van Alexandrië en van Pergamon, die vurig mededongen om bibliotheken op te richten, eerst daarmee begonnen, dit zou ik niet licht durven zeggen.* En zoo is *Asinius Pollio* blijkbaar de voorganger, die ook ('t is nog Plinius[163] die dit vermeldt) *in de bibliotheek, die in de stad Rome* (in urbe, want 'orbe' - het heelal - is, bij anderen, een verkeerde lezing) *de eerste openbare bibliotheek was, de beeltenis liet plaatsen van iemand, die nog in leven was*[164]. Ik zie dat dit echter later ook aan anderen verleend werd, 't zij bij wijze van gunst, 't zij na overleg; en dit was namelijk het geval met den dichter Martialis,[165] die er zich op beroemt,

(161) Reeds te Pergamon? cf. Dziatzko: *Die Bibliothekanlege von Pergamon* in '*Beitr. z. Kenntnis des Schrift-, B.- und B. wesens*'. 1896. - (*Comm.*)
(162) *Nat. Hist.*: XXXV, 2. - (*Comm.*)
(163) VII, 30.
(164) Plinius: *Nat. Hist.*: VII, 115; XXXV, 10. - Ovidius: *Tristia*: III, 1. - Suetonius: *Aug.*: 29. - Isidorus: *Etym.*: VI, 5. - *(Comm.*)
(165) Epigr. IX. - (*Comm.*)

dat Stertinius[166] zijn (Martialis) *portret een plaats wilde geven in zijn bibliotheek.* Maar 't was meestal 't geval met afgestorvenen, die een eenparig gevoelen, en de Faam, reeds vereeuwigd hadden. Plinius[167]: *Men mag het niet stilzwijgend voorbijgaan, en 't is een nieuwe uitvinding, aangezien men, in de bibliotheken, niet alleen in goud en zilver, maar ook althans in brons, aan de goden, de standbeelden wijdt van degenen, wier onsterfelijke zielen nog spreken in dezelfde zalen. Ja, wat meer zegt: de beeltenissen, die er niet zijn worden vervaardigd, en de portretten, die men ons niet heeft nagelaten geven ons een gevoel van gemis.* Hij noemt dit een nieuwigheid, die Pollio uitgevonden heeft: hij wijst erop, dat het de beeltenissen waren van afgestorvenen, en meestal in metaal; maar ik voeg erbij, dat er ook van gips[168] vervaardigd waren, in de private bibliotheken (w.t.v. elk naar gelang van zijn vermogen.) Juvenalis[169]: *ofschoon men bij Chrysiphus alles van gips vindt.* En er waren zeker ook geschilderde portretten, meen ik; en wellicht waren er ook die op de eerste bladzijde van de boeken geschilderd en getrouw weergegeven waren[170]. Seneca[171] spreekt van: *deze uitgelezen kunstwerken van de goddelijke geesten, welke uitgegeven zijn met hun portretten.* Suetonius[172] (in Tiberius): *Hij heeft hun schriften en hun portretten, in de openbare bibliotheken, onder de oude en de klassieke schrijvers, aan een godheid gewijd.* Plinius minor (in

(166) Dichter en vriend van Martialis. - (*Vert.*)

(167) XXXV, 2. - (*Comm.*)

(168) Clark vermeldt *Sidonii Apollinaris Opera* ed. Sismondi 1652... Nam cura supra memoratae aedis ordinator ac dominus, inter expressae lapillis aut ceris discoloribus, formatasque effigies. - (*Comm.*)

(169) Juvenalis. Aanhalingen uit de IIe sat. tegen de huichelaars.

Qui Curios stimulant et Bacchanalia vivunt,
Indocti primum, quamquam plena omnia gypso,
Chrysippi invenias, nam perfectissimus horum est.
Si quis Aristotelem similem vel Pittacon emit,
Et jubet archetypos pluteum servare Cleanthes!

(Cleanthes was een bekend Grieksch stoïcijn.) - *(Vert.)*

(170) Cf. Schubart: *Das. B. bei den Gr. und den R.* - Beeltenissen zijn niet zó zeldzaam als illustratie. Een werk van Varro zou er zelfs 700 bevat hebben. De getrouwe gelijkenis zal - evenals in de XVe-XVIe eeuw - nog wel ‘cum grano salis’ te nemen zijn. - (*Comm.*)

(171) *De tranq. an.*: IX. - *(Comm.)*

(172) Cf. Isidorus' weergave van een Suetonius-tekst (*Orig.:* VI, 5). - (*Comm.*)

zijn brieven): *De zeer geleerde Herennius Severus*[173] *stelt er prijs op in zijn bibliotheek aan de afbeeldingen van Cornelius Nepos en van Titus Atticus een plaats te geven.* Dus, er waren afbeeldingen onder de beide vormen: standbeelden en portretten. Dezelfde Plinius, over Silius Italicus[174]: *Hij bezat, in dezelfde streek, meer dan een villa, en overal had hij veel boeken, veel standbeelden, veel portretten; en niet alleen bezat hij ze: hij had er een vereering voor; en voor Vergilius bovenal.* Vopiscus, over Numerianus: *Men zegt, dat zijn voordracht zoo welsprekend was, dat er besloten werd te zijner eer, in de Ulpiaansche bibliotheek een standbeeld te plaatsen, niet alsof hij een keizer was maar een redenaar; en het opschrift luidde: Aan Keizer Numerianus, den machtigen redenaar van zijn tijd.* Maar Sidonius ook beroemt er zich op, en terecht, dat men daar zijn eigen standbeeld geplaatst heeft: *Toen Nerva Trajanus*[175] *zag, dat er een duurzaam standbeeld met mijn eeretitels opgericht werd, en voor goed een plaats kreeg onder de schrijvers van allebei de bibliotheken.*[176] [Dit beteekent, dat hij een standbeeld had én in de Grieksche én in de Latijnsche bibliotheek. Overigens, het blijkt wel, dat de kleinste onder deze beeltenissen of borstbeelden meestal boven de gestellen geplaatst werden, elke schrijver vóór (bij) zijn boeken. Juvenalis[177]: *En verlangt, dat de* '*Pluteus*' (het plankje boven aan den lessenaar) *de origineele Cleanthen (Grieksche schrijvers) voor de toekomst zou bewaren.* Dit is de beteekenis van het oude distichon, dat als opschrift onder zulk beeldje van Vergilius stond: *Ruchtbaarheid kan zulken grooten dichter niet schaden; zijn gedichten en de* '*pluteus*' *strekken hem tot eer.* Dit beteekent, dat hij wel schijnt te leven, die in zijn boeken en in zijn beeld herleeft. Zoo spreekt ook Cicero in zijn brief aan

(173) Met Paulus en Papianus behoorde hij tot de vijf beroemde rechtsgeleerden. - (*Vert.*)
(174) Episch dichter: 25-101. - (*Vert.*)
(175) Nerva Trajanus is de naam van Keizer Trajanus, toen hij nog geen keizer was, maar, als consul, de Ulpia-bibliotheek oprichtte en er zijn standbeeld liet plaatsen, dat er nog stond in den tijd van Sidonius. Ook bedoelt Sidonius hier het standbeeld van Nerva Trajanus. - (*Vert.*)
(176) Slot niet in ed. pric. - (*Comm.*)
(177) *Sat.* II, 4. Clark is de mening toegedaan, dat deze passus niet op een bibliotheek slaat. - (*Comm.*)

Atticus, van de beeldjes op den lessenaar. Want reeds in dezen tijd versierde men de bibliotheken met de beeldjes van de goden, zoo niet van de schrijvers].

Hoofdstuk XI.

Nog iets over het Museum te Alexandrië. Geleerden vonden er kost en inwoning. Koningen en keizers zorgden er voor.

En ik heb, voor mijn part, over de bibliotheken niet veel meer te vertellen, dat de moeite waard is. Nog één bijzonderheid: het nut, dat ze kunnen aanbrengen. Want als ze eenzaam en verlaten waren, of er slechts zelden een bezoeker kwam, als er geen menschen waren, zeg ik, die in grooten getale opkomen en de boeken ontrollen (opslaan), waartoe zou deze massa boeken dienen? Wat zou ze anders zijn, dan *een geleerde weelderigheid,* zooals Seneca ze noemt? De Alexandrijnsche koningen hebben dit ook voorzien; en samen met de bibliotheken hebben ze een musaeum laten opbouwen (ze noemden dat zoo, omdat het een huis der Muzen is) en daar was het geoorloofd zich aan de Muzen te wijden, omdat men van alle beslommeringen verlost was. Meer nog: men hoefde zich niet te bekommeren om de levensbehoeften, vermits er op openbare kosten voor het voedsel gezorgd werd. 't Was een prachtige instelling! En Strabo[178] geeft er ons een buitengewoon degelijke beschrijving van: *Een deel van de koninklijke paleizen is een musaeum, waar er gelegenheid is om te wandelen en te zitten; en er is ook een groot huis, waar geleerde mannen in gemeenschap leven, samen eten en voor wie het musaeum een genootschap is. Dit college bezit dan ook zijn geldmiddelen en inkomsten, als gemeenschappelijk bezit, en er is een priester, die de leiding van het musaeum op zich neemt en eertijds door de koningen, nu door den keizer aangesteld is.* Hij zegt dus eerst, dat 't musaeum een deel was van 't koninklijk paleis, of koninklijk hof. De koningen wilden, wel te verstaan, het musaeum vastknoopen en aan zich-

(178) Lib. XVII, 1. - *(Comm.)*

zelf verbinden, om deze geleerden in hun nabijheid en voor de hand te hebben, om met hen te kunnen praten, wanneer het hun beliefde, om zichzelf te laten onderrichten en 't noodige voedsel voor den geest te krijgen. De bibliotheek had zuilengangen en conversatiezalen; de eerste vooral geschikt voor lichaamsoefeningen, de tweede voor geestesoefeningen, want men kon er gaan zitten om te disputeeren, of om een voordracht te houden. Er was ook een huis, met een gemeenschappelijk levensonderhoud en een gemeenschappelijke eettafel voor de geleerden; dit heeft ook Philostratus[179] uitdrukkelijk gezegd, betreffende Dionysius: *Hij werd,* schrijft hij, *in 't Musaeum opgenomen,* en hij voegt er bij: *Het musaeum is een Egyptische eettafel, waar al de geleerden van heel de wereld uitgenoodigd worden. Ik zou nauwkeurig die woorden willen overwegen*[180]: *al de geleerden, uit heel de wereld! En ziet ge, hoe talrijk ze waren, en dat het geen kleinigheid was, en hoeveel geld het moest kosten?* En Timon,[181] de spotter, wijst er ook op; al doet hij het op zijn manier, en naar zijn hekelenden trant:

> *Daar zijn er veel, die den kost vinden. In 't land van Egypte, zoo rijk aan volkeren; 't zijn pedante kloosterlingen en onophoudend zijn ze aan 't worstelen in den Muzenkorf.*

Want, zoo legt Athenaeus[182] het uit, hij zegt dat *het musaeum een korf is, en hij bespot de philosophen, die er hun voedsel krijgen, net alsof ze in een kippenhok gevoederd werden, zooals sommige zeer kostbare vogels.* Athenaeus noemt ze hier de philosophen, maar Strabo zegt, dat het in 't algemeen *beroemde mannen zijn, geleerden;* en zonder twijfel was de heele soort er in begrepen. Maar hij zegt: mannen; dus 't waren geen kinderen of jonggelui, die a.h.w. een opvoeding kregen, met verdere studiën in 't vooruitzicht, zooals men nu pleegt te doen. Neen; het was zelfs, om zoo te zeggen, een belooning voor de geleerden, en a.h.w. een eervolle ontspanning, evenals

(179) Atheensch sophist (175-249) woonde te Rome in den tijd van Sept. Severus. Schreef: Levens der Sophisten en (geleerde) brieven. - (*Vert.*)

(180) Cf. onze inleiding, blz. 52. - *(Comm.)*

(181) Timon de Sillograaf (de spotter). Grieksch dichter van de IIIe eeuw v. Chr. Volgeling van Pyrrhon. Parodieerde de wijsgeerige leerstellingen. - (*Vert.*)

(182) Lib. I. - (*Comm.*)

er te Athene, in 't Prythaneum[183] gezorgd werd voor 't levensonderhoud van degenen die zich verdienstelijk hadden gemaakt jegens de republiek. Waar zijt ge nu, O vorsten? En wie voelt er zich aangevuurd en aangespoord om aan dien eervollen wedstrijd deel te nemen? Maar Strabo gaat zoo voort en hij zet *een priester* aan het hoofd, die door de koningen of de keizers *gekozen werd.* 't Is dus een belangrijke waardigheid, en de keizer zelf moest ze toekennen. Maar wat beteekent dit, dat het ook de keizer was, die de plaatsen toewees? Philostratus, in zijn leven van den sophist Dionysius, vermeldt het zoo: *Keizer Hadrianus plaatste hem, als satraap of gouverneur*[184] *[aan 't hoofd van talrijke volksstammen] en hij benoemde degenen die, op stadskosten mochten te paard rijden, en insgelijks degenen die in 't Musaeum hun levensonderhoud mochten krijgen.* En een tweeden keer (in Polemon): *Hadrianus nam hem op, bij keuze, in den kring van 't musaeum, met het recht van spijziging aan de Egyptische tafel.* Maar, ik wou hier het woord *kring*, □□□*λο*□, circulus, noteeren (al heb ik het vertaald door conventus = vergadering). Ik meen dat dit beteekent, dat het in een kringloop moest gaan, en dat enkelen bij keuze opgenoraen werden, te rechter tijd, en zelfs van te voren, 't is te zeggen, nog eer de plaats opengevallen was. Maar de hoop gaf genoeg uithoudingsvermogen, en elk kreeg zijn beurt, en al die opgeschreven waren, volgden elkaar op; 't is zoo dat tegenwoordig sommige vorsten plegen te doen in 't verleenen van hun gunstbewijzen. En Athenaeus[185] vermeldt ook nog deze gunst vanwege den keizer, waar hij zegt, dat *een zekere Pankrates, een dichter, den keizer Hadrianus op geestige wijze gevleid had, met betrekking tot zijn lieveling Antinoüs.* En de keizer, zegt hij, die in *verrukking was met die aardigheid, schonk hem een plaats in den refter van 't Musaeum.* En Strabo, [en anderen nog][186], vertellen dit ook, aangaande de plaats en de instelling; men mag er bijvoegen, dat men daar in 't geheel geen vrij of werkeloos leven mocht leiden (hoe zouden mannen, die voor

(183) Athenaeus, Lib. XV. Nuttige aanteekening. - (*Vert.*)
(184) Niet in Peignot. - (*Comm.*)
(185) Lib. XV. - (*Comm.*)
(186) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - (*Comm.*)

't nut van 't algemeen ter wereld gekomen waren, dit gedaan hebben?), maar dat ze, ofwel schreven, ofwel voordrachten hielden, ofwel eigen werk voorlazen. Zoo verhaalt Spartianus,[187] dat *Hadrianus in 't Musaeum te Alexandrië, aan de professoren veel wetenschappelijke strijdvragen ter overweging voorlegde, of vraagstukken liet oplossen.* Voeg er Suetonius bij, in zijn 'Claudius'[188]: deze keizer heeft dit Musaeum ook vermeerderd, door er een bij te voegen; en hij besloot dat bepaalde boeken er elk jaar zouden voorgelezen worden.

Ik eindig hier.

[En ik ben zoo vrij U aan te sporen, zeer doorluchtige Prins, die van machtige voorouders afstamt en voor alle groote ondernemingen geboren is, om verder dezen weg, waar zoo veel lof te verdienen is, te betreden, en uwen naam te vereeuwigen, door een ijverig begunstigen en verspreiden van de boeken en van de letteren.][189]

(187) Aelius Spartianus, einde IIIe na Chr. Was de eerste der zes medewerkers aan de *Hist. Aug.* Was een vrijgelatene van Keizer Diocletianus. - (*Vert.*)

(188) Cap. XLII. - (*Comm.*)

(189) Niet in Peignot; wel in ed. princ. - (*Comm.*)

‘Dat ander lant’
Uit een Luiksch Sint-Jacobshandschrift[1]
door Leop. le Clercq

+

Ter vergoeding van hare onder den oorlog van 1914 verbrande handschriften, kreeg de Leuvensche Universiteitsbibliotheek van het Duitsche Rijk ongeveer 350 handschriften, waaronder een tachtigtal uit de vermaarde Sint-Jacobs Benedictijnerabdij te Luik.[2] Onder deze laatste kwam geen enkele Middelnederlandsche codex voor.[3] Slechts enkele bladzijden, hier en daar

(1) Leuven, Universiteitsbibliotheek, cod. G 42, fol. 1 r°-v^{o} (vóór Mei 1940).

\+ *GECITEERDE WERKEN*

FR. JOS. MONE: *Das andere Land* in *Quellen und Forschungen zur Geschichte der deutschen Literatur und Sprache,* zum ersten mal herausgegeben durch... Aachen & Leipzig, Jacob Anton Mayer, 1830, I. Bd. 1. Abth., blz. 126-133.

F.K. von ERLACH: *Die Volkslieder der Deutschen* herausgegeben durch... Mannheim, H. Hoff, 1834, II, blz. 599-603.

G. KALFF: *Vant Ander Lant* in *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde,* Leiden, IV, 1884, blz. 188-195; V, 1885, blz. 90 sq.

ROBERT PRIEBSCH: *Deutsche Handschriften in England.* Boekd. I. Erlangen, 1896.

J. VAN MIERLO Jun. S.J.: *Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche letterkunde,* Antw., 1928 (als manuscript gedrukt).

J. VAN MIERLO Jun. S.J.: *Beknopte geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche letterkunde,* 2^{e} bijgewerkte uitgave. Antw., 1933.

E. VERWIJS & VERDAM: *Middelnederlandsch woordenboek,* voltooid door F.A. Stoett, 's-Gravenhage, 1885-1929. Boekd. I-IX.

HERM. OESTERLEY: *Niederdeutsche Dichtung im Mittelalter.* Als zwölftes Buch der deutschen Dichtung im Mittelalter. Dresden, 1871. (Werd gedrukt in fine met: K. Goedeke: *Deutsche Dichtung im Mittelalter.* Dresden, 1871).

DOM L.H. COTTINEAU: *Répertoire topo-bibliographique des Abbayes et Prieurés.* Macon, 1936-1938. (Deze publicatie wordt nog voortgezet.)

(2) Bijna al die handschriften gingen te niet in de ramp van Mei 1940.

(3) Verkeerdelijk heeft men aan de Sint-Jacobsabdij vijf Middelnederlandsche handschriften toegeschreven, te weten: codd. G 70: Gebedenboek, XVe eeuw; G 71: Ascetische verzameling, XVIe eeuw (begin); G 74: D i e B e d u d i n g h e o p C a n t i c a C a n t i c o r u m, XVe eeuw; G 93: Gebedenboek, ca. 1500; G 94: Getijdenboek, Latijn-Nederlandsch, XVe eeuw *(Bibliothèque de l'Université de Louvain* [ALPHONSE BAYOT] *Inventaire sommaire du nouveau fonds des manuscrits,* z.j., getikt, nu verbrand.) De hss. G 70 en G 93 werden beschreven door Maria MEERTENS, *De Godsvrucht in de Nederlanden,* Brussel, dl. VI, 1934, blz. 202-223; 223-228.

door een tweede hand bijgeschreven, konden wij in dat fonds ontmoeten.[4]

Het gedicht waarvan hier sprake, is een rhythmus getiteld: Rygma volgare quod oportet nos repatriare.[5]

Dat ander lant[6]

Het gedicht, in rhythmische verzen, bestaat uit een dertigtal vierregelige strophen, die alle met de refreinwoorden int ander lant eindigen. Het mag dus beschouwd worden als een lied. De inhoud handelt over 's menschen bestemming, waarschuwt tegen de onzekerheid der aardsche bezittingen, schildert 's lichaams verrotting na den dood en leert aldus verzaken, om zoo tot een heilig leven op te wekken. Het is een zuivere paraphrase van het Vanitas vanitatum - in de middeleeuwsche handschriften zoo vaak voorkomend[7] - waaruit de ijdelheid der tijdelijke goederen blijkt, die op aarde zoozeer op prijs worden gesteld en, als gevolg, de noodzakelijkheid der penitencie.[8]

Het lied behoort waarschijnlijk, voor wat de Mnl. redaktie betreft, tot de 15e eeuw, den bloeitijd der liederenpoëzie, waarover men terecht heeft geschreven: ‘Het thema van de vergankelijkheid van al het aardsche, van de gelijkheid aller menschen voor den Dood, klinkt nu in de literatuur steeds luider, feller, droeviger, ironisch-scherper, wanhopiger bijna op, niet slechts

(4) Het zijn, behalve het hier aangegeven gedicht: 1° cod. G 34, fol. 227 v°, Geneeskundige recepten; 2° G 65, fol. 234 v° - 236 r°: Pius II Paus. Medecijn theghen der wereldt minne; G 82-83: Ascetische en medische passussen; G 82, fol. 23 v° - 24 r°, 45 v°; G 83, fol. 77 r°, 84 v°. Zie hierna bijlage A.

(5) Dat is: Volkstalige rhythmus volgens hetwelk we naar het vaderland terug moeten.

(6) Titel van het gedicht overgenomen van het Mnd. hs. O; in hs. A luidt de titel: *Das andere Land*; in het Duitsch hs. M leest men: ‘Dies ist das ander Land’. De door Kalff gevormde titel ‘Vant ander land’ is dus onnauwkeurig.

(7) Vgl. bv.: Augustynken van Dordt (vermeld tusschen 1358-1370), Van der Rychert ende van der Doot: wat laat rykdom by den dood? - Willem van Hildegaersberch, Vanden doemsdaghe ende van sterven, uitg. W. Bisschop en E. Verwys, 's-Grav. 1870, blz. 45-48, nr XXI. - Een berespen up dleven van der weerelt, in *Belgisch Museum,* VIII (1844), blz. 447-451.

(8) Vgl. VAN MIERLO, *Geschiedenis,* blz. 189.

in het drama (*Elckerlyc* b.v.), maar ook in de liederen...'[9]

Wie de dichter was, blijkt niet uit het gedicht. Doch, naar den geestelijken aard van het lied te oordeelen, en nog meer naar de menigvuldige gewijde citaten die daarin voorkomen, was hij een klerk of een monnik. Inderdaad, de oudst gekende redaktie stamt uit een klooster, zooals de beschrijving der handschriften het nader zal aantoonen.

De eerst gekende uitgave ervan verscheen pas op het einde van de XVIIIe eeuw. Ondertusschen bleef het lied door overlevering echter voortleven. 'In het laatst der XVIe eeuw, schrijft G. Kalff,[10] wordt het refrein van ons lied nog gebruikt om de wijs van een ander lied aan te geven. Zoo lees ik b.v. in het geestelijk liedeboek van Lenart Klock (1593) fol. 223 een lied 'tracteerende vant eeuwich leven / op die wyse: O Mensche hoe meucht ghy zyn verblydt oft wy moeten al in een ander lant'. En ook in het 'Hoorns Liedt-Boeck' (1630) komt volgens eene aanteekening van Prof. Land diezelfde wijs nog eens voor. De uitdrukking 'int ander lant comen' komt in de 17^{e} eeuw nog meer dan eens voor. Zoo leest men in een geestelijk lied, dat waarschijnlijk tot dien tijd behoort en waar de mensch als pelgrim wordt voorgesteld:

> Ach, als ick come in 't ander lant,
> Waer sal ick gaen logeren

J.F. Willems, *Oude Vlaemsche Liederen,* CCXVIII.

En in een wereldlijk liedeboek van 1649 (*De Haerlemsche Mey-Bloemkens,* blz. 101) vindt men:

> Och mochten wij in 't ander Landt
> Bij haer (de Vaderen) met vreught vergad'ren.

en iets verder:

> Soo souden wy met blyden gheest
> Wel nae 't ander Landt varen.'

Nog meer, het oorspronkelijke lied, volgens redaktie van hs. **O**, wordt nu nog gebruikt, onder den titel van 'Hymnus ad Mariam Frisice'.[11]

(9) VAN MIERLO, *Beknopte gesch.,* blz. 153.
(10) G. KALFF, *op citat.,* IV, 191 sq.
(11) R. PRIEBSCH, *op citat.,* I, blz. 151, met verwijzing naar Zeitschrift für deutsches Alterthum, t. 37 (1877), blz. 240.

De Handschriften

Het gedicht is bekend en werd reeds driemaal uitgegeven in verschillende dialecten, te weten:

1. Hs. A. Uit Sint-Antonius Klooster te Alberghen in Westfalen afkomstig en door Mone, *op. citat.,* bij zijne uitgave aldus beschreven:

Het gedicht werd geschreven (ook naar het schrift te oordeelen) op het einde der XIVe eeuw; het werd overgenomen van een paar bladzijden perkament die vóór een *Martyrologium* gebonden waren. Dit hs. behoorde in 1830 aan J.F. Willems te Antwerpen.(12) Vroeger was het eigendom der Jezuïeten te Antwerpen. Het hs. droeg het volgend opschrift: 'Liber Monasterii beati Antonii in Alberghen, canonicorum regularium,(13) datus a venerabili domino Hinrico Matthiae, vicario in Wersloe'. Het dialect is Westfaalsch 'gegen die frisische gränzen hin'. Er bestaat geen strophenverdeeling. De schrijver schijnt voorzeker een geestelijke te zijn.

Voor Mone is de waarde van het gedicht gering, de zinspelingen gewichtiger, in 't bizonder, die van Karl (naam die in de twee Duitsche redaktiën alleen voorkomt), Hektor, Alexander en Arthur, omdat zij een bewijs leveren van de uitbreiding der nationale literatuur tot aan het uiterste der Friesche grens.

Deze redaktie bevat 38 strophen; zij is de volledigste, de oudste en wellicht ook de zuiverste.

2. Hs M, te Meiningen in Thüringen en gedateerd 1477. Het werd onnauwkeurig uitgegeven eerst door Joh. Georg Meusel in *Historisch-litterarisch-bibliographisches Magazin,* Chemnitz, Hofmann 1794, VII, 166-173. Daaruit werd het overgedrukt in *Des Knaben Wunderhorn,* III, 183, en door von Erlach, *op. citat.* Deze redaktie, in Hoogduitsch dialect geschreven, bevat 27 strophen.

(12) Jan-Frans Willems, alsdan ontvanger der registratie te Antwerpen, sedert 1821. Wij vonden het hs. niet terug in de *Bibliotheca Willemsiana ou Catalogue de livres délaissés par M.J.F. Willems,* Gand (1847). Het lied werd ook niet gedrukt in *Oude Vlaemsche liederen,* uitgegeven door J.F. Willems, Gent 1848.

(13) Dit klooster wordt niet geciteerd door COTTINEAU, *op. citat.,* noch door H. OESTERLEY, *Historisch-geographisches Wörterbuch des deutschen Mittelalters,* Gotha 1883. - De naam 'Alberghen' konden wij nergens vinden. Zou dit geen foutieve lezing zijn?

3. Hs. **O**, berustend te Oxford, Bodleian Library, *Junianus* 78, op papier, einde der XVe eeuw, met 29 strophen in Oost-Middelnederlandsch dialect.(14) Het gedicht is getiteld: 'Dat ander lant'. Het werd uitgegeven door Kalff, *op. citat.,* met eene uitgebreide inleiding, want schrijver achtte het een merkwaardig lied. Het beste deel dezer beschrijving is het deel dat handelt over den literairen invloed van het gedicht in de XVIe en XVIIe eeuw.(15) Van het overige mag men zeggen dat het oppervlakkig is of dat Kalff 'y cherche midi à quatorze heures'. Omtrent den dichter denkt hij alleen, dat hij geen man uit het volk was en hij citeert als bewijs de zinspeling op Hector en Alexander en slechts eene aanhaling uit *Job* onder de vele gewijde teksten. Over de voorstellingen die onze voorouders zich maakten van het ander lant en dat 'niet met zekerheid te zeggen is' doet hij verre opzoekingen bij Moll, *Kerkgeschiedenis,* en bij Procopius, Byzantijnsch schrijver der VIe eeuw, terwijl het antwoord voor de hand lag in het gedicht zelf (str. 17; hs. **L**, str. 20). De uitleg nopens den *strooen bant* waarvan gebruik wordt gemaakt bij de begrafenis (hs. **O**, str. 12; hs. **L**, str. 11), vond hij bij Simrock, *Handbuch der Deutschen Myth.*(16) De juiste oplossing, dacht hij, kwam hem later, na het verschijnen van zijn artikel, toe vanwege Prof. Paul Fredericq.(17) Kalff had eerst de oorspronkelijkheid van het Mnd. gedicht tegenover het Md. gedicht (hs. **M**) dat hij toen alleen kende, verdedigd. Wanneer hij in het bezit kwam van den Platduitschen tekst (hs. **A**), door

(14) Zie beschrijving bij PRIEBSCH, *op citat.,* I, 151. Het gedicht is ook vermeld door VERWYS & VERDAM, s.v. Bonenfant; insgelijks bij L.D. PETIT, Bibliographie der Mnl. taal- en letterkunde, Leiden, 1888, nr. 808, blz. 187; door K. GOEDEKE, *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung aus den Quellen.* 2. ganz neu bearbeitete Auflage. I, Das Mittelalter, Dresden 1884, blz. 472, nr. 10; door OESTERLEY, *op. citat.*, blz. 61.

(15) Hiervoor blz. 101.

(16) Blz. 292: Auf dem Schoof (Schaub) liegen, heisst so viel als kürzlich verstorben sein.

(17) Gedrukt in een bijvoegsel, *op. citat.,* VI, 1885, 90 sq. 'De *stroen bant,* schrijft P. Fredericq daarin, schijnt mij niets anders te zijn dan de strooien koord, die nu (1885) nog in Vlaanderen gebruikt wordt om houten kisten te sluiten (niet meer de doodkisten, die nagelt men toe). Die *band* of *strooen band* (want denzelfden naam draagt hij) is niets dan een handgreep gewrongen en gerold stroo, dat in eene koord herschapen is.' Doch de echte beteekenis dezer uitdrukking, vindt men in den zeer nauw met dezen in verband staanden tekst, verder gedrukt onder bijlage D. Het is; 'een wysch van stroo... Den wysch leit men dy onder thooft, Dat es hu oorcussen dan.'

bemiddeling van Prof. De Vries [Matthias D.V., 1820-1892], begon hij te twijfelen, zonder nochtans te kunnen besluiten.

4. Hs. **L**, vóór Mei 1940 te Leuven, Universiteitsbibliotheek, G 42, bl. 1 r° - v^{o}. Het *Rigma* werd geschreven door een monnik van Sint-Jacobsabdij, op een bijgevoegd blad van een *Mariale* of Boek der Mirakelen van Onze Lieve Vrouw uit de XVe eeuw, dat tot het jaar 1788 aan het vermaarde Benediktijnerklooster van Sint-Jacob te Luik behoorde.(18) Het lied staat dicht ineen, in een rond en eigenaardig schrift. Dezelfde hand voegde aan het einde van het hs. nog één mirakel bij en bracht hier en daar verbeteringen toe aan den tekst in het hs. De strophen, vierregelig en 34 in getal, zijn niet genummerd, doch door aanhalingsteekens van elkaar gescheiden. Deze redaktie helt naar het Limburgsch dialekt over.

De gedachten door den dichter uitgedrukt, zou men aldus kunnen voorstellen:

Str. 1-2	: Onzekerheid der aardsche bezittingen,
Str. 3-7	: die de wereld toch vooral acht.
Str. 8-10	: Gelijkheid van alle menschen voor den dood.
Str. 11-12	: Beschrijving der verrotting na den dood.
Str. 13-15	: Onstandvastigheid des levens voor jong en oud,
Str. 16	: gevolgd door Gods verschrikkelijk oordeel.
Str. 17	: Onzekerheid des levens, zooals in str. 2, met zinspelingen op een Schriftuurtekst.
Str. 18-20	: De ziel, naar Gods gelijkenis geschapen, zal gaan naar hare bestemming: de hel, het vagevuur of den hemel.
Str. 21-23	: De dood zegepraalt over het heelal.

(18) Vermeld door NICOLAS BOUXHON, *Summa omnium qui in inferiori bibliotheca Sancti Jacobi continentur* (Koninkl. Bibl. hs. 13993), onder nr. G 26; [J.N. PAQUOT]. *Catalogue des livres de la bibliothèque de la célèbre ex-abbaye de St. Jacques de Liège,* dont la vente se fera... le 3 mars 1788, nr. 377 (met voorgaand nr. verkocht 1.12 Luiksche gln.). - Later kwam het hs, in het bezit der graven von Fürstenberg-Herdringen in Westfalen. In 1895 liet die familie 65 hss. van Sint-Jacobsabdij, te Keulen te koop stellen bij J.M. Heberle. De catalogus ervan werd gedrukt (ons hs. staat er vermeld onder nr. 9), doch de verkoop werd verboden, daar het gerecht die bibliotheek als *Fideicomiss-Eigenthum* verklaarde. In 1922 werd diezelfde collectie aan de Leuvensche Bibliotheek door het Duitsche Rijk toegekend.

Str. 24-31	: Opwekking tot een heilig leven.
Str. 32-33	: Smeekgebed tot God en Maria, Gods Moeder.
Str. 34	: Gebed van het hemelrijk voor schrijvers, toehoorders en lezers.

De vergelijking van dit hs. met de drie andere teksten leverde de volgende bijzonderheden op. De meeste strophen komen geheel met elkander overeen voor hss. **L**, **A**, **O**, behalve de varianten; andere vindt men slechts in een der liederen. De strophe: Och, wie sal daer onse leytsman sijn? (hs. **O**, str. 24) behoort tot de hss. **O**, **A**, **M**. Men mag dus veronderstellen dat ze te Luik bij verzuim wegviel.

Tusschen de twee Mnl. hss. zou de overeenkomst volledig zijn indien men de strophen 11-12 niet verplaatst had (11 **L** = 12 **O** en 12 **O** = 11 **L**) en er bij het hs. **L** geen 6 strophen werden bijgevoegd, te weten de str. 14-16, 21, 22, 34.

Met hs. **A** is de overeenkomst niet zoo groot: 7 strophen die wij verder in bijlage B overdrukken, vielen te Luik weg en drie werden er bijgevoegd, te weten 14, 22, 26.

De grootste uiteenloopendheid bestaat tusschen de hss. **L** en **M.** Zestien str. van het eerste hs. ontbreken bij hs. **M**, nl. de str. 3, 9, 12-14, 16, 17, 20-24, 26, 28, 29, 34 en negen, die onze bijlage C bevat, werden er bijgevoegd.

Hier volgt nu het gedicht in diplomatisch afschrift, zelfs voor de ij en y, ofschoon, zooals Priebsch[19] het met reden schrijft, die graphieën meestal moeilijk te onderscheiden zijn of *promiscue* gebruikt worden.

Bij den tekst van het gedicht volgen in nota de beteekenis van enkele Mnl. uitdrukkingen volgens Verwijs en Verdam, *op. citat.,* en de bizondere varianten die in het ander Mnl. handschrift (**O**) voorkomen.

1 ‘Ten is altoos gheen vastelauent.
Dye doot mach comen morghen of tauent.
Volmeer god wilt: sy is sonder bant.
Soe moeten wij al int ander lant.

(19) *Op. cit., II,* blz. V.

2 ‘Wy en moghen hier altoes niet blyuen.+
Dye doot sal ons van hier verdriuen.
Alst god wilt. licht al te hant.
Soe moeten wy int ander lant.

3 ‘Als wy langhen tijt wyllen leuen.
Ende het gheet ons wel ende euen.
Soe bleuen wy ghern aen desen cant.
Maer neen. wy moeten in dander lant.

4 ‘Wy schoen wy ons chyren ende wasschen.
Wy sijn algader yerst van asschen.+
Ja. dyerste par volx dat men noyt vant.
Sy siin oec voor. int ander lant.

5 ‘Och dat leuen is zoe zoete.
Dat ich emmer steruen moete.
Als dy doot comt sterck gherant.+
Dan moet ic snel in dander lant.

6 ‘Jch wake. Jch brake. Jch hef. Jch cruyde.
Maer dat goet. Dats al ander luyde.+
Het was der ander dat ich hier vant.
Hier laet icht. ich vaer in dander lant.

7 ‘Introuwen her gyer. her ghyer. her ghyer.+
Wat ghy grypt/ ghy latet hier.
Ghy moet met ons / onder tzant.
Dus varen wy al ynt ander lant.
nbsp;

+ Alleen in de mnd. hss.
+ vgl. *Eccli* 17, 31: Omnes homines terra et cinis.
+ gherant van rinnen, rennen = loopen of gaan zonder snelheid; vgl. str. 15, 3.
+ vgl. I *Tim.* VI, 7: Nihil enim intulimus in hunc mundum, haud dubium quod nec auferre quid possumus.
+ ghyer = hebzuchtige; Mijn heer ghier, *Hild.,* 205, 164. hs. **O**: Al waer ic vierwerf alsoe ghirych.

8 ‘Waer siin hector end allexander.[+]
Julius / artur. end menich ander.
Waer ridders. ende vroem serjant.
Sy siin ewich / ynt ander lant.

9 ‘Ja / keysers. conynghen. hertoghen. greuen.
Papen / knapen. nichten. neuen.
Deser is mennich voor ghezant.[+]
Sonder keren / int ander lant.

10 ‘Wy ghaen ouer hen dy oeck luyde waren.
Sterk. rijck. wijs. som Jonck van Jaren.
Abel. notabel. weynich playsant.[+]
Nu siin sy voer ynt ander lant.

11 ‘Als wy doot siin. weten wy dy baet.[+]
Men geeft ons tsapellaken metten gaet.
Dy wyelyghe kyst end den stroebant.
Dus vuert men ons in dander lant.

12 ‘Och wat gheselschap vinden wy daer.
Padden pyerynghen wormen voor waer.
Ende eyn donker stynkende ghewant.
Dus sluyt men ons in dander lant.

13 ‘Al siin wy onghelijc van Jaren.
Messelic eest wye voor sal varen.[+]

+ In de md. hss: Wo ist Karle [de Groote]; in al de hss.: Hektor, hoofdheld der Trojanen. 2, Julius [Caesar], Artur of Artus, aanvoerder der Britten in hun strijd tegen de Angelen en Saksen in het begin van de VIe eeuw en middelpunt van de zgn. *Britsche romans*. 3, hs. **O**: Baronen, ridders ende vromen wigant?
+ hs. **O**: Deser isser menich voer ghesant.
+ hs. **O**: Abel, notabel, wys en becant. playsant = aangenaam van manieren.
+ hs. **O**: Als wy doet synt, wat is die bate? / Men ghift my een slaeplaken myt die gate. Van oudsher begroef men de dooden meestal in een doodskleed, bestaande uit een laken, om het lijk genaaid. stroebant: zie hiervoor blz. 103. Vgl. deze strophe met bijlage D.
+ misselic = onzeker. 3, kalant = jonge mensch met het bijdenkbeeld van list; een snaak.

Eyn out stock. of eyn Jonck kalant.
Mer allen moeten wy in dander lant.

14 ‘Dy auentuer ende den wederhaen.[+]
Syet men mennichsins omme ghaen.
Sonder ennich vast ghestant.
Soe moeten wy oeck in dander lant.

15 ‘Der dach dy moet ten auont comen.
Het sy ter schaden oft te vromen.
Nae tleuen comt dy doot gherant.
Soe moeten wy dan ynt ander lant.

16 ‘Als god wylt hebben rekenynghen.
Van onsen leuen. van alle dynghen.
Soe zullen beuen dy officiant.
Want wy allen moeten in dander lant.

17 ‘Och lieue minsche verstaet wel dat.
Wy en hebben hier gheen bliuende stat.[+]
Al gauen wy. V^{m}. dusent buzant.
Nochtans moeten wy in dander lant.

18 ‘Wy worden allen naect geboren.[+]
Wat hebben wy dan zo veel verloren.
Dy zyel sal siin ons onderpant.
Want zy moet oeck met. ynt ander lant.

19 ‘O zyel. o zyel. o. gheestlic nature.
Dy god zelue [maket] nae ziin figure.[+]
Jnden lychaem heeft gheplant.
Daer moeten wy ute int ander lant.

+ Alleen in deze redaktie.
+ Vgl. *Hebr.* XIII, 14: Non enim habemus hic manentem civitatem. 3, hs **O**: ses dusent. busant, fr. besant = Byzantijnsche gouden munt.
+ Vgl. *Job* 1, 21: Nudus egressus sum de utero matris meae.
+ maket: bijgevoegd volgens hs. **O** Vgl. *Gen.* 1, 27: Creavit Deus hominem ad imaginem suam.

20 ‘O zyel. o. zyel. wy en kynnen ech niet.
Mer mytten lychaem / ynt verdryet.
Compder. ende ynden ewyghen brant.+
Int veghevier / of ynt ander lant.

21 ‘Och ghy medecijn. ghy aduocaet.+
Ghy cyrurgijns wet ghy raet.
Jch bleue hier gherne by zynte amant.
Mer. neyn. Jch moet int ander lant.

22 ‘God heeft ons onsen termijn ghegeuen.+
Daer wy niet ouer en moghen leuen.
Dy tijt heeft siin commandement.
Wy moeten te lesten ynt ander lant.

23 ‘Ten hulpt tryakel noch medicijn.+
Wij moeten smaken der doot fenijn.
Daer lucifer dy doot af vant.
Wy moeten varen ynt ander lant.

24 ‘Teghen dy doot / er is gheen raet.
Dan wael doen / ende laten tquaet.
Dy doot en wilt noch borch noch pant.
Dus moeten wy al / ynt ander lant.

25 ‘Dat beste dat ich kan versynnen.
Dats god tontsien ende te mynnen.+
Sekerlic. nae myn verstant.
Want wy moeten al / ynt ander lant.

+ hs. **O**: Soe comt ghy in den ewighen... 3-4 = drie uitersten van den mensch: de hel, het vagevuur en de hemel.
+ Alleen in deze redaktie. zynte amant = zeer waarschijnlijk Saint-Amand en Pévèle bij Doornik, Benedictyner klooster door Sint Amandus gesticht in 639, ook Elnon genoemd (zie COTTINEAU, *op. citat.,* 2581-83).
+ Vgl. *Ps.* 38, 6: mensurabiles posuisti dies meos.
+ tryakel, verbastering van thèriakè = tegengift. 3, hs. **O**: daer Lucifer die wech of fant.
+ ontsien = vreezen; hs. **O**: dienen.

26 ‘Al waer ich greeue van oesterlant
Ja ende conync van bemerlant.+
Noch waar ic lieuer eyn boen enfant.
Als ich come in dander lant.

27 ‘Als wy siin out cout end crom.
Soe eest hoechtijt dat wy sien om.
Als ons begheeft hooft voet ende hant.
Soe moeten wy al / in dander lant.

28 ‘Verduldicheyt ware ons dan goet+
Van dat men emmer lyden moet
Als dy doot breckt tsleuens bant
Wy moeten dan emmer / in dander lant.

29 ‘Och vriende het is eyn hart bewant+
Zyet dy snelle doot comt ter hant
Adieu adieu Je vos commant.
Sy zal ons vueren ynt ander lant.

30 ‘Nae dat men oec bescreuen vint
Ons leuen is / als eyn rehant wint+
Als ons seyt Job dy heylich sant
Hy is oec voor int ander lant.

31 ‘Och och dat ich oyt wart gheboren
End mynen tijt dus heb verloren
Heer myn zyel settich in vr hant+
Als ich vaer in dander lant.

+ hs. **O**: Bremerlant, 3, boen enfant, fr. bon enfant, koorknaap of hier misschien vondeling.
+ Na die str. bevatten de drie andere hss. een strophe die men in het hs. **O** aldus leest: Ach, wie sal daer ons leytsman syn? / Ic weet des niet, des doet my pyn, / Die wech is scherp en onbecant, / Daer wy moten int ander lant. Zie den tekst van de hss. **A** en **M**, onder bijlage B, v. 125-128, en bijlage C, str. [21].
+ bewant = gesteld; 1-4, hs. **O**: Och vriende, het is een hard bedwanck, / Die doet comt ons hier snel int lant, / Ic wetet wel, ic byns becant, / Wij moten in dat ander land. Het vers 3 is natuurlijk aan de Luiksche redaktie eigen.
+ Vgl. *Job* 7, 7: ventus est vita mea. rehant = fr. riant.
+ Vgl. *Ps.* 30, 6: In manus tuas commendo spiritum meum.

32 ‘Wy wyllen altijt dbeste hopen
Gods ghenade staet altoes open
Reyct ons here vr rechte hant+
Als wy varen ynt ander lant.

33 ‘Maria gods moeder / vol ghenaden
Leydsterre gods / staet ons in staden+
Beschermt ons voor den heischen vyant
End settet ons ynt heylich lant.

34 ‘Dy dyt schreef / god wyl hem gheuen+
Siin weeldich rijck / nae dit leuen
End aen hen allen / dijt hooren of lesen
God gheuen hen ewelic / bij hem te wesen.

Bijlagen

A

Enkele Middelnederlandsche pasussen waarvan het afschrift alleen bewaard bleef, uit hss. Leuven, Universiteitsbibliotheek.

Hs. G 82, bl. 23 v° - 24 r°:

Hier siin drie merkelike puncten merxse wel.

[1] O Mensche doet wel dicwille du leeft
Want als ghiit hier te maal begheeft
[25 regels]

[2] Leez dit wel ende doedet snel
Tot allen tyden
Jn god verbilden
Dats hemelryc
op dit ertryc(20)
O suete heer
wat wil wi meer.

\+ Vgl. *Job* 14, 15: operi manuum tuarum porriges dextram.
\+ staden = helpen.
\+ Eigen aan de Luiksche redaktie.
(20) Bovenaan schreef een tweede hand: ‘ind eerdsche tyt’.

[3] Een cort Jol } *iit.* Al hier vercoren.
Jn deser t } *iit.* Al hier vercoren.

Voer hemelr } *iic.* Te vele verloren.
Dats zekerl } *iic.* Te vele verloren.

Weerlike mine} En is niet goet
Jn minen sinne } En is niet goet

Want sy dat herte } verteren doet.
mit nyde end smerte } verteren doet.

Maer dy minne } zy is soe zoet.
Daer god is ynne } zy is soe zoet.

Dat icse ter doot } zeer minnen moet.
voer al eertsche goet } zeer minnen moet.

Hs. G 83, fol. 77 r°-v^{o}: [De quator temperamentis]. Sanguinicus, Colericus, Fleumaticus, Melancolicus (uitgegeven door Leo Jordan, Physiognomische Abhandlungen in Romanische Forschungen, t. 29, 1911, blz. 685).

Inc.: Largus amans hilaris ridens rubeique coloris... Elk temperament wordt in twee Latijnsche verzen beschreven met Nederlandsche vertaling, die aldus begint:

Sangwiin is van goeden arde
ende is vander locht ghemaect.

Fol. 78 r°
(In margine) De quatuor complexionibus.
Locht water vier ende erde
daer af is elc minsche comen...

(8 Nederlandsche verzen zonder latijn.)

B

v. 5-9: (hs. **L**, la)
ock en iss-et nicht alle wege mey,
wy moten al dansen an den rey;
dat uns dat meyen wordt untwant
unde singen voert in een ander tant.

v. 29-32: (hs. **L**, 6a)
ic gae scheren unde oec sorghen;
um goet, of ic my solde worghen;
god en heft mij daer um nicht hyr ghesant
want naket ende bloet vaer ic in-t ander lant.

v. 33-36: (hs. **L**, 6b)
ic solde hyr gode loven en benediden,
danken nu ende toe allen tyden,
dan were myn mure (ende) myn want
voer Sathanas in eyn ander lant.

v. 41-44: (hs. **L**, 7a)
nemans guet of eer to nemen,
vrend, des sals-tu dy ontwenen,
de dat doen, werden gheschant
al hyer ende oec in een ander lant.

v. 45-48: (hs. **L**, 7b)
gheen schande of schade sal-tu klaffen
van monken, minnen ende van paffen;
se syn godes schat ende edele prysant,
se geven rede in dat ander lant.

v. 57-60: (hs. **L**, 9a)
weer oeck jenich keyser van Rome
so weert so edel off so schone
als een karbunckel ende dyamant,
he moeste nochtan in dat ander lant.

v. 125-128: (hs. **L**, 28a)
och god, we sal onse leydesman syn?
wy en weten nicht, dat onse pyn,
de wech is veer ende umbekant,
den wy hennen varen in dat ander lant.

C

Dies ist das ander Land

[2] Auch so ist allezeit nit Maie,
Wir müssen tanzen an dem Reihe;
Dass uns der Mai wird entwandt,
Dann singen wir fort in das ander Land.

[7] Ich gehe scharren und schürchen
Um Gut, als wollt' ich mich erwürgen;
Gott hat mich nit darum hergesandt,
Muss nacket und bloss in das ander Land.

[8] Ich sollte Gott hie zu allen Zeiten
Loben, danken und benedeien;
Das wär mein Schutz und mein Gewand
Vor Satanas in dem andern Land.

[10] Keines Menschen Gut oder Ehr sollst du ihm nehmen,
Freund! dess sollst du dich schämen;
Die das thaten, die wurden geschandt,
Hie und auch im andern Land.

[11] Kein Schande oder Schaden sollst du klaffen,
Auf Mönche, Nonnen oder Pfaffen;
Sie sind Gottes Schatz und edel Persant,
Sie geben Rede in dem andern Land.

[13] Wär irgend ein Kaiser von Rome,
Der edel wär oder so schone; (schöne)
Als ein Karfunkel oder Diamant,
Er muss nacket in das ander Land.

[21] Ach Gott, wer soll unser Geleitsmann seyn?
Wir wissen ja nichts von unser Pein;
Der Weg ist fern und unbekannt,
Den wir hinfahren in das ander Land.

[26] Unser Herr Jesus hat uns gegeben
Im Himmelreich sein ewiges Leben;
Er behüte uns vor dem bösen Volant,
Dass wir nit kommen in das höllische Land.

[27] Das ist aus: Ich kann niet mehr beschreiben,
Gott! der weise uns in sein ewig Leben;
Dass wir da werden mögen bekannt
Mit allen Heiligen in dem himmlischen Land.

Amen.

D

Men vergelijke met hs. **L**, strophe 11, den volgenden tekst, getrokken uit hs. Oxford, Canoniciani, Misc. 278, XVe eeuw, fol. 101 (uitgegeven door Priebsch, *op. citat.,* blz. 321):

Ende alstu dan versceden byst,
Men leyt dy in een houten kist
Of men steect dy in een matte:
So wel hem die ghebuerê mach datte!
Al hebdi zulc groot goet ghehadt,
Een slaeplaken - weet dat -,
Dat es hu laestste ommecleet,
Ende zo es dy dan bereet
Een wysch van stroo, des ghelooft:
Den wysch leit men dy onder thooft,
Dat es hu oorcussen dan.

Platen bij: Fortuna-paneelstempels

Fig. 1. *De Groote Fortuna. Wrijfsel van een paneelstempel op den band van een druk uit 1536. (Neurenberg, Stadsbibl.)*
Ware grootte. Zie blz. 118, 122.

Fig. 2. *Band met paneelstempel voorstellend Fortuna bij medaillons. (Londen, verz. A. Ehrman: Antwerpsche uitgave 1539).* Zie blz. 123, 127.

Fig. 3. *Band met repliek van den Fortuna-paneelstempel fig. 2. (Brussel, Kon. Bibl.; Antwerpsche uitgave 1535).* Zie blz. 129, 130.

Fig. 4. *Christus verwint Dood en Duivel. Wrijfsel van den paneelstempel op den band van een Antwerpschen druk 1541. (Oxford, All Souls College.)*
Ware grootte. Zie blz. 130, 131.

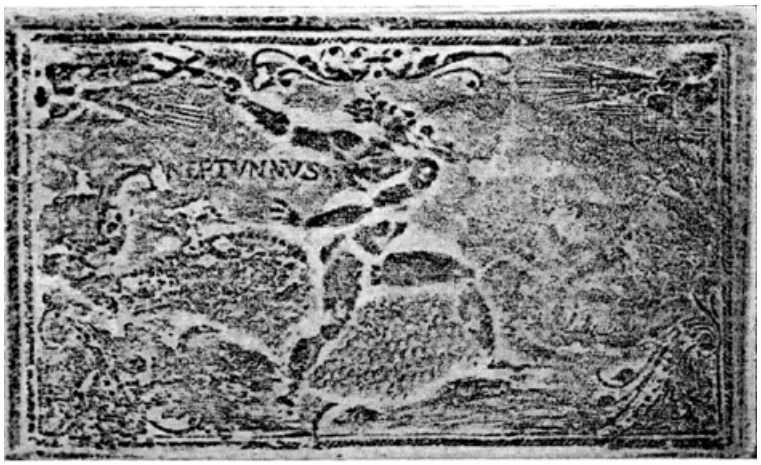

Fig. 5. '*NEPTVNNVS*' *bedreigt de stormwinden. Wrijfsel van den paneelstempel op den band van een uitgave 1538. (Winchester Cathedral Library).*
Ware grootte. Zie blz. 131.

Fig. 6. *Fortuna met den Lindeworm, paneelstempel gemerkt* pierchon caron. *Wrijfsel van een der vier stempels op den band van hs 4925-7 in Kon. Bibl. Brussel.* Ware grootte. Zie blz. 132-136.

Fig. 7. *Kopersnede van Hans Sebald Beham (Brussel, Kon. Bibl., Prentenkab.)*
Ware grootte. Zie blz. 137.

Fig. 8. *Band met Fortuna-paneelstempel 1549. (Schaarbeek, verz. Dr. De Capmaker.)*
Ware grootte. Zie blz. 138.

Fig. 9. *Repliek, 1564, van den paneelstempel fig. 8. Wrijfsel genomen op den band van een uitgave 1567. (Doornik, Stadsbibl.)*
Ware grootte. Zie blz. 139.

Fortuna-paneelstempels op Vlaamsche boekbanden door Prosper Verheyden

De Renaissance keert zich af, nu beslist, dan aarzelend, van de traditioneele voorstellingen en vormen; bij 't kiezen weifelend, tastend, onhandig aanpassend, ontleent zij vreemd oud goed maar ónmiddeleeuwsch zal zij nog lang niet zijn. De bandversiering in de Nederlanden wordt opgenomen in de breede maar niet dadelijk bewust gerichte beweging. Sedert drie eeuwen gebruikte zij hier, als zij wou dienen, voorbereiden, stichten, paneelstempels met gewijde onderwerpen of, wou zij bijzonder aantrekkelijk zijn, met samenspel van figuurtjes en loofwerk, herinnering aan, overgebleven uit een romaanschen rijkdom aan kleiner siergerief; en de meeste hadden op- en omschriften met gewijde teksten, onthouden uit het getijdenboek, soms ook met den naam van den ambachtsman erin. Die voorraad fraaie matrijzen wordt nu terzijde gelegd. Blijven we trouw, voorloopig, aan de techniek van blinddruk, en daarin aan den paneelstempel, die reliëfs laat glimmen op het eenkleurig leder en waarschuwt dat het boek is een kostbaar en bovenal een zinrijk bezit, er gebeurt een iconografische verschuiving. Het zinnebeeld brengt ze, de rhetorijkelijke abstractie onder menschelijke vormen, af en toe de mythologie, de fabel - en zelfs een terugkeer tot gewijde onderwerpen, maar dan niet meer die oude... En voortaan ook geen bandversiering meer waaraan niet-orthodoxe koopers zouden aanstoot nemen. Haast geen gewijde teksten meer, ofwel zulke die zus of zoo kunnen uitgelegd worden.

In de plaats van Jezus, Maria, de heiligen, al voorstellingen die noodigen tot gebed, die bescherming verleenden, komen als onderwerpen heele verzamelingen medaillons, penningen, keizersportretten, allegoriën; wordt nog eens aan den Bijbel ontleend,

dan een prefiguratie der Verlossing: de Bronzen Slang, Abraham's Offer; ook Abel vermoord, maar dan als tegenbeeld van een Charitas. Paulus' gestuitte-rit-en-bekeering krijgt, als waarschuwing, een weerga in Bellerophon die, gestegen op Pegasus, de Chimaera bekampt - en zóó ontleend is aan *Emblemata Alciati.* Leuven haalt onderwerpen uit de Romeinsche geschiedenis: Lucretia, Cleopatra, maar als antitheses van een christelijke, vooreerst luthersch getinte Hoop. De gehistorieerde paneelstempels worden zelfs ontweken: louter loofwerk zal op het bandleder worden geprent. Fortuna houdt, als onderwerp van renaissance bandversiering, nochtans het langste stand. Het drie-eeuwenoude rijk van den paneelstempel in de Nederlanden is echter uit; de laatste verschijnt in 1564, maar sedert 1550 had hij slechts een paar voorgangers gehad.

Eenige boekbanden worden, sinds het begin van de 16e eeuw, in Italië, versierd met vergulde stempeltjes, niet grooter dan 2 à 3 centimeter, die voorstellen, in omtrekken en niet bijzonder sierlijk, Fortuna, een naakt vrouwtje die een zeil ophoudt; soms staat ze op een bol en soms wordt onder de figuur een dolfijntje geprent(1). Het Fortuna-stempeltje wordt in het midden van het handvlak geplaatst en omstuwd met allerlei arabesken. Anker Kyster heeft een lijst van dergelijke banden medegedeeld in *Bookbindings in public collections in Denmark,* I, 1938, 56(2). Af en toe gaat Fortuna - zij gelijkt toch sterk op Venus? - samen met een gewapend Cupidotje, doorgaans ook weinig aantrekkelijk, dat op het tweede bandvlak wordt gesteld.

Veel later, na het midden van de 16e eeuw, als wij aan den paneelstempel verzaakt hebben en hoogstens nog verlangen een medaillon in gouddruk, krijgt Fortuna, een naar de mode gekleed vrouwtje met het rad, niet meer een bij- maar een tegenbeeld in

(1) De dolfijn is ‘un des motifs légendaires les plus répandus dans l'antiquité classique. Le dauphin, ami des hommes et qui les porte sur son dos, soit vivants, soit morts, faisait le sujet de plus d'une fable gracieuse et d'une foule de réprésentations figurées.’ (Volgen verwijzingen. - Zie H. Delehaye, *Les Légendes hagiographiques*, 3e éd.; Brussel, 1927; blz. 183).

(2) Een goed voorbeeld heeft de Stadsbibliotheek te Bergen in Henegouwen (Mons): *Il Petrarcha,* Venetië, 1538; bruin marokijn, vol gouden arabesken met afzonderlijke stempels geprent; in het midden van de voorzijde, een geblinddoekt Cupidotje met boog en pijlen; op de achterzijde, een naakt figuurtje, met het haar vooruit in den wind, een zeil ophoudend - eigenlijk een Occasio dus, die ook wel dienst doet als Fortuna.

de figuur van Justitia, met de weegschaal van het voor-en-tegen en met het straffend zwaard - een amper nieuwe gedaante van Nemesis(1).

Het Rad van Avonture is bekend sedert onze 15e eeuw; het leeft nog in onze folklore: de Mechelsche Ommegang, hij is te zien om de vijftien à twintig jaar, laat rijden het rad van de naakte, blinde Fortuna, die, van op de schuine spil, als in een dans om zich heen personages van alle standen verheft, vernedert en weer optilt.

> Fortune noch heere noch cnecht en spaert,
> Sy gheeft ende neemt zulc es haer aert(2).

Maar voor 'Fortune oft Aventure' 's spel van op- en ondergang in gedurigen ommekeer heeft het voorspoedige Antwerpen van 1530 geen oog meer. Laat Jan van Doesborch het bedeelen van gheluck en ongheluck door de geblinddoekte of toekijkende raddraaister nog eens uitbeelden in zijn drukkersmerken(3); hout- en koper- en stempelsnijders zullen het zinnebeeld wijzer en iets meer optimistisch gaan opvatten. 'Fortune infortune fort une', de kring-klacht-spreuk van Margaretha van Oostenrijk wordt niet meer vernomen, nu de landvoogdes verdween. Beleid gebruikt natuurkracht zeer fortuinlijk, al zou het eens, maar dan is het tegenslag, eraan ten onder gaan. Fortuna is niet blind meer, niet meer totaal het noodlot zelf maar blootgesteld nochtans

(1) In het dagboek van zijne Nederlandsche reis noemt Dürer zijne bekende kopersnede Das grosze Glück, Die grosze Fortuna, ook Nemesis: hij heeft haar toch breidel en teugel meegegeven. Nemesis, de wegende, wrekende gerechtigheid, was reeds een antithese van Fortuna, het geluk-als-bij-toeval, het niet verdiende: 'Hedendaags zijn de menschen er niet meer voor bevreesd dat een overvloed van geluk een voorwerp van afgunst zou kunnen worden. Integendeel, iedereen beroemt zich op 't geluk dat hij gehad heeft, alsof Nemesis, de godin der gerechtigheid, dood of doof was.' (Des. Erasmus, *Een vierde twaalftal Samenspraken ingeleid en vertaald door Dr. C. Sobry;* Antwerpen, De Sikkel, 1939; blz. 155, n.l. in *'t Sober Gastmaal*).

(2) Onderaan een miniatuur van Alexander Bening, in een *Boetius in Dietsche,* geschreven te Gent, in 1491, door Jan van Kriekenborch, welk handschrift heeft toebehoord aan Lodewijk van Gruuthuse, te Brugge (Parijs, Bibl. Nat., ms néerlandais no 1.) Zie P. Durrieu, *La Miniature Flamande*, 1927, p. 75, pl. LIX.

(3) Zie Paul De Keyser, *Het 'Vrou Aventure'-drukkersmerk van Jan van Doesborch,* blz. 65-75 in *Handelingen van het Derde Wetenschappelijk Vtaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen, Leuven, 6-8 April 1934;* Gent, 1935; ook in *Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis,* II, Antwerpen, 1935. En zie M.E. Kronenberg, *Een onbekend Drukkersmerk van Jan van Doesborch,* blz. 225-228 in *Het Boek,* XXIV, 1937.

aan wildvreemde grillen. Zij spant het zeil naar den wind en laat zich stuwen, meteen stuurt zij, is ook haar steun en vaartuig de onbestendigheid zelve, zou haar sturen een schoon maar ijdel gebaar zijn geweest, haar willen korte illusie. Zoo staat zij het ondernemende, koppig wagende, gedijende Antwerpen beter aan dan de vele varianten van de vrouw met het wentelend rad, die nochtans niet geheel buiten gebruik geraken[1].

De groote Fortuna.

Vier in-octavo-banden, op voor- en achterzijde beprent met een grooten paneelstempel die voorstelt een gekleede Fortuna, werden mettertijd over vier landen verspreid: een zit te Bordeaux, een te Neurenberg, een te Heeswijk (N. Brabant), de vierde bleef te Antwerpen.

De paneelstempel is 130 × 78 mm. groot; Fortuna is een jonge vrouw, wier kleed wel reikt van schouders tot knieën maar overigens met vele dunne plooitjes tegen het lijf aansluit: daartoe helpt de wind, die Fortuna's opgeheven zeil bol blaast en zoowel heur loshangend haar als de koorden en kwasten van het zeil dooreenschudt - maar de stempelsnijder liet dit ordelijk en sierlijk gebeuren, als waren het louter schrijfkrullen. De aanwezigheid van wind is aldus ten minste even duidelijk en veel minder grof voorgesteld dan door middel van luchtspuwende koppen. Al deze details zijn zwieriger dan de stand van de figuur, met dien eenen zwaren voet op een gekruiste sfeer die op het water drijft, en dien andere verstijfd in de ruimte. De paneellijst bestaat uit S-vormige loofornamenten, te klein geknipt zoodat ze krinkelende wormen gelijken, en met niet al te groote zorg voor stipte symmetrie tegen elkaar geschoven; Mone-stijl, maar niet van Mone's hand (zie blz, 127).

Een meesterstuk is de groote Fortuna nog niet maar bij 't eerste zicht maakt ze toch goeden indruk; dat komt door den wijden boog van het zeil en de strakke vaart van de vrouw. Zie fig. 1.

(1) Over Fortuna-zinnebeelden, zie Raymond van Marle, *Iconographie de l'Art profane au Moyen-Age et à la Renaissance,* t. II, *Allégories et Symboles;* 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1932; blz. 202. Onder de 22 Fortuna-afbeeldingen is er eene, de kopersnede van H.S. Beham gedateerd 1541, die bij bet hier behandelde onderwerp te pas komt; aan boekbanden heeft van Marle echter geen voorbeeld ontleend.

Heeft ze een gravure tot onmiddellijk voorbeeld?

Met de kopersnede van Aldegrever, gemerkt FORTUNA 1549, komt ze tamelijk wel overeen: (hoewel daar, in het gespannen zeil, een rad van avonture, het zeer oude attribuut, verschijnt) maar het vermoedelijk toch Antwerpsch bandpaneel is wel tien jaar ouder(1).

De drukken, in de vier banden, zijn uit 1534-'37 en later dan 1537 zullen ook de laatst gedateerde niet gebonden zijn.

1. - Bordeaux, Bibl. municipale, n° 24.297 (in een aldaar in 1936 gehouden tentoonstelling, nr 221): Ach. P. Gassar, *Epitome historiarum;* Antwerpen, Jan Grapheus voor Jan Steels, 1536 (NK 955).

De band wordt beschreven door A.M. (André Masson, conservator van de Stadsbibliotheek te Bordeaux), in *Les Trésors des Bibliothèques de France,* XXI, 1936, pp. 34-37; *Une plaque de reliure flamande du XVIe siècle*, bij een reproductie, die aantoont dat het boek in goeden staat is en de paneelstempel volkomen duidelijk werd geprent. 'Le bourrage intérieur des plats

(1) Over gravures naar welke eenige Duitsche paneelstempels, meestal uit de latere jaren van de 16e eeuw, werden gesneden, is er reeds literatuur: Zie Max Joseph Husung, *Bucheinband und Graphik (Der Meister I B)* in *Archiv für Buchbinderei,* XXVI, 1926, N. 3, met verwijzing o.m. naar het opstel van Joseph Theele, *Graphik und Einbandkunst,* in hetzelfde tijdschrift, N. 10; en naar een van denzelfden schrijver, in *Gutenberg-Jahrbuch* 1927, blz. 265 vlg. (over een boerendans-motief naar Hans Holbein jr.; de veel oudere boerendans-friezen op Vlaamsche banden zijn echter ontleend aan onze eigen miniaturen ter verluchting van teksten der Kerstmis-liturgie en beteekenen niets anders dan volksvreugde bij de hemelsche aankondiging van de Geboorte; - ik heb dit reeds herhaaldelijk gezegd hoewel telkens terloops). Max Joseph Husung handelt in *Zeitschrift für Bücherfreunde,* N.F., XX, 1928, blz. 101, over *Zwei Blätter von Dürer als Bucheinband-Plattenstempel* - namelijk Christus op den Steen, trouw nagevolgd in een Duitsch paneel geprent op den zwijnslederen band van een Plantijnsche uitgave 1574; en de Fortuna, 'das grosze Glück', de 'Nemesis', met beker, breidel en wolken, die eenig geweld werd aangedaan om ze te dringen in een hoog en smal paneel geprent op den kalfslederen, band van een Wittenbergschen druk 1570. Husung heeft het onderwerp 'Graphik und Bucheinband' en wel 'im 15.Jahrhundert' verder behandeld, *(Gutenberg-Jahr buch 1937,* 263-268) maar daar zijn het houtsneden die vertolkt werden op bandleder door inkerving, in 'Lederschnitt'. Ten slotte heeft dezelfde schrijver het onderwerp nog eens grondig aangepakt en toegelicht met meer voorbeelden - alle Duitsche, zestiendeeuwsche, een tamelijk vroeg, uit Keulen, de latere uit Königsberg; zie zijn *Graphik und Bucheinband* in *Maso Finiguerra,* III, Milaan, 1938, n. XVI, XVII, waar wordt verwezen naar nog andere bijdragen over dezelfde stof.
Geen van het zeventigtal Duitsche Fortuna-paneelstempels beschreven in K. Haebler en I. Schunke, *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts;* Leipzig, 1928-1929, is bij de Nederlandsche te vergelijken; en op een paar na zijn die Duitsche stempels ook latere.

est constitué par un certain nombre d'exemplaires de deux feuillets de l'Apocalypse de saint Jean, *Die openbaringhe Joannis,* provenant d'une vieille Bible flamande'. En de heer Masson was zoo vriendelijk, mij een van die losliggende blaadjes (143 × 94 mm.) mede te deelen. Het heeft de signatuur TTv; bladspiegel 113 × 74 mm.; op het recto, onder 'Dat .x. Capittel', een houtsnede (89 × 63 mm.); aan weerszijden, om de justificatie aan te vullen, werd een randje ornament in houtsnede (elk 84 × 5 mm.) aangebracht, en omdat die randjes wat kort waren werd boven elk nog een kroontje in houtsnede gezet; onder de houtsneden volgen vijf regels tekst, goth.: 'als een leew briest / Doen hi gheroepen hodde [!] / spra- ||ken die seuen donders haer stemmen / Ende ick wou ||deze schriuen / ende...' De houtsnede stelt voor het visioen van Joannes, zooals het op het verso gedrukt staat: 'Ende ick hoorde een stemme vanden hemel weder met mi spreken seggende / Gaet ende neemt dat open boecxken vander hant des enghels / die opter zee ende opter aerden staet / Ende ick ghinck totten Engel segghende tot hem / Gheeft my dat boexken / Hy seide tot mi / nemet wech / ende verslindet / ende tsal uwen buyck verbitteren / maer in uwen mont salt soet zijn als honich / Ende ick nam tboexken van des Enghels hant / ende verslindet / ende...' enz. Bij het einde van dezen tekst begint dan 'Dat .xi. Capittel.'

Het wonderlijke, lastige onderwerp is een werkelijk fraaie houtsnede geworden, die, met den tekst, moet toelaten de Nieuwe-Testament-uitgave te herkennen, waarvan exemplaren door den binder-met-de-Groote-Fortuna werden gebruikt als bandvulsel. Ik heb op deze uitgave nog niet de hand gelegd; maar wel stel ik vast dat dezèlfde houtsnede - niet eene van de replieken, zooals er voorkomen in Bijbels van Jacob en van Hansken van Liesveldt, 1535, 1538, 1542, van H. Peetersen zelf, 1535, van Vorsterman, 1552 - wordt gebruikt door den Antwerpschen drukker Henric Peetersen van Middelburch in zijn uitgave 1541 van *Dat nyeuwe Testament,* op blad Aaij^{v}; het lijstrandje is er echter aan de bovenzijde en ook aan den rechter onderhoek beschadigd. In dezen staat komt de houtsnede ook voor in H. Peetersen's Bijbel van 1541; zoodat men kan aannemen dat de Nieuwe-Testament-uitgave, waarvan verschillende losse exem-

plaren tot steun voor bandleder werden verwerkt door den Groote-Fortuna-binder, het licht zag vóór 1541. Ook bij Peetersen? Zijn N.T. 1541 is gedrukt met dezelfde letter (die nog wel bij andere drukkers was) als ons TTv., maar veel zuiverder; en is de bladspiegel even breed, hij is er hooger. In zijn N.T. 1548 gebruikt Peetersen nog dezelfde letter maar een veel kleinere houtsnede. Bovendien wijkt de tekst van TTv. sterk af van dien in Peetersen's N.T. 1541.

Uit dit noodzakelijk nog onvolledig onderzoek blijkt dus alleen dat Henric Peetersen van Middelburch in 1541 de lichtelijk aan de randjes beschadigde houtsnede gebruikte, die op TTv. voorkomt onbeschadigd en dus vroeger.

Ook al zouden wij ervan zeker zijn dat de fraaie band bewaard te Bordeaux werd gemaakt met behulp van velletjes papier die zóó uit Peetersen's drukkerij kwamen, een zeer stipte aanduiding ware dit nog niet: eenig papieroverschot kon toch elke binder zich aanschaffen; en niet daaruit zouden wij mogen besluiten, hoogstens vermoeden, dat de binder werkte te Antwerpen, dat hij Peetersen's binder was.

Op Peetersen zal nochtans een... verdenking blijven ‘wegen’: is hij niet de man met twee Fortuna's als drukkersmerken? Andere Fortuna's, wel is waar, en schoonere: zie verder, blz. 124.

2. - Antwerpen, Stadsbibliotheek, 9848: D. Erasmus, *Tomus primus Paraphraseon in Novum Testamentum*; Bazel, Froben, 1534. Overblijfsels van bindsels in roodgeverfd wit leder. Steekbanden van wit en blauw garen.

Op het titelblad, twee zestiendeeuwsche aanteekeningen met uitgewischte namen: ‘Ad usum...’; onderaan: ‘Francisci...’; en: ‘Bibliothecae publicae Antverpiensi J. Del Rio Decanus Antverp. DD.’ (Deken Del Rio † 1624).

Op het papieren schutblad, dat tegen het eerste karton plakte: ‘Hazij et amicorum’[(1)]. Een ander hand schreef erbij: 1590.

Op het schutblad, dat tegen het tweede karton plakt, werd, in de 16e eeuw, een rekening geschreven - iets als een hotelrekening: een vermenigvuldiging, ‘55 dagen’ × 1 ½ st. = 82 ½, welke som daaronder wordt duidelijk gemaakt: ‘van

(1) De Haze is de naam van een Antwerpsch geslacht in de 16e-17e eeuwen. Jan de Haze, †1547, professor in de rechten te Leuven.

slapen ende wt ende in laten sdaechs 1 ½ st. compt 4 - 2 ½'; en daarbij worden verder geteld: 'vuijt ende in laten -11, Cachet 2-10; Camer Recht -16 ½' enz., zoodat het totaal wordt 11.-.

3. - Heeswijk (N.-Br.), Premonstratenser abdij van Berne, Bertruccius Bononiensis, *Collectorium artis medicae,* Keulen, Melch. Novesianus voor Arn. Birckman, 1537.

De band is 215 × 155 mm. groot; twee paar lederen snoeren. Langsheen de randen van vóór- en achterplat loopt een fraai renaissance rolornament, in den aard van de paneelstempel-omlijsting, - jammer genoeg door sleet al te onduidelijk om gereproduceerd te worden. De hoeken van den paneelstempel worden met die van deze buitenste omlijsting verbonden door een diepgesneden fleuron, vermoedelijk bestemd om verguld te worden, een bloeiende plant, in den aard van den stempel op den te Brugge bewaarden registerband met een Fortuna (zie verder blz. 123).

De Birckman's verkoopen boeken zoowel te Antwerpen als te Keulen. Niets natuurlijker dan dat de Groote Fortuna, is ze Antwerpsch, komt te staan op den band van een Birckman-uitgave, zou die zelfs worden gekocht, gebonden dan, door een Leuvensch student in de medicijnen.

4. - Neurenberg, Stadsbibliotheek, B I 171: *Lucubrationes in M.T. Ciceronis orationes,* Bazel, Th. Platterus en B. Lasius, 1536.

Bandvlak 224 × 144 mm. Zie de reproductie van den bijzonder duidelijken stempel naar een wrijfsel, fig 1.(1)

De groote Fortuna heeft een repliek, ongetwijfeld veel later gegraveerd, en niet gemodeleerd als een zegel of een penning, gelijk al onze oudere paneelstempels, maar als een teekening in dunne reliëf-lijntjes, ja met schraveeringen; bestemd dus, als zoovele bandplaatjes uit de latere jaren van de 16e eeuw en uit de 17e, om in goud gestempeld te worden. Op het éenige exemplaar,

(1) Medegedeeld, 1936, door Dr. Ernst Kyriss, te Stuttgart; aan dezen zeer verdienstelijken historicus van de boekbinderij in zijn land heb ik een ruim aantal wrijfsels en inlichtigen over Nederlandsche banden bewaard in Duitsche bibliotheken te danken.

dat mij van deze Groote-Fortuna-repliek is bekend, is er van goud echter niets meer te bespeuren. Het paneel staat in het midden van de voorzijde van een grooten registerband bewaard in Gruuthuse-Museum, te Brugge. De inhoud is verdwenen, - en wat hij geweest is weet men niet.

Misschien is deze registerband veeleer Antwerpsch dan Brugsch: ter oorzake van de Fortuna, van den bloeiende-plantstempel (zie blz. 64), en omdat Brugge voortging, een eind in de tweede helft van de 16e eeuw, zijn traditioneele bandversiering voor koopmansregisters te gebruiken.(1)

Twee naakte Fortuna's en hare tegenbeelden.

Twee paneelstempels hebben het omlijste reliëf voorgesteld als een triptiek: Fortuna in het midden, aan weerszijden een paar medaillons. Beide stempels zijn breeder dan hoog; zij worden overeind tegen de rugzijde van het bandvlak gesteld. De fraaiste (69 × 125 mm.) - zie de reprod., fig 2 - toont Fortuna, een naakt meisje, van voor gezien, het opgeheven hoofd in profiel, het lange haar in den wind; zij houdt een staf met een dwarsstang, een ra, en met driehoekig zeil; hare andere hand bedwingt daarvan het touw; zij staat, acrobatisch lenig en vast, op een dolfijn, wiens muil en staart uit het water opveeren, zoodat hij wel een schelp gelijkt, of liever nog een scheepje, gestuurd door Fortuna, met haar voet op den staart voor roer en met haar staf voor mast. Voorspoedige vaart - en wat kan deze Fortuna deren? Een beeld van jeugd, schoonheid, kracht en beleid in overmoed - en onbestendigheid, want een schip is 't niet, dat Fortuna voert met den wind mee, maar de snelle dolfijn, en al wordt hij gezegd philanthropos(2), hij kan elk oogenblik, net als de baren, duikelen en Fortuna zal vergaan.

Wat doen, bij deze Fortuna, de medaillons, de penningen? Zijn ze een herinnering aan de muntstukken, door ‘geluck’ uitgestrooid op het drukkersmerk van Jan van Doesborch? Of louter bladvulling, nu medaillons gemeeneplaatsen zijn geworden

(1) Zie mijn opstel *Registerbanden* in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen,* V, 1907, 124-137, en zie *Tentoonstelling van Miniaturen en Boekbanden, Brugge, 1927; geïllustreerde Catalogus.*

(2) In *Emblemata Alciati.* En zie ook den tekst hier geciteerd in voetnota 1 op blz. 58.

Drukkersmerk van Henric Peetersen van Middelburch, c. 1540

in Renaissance ornamentiek? En is de penningsnijder, die het allegorisch middenstuk te graveeren heeft, daarnaast kwistig met beeldenaars, voortbrengselen van zijn dagelijksch bedrijf?

Geen grafische voorstellingen van Fortuna staan dichter bij dezen paneelstempel dan de beide merken van Henric Peetersen van Middelburch, drukker te Antwerpen in 1530-1549. Zie hierbij de bedoelde houtsneden, de kleinere uit van Havre; de grootere komt voor in Peetersen's uitgave *Missale ad usum ecclesiae Trajectensis,* 1540, (Nijhoff-Kronenberg nr 1531) en wordt gereproduceerd in Wouter Nijhoff, *L'Art typographique dans les Pays-Bas pendant tes années 1500 à 1540,* en in V.A. de la Montagne's *Merken van Antwerpsche Drukkers en Boekverkoopers*, in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen,* V, 1907, bl. 69.

> In omloop zijnde gravures zullen wel veel als model hebben gediend. Pierre Vidoue te Parijs (1510-1544) heeft twee Fortuna-merken, die de gravure van Nicoletto da Modena navolgen; en zoo kan men nog meer overeenkomsten of ontleeningen aanwijzen.
> Fortuna werd een vroeg drukkersmerk in verschillende landen. Over drukkers en hun verschillende merken zegt in 1540 Johann Arnoldus Marktbergel, in zijn *Encomion chalcographiae*: '...sommigen spannen zeilen, beheerd door Fortuna, die mannen tuk op gewin ermêe over zee brengt.' (Heruitgave door Prof. Dr. Otto Clemen, Verlag der Gutenberg-Gesellschaft; Mainz, 1940; S. 24 en p. IX.)
> Maurits Sabbe *(De Symboliek der oude Drukkersmerken,* bl. 171-220 in *Handelingen van het Eerste Wetenschappelijk Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen, 1930)* meende, bl. 211: 'Het emblema XVI uit Andreas Alciatus (Plantin 1567), het geluk voorstellende (In occasionem) op een rad en met een sluier de gunstige gelegenheid

opvangende, wordt als drukkersmerk gebruikt door Jan Bellerus, Hans Coesmans, Jan Richard en Hendrik Peetersen van Middelburch (van Havre)'.
Deze vier Antwerpsche drukkers hebben echter Fortuna, niet Occasio als drukkersmerk genomen.

Occasio is een naakte

Drukkersmerk van Henric Peetersen van Middelburch, 1540.

vrouw, met naar voren uitwaaiend haar; aan elken hiel heeft zij een vleugel; met een voet staat ze op de as van een rad dat op zee drijft, zij is veranderd van koers, voorbij, vergaan eer gij 't weet; en zij houdt een scheermes: zóo nauw als de scherpe snede daarvan is de waar te nemen gelegenheid. Jan van Hoochstraten heeft een Occasio (zie W. Nijhoff, *Art typographique,* VI. 59), die hij overnam van Simon Corver te Zwolle (zie, in *Het Boek,* VIII, 1919, M.E. Kronenberg, *De geheimzinnige drukkers Adam Anonymus te Bazel en Hans Luft te Marburg ontmaskerd,* bl. 250, bl. 280). Jan Crinitus gebruikt een groote Occasio als drukkersmerk op Chr. Massaeus, *Chronicorum historiae utriusque testamenti, ll. xx,* 1540 (NK 1500). (Het staat niet bij van Havre.) Hij heeft het trekje voor trekje laten nasnijden op het merk van Andreas Cratander te Bazel (die het gebruikt op titel en laatste blad van D. Cyrillus, *Opera,* 1528). Maar Crinitus heeft ook (bij van Havre en bij Nijhoff) een Temperentia, in een omlijsting als die van Occasio, en hij heeft ze op sommige exemplaren van zijne Massaeus-uitgave 1540 gebruikt. Of Crinitus' Temperentia ook een kopij is blijft te bezien.

Bij Alciatus (Plantin 1580, embl. XCVIII) is Fortuna een naakte vrouw, met lang haar in den wind, dien zij vangt met een zeil, aan den zeeoever; onder haar voet rolt een sfeer; tegenover haar zit Mercurius op een steenblok: ‘Ars natura adjuvans’ en ook: ‘Ut sphaerae Fortuna, cubo sic insidet Hermes’.

Alciatus, wiens *Emblematum liber* sedert 1531 een groot aantal uitgaven beleefde, zal ongetwijfeld hebben geholpen om zoovele zinnebeeldige voorstellingen te populariseeren, maar dat zullen in grooter mate graveurs in elk land hebben gedaan.
Beschouwen wij slechts de hierbij gaande merken van Henric Peetersen

van Middelburch en van Jan Richard, beiden nog postincunabeldrukkers, terwijl Coesmans (1582 ± 1589) en Bellerus (1553-1595) tot de tweede helft van de 16e eeuw behooren.
Jan Richard (1540-1566) heeft bij van Havre drie merken, alle drie met de spreuk *Fortuna rotat omne fatum* maar met zeer verschillende voorstellingen; nr. 1 staat het dichtst bij de kopersnede van Hans Sebald Beham, gedateerd 1541 (zie verder, blz. 137); nr. 2 is een gekleede vrouw, die een zeil uitspant en rechtstaat op een schelp; nr. 3 is een naakte vrouw, die neerzit in zoo een drijvende schelp en met een sluier den wind vangt; het merk is in het omschrift gedateerd 1555 maar het is slechts een repliek van datgene welk Jan Richard in hetzelfde omschrift dateerde 1540; werd het voor de uitgave van Mercator's schrijfkunstboek gesneden? (zie het prospectus van *The Treatise of Gerard Mercator Literarum Latinarum, quas Italicas cursoriasque vocant, scribendarum ratio. Antwerp, 1540... with an Introduction by Jan Denucé and a Note by Stanley Morison*; Antwerpen, De Sikkel, z.j.; in de uitgave zelf is Jan Richard's drukkermerk echter het nr 1) Dit nr 3 en de eerste 'staat' daarvan zijn niets anders dan bewerkingen in houtsnede van de fraaie kopersnede van Cornelis Metsys (1511-1560) - die immers meer andere zinnebeeldige figuren graveerde, als Justitia en Prudentia.

De drie voorstellingen bestaan uit dezelfde elementen: de naakte vrouw, een zeil, een dolfijn die opduikt; alleen de staf die een mast wordt is een vondst in den paneelstempel; Fortuna is daar heerscheres en gebiedster veel meer dan in de houtsneden, waar zij, ondanks haar vleugelen, - en wat hebben die nu nog voor zin? - weinig bate schijnt te vinden bij het nogal slappe zeiltje. Het sturen met den voet op den staart van het zeemonster heeft de stempelsnijder ook beter aangeduid; en met den dubbelen boog van zeil en visch heeft hij het zinnebeeldig middenvak afgesloten, simpel, sierlijk en dramatisch: gevat tusschen invloed van hemel en afgrond zweeft, met moeite en overleg, in triomf en gevaar, het Geluk.

Evenmin als de man die de drukkersmerken teekent ook maar één bestanddeel van het sedert lang populaire zinnebeeld had te vinden, en toch niet slaafs zal kopieeren, evenmin de stempelsnijder: maar hij geeft een vrije vertolking van de drukkersmerken, een schoonere Fortuna, eene die sterker indruk maakt en duidelijker zegt dat gelukken hoort bij durf en berekening al is 't afhankelijk van krachten die helpen of verderven, onbetrouwbare elementen: water, wind en wilde schepselen.

In de bijkomstigheden, medaillons en omlijsting, leest men als

het ware het merk van den artist, in opzet en uitwerking van de gansche plaat herkent men zijne personaliteit.

Uit de werkplaats van den beeldhouwer Jan Mone, grootmeester van de vroege Renaissance in de Nederlanden, zal deze paneelstempel komen. In een opstel over *Jan Mone's bandpaneel voor Jan Carondelet*, in *Mechelsche Bijdragen*, V, 1938, bl. 65-82, heb ik aangetoond, uitgaande van den boekband dien de beeldhouwer(1) beitelde in albast voor Carondelet's grafmonument, dat uit Mone's Mechelsch atelier stammen vier andere modellen voor stempelsnijders, die werken voor Nederlandsche, meer bepaald voor Antwerpsche boekbinders. (Bl. 76). 'De vier stempels in Mone-stijl, de vier volmaakt schoone, naar welke dadelijk kopijen werden gemaakt, stellen voor: 1°, Karel V; 2°, den rijksadelaar; 3°, een koppel medaillons; 3°, de Fortuin, tusschen medaillons.' En deze vier paneelstempels, en bovendien degene van Carondelet's brevier, worden in bedoeld opstel afgebeeld en besproken; de verschillende replieken van deze reliëfplaten, telkens iets minder schoon, worden er aangewezen. Er wordt nadruk op gelegd, dat Mone geen van de onderwerpen had te vinden en zelfs niet de ordinantie maar dat hij bestaande thema's aanpaste met gelouterden smaak en een ongeëvenaard talent van ornemanist. (Bl. 81). De fraaie omlijstingen, die Mone gaf aan het hoofdmotief van de vijf paneelstempels, en hij bracht geringe afwisseling in de details, heb ik er genoemd zijn 'passepartout' (Bl. 72, 81).

De paneelstempel werd geprent op de volgende vijf banden:

1. - Antwerpen, verzameling Edmond Denie (1938): D. Erasmus, *Apophtegmaton ll. VIII*; Keulen, J. Gymnicus, 1538.
   Bandvlak 155 × 100 mm. Eenigszins afgesleten; de rug grootendeels gaaf.
   Bindsels van roodgeverfd leder.
   Gymnicus is boekverkooper zoowel te Antwerpen als te Keulen.
2. - Londen, verzameling Albert Ehrman (1937): L. Caelius Lactantius Firmianus, *Divinarum institutionum libri VII* (aliaque opera recogn. per Erasmum); Antwerpen, Joannes Crinitus voor Joannes Gymnicus, Dec. 1539 (NK 1292).
   Bandvlak 172 × 105 mm.; vóór- en achterzijde, ook rug, gaaf

(1) Zie Prof. Domien Roggen, *De Beeldhouwer Jan Mone, zijn werk en zijn invloed,* bl. 372-384 en 413-425 in *De Kunst der Nederlanden,* I, Brussel-Amsterdam, 1930-'31.

gebleven: zie de reproductie, fig. 2. Overblijfsels van twee paar lederen bindsels. Geen steekband. Gele sneden. De binnenzijde van de kartons beplakt met wit papier; vooraan, één papieren schutblad; achteraan, geen.

Vooraan in den band schreef een 16e-eeuwsche eigenaar: 'Sum Evrardi Telen (Relen? Celen?) pbri'; de geslachtsnaam is zwaar doorgehaald. Onderaan het titelblad is de rand weggesneden; daarop stond een aanteekening waarvan de inkt op het schutblad heeft overgezet - maar leesbaar is dit spiegelbeeld toch niet meer, al schijnt het schrift ook uit de 16e eeuw te zijn.

3. - Leuven, Universiteitsbibliotheek (vóór 1914): vier Erasmus-uitgaven in het Nederlandsch, samengebonden: 1. Leiden, P. Jansz., 1543; 2. Antwerpen, Adr. van Bergen, 1537; 3. een andere, uit hetzelfde jaar, van denzelfden uitgever, met titelomlijsting waarin het merk van Marten de Keyser (NK 2977); 4. Antwerpen, Jacob van Liesveldt, 1541.
Bandvlak 152 × 100 mm.; de rug was grofweg beplakt met een lap leder die tot aan de voeten van Fortuna over de platten kwam.

4. - Amsterdam, Universiteitsbiblioth. nr 968 F. 27: J. Servilius, *Pace belloque rerum;* Antwerpen, Ant. Goinus (des Goys), 1541.
Bandvlakken 150 × 95 mm. Op het titelblad: 'bibliothecae August: antverpiensis.' Exemplaar uit de vroegere Antwerpsche verzamelingen F. Verachter en ridder G. van Havre.
Een zeer 'Antwerpsch' boek: de humanist J. Servilius (Jan Knape), uit Weert, is te Antwerpen de vriend van burgemeester Lansloot van Ursel, wien hij dit werk opdraagt en in 1542 een *Gratulatio*, gedrukt bij Jan Grapheus, wijdt. Zie daarover *Bibliotheca Belgica.*

5. - Londen, verzameling E.Ph. Goldschmidt (zie dezes *Gothic and Renaissance Bookbindings,* Londen, 1927; nr 195): S. Cyprianus, *Opera,* 2 dln; Antwerpen, J. Crinitus, 1541-42.
Goldschmidt beschrijft den bandstempel 'Fortuna and four medallions' als zijnde 'of an unusual design' dat hem toeschijnt 'to be by the same artist who made the medallion panels nr 172: not only the style and modelling are very similar but the border of leaves is practically identical'.(1)

(1) Hij bedoelt, met nr 172, het fraaie medaillonspaneel dat, naar een band waarin zit een druk van 1534, gereproduceerd wordt in M.J. Husung, *Bucheinbände aus der Preussischen Staatsbibliothek*; Leipzig, 1925; Abb. 49. Naar een ex. in het Museum Plantin ook een reproductie in mijne bijdrage *La Reliure flamande,* pp. 137-147 in *Trésor de l'Art flamand. Mémorial de l'Exposition de l'Art ancien à Anvers 1930,* t. II, pl. CI, n. 183.
Goldschmidt's volkomen juiste bemerking had ik wel kunnen te pas brengen in mijn zooeven geciteerd opstel in *Mechelsche Bijdragen* 1938, waar, bl. 80: 'Een werk van Mone of van Mone's atelier is de paneelstempel met mansen vrouwenbustes in medaillons (76 × 127 mm.) op den band gereproduceerd in fig. 5; de "passe-partout" van Mone dient voor paneellijst; het fraaie, achtmaal herhaalde bladornament en de minnestrik die de beide portretten samensnoert, het elegante jonge koppel zelf, die knaap met den naar Mone's trant zeer versierden helm, dat meisje met koket coiffuur en décolleté, men zal ze, in varianten die voor deze volmaaktheid niet onderdoen, in Mone's grootere werken terugvinden. De paneelstempel is een triomf van Mone's onfeilbaren goeden smaak, van zijn gevoel voor verhouding en lenige beweging. Ik ken zeventien banden, die met deze rustig-rijke compositie zijn beprent en zeven daarvan bevatten Antwerpsche drukken, waaronder twee Vlaamsche werken; uit de jaartallen van de uitgaven en uit andere gegevens, kan men zien dat de banden uit de korte

periode 1537-1542 zijn. In dezelfde jaren worden zes replieken met eenige varianten in details gebruikt,...' enz. 'Mone's paneellijst, de passe-partout (er komt allicht eenige verscheidenheid in de details), omsluit ook éene van de vijf Fortuna-voorstellingen, die te Antwerpen op boekbanden verschijnen rond 1540. Die eene is nogmaals de schoonste van de reeks...'

Over het bedoelde medaillons-paneel en zijne replieken, zie ook mijn Catalogus van de Boekbanden in de Tentoonstelling Oud-Vlaamsche Kunst, Antwerpen, 1930, n^{rs} 57-58, ook 56 en 58bis; en *Gothieke en Renaissance Boekbanden uit private verzamelingen tentoongesteld in het Museum Plantin-Moretus, 12-27 November 1938,* n. 97-102.

In elk opzicht minder schoon is de tweede, ook ongevleugelde en naakte Fortuna, 75 × 27 mm. (zie de reprod., fig. 3); is de stand van de figuur op haar dolfijn nagenoeg dezelfde, haar gebaar om den wind in het zeil te vangen (en vaart ze nu tegen wind?) haalt het niet bij dat van de Fortuna met mast en zeil; en dan heeft de stempelsnijder niet geweten wat met het ledige hoekje tegenover het zeil aan te vangen en hij krabbelt er zoo maar wat als de aanzet van een welfselboog. Zijn de medaillons ingelijst zooals die van de eerste Fortuna, van de koppen, drie mannen en ééne vrouw, zijn er twee wat grover uitgevallen; de paneellijst is vrij eclectisch samengesteld, de vier stijlen hebben elk een andere versiering, ontleend aan verschillende renaissance paneelstempels; de fraaiste is dit stukje nagevolgd Mone-decor, bovenaan.

Deze Fortuna staat dichter dan de eerste bij het kleinere drukkersmerk van Henric Peetersen van Middelburch, bij van Havre (naar een ongedateerden druk) (zie blz. 124), al worden de vleugels er insgelijks vervangen door het in den wind wapperend

haar, al heeft in beide paneelstempels de dolfijn dezelfde gedaante en beweging.

Met deze tweede Fortuna zijn twee banden beprent:

1. - Brussel, Kon. Bibl. nr. II 33200: *Enchiridion eorum quae in Vet. Test. traduntur, latine a Guil. de Branteghem;* Antwerpen, Simon Cock, 1535 (NK 760).
   De paneelstempel werd, voor en achter, op den vernieuwden band geplakt.
   Beschreven in *Expos. de Reliures (de la Bibl. roy.) 1930,* n. 259.
2. - Gent, Universiteitsbibliotheek, Res. 972: Evangeliën, Grieksche tekst; Parijs, S. de Colines, 1534.
   Op het titelblad heeft een Gentsch Dominicaan geschreven: ‘Emptus Lovanii 8 Decemb. anno 1612 7 assibus’.

Zal deze aanteekening ook driekwart eeuws jonger zijn dan boek en band, en zullen er juist in de universiteitsstad altijd werken als dit van allerlei herkomst in veilingen en oud-boekhandel te bekomen zijn geweest, de plaatsaanduiding is niet te versmaden: het is wel aan te nemen dat Leuven den Antwerpschen paneelstempel heeft nagesneden; zoo iets is nog meer gebeurd.

De naakte Fortuna's hebben twee tegenbeelden; het eene is er een godsdienstig, het ander een uit de klassieke literatuur.

Op Fortuna staat te maken, ware 't ook met beleid, gij ziet het in de bandpaneelen, is zich overgeven, gewonnen verloren, aan het noodlot. Den christene past dit niet. Tegenover het fatalistische wagen, tegenover de verheerlijking van onbestendigheid, wordt nu uitgebeeld, met behoud van den algemeenen gang der compositie, de vastheid van het geloof aan een Almacht, die kwaad en vernieling gedurig overwint. Tegenover de bedrijvige, verleidelijk schoone Fortuna, bedrieglijk en telkens zelf bedrogen, straks gevallen en vergaan, - de heerlijke zekerheid van Christus Verrezen, den altijd opnieuw geboren Verlosser; voor mast en zeil heeft hij Kruis en Paaschvlag; hij wordt niet gedragen en meegevoerd door zee en zeemonster, hij is opgestaan door zijn eigen macht en hij staat onvergankelijk vast; en dood en duivel vertrapt hij.

Van slechts één band is mij deze zeer fraaie paneelstempel (116 × 70 mm.) bekend; hij is geprent op vóor- en achterzijde;

het boek is een Antwerpsche druk 1541, in All Souls College, Oxford, (S.R. 44.c.5); op een schutblad staat 'Immanuel'. Zie de reproductie naar een wrijfsel, fig. 4[(1)]. Bemerk het gewelf, waaronder de met lichtstralen omgeven Christus staat, en de renaissance versiering van pilasters en zwikvulling.

De zege van den verrezen Christus over dood en hel wordt door schilders en graveurs in de Nederlanden en elders nog meer voorgesteld in de 16e eeuw; dikwijls ook op Duitsche paneel- en rolstempels, maar in de latere jaren.

Van de naakte Fortuna, door wind begunstigd maar 'speelbal' van de zee, is een tegenbeeld de zeegod, NEPTVNNVS, die de booze winden scheldt en dreigt en geweldig tegen hen te keer gaat met zijn drietand. Zij blazen vóor en achter hem - om, op Juno's bevel, AEneas te laten schipbreuk lijden - maar de gekroonde baas van de baren - hij loopt erover - is ter bescherming van het vaartuig vooruitgesprongen en zal de stormen mores leeren. ('Quos ego!' bij Vergilius, *AEneis* I, 135.) Bemerk de renaissance ornamenten, aan den bovenrand en in de benedenhoeken: wij hebben ze in de omlijsting van Fortuna's gezien.

De langwerpige paneelstempel (75 × 126 mm.) is geprent op beide zijden van den kalfslederen band van Primasius Uticensis, *Epistolae*; Keulen, 1538; in Winchester Cathedral Library, XXVI. H. 6. Ik ken den band slechts uit wrijfsels: eerst datgene in H.S. Richardson's album (de verzameling die, meen ik, de belangstelling voor boekbanden deed ontwaken bij W.H. James Weale zelf!), reeds vóor 1932 bij Lt-Col. Moss, te Sonning-on-Thames, sedert 1938 bij G.D. Hobson, te Londen; en verder was de heer Hobson zoo vriendelijk mij een door hem zelf genomen wrijfsel met aanteekeningen mede te deelen. Hier gaat een reproductie naar Richardson's wrijfsel: zie fig. 5.

Er bestaat een tweede band met het NEPTVNNVS-paneel; de oude platten dienen op een vernieuwden band, die bevat Erasmus, *Adagiorum Epitome,* Antwerpen, Jan Grapheus voor Jan Steels, 1537 (NK 773.) Hij kwam voor in de veiling George Dunn, lot 470.

(1) Het wrijfsel ben ik verschuldigd aan den heer J.B. Oldham, te Shrewsbury; den titel van het boek moest ik nog krijgen.

Wij hoeven niet te aarzelen, ook NEPTVNNVS te beschouwen als Antwerpsch zoowel als de naakte Fortuna's en Christus' Zege over dood en hel. De drie onderwerpen zijn als aan elkaar geklonken; twee daarvan moesten bijzonder het zeevarende Antwerpen behagen; en de inhoud van de banden spreekt den Antwerpschen oorsprong niet tegen.

Caron's Fortuna met den lindeworm.

De Koninklijke Bibliotheek van België, te Brussel, heeft een band, (hs 4925-7), kalfsleder op karton, waarvan voor- en achterzijde versierd zijn elk met twee indrukken van een paneelstempel, 72 × 45 mm.; daarin staat de naam *pierchon caron* onder een vrij ongewone Fortuna. De gevleugelde, naakte vrouw berijdt, luchtig genoeg, een draak, die zelf geen vleugels heeft maar loopt op twee pooten; zijn in een bocht gewonden slangestaart dient haar zoowel tot zadel als tot stuur, zijn snuit tot voetschabel; uit zijn muil krult als een veer een gevinde tong. Zie de reproductie, fig. 6. De lindeworm is dit ongewone rijdier[(1)], een den midddeeuwschen ornemanist vertrouwd gedrocht en het prijkt op een romaanschen bandstempel[(2)], ook in onze vroegste Antwerpsche en Gentsche paneelstempels[(3)] en zelfs... op menig uithangbord; - maar in christelijke symboliek is de draak, de lindeworm, de belichaming van kwaad en zonde, in fabel de bewaker van de schatkamer, een vrek - en soms nog wat beters, hij kan ook artsenij zijn... En hij kan zijn een toonbeeld van zorg en vooruitzicht...[(4)] Waarheen Fortuna wil, moet Pierchon Caron's linde-

(1) 'Occasionally a wyvern is borne with the tail nowed and without wings. It is not usual to say a wyvern "without wings" or "without legs" but *sans wings* or *sans legs* as the case may be. [Den heraldist onzen dank en wij houden het ons voor gezegd!] A dragon or wyvern sans wings is termed a lindworm.' (John Vinecomb, *Fictitious and symbolic Creatures in Art, with special reference to their use in British Heraldry.* London, Chapman & Hall, Ld, 1906; p. 99-100.)

(2) Namelijk op een vierkanten stempel (19 mm.), die een aantal keeren wordt geprent op den band van *Leviticus glossatus,* een hs. uit de 12e eeuw, dat heeft toebehoord aan de Sint-Amandsabdij en bewaard wordt in de stadsbibliotheek te Valenciennes, 18/43. G.D. Hobson, die specialist voor roomaansche - en voor latere - banden, houdt dezen band voor lokaal werk van de abdij; zie zijne beschrijving in *Les Trésors des Bibliothèques de France, IV,* 1933, pp. 102-103, met reproducties.

(3) Zie *De Gulden Passer,* 15e jrg., 1937, blz. 3.

(4) In *Emblemata Adriani Junii overgheset in Nederlantsche tale deur M.A.G.* (Marcus Antonius Gillis, zoon van den Antwerpschen drukker Gillis van Diest: zie het voorwoord van Max Rooses in de heruitgave 1902), Plantin, 1565, bij Emblema XIX, een krokodil, met opschrift 'Voorsienicheyt':

Den Lyntworm wetende van te voren wel
Hoe verre hun strecken sullen des Nyls vloeden,
Legt sijn eyeren op plaetsen vry van sulck ghequel,
Ons leerende d'aenstaende quaet te verhoeden.

worm nu snel voort, hij rept zich wat hij kan en wordt tot spoed gepraamd en geholpen: de gevleugelde voervrouw is om dragen licht als lucht en een bolwangige wind blaast geweldig onder den drakenstaart. De voorstelling heeft nu iets van een rebus, beeld- en woordspel van den Gentenaar: de voor-spoedige lindeworm, de wijze Voorzorg, die draagt het Geluk dat hem bestuurt en zelf Liefde beurt. (En is niet spoed etymologisch verwant met de beteekenissen hoop en gelukken?) Want hoe matig aantrekkelijk het taai-pezige vrouwmensch met vreemde tronie en klauwachtige handen en voeten in dit dun-reliëf-beeld ook weze, (en ik neem aan dat de prente op het leder en ook eenige sleet haar uitzicht onrecht doen) wij kunnen moeilijk den stempelsnijder weigeren in haar te herkennen Fortuna: zij heeft toch haar gezel uit de Italiaansche symboliek meegebracht, - och, uit veel verder oord en tijden: is de naakte Fortuna niet een renaissance verschijning van Venus? - een Cupidotje: hij dreigt met een pijl al schiet hij hem nog niet af, en hij trapt op een hart dat Fortuna hem biedt en voor hem aan dubbel-sterke banden kan leggen. En omdat Fortuna's gewone dolfijn, of bol of boot of schelp, hier een draak is geworden, zal de beteekenis van het embleem licht gewijzigd zijn, aangepast en verduidelijkt maar niet grondig veranderd. Vergelijk haar loopenden lindeworm met de drijvende dolfijnen van de naakte Fortuna's in Henric Peetersen van Middelburch's drukkersmerken: ook die gedrochten hebben den hoog opkrullenden staart... en de (voor zooveel ik weet echter niet zoo gevaarlijke!) uitgestoken krultong. Blazende koppen, de winden, zijn mede attributen van vele Fortuna's: op haar zeil, àls zij er een spannen, zullen die, tot haar gerief, hun stuwkracht botvieren.

Hier dient er een om Fortuna's rijdier sneller vooruit te helpen: de lindeworm heeft, en zij dus ook, ‘den wind van achter’.

Caron's Fortuna heeft wel een onderschrift, zijn naam, maar verder geen omlijsting; bij een renaissance paneelstempel is dit zeker ongewoon; hoewel: zie het paneel waarin een naakte

vrouw, met een vogel op de hand, staat op een vliegend hart[1]. Het ontbreken van een omlijsting is echter ook vrij zeldzaam bij gothieke paneelen, terwijl een van de karakteristieken van den paneelstempel juist is, naast zijn grootere afmetingen, een omlijsting bestaande uit ornament of tekst.[2]

Caron's Fortuna-band werd, kort na het verschijnen van J. van den Gheyn's catalogus, beschreven en afgebeeld door Albert Delstanche, *Pierre Caron, relieur gantois du XVI*e *siècle,* in *Revue des Bibliothèques et Archives de Belgique,* I, 1903, pp. 101-116; deze kenner van gravures, terwijl hij mededeelingen overschreef over Orydrius, Arnout van Bergheyck, vertaler van een deel van den tekst, en vaststelde dat het handschrift moet gebonden zijn vóór 1530, ging er op los met een reeks hypotheses over den binder en den stempelsnijder; en niemand anders, meende hij, dan Geoffroy Tory te Parijs kon Pierchon Caron's Fortuna-plaatje hebben gesneden:[3] was daar niet de aanduiding van de gaarne beoefende stijlkritiek,[4] en stond niet de signatuur G in

(1) Zie *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen,* IV, 1906, 126. Is zij de Onbestendigheid? Een Fortuna is moeilijker in haar te herkennen.
In 1906 kende ik dit paneel alleen van den band in het Museum Plantin-Moretus; hij bevat J. le Maire de Belges, *Les Illustrations de Gaule,* Parijs, 1540; laat ik hier de vroegere beschrijving aanvullen met de bemerking dat van een op het titelblad doorgehaalde aanteekening nog leesbaar is: 'Michaelis... piensis' (S. Michielsabdij te Antwerpen?) Sedertdien heb ik twee andere banden gezien, beprent met de beide renaissance paneelstempels van den eerste, den stempel met de zinnebeeldige vrouwefiguur en dien met de medaillons:
2. Douai, Stadsbibl., H 8° 587, P. Dasypodius, *Dictionarium latino-germanicum,* Antwerpen, 'sub insigni Rubri Castri'; z.j.; op voor- en achterplat, staan de beide paneelstempels naast elkaar; en 3. Gent, U B, res. 968: L. Gr. Gyraldus, *De poetarum historia,* z.p.n.j. Beide boeken zijn, zooals het eerste, gebonden in zwart kalfsleder op karton; in geen van beide zijn er aanteekeningen die de eerste eigenaars aanwijzen.

(2) Zoo ziet men toch, zonder eigen omlijsting, bijvoorbeeld de vijftiendeeuwsche paneelstempels van Joos Scheede (Brugge), van den minderbroeder Hubertus (Limburg, Luik?), van Roodeklooster (de grootere plaat, die met een regulier-kanunnik en een non in gebed), en twee Wapenen Ons Heeren gebruikt door Janvier (Doornik).

(3) Dat Caron's Fortuna alléén staat tusschen de Fransche banden van denzelfden tijd wordt door Delstanche wel opgemerkt: 'Pour notre part, nous ne connaissons pas de reliure française qui se rettache au style de l'exemplaire que nous décrivons.' (P. 114).
In zijne fraaie studie *Parisian binding 1500-1525* (in *The Library* 4th Ser., XI, n° 4, March 1931) heeft G.D. Hobson geen andere dan gothieke paneelstempels behandeld: gehistorieerde renaissance bandpaneelen heeft Parijs niet gebruikt.

(4) 'Si d'autre part, considérant l'élégance de la figure, la hardiesse de sa pose, la délicatesse de son modelé, le charme des détails, nous recherchons en France l'artiste qui, au milieu d'une efflorescence d'art encore toute gothique, toute dévotieuse, a pu produire cette oeuvre si évidemment inspirée par l'art antique, nous ne trouvons qu'un seul nom, celui de Tory et nous sommes vivement tentés de lui en faire honneur.' (T.a.p., p. 112).

den linker-onderhoek? Wat Delstanche voor een duidelijke G nam, en wel voor Tory's merk, is niets anders dan de nog opgerolde, gevinde tong, die straks uit den muil van het gevaarlijk fabeldier als de bliksem straalt, de heet-giftige, de gevreesde tong van den lindeworm! Dat de Caron's een ook in Vlaanderen verspreid geslacht waren, dat er in Caron's tijd en sedert een paar eeuwen allerfraaiste Gentsche paneelstempels in overvloed waren, en Brugsche en Brusselsche en Leuvensche en Antwerpsche, dat er te Gent en elders in het land altijd bekwame zegelstekers werkten, en dat Caron's Fortuna en Geoffroy Tory bezwaarlijk met elkaar uitstaans hebben, het had den overigens verdienstelijken kunsthistoricus niet getroffen(1). Hoed u voor de tong van den lindeworm!

De bandvlakken zijn 160 × 100 mm. groot. Twee paar (verdwenen) linten als bindsels. Wit gebleven, echter geciseleerde, d.i. gestempelde sneden: ruiten met een bloempje in elke; al waren het doorgaans slechts prachtbanden, waarvan de sneden, en dan meestal vergulde, op zoo tijdroovende wijze werden versierd in het Vlaamsche land. Steekbanden van grof grauw garen. Als schutblad dient een stuk uit een ouder missaal. Het boek, dat bevat zestiendeeuwsche overschriften van kleinere werken van S. Augustinus en anderen, wordt beschreven in J. van den Gheyn, *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque royale,* t. II, 1902; n° 1143, ms 4925-7, waar gewezen wordt(2) op den band; hij wordt beschreven in *Bibliothèque royale de Belgique, Exposition de Reliures,* (Catalogus), I, 1930, n° 252.

(1) Het waren de schoone jaren, kort na de tentoonstelling van de Vlaamsche Primitieven te Brugge, toen een Bouchot het bestond de Vlamingen, de Nederlanders, te annexeeren, voor te stellen als verschijningen van Fransch, van Parijzer leven en invloed. Die dingen, kunt gij wel denken, deden hier en daar blij-verraste oogen ‘opengaan’, die nu ook iets ‘ontdekten’. Het genoegen duurde niet zoo heel lang; al kwamen, natuurlijk met veel meer gematigdheid (en met veel grooter gezag) Em. Mâle, Paul Durrieu ten gunste van Frankrijks voorgaan op sommige kunstgebieden pleiten. Een gedegen bevestiging van het onafhankelijke meesterschap van de kunst der Nederlanden in de 14e-15e eeuw schreef Jacques Mesnil, *Les Origines de l'Art des Pays-Bas au XVe siècle,* Antwerpen, 1923.

(2) ‘Jolie reliure, veau brun estampé, portant la signature PIERCHON CARON’; met verwijzingen naar E. Thoinan, naar Ph. Renouard - die beiden op een verkeerd spoor waren - en naar P. Bergmans.

Wisten wij maar of Caro, Caron, heeft gewoond en gewerkt in een huis De Lindeworm; of hij b.v.b. in ‘Den Lintwoorme’ de of een opvolger was van Robert De Keysere († 1534), den drukker-humanist-schoolmeester, die te Gent eigenaar was van het huis Den Lintwoorme in 1500-1508, woonde in de Pasteerne van Sept. 1511, met onderbreking tot omtrent Aug. 1513, en terug ging wonen in Den Lintwoorme;[(1)] maar of hij er bleef tot aan zijn dood?

Ik laat het aan de Gentenaars over, Caron's Lindeworm in het archief op te zoeken en uit te maken of de boekbinder werkelijk heeft gewoond in Robert De Keysere's huis, dat bij Sint-Michielskerk nog bestaat. Want de zeer dienstvaardige heer Henri Nowé, Stadsarchivaris, waarschuwde mij dat verschillende huizen te Gent heetten ‘De Lintworm’ of ‘De Draak’.

Over Pierchon Caron, Petrus Caro, is archivalisch slechts bekend hetgeen A. van Werveke aan P. Bergmans mededeelde in 1902, namelijk drie rekeningposten waaruit blijkt dat de man registers bond en papier leverde te Gent, aan den Raad van Vlaanderen, in 1524; hij wordt er ook ‘librarier’ genoemd.[(2)]

(1) Zie M.E. Kronenberg's twee opstellen *Robert de Keysere als drukker in Gent en in Parijs* (1511-1514) en *Nog iets over Robert de Keysere, drukker in Gent en in Parijs,* in *Het Boek,* XXI, 1932, bl. 1-22; en XXIV, 1936, bl. 41-58.

(2) Zie P. Bergmans, *Un relieur gantois inconnu du XVI*e *siècle,* p. 4 in *Petite revue de l'art et de l'archéologie en Flandre,* 1902.
‘Inconnu’ was veel gezegd: W.H. James Weak had reeds in 1894 gepubliceerd zijn *Bookbindings and Rubbings of Bindings in the National Art Library, South Kensington; Catalogue* en daarin, onder nr. 430, de beschrijving van vier wrijfsels van een band (dien hij in 1887 in een antikwariaat of een veiling had gezien, die sedertdien niet meer is opgedoken, en waarvan hij den inhoud niet vermeldt; een dubbel van deze zeer duidelijke wrijfsels plakt in Weale's album in de bibliotheek van het Museum voor Geschiedenis en Kunst-ambachten in het Jubelpark te Brussel) beprent met een vier-dieren-fries en drie paneelstempels: Sint Jan-Baptist, in het omschrift gemerkt If., Sint Rochus, Sint Antoon, deze laatste met onderschrift PETRUS CARO.
Dit werd voorbijgezien door P. Bergmans, zoowel in 1902 als toen hij, in 1901, voor *Inventaire archéologique de Gand,* fiche n° 227, een beschrijving maakte van den éénigen hand van Caron bewaard in de Gentsche Universiteitsbibliotheek (Rés. 792, een Neurenberger druk uit 1524; het boek was in de 17e eeuw bij de Augustijnen te Dendermonde); daarop staat een paneelstempel, die voorstelt de Boodschap, en ook de naamstempel van den binder: *petrus caron* bij een klimmenden leeuw.
Dit Boodschap-paneel en de dieren-fries vond ik op den band van een 15^{e}-eeuwsche Aldijnsche psouter-uitgave, Griekschen tekst, waarvan de Gentsche binder den oorspronkelijken, Venetiaanschen band, vóór- en achterplat afzonderlijk, binnenste buiten had gekeerd, opnieuw met leder had overtrokken en gestempeld met zijn eigen gereedschap. Zie bl. 51-53 van mijn opstel *Banden met Blinddruk bewaard in het Museum Plantin-Moretus,* in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen,* IV, 1906. Het boek is eigendom geweest van den Antwerpschen drukker Jan Grapheus.
Victor van der Haeghen, stadsarchivaris te Gent, liet in 1904, in *Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand,* 12e jrg., n^{r} 8, blz. 317-319, verschijnen *Les Relieurs gantois du XIV*e *au XVII*e *siècle,* samenvatting van een voordracht. Daarin vermeldt hij, bij de zestiendeeuwsche binders over welke bij aanteekeningen uit archieven had verzameld: ‘...Pieter de Keysere (le relieur gantois le plus important de ce siècle), Daniël de Keysere, Pieter Caron, le Broeder Jan in Galileen,...’ enz., zoodat hij Caron's naam in Vlaamsche, vast Gentsche teksten, had gelezen. Jammer dat Victor van der Haeghen's aanteekeningen, die hem bij zijne lezing hebben gediend, niet meer te bereiken zijn.

De betreurde Kortrijksche bibliothecaris Gustave Caullet toonde aan hoezeer het geslacht Caron in de 15e-16e eeuw was verspreid in Vlaanderen; hij meende te herkennen *Une nouvelle reliure de Pierre Caron (Bulletin du Cercle historique et archéologique de Courtrai,* 2e jrg., 1904-05); het merk p × c, in het omschrift van een der paneelstempels, die hij afbeeldde, is echter dat van Pieter de Keysere; zie zijn drukkersmerk; en nu ook al meer banden met dit paneel aan het licht zijn gekomen helpen vele omstandigheden te verbeteren wat in 1905 nog onzeker was.

Twee Fortuna's naar H. Sebald Beham, 1549, 1564

Een kopersnede van Hans Sebald Beham, met bovenaan FORTUNA en het jaartal 1541 (zie reproductie, fig. 7)[1] diende tot voorbeeld voor twee vermoedelijk Antwerpsche, misschien echter Leuvensche paneelstempels,

Drukkersmerk van Jan Richard (N^{r} 1 bij van Havre) 1551.

die ook het opschrift herhalen en hun eigen jaartal, 1549, 1564, stellen op een schildje in het bovendeel van de paneellijst.

Fortuna is in de gravure een gekleede, gevleugelde, jonge vrouw met vlechten; in hare linkerhand het wieltje met zes spaken en handvat, het oude attribuut; een man zit bovenop het rad; in de rechterhand houdt Fortuna een palmtak. Zij wandelt aan den bebouwden oever van de - zeer kalme - zee; een schip vaart met volle zeilen; aan hare voeten ligt een sfeer, teeken van onbestendigheid.

(1) Ex. in het Prentenkabinet van de Kon. Bibl. te Brussel.
Cornelis van Sichem heeft de gravure, met veel andere, nagesneden in hout, zoo trouw als dit in het andere materiaal mogelijk was en ze gedateerd 1633; ze staat o.m. in *'t Schat der Zielen,* Amsterdam, L. Paets, 1648.

De Antwerpsche drukker Jan Richard gebruikt een merk, n^{r} 1 bij van Havre, dat, met lichte wijzigingen, de gravure navolgt. Zie dit merk hier, blz. 137.

De eerste van beide paneelstempels, diegene met het jaartal 1549, is een spiegelbeeld van de gravure; hij is 84 × 57 mm. groot. De sfeer aan de voeten van Fortuna is nu een wereldbol met kruis erop. Het ornament van de omlijsting is maar half geslaagd; voor het loofwerk werd een goed model gevolgd maar vrij onhandig en sommige vormen bleven onbegrepen. Zie de reproductie, fig. 8.

Hier zijn twee banden, die op vóor- en achterzijde met dit paneel zijn gestempeld:

1. - Schaarbeek, verzameling Dr. De Capmaker, 1937: Joh. Lud. Vives, *Excitationes animi in Deum*; Bazel, Rob. Winter, 1540. (Het werk bestaat uit zes opstellen, met opdrachten gedateerd Antwerpen, 1535; Brugge, 1535; Brugge, 1524; Brugge, 1524.

De band is gemaakt van donkerbruin kalfsleder en karton. Steekbanden van rood en blauw garen. Geen bindsels. Achteraan in het boek, Latijnsche gebeden tot O.L. Vrouw in verzorgd zestiendeeuwsch schrift. Op het eerste schutblad, namen en aanteekeningen van vroege eigenaars: 'Nicolaus Henault'[1] (16^{e} eeuw); 'Hilaritas cum timore. Ad usum D. Jois bourgeois.' (16^{e} eeuw). Bovenaan het titelblad: 'Mon(aste)rij S. Dionysij cath(alogo) inscriptus' (16^{e}-17^{e} eeuw); en vooraan in den band ziet men de roode en zwarte plaatsmerken en nummers van de bibliotheek van het klooster Saint-Denis-en-Broqueroie bij Bergen in Henegouwen.[2]

(1) Deze naam, 'D. Nicolaus Henault', ook op het schutblad van een L. Blosius, *Institutio spiritualis,* Leuven, Steven Wouters en Jan Bathen voor Ant. M. Bergaigne, 1553, in het eenig bekend ex. van een band, die op vóoren achterzijde is beprent met een paneelstempel: Sint Pieter en Sint Ursmar met wapen der abdij te Lobbes en onderschrift PATRONI LOBBIENSES. Van N. Henault, die het zal gekregen hebben van Dominicus Boncelle, wiens naam ook op het schutblad staat, is het boek gekomen in 'Monast. Sti Dionysii iuxta Montem.' Het wordt bewaard in het Museum kan. Edm. Puissant, te Bergen. Zijn Boncelle en Henault Leuvensche studenten geweest? Het ontbreken van bindsels aan het Fortuna-bandje wijst ook veeleer op Leuven.

(2) Over andere banden uit dit klooster, zie Paul Faider, *Exposition documentaire de Reliures anciennes* (de la *Bibliothèque publique de la ville de Mons). Catalogue*; Mons, 1929.

2. - British Museum, C 54. a. 1^{v}; Godefroyd Gomparst, *Ung livret du compte,* Antwerpen, Simon Cock (‘sur la veste des Lombars a lopposite de la main dorée par moy Symon Cocq’), (c. 1535), een langwerpig 8° (NK 1019). Geen aanteekeningen.

Naar dit zeer afgesleten exemplaar, een teekening met beschrijving van den paneelstempel bij Cyril Davenport, *Cameo Book-Stamps figured and described,* Londen, 1911; bl. 85. H.S. Beham's gravure wordt er niet bij betrokken.

De tweede paneelstempel, die met het jaartal 1564, (zie de reproductie, fig. 9) is 98 × 60 mm. groot. Figuur en attributen zijn spiegelbeeld van de voorstelling van 1549, zoodat zij gericht staan als in Beham's gravure; trede en terras, waarop Fortuna is gestegen, blijven nu weg; Fortuna is nog minder elegant, het ornament van de omlijsting echter beter geteekend en gesneden dan in den vijftien jaar ouderen stempel.

Ik ken slechts één band met deze versiering:

Doornik, Stadsbibliotheek, n^{r} 1387/21^{2}: Steph. Riccius, *In P. Terentii comedias sex novus commentarius;* (Wittenberg?) 1567.

Twee paar lederen bindsels; geen steekband; achteraan, acht schutbladen. Op het eerste daarvan: ‘Andreas Verdonck’. Kort beschreven - zonder bemerking over Beham's gravure noch over den paneelstempel van 1549, die tot voorbeeld diende - in *Tournai: Exposition des Arts décoratifs anciens et du Livre,* 1930; p. 175, n° 53.

De Fortuna-repliek met het jaartal 1564 is wel de laatste paneelstempel in de Nederlanden geweest; zelfs de zeer conservatieve groote abdijen, Sinte-Geertrui te Leuven, Averbode, kregen nog in 1557, in 1562 haar band-ex-libris, statige paneelen, met de patroonheiligen op de voorzij, het wapen van den abt en het jaartal op de achterzij, - en veranderde het abt-wapen van Sinte-Geertrui tot in de 17^{e} eeuw, dit gebeurde met aanpassing van het eerste model. In den boekhandel echter komt geen nieuwe paneelstempel den kooper van het gebonden boek meer believen. De menigvuldige, de zeer verdienstelijke pogingen van de Antwerpenaars, van eenige Leuvenaars ook, in 1530-1550, om den paneelstempel up to date te houden, faalden; eikels, medaillons, keizers- en keizerinnenportretten, stadswa-

pens, godsdienstige en profane voorstellingen en zinnebeelden, renaissance ornament, al zouden de knapste meesters de modellen hebben geteekend en geboetseerd, het scheen alles niet meer aantrekkelijk genoeg. Of was de stempelsnijder te veeleischend, te duur geworden? Of werd het werk van den boekbinder zoo weinig betaald, dat de man geen paneel meer kon laten graveeren? Maar het was immers over het algemeen de boekhandelaar die een boekbinderij had? De groote stempel had het anders den boekbinder gemakkelijk genoeg gemaakt. Vond hij den spoedig commercieel geworden, ook geïmporteerden rolstempel nóg gerieflijker en was de kliënt, onverschillig geworden voor het zinrijke uitzicht van het boek, nu tevreden met om het even wat - liefst nog met een filetje en een bloempje in goud op elken hoek? De band werd nu eerst vervelend eenvormig want niet iedereen kon zich laten bedienen, als de Schetzen en ander rijk volk, door den nieuwen binder die recht uit Parijs kwam en een heel spel van lijntjes en lintjes en blaadjes en schildjes met goud en met kleuren op het bandleder ging bedrijven. Had Plantin geen tijd meer om zelf aan de bindersbank te staan, nu hij drukker was geworden, en had hij geen geschoolde krachten om het preciese, precieuse werk te verrichten, hij vond er wat op om ook den prachtband sneller en goedkooper te maken; en hij deed het de binders voor hoe, met een midden- en met hoekstukken en wat goud, een verbazend rijk effekt te bekomen was, dat luid genoeg kon roepen hoewel het niets te zeggen had. In het jaar als Plantin hier aankomt, wordt de eigenlijk laatste paneelstempel gesneden, de Fortuna 1549 (die slechte kopij uit 1564 en de abdijstempels kunnen wij voorbijzien); de als zegel gesneden, gehistorieerde paneelstempel zelf is tot verdwijnen gedoemd en het is zeker niet Plantin's schuld alleen.

Fortune infortune fort une; de boekbinderij in de Nederlanden mocht het, op hare beurt, wel zeggen bij die late Fortuna-plaatjes. Een veeg teeken waren deze stempels, gesneden naar een vreemde gravuur. Onze banden, praalden ze ook voortaan met internationaal geworden ornament zonder beteekenis, hadden het karakter, dat hun drie eeuwen lang eigen was, verloren, en nooit vonden, ze er een weer.

Bericht aan de leden van de vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen

Sedert verschillende jaren had de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen met groote moeilijkheden te kampen. Nadat zij achtereenvolgens haar eerevoorzitter Fern. Donnet († 1927), haar secretaris-penningmeester Em. van Heurck († 1931), haar ondervoorzitter Baron G. Caroly († 1935) had verloren, ontviel haar ten slotte ook hij, die sedert jaren de ziel van de Vereeniging was, haar voorzitter, de betreurde Dr. M. Sabbe († 1938).

Ten gevolge van de ongunstige tijdsomstandigheden was de geldelijke toestand der Vereeniging bovendien alles behalve schitterend: het ledental slonk, de steun der Openbare Besturen bleef achterwege of werd aanzienlijk verminderd, en de lasten stegen voortdurend. De onkosten, veroorzaakt door het drukken van het tijdschrift 'De Gulden Passer' alleen, overschreden reeds het jaarlijksch inkomen der Vereeniging. De jaargangen 1938 en 1939 konden dan ook niet tijdig verschijnen. Het uitgeven van afzonderlijke werken in boekvorm kon niet eens meer in overweging genomen worden.

Er diende dringend ingegrepen. Enkele trouwe leden ondernamen, met de hulp van den secretaris-penningmeester Am. Dermul, de reorganisatie der Vereeniging.

De jaarlijksche bijdrage werd licht verhoogd, een voordeeliger overeenkomst voor het drukken van het tijdschrift werd gesloten, van de Regeering werd opnieuw milderen steun verkregen, en tot het werven van nieuwe leden werd een actie ingezet, die met succes werd bekroond. Zoo kon op het eind van 1940, de dubbele jaargang 1938-1939 verschijnen, in twee boekdeelen, waarvan het tweede geheel is gewijd aan de nagedachtenis van Dr. Max Rooses, één der stichters van de Vereeniging. De jaargang 1940 kwam enkele maanden later van de pers.

Hoewel de zetel der Vereeniging te Antwerpen is gevestigd, strekt haar werking zich in feite over geheel Vlaanderen uit: uit tijdschrift en afzonderlijke uitgaven blijkt dat zij haar aandacht wijdt niet alleen aan de geschiedenis der Antwerpsche typographie, maar aan deze van geheel Zuid-Nederland. Vooral sedert het verdwijnen der 'Vlaamsche Bibliophielen' groepeert zij in haar schoot de liefhebbers van het oude boek uit alle gewesten van het Vlaamsche land.

Om dit nog duidelijker in het licht te stellen, werd besloten die verschillende gewesten te laten vertegenwoordigen in het *Bestuur,* dat thans als volgt is samengesteld:

Voorzitter: Dr. Jan Grauls, Directeur-Generaal bij het Ministerie van Openbaar Onderwijs, Gouverneur a.i. der Provincie Antwerpen.
Ondervoorzitters: Prof. Dr. A.H. Cornette, Hoofdconservator van het Koninklijk Museum van Schoone Kunsten te Antwerpen.
R. de Bock, Bankbestuurder te Antwerpen.
Secretaris: Dr. Herman F. Bouchery, Conservator van het Museum Plantin-Moretus.
Penningmeester: Am. Dermul, Bibliothecaris bij de Stadsbibliotheek te Antwerpen.
Leden: Prof. Dr. R. Apers, Hoofdbibliothecaris der Rijksuniversiteit te Gent. Lode Baekelmans, Bestuurder van de Stedelijke Bibliotheken en van het Museum van de Vlaamsche Letterkunde te Antwerpen. Jan Cools, Hulparchivaris der Stad Antwerpen.
Edm. Denie, Nijveraar te Antwerpen.
Dr. Jan Denucé, Hoofdarchivaris der Stad Antwerpen.
Jos Ernalsteen, Bureeloverste bij het Provinciaal Bestuur te Antwerpen.
Prof. Dr. J. Gessler, Hoogleeraar aan de Universiteit te Leuven. Dr. Fr. Schauwers, Adjunkt-Conservator van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.
Prof. Dr. J.F. Vanderheyden, Hoogleeraar aan de Universiteit te Leuven.
Prosper Verheyden, Dienstoverste bij het Gemeentebestuur te Antwerpen.

In een van zijn eerste vergaderingen heeft het Bestuur de noodzakelijkheid erkend de *Statuten der Vereeniging* te herzien; het heeft, ter vervanging der verouderde 'Wetten der Maatschappij', dagteekenend van 1877, het navolgende ontwerp van Statuten opgesteld:

Art. 1. De 'Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen' stelt zich tot doel de bevordering der kennis van het oude boek, hoofdzakelijk in de Nederlanden.

Art. 2. Ter verwezenlijking van dit doel verzorgt de Vereeniging de uitgave van:
1) een driemaandelijksch tijdschrift, geheeten 'De Gulden Passer'.
2) afzonderlijke werken in boekvorm, nl. studies, herdrukken en facsimile-uitgaven.

Art. 3. Kunnen lid worden van de Vereeniging, alle belangstellenden die de onderhavige statuten verklaren bij te treden en door het Bestuur worden aanvaard. De Vereeniging kan het eerelidmaatschap toekennen aan verdienstelijke bibliophielen.
De leden betalen een jaarlijksche bijdrage, vastgesteld op 50, - fr., en ontvangen kosteloos het tijdschrift 'De Gulden Passer' en eveneens kosteloos of tegen verminderden prijs - naar gelang van de geldelijke mogelijkheden - de afzonderlijke uitgaven in boekvorm.

De leden, die gedurende twee achtereenvolgende jaren nalaten de bijdrage te betalen, worden als ontslagnemend beschouwd.

Art. 4. De Algemeene Vergadering der leden benoemt het Bestuur, dat elk jaar een verslag over zijn beheer aan haar goedkeuring moet onderwerpen.

Art. 5. Het Bestuur neemt het dagelijksch beheer der Vereeniging waar en roept de Algemeene Vergadering samen.
Het Bestuur is samengesteld uit: een voorzitter, twee ondervoorzitters, een secretaris, een penningmeester, en ten minste twee leden.
De helft der posten van bestuurslid moeten om de drie jaar ter beschikking der Algemeene Vergadering gesteld worden. Uittredende bestuursleden kunnen opnieuw verkozen worden.

Art. 6. Het tijdschrift 'De Gulden Passer' is gewijd aan de geschiedenis van het boek, hoofdzakelijk in de Nederlanden. Het bevat studies die met dit onderwerp verband houden, boekbesprekingen, en varia van historischen en bibliographischen aard. Mededeelingen betreffende de werking van de Vereeniging worden in het tijdschrift opgenomen.
De voertaal van het tijdschrift is het Nederlandsch; de wetenschappelijke bijdragen mogen gesteld zijn in het Nederlandsch, het Fransch, het Duitsch, het Engelsch of het Italiaansch.
De schrijvers alleen zijn verantwoordelijk voor de meeningen die zij vooropstellen.
Het tijdschrift wordt geïllustreerd.
Een lid van het Bestuur is met de redactie belast.

Art. 7. De afzonderlijke uitgaven in boekvorm verschijnen op onregelmatige tijdstippen.
De ter publicatie aangeboden handschriften moeten door het Bestuur aanvaard worden.
De uitgave dezer werken kan, mits vrijwaring der rechten van de Vereeniging, toevertrouwd worden aan een uitgeversfirma.'

Daar het in de huidige omstandigheden om practische redenen niet mogelijk is een Algemeene Vergadering te houden, heeft het Bestuur beslist dit ontwerp van Statuten in 'De Gulden Passer' te publiceeren en het langs dien weg aan de leden ter goedkeuring voor te leggen. De leden worden derhalve verzocht hun eventueele bezwaren tegen het ontwerp aan den Secretaris der Vereeniging, Museum Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt 22, te Antwerpen, te melden vóór 1 October 1941; indien op dien dag ten minste twee derden der leden geen bezwaren tegen het ontwerp hebben ingebracht (Art. 17 van de bestaande Wetten), zullen de nieuwe Statuten als door de leden goedgekeurd en aanvaard worden beschouwd.

Aan het tijdschrift '*De Gulden Passer*' zal, zooals steeds, de meeste zorg worden besteed. Daar het zich moet richten zoowel tot een algemeen ontwikkeld publiek als tot bibliophielen en verzamelaars, zal er naar gestreefd worden, dat elk nummer, naast bijdragen van zuiver bibliographischen aard, ook een algemeen artikel bevat over een onderwerp in verband met de

geschiedenis van het boek. ‘De Gulden Passer’ zal zijn wetenschappelijk karakter behouden, maar tevens zal de inhoud zóó gevariëerd zijn, dat zij, die belang stellen in de geschiedenis, de philologie, de folklore, de literatuur- en kunstgeschiedenis, het humanisme, de oude muziek, met vrucht dit tijdschrift zullen raadplegen.

De redactie is toe vertrouwd aan den Secretaris, Dr. H.F. Bouchery.

Onder de leiding van Prof. Dr. R. Apers, Hoofdbibliothecaris der Rijksuniversiteit te Gent, en met de medewerking van Am. Dermul, Bibliothecaris bij de Stadsbibliotheek te Antwerpen, en van Dr. F. Remy, Bibliothecaris bij de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, zal geregeld in ‘De Gulden Passer’ een *Bibliographische Kroniek* verschijnen, waarin de jongste publicaties - boeken en tijdschriftartikels - op het gebied der geschiedenis van het boek en van de drukkunst, worden vermeld. Een rubriek ‘*Varia*’, voor de samenstelling waarvan wij op de medewerking van alle bibliophielen beroep doen, zal de lezers geregeld op de hoogte houden van allerlei wetenswaardigheden op het gebied der bibliographie en bibliophilie.

De reeks der afzonderlijke uitgaven in boekvorm wordt voortgezet. Vóór korten tijd kwam de keurige facsimile-druk ‘*Vander Dochtere van Syon*’, een Antwerpsche incunabel, Gheraert Leeu, 1492, met een inleiding van Prof. Dr. J. van Mierlo, S.J., als uitgave n^{r} 44 van de pers. Dit boekje wordt aan de leden kosteloos toegestuurd, zoodra zij hun bijdrage voor 1941 hebben gestort.

Intusschen wordt reeds een nieuwe facsimile-uitgave voorbereid van ‘*De Stove*’ (1528), het met aardige houtsneden versierde werkje van den Brusselschen Rederijker Jan van den Dale: ‘eene tweespraak van twee jonge vrouwen in eene badstoof, waarin de eene de andere den weg wijst om haar ontrouwen en drinklustigen man met geduld en zachtmoedigheid tot een goed echtgenoot te maken’ (Te Winkel). Dr. G. Degroote schrijft voor deze uitgave een inleiding, waarin o.m. zal gehandeld worden over het leven van den auteur - een kort bio-bibliographisch overzicht -, zijn tijd en zijn omgeving, de badhuizen in de XVIe eeuw, bron en motieven van den dialoog, vorm en rijm, en een bibliographische beschrijving van den druk en van de houtsneden zal gegeven worden.

Plannen voor andere uitgaven - o.m. het Volksboek van Virgilius, in de Antwerpsche uitgave van 1525, en een groot werk over de geschiedenis van den Vlaamschen boekband - liggen ter studie.

Opdat de Vereeniging deze plannen kunne verwezenlijken, moet zij echter over ruimere financieele middelen beschikken: het ledental moet daarom verdubbeld worden. *Dat elkeen helpe en minstens één nieuw lid werve!* Een uitvoerig, geïllustreerd prospectus over de uitgaven der Vereeniging en inteekenbiljetten worden op verzoek kosteloos toegestuurd.

De Secretaris, Dr. Herman F. Bouchery.

De Voorzitter, Dr. Jan Grauls.

Eereleden:

H.W. Ackermans, Kasteel Pulhof, Wynegem-Antwerpen.
Eerw. Pater Bonaventura Kruitwagen, Minderbroederklooster, Woerden, Holland.
Wouter Nijhoff, Uitgever, 's-Gravenhage.
Robert Werner, Beheerder van Maatschappijen, Antwerpen.

Algemeene Lijst der Leden:

Ackermans, H.W., Kasteel Pulhof, Wynegem-Antwerpen.
Alers, Dr. André, Athenaeumleeraar, Afsneelaan, 64, Gent.
Apers, Prof. Dr. René, Hoofdbibliothecaris der Universiteitsbibliotheek, Ieperstraat, 41, Gent.
Baekelmans, Lode, Bestuurder der Stedelijke Bibliotheken en van het Museum van de Vlaamsche Letterkunde, Beeldhouwerstraat, 50, Antwerpen.
Bleeckx, Louis, Nijveraar, Koningin Astridlaan, 38/188. Mechelen.
Bonnivert, Emile, Wisselagent, Kardinaal Mercierlei, 46, Berchem-Antwerpen.
Borms, Jan, Handelaar, Hartenhoekweg, 175, Scheveningen.
Bouchery, D.J.R., Leopoldstraat, 28, Mechelen.
Bouchery, Dr. Herman F., Conservator van het Museum Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt, 22, Antwerpen.
Braconnier, Dr. F., Geneesheer, Veemarkt, 64, Mechelen.
Buskens, Emiel, Letterkundige, Colomastraat, 40, Mechelen.
Cap, Léon, Postbus 151, Antwerpen.
Celen, Dr. A., Leeraar bij de Koloniale Hoogeschool, Huize ten Dulft, Itegem.
Clymans, Frederik, Letterkundige, Schulstraat, 7, Antwerpen.
Cools, Jan, Hulparchivaris bij het Stadsarchief, Max Elskampstraat, 16, Antwerpen.
Cordemans, Dr. M., Nieuwerkerken bij Aalst.
Cornette, Prof. Dr. A.H., Hoofdconservator van het Koninklijk Museum van Schoone Kunsten, Victor Desguinlei, 14, Antwerpen.
Crab, M., Groenstraat, 1, Borgerhout.
Crick, Dr. Lucien, Conservator bij de Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Dageraadstraat, 18, Brussel.
Daeninck, Pierre, Handelaar, Solvijnsstraat, 72, Antwerpen.
De Bock, Eugeen, Uitgever, Kruishofstraat, 223, Wilrijk.
De Bock, René, Bankbestuurder, Sorbenlaan, 11, Wilrijk.
De Coker, E., Drukker, Pieter van Hobokenstraat, 40, Antwerpen.
De Decker, J., Van Schoonbekestraat, 28, Antwerpen.
De Gée, Joseph, Van Montfortstraat, 27, Borgerhout.
De Gottal, Edmond, Volmachtdrager, Duboislei, 104, Brasschaat.
Degroote, Dr. Gilbert, Leeraar bij het Middelbaar Onderwijs, Markegemstraat, 22, Wakken (W. Vl.)

de Keyser, Prof. Dr. Paul, Egmontstraat, 16, Gent.
Delbeke, Baron Francis, Kasteel Linterpoort, Sempst.
Delen, Antoine, Turkstraat, 52, Borgerhout.

Delville, Kunstfotograaf, Kammenstraat. 95, Antwerpen.
Denie, Edmond, Nijveraar, De Keyserlei, 25, Antwerpen.
Denucé, Dr. Jan, Stadsarchivaris, Kruishofstraat, 14, Antwerpen.
De Ridder, Raymond, Advocaat, Beeldhouwersstraat, 5, Antwerpen.
Dermul, Amédée, Bibliothecaris bij de Stadsbibliotheek, Solvijnsstraat, 70, Antwerpen.
Dykmans, Eerw. Heer Marc, S.J., Leeraar bij het Philosophisch en Theologisch College der Paters Jezuieten, Minderbroedersstraat, 11, Leuven.
Eelen, Jan, Bibliothecaris bij de Stedelijke Volksbibliotheek, Blindenstraat, 19, Antwerpen.
Ernalsteen, Joseph, Bureeloverste bij het Provinciaal Bestuur, Harmoniestraat, 28, Antwerpen.
Fester, Robert, Verzekeringsmakelaar, Meir, 23, Antwerpen.
Foncke, Prof. Dr. R., Prudent Bolslaan, 126, Brussel II.
Franck, Antoine, Schermersstraat, 30, Antwerpen.
Ganshof, Prof. Dr. F.L., Jacob Jordaensstraat, 12, Brussel.
Geerssens, Fernand, Leeraar bij 's Rijks Hooger Instituut voor Sierkunsten, Natiënlaan, 146, Brussel.
Gessler, Prof. Dr. Jan, Schreursvest, 31, Leuven.
Godenne, Willy, Roemeniëstraat, 54, Brussel.
Govaerts, P., Leeraar, Plankstraat, 2, St. Truiden.
Grauls, Dr. Jan, Directeur-Generaal bij het Ministerie van Openbaar Onderwijs. Waarnemend Gouverneur der Provincie Antwerpen, Schoenmarkt, Antwerpen.
Gyssens, André, Maria van Burgondiëstraat, 18, Gent.
Hansen, Dr. Edler, Eere-Studieprefect van het Koninklijk Athenaeum, Schorpioenstraat, 15, Antwerpen.
Hartveld, Sam, Otto Veniusstraat, 3, Antwerpen.
Hoc, Marcel, Conservator bij de Koninklijke Bibliotheek, rue Henri Maréchal, 19, Ixelles.
Holemans, Hendrik, Boekhandelaar, Bruul, 18, Mechelen.
Hunger, Dr. F.W.T., Veursche Weg, 54, Voorschoten (Holland).
Indestege, Dr. Luc., Ninoofsche Steenweg, 5, Dilbeek.
Jacobs-Havenith, L., Bankier, Van Breestraat, 24, Antwerpen.
Jacobs-Peeters, Mevr. J., Lange Leemstraat, 98, Antwerpen.
Keusters, L., Bankier, Minderbroedersrui, 9, Antwerpen.
Koninckx, Willy, Letterkundige, Lange van Ruusbroecstraat, 66, Antwerpen.
Kruitwagen, Eerw. Pater Bonav., Minderbroederklooster, Woerden (Holland).
Labiau, Mevr. Alberta, Lamorinièrestraat, 243, Antwerpen.
Lamberty, Drs Max, Ambtenaar, Ierlandstraat, 39, Sint-Gillis-Brussel.
Le Clercq, Léopold, Kanunnik, Weldadigheidsstraat, 10, Leuven.
Leonard, Jozef, Luxemburgstraat, 29, Brussel.
Leytens, Fr., Leeraar bij het Stanislas-College, de Merodestraat, 34, Berchem.
Lyna, Prof. Dr. F., Conservator bij de Koninklijke Bibliotheek, Froissartstraat, 114, Brussel.
Mistler, Enrique, Meir, 23, Antwerpen.

Monteyne, Lode, Letterkundige, De Moystraat, 9, Antwerpen.
Moretus, Eerw. Pater Henri. S.J., Bibliothecaris van het Collège Notre-Dame de la Paix, Namen.
Moretus de Bouchout, Graaf Oswald, Kasteel Bouchout, Bouchout-Antwerpen.
Nieuwenhuyzen, Eerw. Heer J., Bibliothecaris der Abdij Postel, Rethy.
Nijhoff, Wouter, Uitgever, Lange Voorhout, 9, 's-Gravenhage.
Opdebeek, Gabriel, Uitgever, Provinciestraat, 42, Antwerpen.
Peeters, Jean-Félix, Notaris, Graanmarkt, 10, Leuven.
Pelckmans, J., Bestuurder van den Nederlandschen Boekhandel, St. Jacobsmarkt, 50, Antwerpen.
Périer, C., Rechter, Lange Clarenstraat, 19, Antwerpen.
Philippen, Eerw. Heer Louis, Archivaris van de Commissie van Openbaren Onderstand, Roodestraat, 14. Antwerpen.
Pols, André-M., Onderbibliothecaris bij de Stadsbibliotheek, Amerikalei, 179, Antwerpen.
Roggen, Prof. Dr. Domien, Ad. Buyllaan, 105, Brussel.
Rosseel, Léopold, Lokomotiefstraat, 12, Mechelen.
Roussenberger, Ch., Leopoldstraat, 31, Borgerhout.
Schauwers, Dr. Frans, Adjunct-Conservator van de Koninklijke Bibliotheek, Brussel.
Schmook, Gerard, Conservator van het Museum van de Vlaamsche Letterkunde, Volhardingstraat, 70, Antwerpen.
Schoups, Dr. J., St. Lievenslaan, 14, Gent.
Somers, Jules, Schepen der Stad Antwerpen, De Bosschaertstraat, 69, Antwerpen.
Somers, Louis, Pacificatiestraat, 58, Antwerpen.
Spinoy, Antoon, Handelsbestuurder, Auwegemvaart, 41/10, Mechelen.
Spinoy, Mej. Joséphine, Poelstraat, 16, Mechelen.
Stas, Louis, Onderwijzer, Statielaan, 221 C, Sempst.
Stellfeld, Jozef, Rechter, St. Jozefstraat, 14. Antwerpen.
Steurs, J., Beheerder van Maatschappijen, Helenalei, 45, Antwerpen.
Stracke, Eerw. Pater Dr. A., S.J., Prinsstraat, 17, Antwerpen.
Timmermans, Felix, Letterkundige, De Heyderstraat, Lier.
Thysen, Eerw. Heer P., Leeraar bij het Klein Seminarie, Sint Truiden.
Van Aelst, Ernest, Uitgever, O.L.V. Kade, 10-11, Maastricht.
Van Boeckel. Dr. L., Leeraar bij het Koninklijk Athenaeum te Antwerpen, Begijnhofstraat, 26, Lier.
Van den Broucke, Marc, 'De Horze', Leopoldlaan, 120, Knocke a/z.
Van den Wijngaert, Frank, Adjunct-Conservator van het Stedelijk Prentenkabinet, Rudolfstraat, 2, Antwerpen.
Vanderheyden, Prof. Dr. J.F., Dagobertstraat, 39, Leuven.
Van de Velde, Prof. Dr. A.J.J., Houtbriel, 22, Gent.
Van Eeghem, Dr. W., Leeraar bij het Koninklijk Athenaeum te Brussel, Troostraat, 85, Brussel III.
Van Gestel. J., Lange Begijnenstraat, 31, Turnhout.
Van Hamme, Jan, Apotheker, Bresstraat, 18, Antwerpen.

Van Heesvelde, Frans, Belgiëlei, 16, Antwerpen.
Van Hemel, Edward, Edgard Casteleynstraat, 1, Antwerpen.
Van Herck, Charles, Rosier, 16, Antwerpen.
Van Herck, Eerw. Heer Jozef, Pastoor-Deken, Contich.
Van Noorden, Mej. Mia, Boschstraat, 78, Maastricht.
Van Regemorter, Mej. Berthe, Van Schoonbekestraat, 30, Antwerpen.
Van Roosbroeck, Prof. Dr. Robert, Vlaamsche Kunstlaan, 40, Antwerpen.
Van Tichelen, Hendrik, Eere-Conservator van het Stedelijk Schoolmuseum, Tentoonstellingslaan, 37, Antwerpen.
Van Werveke, Prof. Dr. H., Steenweg-Oost, 15, Sint-Denijs-Westrem (nabij Gent).
Verbert, Jozef, Maatschappelijk Assistent, Steenweg op Battel, 91, Mechelen.
Verdeyen, Prof. Dr. René, rue de Pitteurs, 2, Luik.
Verheyden, Prosper, Dienstoverste bij het Gemeentebestuur, Ramstraat, 5, Antwerpen.
Vermeylen, Prof. Dr. Aug., Vuurkruidstraat, 68, Ukkel.
Werner, Robert, Beheerder van Maatschappijen, Mechelsche Steenweg, 178, Antwerpen.
Willems, Generaal, Galileïlaan, 9, Brussel III.
Willems, J.S., Blijde Inkomstlaan, 5, Brussel IV.
Wilms, John, Schepen der Stad Antwerpen, Oude Kerkstraat, 33, Antwerpen.
Academie (Koninklijke) van Beeldende Kunsten, Van Dyckplaats, Antwerpen.
Bibliotheek van het Koninklijk Vlaamsch Muziekconservatorium, St. Jacobsmarkt, 11, Antwerpen.
Bibliothèque de l'Université libre, 50, Avenue des Nations, Brussel.
Bibliothèque de l'Université, 1, place Cockerill, Luik.
Museum Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt, Antwerpen.
Rijksarchief (Algemeen), Museumstraat, 1, Brussel.
Rijksarchief, Door Verstraeteplaats, 5, Antwerpen.
Service belge de Bibliographie, Koninklijke Bibliotheek, Brussel.
Stadsarchief, Stadhuis, Antwerpen.
Stadsbibliotheek, Hendrik Conscienceplein, Antwerpen.
Stadsbibliotheek, Lier.
Stedelijk Prentenkabinet, Vrijdagmarkt, Antwerpen.
Stedelijke Volksbibliotheek, Blindenstraat, 19, Antwerpen.
Universiteitsbibliotheek, Ottogracht, 2, Gent.
Universiteitsbibliotheek, Volksplaats, Leuven.

Het Gutenbergjaar

Ter gelegenheid der vijfhonderdste verjaring van de uitvinding der typographie verschenen verschillende boeken gewijd aan Gutenberg en aan de geschiedenis der boekdrukkunst. Op enkele van deze werken willen wij hier even de aandacht vestigen(1).

In de eerste plaats dient vermeld het boek van den bekenden bibliograaf ALOYS RUPPEL, Directeur van het Gutenberg-Museum te Mainz: '*Johannes Gutenberg. Sein Leben und sein Werk*' (Berlin, Gebr. Mann, 1939. 224 pp. geïll. o.m. met facsimile's van drie bladzijden uit Gutenberg's uitgaven). Het karakter van deze studie blijkt dadelijk uit den eersten zin van het 'Vorwort': 'Dieses Buch baut sich auf wissenschaftlich gesicherten Grundlagen auf'. Na het onderzoek der bronnen, wordt het leven van Gutenberg in vijf hoofdstukken breedvoerig behandeld (p. 22-89). Daarop volgt het verhaal van de uitvinding zelf (p. 90-109). In het volgende hoofdstuk (p. 110-189) worden onderzocht Gutenberg's letterteekens en druktechniek, waarna elk zijner uitgaven, in typen ingedeeld ('Donat- und Kalendertype, 42 zeilige Bibeltype, Ablaszbrieftypen, Psaltertypen, Catholicontype'), in detail wordt bestudeerd. Ten slotte behandelt schrijver nog uitvoerig de vroegste getuigenissen ten voordeele van Gutenberg's 'Erfinderschaft', de 'Mitbewerber um die Erfinderehre' en de beteekenis van Gutenberg's uitvinding: 'Einfach in der Technik, unendlich grosz in der Wirkung'.

Van dit groote wetenschappelijke boek heeft A. Ruppel ook een populaire bewerking in brochure-vorm laten verschijnen: '*Die Stadt Mainz und ihr groszer Sohn Gutenberg*' (Deel I van de reeks: 'Mainz. Geschichte und Kultur einer deutschen Stadt'. Berlin und Mainz, Florian Kupferberg, 1940. 48 pp., geïll.).

De *Preuszische Staatsbibliothek* en de *Gesellschaft für Typenkunde des 15. Jahrhunderts* hebben samen een album uitgegeven met honderd schitterend uitgevoerde facsimile's van Duitsche incunabelen: '*Deutscher Buchdruck im Jahrhundert Gutenbergs*' (Leipzig, Otto Harrassowitz, 1940). Het voorbericht werd geschreven door H.A. Krüsz, de inleiding door Dr. Carl Wehmer, de verklarende aanteekeningen bij de platen - 'die erläuternden Texte zu den einzelnen Tafeln beruhen auf dem letzten Stande der Wissenschaft von der Zeit des Frühdrucks' - door Prof. Dr. Erich von Rath, Dr. Kurt Ohly en Dr. Carl Wehmer. Het werk is voorzien van vier indices: titels der werken, waarvan fragmenten werden gereproduceerd,

(1) Al de hier vermelde boeken kunnen in het Museum Plantin-Moretus geraadpleegd worden.

systematisch gerangschikt volgens de behandelde stof, alphabetische lijst van de drukplaatsen en van de drukkers, en lijst der afgebeelde illustraties.

Het '*Zentralblatt für Bibliothekswesen*' liet een '*Gutenbergheft 1940*' verschijnen (Jahrg. 57, Heft 5/6, Mai-Juni), dat de volgende artikels bevat: E. STOLLREITHER: *Zur Einführung*; R. JUCHHOFF: *Wandlungen des Gutenbergbildes*; C. WEHMER: *Inkunabelkunde*; K. SCHOTTENLOHER: *Die Druckersippen der Frühdruckszeit*; E. VON RATH: *Die Anfänge des Buchdrucks in Straszburg*; K. OHLY: *Die Anfänge des Buchdrucks in Basel*; K. HOLTER: *Mit Spruchbändern verzierte Bucheinbände als Vorläufer des Frühdrucks im Donaulande?*; E. FREYS: *Neue Bruchstücke der 36 zeiligen Bibel*; F. GELDNER: *Ein unbeachteter Einblattdruck der Type der sechsunddreiszigzeiligen Bibel in der Universitätsbibliothek München*; A.W. KAZMEIER: *Eine bisher unbekannte Buchhändleranzeige und andere frühe Drucke des Lukas Brandis aus einer alten Schloszbibliothek*; A. DOLD: *Zwei unbekannte Einblattdrucke der Offizin des Johannes Zainer in Ulm aus der Zeit um 1490*; O. CLEMEN: *Beiträge zur Geschichte des Buchdrucks und des Buchgewerbes in der Reformationszeit;* F. EICHLER: *Kupferstecher des 17. und 18. Jahrhunderts im Dienste der Widmanstetterschen Druckerei in Graz.*

De *Gutenberg-Gesellschaft* heeft zich - noblesse oblige - in dit jubeljaar niet onbetuigd gelaten. Naast het prachtige '*Gutenberg-Jahrbuch 1940. Festschrift zur Fünfhundertjahrfeier der Erfindung der Buchdruckkunst*'[(2)], publiceerde zij in de serie 'Kleine Drucke' de volgende werkjes: 1) OTTO CLEMEN; *Des Johann Arnold aus Marktbergel Encomion chalcographiae* (Kleiner Druck Nr 35)[(3)]. 2) HERMANN KLAETSCH: *Die Druckfarbe in vergangenen Zeiten* (Kl. Dr. Nr 36). Een zeer interessante brochure, samengesteld met de medewerking van de Farbenfabriken Hartmann, Halle-Ammendorf, over een tot nog toe weinig bekenden tak der oude druktechniek: de voorbereiding en het gebruik van zwarte en gekleurde inktsoorten in vroeger eeuwen. Chemische analysen en studie van oude recepten hebben tot belangwekkende resultaten geleid. 3) FR. W. POLLIN: *Du und die schwarze Kunst* (Kl. Dr. Nr 37). Een verzameling aphorismen en spreekwoorden over het boek.

In 1940 publiceerde HERMANN BARGE zijn '*Geschichte der Buchdruckerkunst von ihren Anfängen bis zur Gegenwart*' (Leipzig, Philipp Reclam jun., 520 pp., 'mit 134 teils ganzseitigen Abbildungen, 16 ein- und mehrfarbigen Tafeln und 1 farbigen Beilage'), een wetenschappelijk verantwoord volksboek. 'Dem Verfasser, schrijft Barge in het voorbericht, schwebte bei seiner Geschichte des Buchdruckes als Ziel vor Augen, der Typographie und der eigengesetzlichen Gestaltung des Buchwesens überhaupt nach dem Stande der neuesten Forschung in vollem Masze gerecht zu werden; darüber hinaus aber lag ihm daran, das Ganze der buchgewerblichen Entwicklung in dem zurückliegenden halben Jahrtausend dem Gesamtprozesz

(2) Cf. De Gulden Passer 18 (1940) 186 sqq.
(3) Cf. hieronder p. 163.

des geschichtlichen Werdens historisch einzugliedern und damit die Buchdruckerkunst als einen vollwertigen Bestandteil der Geschichte des europäischen Kulturkreises erscheinen zu lassen'.

In de bekende reeks Insel-Bücherei gaf CH.H. KLEUKENS een keurig verzorgd bundeltje uit (Nr 557) gewijd aan '*Die Kunst der Letter*', 39 reproducties, van verklarende aanteekeningen voorzien en voorafgegaan door een korte inleiding, 'eine kleine Auswahl aus Arbeiten von Druckkünstlern und Druckwerkstätten, deren Werk abgeschlossen vorliegt und so viel Eigenschöpferisches in sich trägt, dasz es die fernere Entwicklung der Kunst der Letter mitbestimmen half'.

Herman F. Bouchery

Friesche drukkers

Bij van Gorcum & Comp. N.V. (G.A. Hak en H.J. Prakke) verschenen volgende drukjes:

1° H.J. Prakke: *Dubbeld Hemsing van der Scheer (1791-1859). De derde '**podagrist**', uitgever te Koevorden, verwaarloosd wegbereider der Drentse '**heemkunde**'.* 1940, 7 blz., 21 × 30.

H.J. Prakke haalt den, volgens hem al te lang verwaarloosden Drent D.H. van der Scheer uit het donker. Van der Scheer was een pionier van de Drentsche eigen-cultuur beweging; hij was het inzonderheid als uitgever die zijn boeken met groote liefde verzorgde. Ook koesterde hij bijzondere belangstelling voor de historie en de praehistorie van Drente, wiens eerste folklorist hij was.

2° H.J. Prakke: *Drentse Uitgevers- en Drukkersmerken en -deviezen.* 1940, 8 blz., 15 × 21 ½.

In dezen overdruk uit de *Nieuwe Volksalmanak 1940* worden alle tot nu toe gevonden Drentsche uitgevers- en drukkersmerken gereproduceerd, te beginnen met Jan Lensink's, Meppel, A° 1718. Deze bijdrage kan als een aanvulling beschouwd worden van *A.A. Vorsterman van Oyen: Les marques d'imprimeurs* (1910). De heer H.J. Prakke houdt zich aanbevolen voor signaleering van Drentsche drukken, inzonderheid van vóór 1718.

3° H.J. Prakke: *De Sneker jaren van Claas van Gorcum I, den grondvester van het drukkers- en uitgevershuis '**Van Gorcum & Comp.**' (1800-1816).* 1940, 7 blz., 16 × 24 ½.

Met ‘De Sneker jaren’ wordt bedoeld ‘De jaren te Sneek’. De vereenvoudigde spelling verplicht ons dit paar woorden toelichting te geven. Wij krijgen in dezen overdruk, ‘Oerprintsel ùt *It Beaken* - Meidielingen

fen de Fryske Akademy', niet alleen een interessant overzicht van de werkzaamheden van den drukker Claas van Gorcum I gedurende de eerste 16 jaar van 1800, - ook de tijdsgeest in dit wel zeer speciaal levend en denkend Nederlandsch gewest wordt ons belicht tusschen menige belangwekkende bibliografische nota door.

4º H.J. Prakke: *De anonieme auteur van Van Gorcum's eerste uitgave.* (Een naschrift bij 'De Sneker Jaren van Claas van Gorcum I'). 1940, 2 blz., 16 × 24 ½.

Een Oerprintsel ùt 'It Beaken', Desimber 1940, Nû. 6.

C. van Gorcum's eerste uitgave is: 'Een woord op zijn tijd, ter opwekking van het gereformeerd volk in Nederland.' Ze verscheen anoniem. Volgens Prakke zou de auteur Ds Nicolaas Schotsman zijn, volgens anderen Ds. Haga. In 1796 werd Nicolaas Schotsman afgezet om zijn gehechtheid aan het Huis van Oranje. 'Toen echter *de beminde Josafat* (Willem I) zich verzwagerde aan Achabs Huis, toen Noord-Nederland met België werd samengekoppeld, en de Gereformeerde Kerk teruggezet, griefde dit Schotsman diep.' Meteen voelt men de periode aan waarin Van Gorcum's eerste uitgave verscheen.

5º H.J. Prakke: *Henry Havard op bezoek bij een confrère te Exlo (1875).* 1941, 7 blz., 15 × 21.

De 'confrère' in kwestie is P. de Roo, 'de enigste ooit in de wereldlitteratuur [door H. Havard] vereeuwigde der Drentse drukkers'. Deze vereeuwiging is een passage in Havard: 'La Hollande pittoresque' (1876-1878). Havard hangt er een charmant beeld op van de drukkerij van P. de Roo te Exlo. 'Dit gehucht van honderd haardsteden, verloren te midden der heivelden,... dat op z'n meest driehonderd inwoners telt, bezit een drukker en een drukkerij, een journalist en een dagblad, gedrukt op goed papier, in aardige lettertypen, de "Drentsche Courant" die dikwijls door de groote Amsterdamsche bladen geciteerd wordt... - 't Is in een kleine, heel heldere kamer, dat alles verricht wordt: de redactie, het zetten, de druk. Deze kamer loopt uit op het eetvertrek en grenst aan de stal...'

Ed. Van Hemel

Twee nieuwe tijdschriften gewijd aan de graphische kunst

In Juni 1940 verscheen het eerste nummer van '*Print. A Quarterly Journal of the Graphic Arts*', uitgegeven door WILLIAM EDWIN RUDGE te Hew Haven, Conn. U.S.A. De redactieraad is samengesteld uit John Taylor Arms, Robert L. Dothard, Ray Nash en Carl P. Rollins. In een woord vooraf wordt de verschijning van dit nieuwe tijdschrift in echt

Amerikaanschen geest o.m. met deze woorden verrechtvaardigd: ‘Now, more than ever, we all need to use the power of the graphic arts as one of the greatest instruments we have to build a better world. Print intends to demonstrate the importance of this to you, how and why it affects you, how it can be improved. It can only do this over a period of time, seeing more dearly with each issue and with the cooperation of encouraging individuals. We promise you that if we succeed, the graphic arts will become more effective, and through that effectiveness your life will be a better one to live’. De term ‘graphic arts’ wordt zeer ruim opgevat: ‘...to describe all the means by which ideas are reproduced in visual form - by use of graphic symbols such as alphabets, illustrations, phonographs. It does not include the radio and phonograph (aural), fine arts or photographic prints (single originals), or television (unrecorded)’. Het typographisch uitzicht van het tijdschrift is verzorgd. Veel aandacht wordt vooral aan de illustratie gewijd: de afbeeldingen zijn keurig uitgevoerd, telkens volgens het voor elk geval meest adequate moderne reproductle-procedé.

Ziehier den inhoud der eerste twee nummers(1):

Number 1: June 1940. -

Editorial: You... and the Graphic Arts.
C.P. Rollins: Since Gutenberg (Part one - To 1800).
W.A. Dwiggins: The Five Hundred Years: A Time Problem.
E.R. Bartlett: Wallpaper - Tradition Holds a Fort.
L.J. Ansbacher: Textbook Design - A study in Missed Opportunities.
Creating A Mood - The Diamond Advertisements.
P. Sample: Ray Nash - A Portrait Sketch.
Ray Nash: Education in a Workshop - A Fresh Approach.
R. Fleischer: Saks Fifth Avenue Advertising.
E. De T. Bechtel: Illustrated Books of the Sixties.
J.T. Arms: Prints and Print Making.
One Hundred Masterpieces of Print Making. No. 1 - La Morgue.
The Book Market - Reviews - Top Drawer - Events - Checklist of Current Graphic Arts Periodicals.

Number 2: September 1940. -

F.G. Rudge: Propaganda and the Graphic Arts - Influencing Public Opinion for National Unity
T. Nelson: Know Your Colors - Color Control in Printing Design
H.L. Gage: What about Printing Education? - Setting the Stage for Action
R. Lufkin: Laurence B. Siegfried - A Portrait Sketch

(1) Het tijdschrift kan geraadpleegd worden in het Museum Plantin-Moretus.

C.P. Rollins: Since Gutenberg (Part II - 1800 to 1940) - A Highlight Review of 500 Years of Printing
M.D. Penney: Seeing the Unseen - Capturing the Drama of Instantaneous Action in Color
J.J. Lankes & N. Kent: Woodcuts and Wood Engravings - Technique, History
Battle of the Naked Men - No. 2 of 100 Print Masterpieces
J.T. Arms: Notes on the Field of Prints
Typographic Christmas Cards - Contest Information
The Book Market - Book Reviews - Top Drawer - Calendar of Events - Contributors, Production Notes.

* * *

Door den bekenden uitgever en bibliophiel A.A.M. STOLS te 's-Gravenhage werd in 1940 een nieuw tijdschrift gesticht: '*Halcyon. Driemaandetijksch Tijdschrift voor Boek-, Druk- en Prentkunst*'. Het opzet van den uitgever is de 'banden, die boekdrukkers, uitgevers, papierfabrikanten, boekbinders, graphische kunstenaars en verzamelaars van schoone boeken en prenten onderling verbonden, door de internationale omstandigheden verslapt of verbroken' opnieuw nauwer toe te haten en te gemoet te komen aan 'het verlangen, elkanders werk te leeren kennen en te weten wat er buiten de grenzen van het eigen land wordt gepresteerd'. Het tijdschrift draagt dus een internationaal karakter en verschijnt daarom ook in het Nederlandsch, het Fransch, het Engelsch en het Duitsch: van artikels, in één dezer talen gesteld, worden uittreksels in de drie overige vertaald.

Halcyon, waarvan thans vier afleveringen zijn verschenen, is geen streng wetenschappelijk tijdschrift, dat zich - als b.v. 'Het Boek' - met geleerde studies betreffende detailproblemen richt tot een publiek van specialisten: 'Het richt zich tot allen, die van goeden wil zijn en mede willen werken aan, of belang stellen in het op hooger peil brengen der boek-, druk- en prentkunst. Teneinde daartoe niet alleen de inhoud, doch ook het uiterlijk te laten spreken, wordt ieder artikel afzonderlijk in den vorm van een specimen, waarin letter, druk, illustratie en papier een bijzondere waarde bezitten, gepresenteerd. De medewerking van bekende kunstenaars op graphisch en typographisch gebied, alsmede de hulp van de beste drukkerijen, lettergieterijen en papierfabrieken wordt daartoe ingeroepen... Behalve voor boekdruk zal plaats worden ingeruimd voor andere technieken, inzooverre deze met boek of prent in verband staan. Aan de keuze van papiersoorten, waarop de artikels en de origineele graphiek gedrukt worden, zal de meeste zorg worden besteed. Origineele houtsneden, etsen, kopergravures en lithographiën zullen, al dan niet in verband met de artikels, toegevoegd worden' (uit de inleiding). Halcyon, dat in folio-formaat, op losse vellen tot mappes vereenigd, verschijnt, is dus in de eerste plaats een publicatie die zich tot doel stelt de mogelijkheden der graphische technieken aanschouwelijk voor oogen te stellen.

Ziehier den inhoud van den eersten jaargang[2]:

Nr 1. 1940. Voorjaar.

A.A.M. Stols: Ter inleiding.
E. de la Fontaine Verwey: Jacob van der Schley. Een Amsterdamsch graveur met Fransche leermeesters.
S.H. de Roos: ‘Libra’. Een nieuwe letter.
John Buckland Wright: Open letter to an editor on wood engraving.
Hubert Levigne: Kopergravure.
Erna van Osselen: ‘De Cactus’. Gedicht van Jan van Nijlen, geschreven door Erna van Osselen.
Wolfgang Cordan: Dialog über das schöne Buch.
J. Barcham Green: How hand-made paper is manufactured.
M. Witteveen: Lithographie.
Frances Hume: Paris letter. Engraver's albums and recent books.
Nico Bulder: ‘De tuinman en de dood’. Gedicht van P.N. van Eyck. Houtsnede van Nico Bulder.

Nr 2. 1940. Zomer.

Een voorstel.
H. van de Waal: Ortelius. ‘Aurei Saeculi Imago’.
Sepp-Nozeman: Nederlandsche vogelen, 1770-1829.
Aart van Dobbenburgh: Over de lithografie.
Lucien Jaïs: Images pour grands enfants.
A. Roland Holst & Ed. Hoornik: In memoriam H. Marsman.
G.H. 's Gravesande: W.J. Rozendaal. Illustrator en schilder.
G.H. 's Gravesande: ‘Cafetaria’. Een gedicht met teekeningen van W.J. Rozendaal.
Piet Worm: Twee maquettes voor kinderboeken.
Jos de Gruyter: De aesthetische verzorging der Nederlandsche postzegels.
H. Levigne: Het graveeren van postzegels.
J.W. Hofstra: Het werk van Pam G. Rueter.

Nr 3 & 4. 1940. Herfst - Winter.

A.A.M. Stols: De verzorger van het boek.
S.H. de Roos: Iets over de herleving onzer drukkunst.
H. van de Waal: De Hollandsche houtsneden der 17e eeuw. I. Landschappen van Hendrick Goltzius. II. Werner van den Valckert en Jan Lievens.
François-Victor Hugo: La légende de Jean Faust.
Jos de Gruyter: Hans Orlowski, Houtgraveur.
Pieter Koomen: Aart van Dobbenburgh's plakkaten.

(2) Het tijdschrift kan geraadpleegd worden in het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen.

Pieter Koomen: J. Franken P. zn., xylograaf.
G.H. 's Gravesande: De graphicus M.C. Escher.
Pam G. Rueter: Her ex-libris en zijn bezitter.
J.W. Hofstra: De houtgravures van Thijs Mauve.
G. Knuttel Jr.: Oost-Aziatische kunst.
1e Ambachtsschool, 's-Gravenhage: Werkstukken van leerlingen.
Piet Worm: Potgieter: ‘Holland’, rijmprent.
A.A.M. Stols: Boekbesprekingen.

Herman F. Bouchery

Boekbespreking

Vijf Eeuwen Boek in Nederland (Haarlem, Uitgeverij 'De Librije', 1940. 322 pp., geïll.)

Ter gelegenheid van het Gutenbergjaar uitgegeven, wil 'Vijf Eeuwen Boek' 'den lezer een overzicht geven welke veranderingen het boek in Nederland, sedert de uitvinding der boekdrukkunst, zoowel wat inhoud als uitvoering, in al zijn onderdeelen, betreft, heeft ondergaan... Deskundigen werden uitgenoodigd om zoowel de wordingsgeschiedenis als de maatschappelijke beteekenis van het boek in de lage landen te beschrijven', aldus J. Diederich, de samensteller van het werk, in het Voorbericht.

Een verzamelwerk dus, en, zooals meestal bij dergelijke samenwerking van verschillende auteurs, een onevenwichtig boek.

In de inleiding, getiteld '*Her Boek*', belicht Dr. J.D. BIERENS DE HAAN de beteekenis van 'het letterkundig boek: het boek van den dichter, romancier, novellist, historicus, essayist, wijsgeer'. Een zeer lezenswaardig stuk, waarin wij deze beschouwing aanstippen: 'De werking van het Boek is niet verstrooiing, doch inleiding. Verstrooid worden wij door de krant; verstrooiing is divergeerend;... Inleiding is koncentratie binnenwaarts; de beelden die uit het boek tot ons komen wijzen naar binnen... Het gedicht [is] een getuigenis, een inleiding, een gesproken woord uit de dichterziel tot de ziel van den lezer. Een boek dat aan de werkelijkheid zin geeft, of den zin der werkelijkheid onthult. Het boek is een kultuur-monument'. Ongetwijfeld. Maar het is ook goed er bij wijlen aan te denken dat vijf eeuwen lang millioenen vellen werden bedrukt met dingen die niet eens den naam verstrooiing waardig zijn. Of de toekomst in dit opzicht bemoedigende vooruitzichten biedt?

Het eerste deel (p. 23-121) draagt den vagen titel '*Boek en Mensch*'. Dr. A.C.J. DE VRANKRIJKER geeft hierin een bondig overzicht van de ontwikkeling der boekdrukkunst in de Nederlanden, en knoopt daaraan allerlei beschouwingen van zeer verscheiden aard vast. Treffend schetst hij de cultuurhistorische beteekenis van het manuscript in tegenstelling met het gedrukte boek: 'Het geschreven boek ging in copieën en afschriften van copieën rond en verspreidde zich langzaam... (De daarin neergelegde ideeën) bleven zooals zij waren... want een handschrift beleeft geen verbeterde edities... Daardoor kreeg de tijd der manuscripten die sterke neiging tot het statische, de trage vooruitgang, maar ook de gelegenheid om een gedachte door breede lagen te laten heensijpelen en de kans te geven allen

te bereiken, zoodat zonder schokken in verloop van tijd over de geheele maatschappij het peil der cultuur rees; en ook de geleerde wereld was in staat de vorderingen over de heele linie bij te houden, het gansche terrein te overzien en op den gemeenschappelijken basis - het geloof - in volkomen overeenstemming verder te bouwen zonder gevaar voor onevenwichtigheden'. 'Daarom hangt in die eeuwen een spheer van harmonieuze samenwerking en bezitten zij een eigen stijl' (p. 29 sqq.). Het gedrukte boek daarentegen maakte snelle verspreiding der gedachten mogelijk, en verwekte aldus gisting en verdeeldheid (p. 41).

Schrijver geeft bondig enkele inlichtingen over het probleem Coster-Gutenberg, de blokboeken, de oudste drukken in Nederland, het ontstaan van den boekhandel, en de verdere ontwikkeling van het bedrijf tot in de XXe eeuw. Daarbij komen o.m. ter sprake de aard der werken gedrukt in de XVIe eeuw (volkstaal, Latijn, populaire godsdienstige literatuur) (p. 46 sqq.), het politieke strijdschrift in Noord-Nederland (p. 62), sluwe handelsknepen (p. 63), verheven en populaire letterkunde in de XVIIe eeuw (p. 74 sqq.), bewerking van vreemde literaturen en overwegende Fransche invloed in de XVIIIe eeuw (p. 80 sqq.). Bijzonder belangwekkend zijn de bladzijden (64-74) gewijd aan de persvrijheid en de censuur op het eind van de XVIe en in de XVIIe eeuw in Noord-Nederland.

In zijn geheel beschouwd, een interessante mozaïek van wetenswaardigheden; het komt ons voor dat dit opstel veel zou gewonnen hebben bij een logischer en systematischer uiteenzetting(1).

In deel II (p. 123-193), '*Boek, Handwerk en Machine*', schetst L. RONNER op zijn beurt een vluchtig, deze maal internationaal overzicht van de geschiedenis der boekdrukkunst, behandelt daarna de evolutie van de techniek, en voegt daar ten slotte enkele beschouwingen aan toe over de sociale toestanden in het drukkersbedrijf en over de wijzigingen die het boek onderging van esthetisch standpunt uit beschouwd. Het is het zwakste deel van heel het werk; men voelt zeer goed dat de schrijver volkomen op de hoogte is van de moderne techniek, maar dat hij, waar hij over vroeger eeuwen spreekt, een hem vreemd gebied betreedt: zijn uiteenzetting is verward, onvolledig en soms onjuist(2).

(1) Een kleine lapsus memoriae: 'voor hem (Plantin) werkten verschillende uitnemende graveurs en houtsnijders, onder wie Rubens' (p. 61). Rubens was twaalf jaar oud toen Plantin stierf, en bovendien heeft hij nooit de houtsnede en zeer waarschijnlijk ook niet de kopergravure beoefend.

(2) Enkele voorbeelden. Op. p. 151 wil schrijver uitleggen hoe in de XVIe eeuw letters werden gegoten: 'op een eenvoudig bankje gezeten, giet hij het lood in het vormpje, dat hij in de hand houdt'. Met die wetenschap wordt de lezer zeker niet veel wijzer! Gietflesch en matrijs (evenmin als de stempel) worden niet eens vermeld. - De beschrijving der oude drukpers (p. 152 en 155) is niet veel beter. Over het timpaan spreekt schrijver niet, en hij zegt ook niet waartoe het verschet, dat hij onnauwkeurig beschrijft als 'een doek, dat strak gespannen was in een raam', diende. Hij deelt wel mede (p. 152) dat Blaeu het middel vond om een blad in één trek te drukken, maar waarin deze uitvinding bestond, vernemen wij niet. - Het ergst is wel de beschrijving (?) van de wijze waarop een koperplaat wordt afgedrukt: 'Bij den plaatdruk wordt in de verdiepte gedeelten van de ets of de gravure de inkt aangebracht. De gravure wordt op een metalen plaat gelegd en als de gravure van inkt is voorzien, legt men er een vel papier op en een moltonnen lap'! (p. 153). Van de geschiedenis der kopergravure schijnt schrijver trouwens bijzonder weinig begrip te hebben. Op p. 153 zegt hij dat 'de gravure en ets... in de boekversiering en verluchting allengs een voorname plaats hadden

Het derde deel (p. 197-240), '*Boek en Band*', van de hand van F.L. VAN DER BOM, bevat heel wat belangwekkende gegevens betreffende de geschiedenis van de boekbinderskunst, ook buiten Nederland, maar het is weinig overzichtelijk, met details overladen, en laat niet duidelijk genoeg de groote lijnen der ontwikkeling uitkomen. Bij het lezen van een dergelijke bijdrage - de schrijver zelf zal zich daarvan ongetwijfeld ook rekenschap hebben gegeven - doet de behoefte aan een degelijke, synthetisch opgevatte geschiedenis van den Nederlandschen boekband zich sterk gevoelen: hier valt werkelijk 'in een leemte te voorzien'.

Het verdienstelijkste deel van het werk is het vierde (p. 241-286), waarin C. PELS handelt over '*Boek en Papier*'. Eerst een korte historische inleiding over de uitvinding van het papier, de verspreiding ervan in Europa (met enkele interessante beschouwingen over den strijd papier-perkament), en de ontwikkeling der papierfabricage in de Nederlanden. Daarop volgt een bondige, maar niettemin volledige uiteenzetting over de techniek der papiervervaardiging: het papierscheppen in de XVIIe eeuw, de eerste 'mechanique papierfabrijken' in de eerste helft der XIXe eeuw, het zoeken naar nieuwe grondstoffen in de XVIIIe en XIXe eeuw, en de moderne groote papierfabrieken. Dit bijzonder belangwekkend, synthetisch overzicht besluit met enkele inlichtingen over de verschillende papiersoorten en een toelichting - gedrukt op hand-geschept Oud-Hollandsch - betreffende het watermerk.

In deel V (p. 287-304), '*Boek en Bibliotheek*', bespreekt Dr. F. KOSSMANN, na enkele historische gegevens te hebben medegedeeld, de inrichting van belangrijke bibliotheken in Nederland.

Tot besluit enkele '*Gedachten over het Boek*', verzen en volzinnen, die, dank zij de medewerking der lettergieterij 'Amsterdam', in dertien

ingenomen en dus de houtsnee hadden verdreven...', maar hij waagt het blijkbaar niet dit *allengs* nader te bepalen. Handelend over de generatie uit de tweede helft der XVIe eeuw (p. 174) spreekt schrijver van 'de kopergravure, welke intusschen was uitgevonden...': hij weet blijkbaar niet dat reeds een incunabel als Colard Mansion's *Livre de la Ruyne des Nobles Hommes et Femmes* (Brugge, 1476) met kopergravures was versierd. Maar wat te denken van een uitlating als deze (p. 146): 'De verluchtingskunst stond in de Noordelijke Nederlanden aan 't eind der zeventiende eeuw *reeds* (wij cursiveeren), dank zij de bekwame graveurs, op een hoog peil'?! - Minder gelukkig schijnt ons ook deze zin toe (p. 133): 'men weet niet, evenmin als van Coster, met zekerheid wanneer hij (= Gutenberg) geboren en overleden is. Men heeft daarom maar aangenomen, dat hij den 24sten Juni 1400 werd geboren'; aldus geformuleerd leidt deze bewering den lezer op een dwaalspoor.

verschillende moderne lettertypen werden gezet, en bibliographische aanteekeningen, die zeer onvolledig, niet oordeelkundig verzameld en op weinig practische wijze geschikt zijn[3].

Het boek is overvloedig en degelijk geïllustreerd. Jammer genoeg verliezen de meeste afbeeldingen - b.v. deze van oude prenten - veel van hun waarde, omdat in de meeste gevallen niet wordt aangegeven aan welk werk zij werden ontleend, door wie zij werden geteekend en gegraveerd, vaak niet eens wat zij voorstellen[4]. Bovendien komen er verschillende verkeerde onderschriften voor[5]. Het is te betreuren dat aan dit overigens keurige boek in dit opzicht niet meer zorg werd besteed.

Herman F. Bouchery

(3) B.v.: op p. 311 wordt wel W. NIJHOFF en M.E. KRONENBERG, *Nederlandsche Bibliographie 1500-1540* vermeld, maar niet W. NIJHOFF, *L'art typographique dans les Pays-Bas*. - P. 312: in de bibliographie over Plantin komt geen enkel werk van Max Rooses voor! - Het ligt blijkbaar - en te recht - in de bedoeling der auteurs slechts algemeene werken te vermelden; toch worden op p. 312 twee namen van Antwerpsche drukkers - zonder dat daartoe eenige reden bestaat - speciaal vermeld: Jan van Doesborgh met een boek van Proctor en de Verdussen's met een werk van Le Clercq. - Het op p. 313 geciteerde boek, M. SABBE: *Les livres populaires flamands* (1931), is een werk van Em. H. Van Heurck met een 'préface' van M. Sabbe.

(4) Op p. 26, 27, 29 worden b.v. miniaturen gereproduceerd, maar er wordt niet gezegd in welke handschriften zij voorkomen. - De eerste gekleurde plaat stelt voor 'Zuid-Nederlandsche houtsnede, 1488': het ware interessant geweest er aan toe te voegen dat het hier gaat om een bladzijde uit *Van die gheestelicke Kintscheyt Ihesu,* incunabel van den Antwerpschen drukker Gheeraert Leeu. - Op p. 61 mocht wel bij Jan Moretus' portret vermeld worden dat het een schilderij van P.P. Rubens is. - Waarom bij de plaat voorstellend 'Boekwinkel van den Bijbeldrukker Jacob van Liesveldt te Antwerpen in 1530' (p. 45) den lezer niet waarschuwen dat hij hier te doen heeft met een moderne reconstructie, door Pieter J.-B. van Reeth (1822-1866) geëtst en gegraveerd naar een schilderij van Hendrik Leys (1853)? - Bij de houtsnede op p. 41 en de reproductie van een ouden druk op p. 171 wordt heelemaal geen uitleg verstrekt. - Op p. 129 moet de lezer zich tevreden stellen met het onderschrift 'Colophon'.

(5) Op p. 40 wordt een bladzijde uit het blokboek *Speculum humanae salvationis* genoemd: 'Bladzijde uit "Spiegel onzer Behoudenis" 15e eeuwsch handschrift'! - Op p. 55 wordt Kilianus' *Dictionarium Teutonico-Latinum* van 1574 genoemd 'het *eerste* (wij cursiveeren) Nederlandsch-Latijnsche woordenboek'?! De auteur moge eens het systematisch register van Nijhoff-Kronenberg *s.v.* woordenboeken naslaan! - Op pp. 142 en 154 worden de Correctorskamer en de gieterij van het Museum Plantin-Moretus gereproduceerd; beide heeten te dagteekenen uit de 16e eeuw. Schrijver heeft vergeten dat zij gelegen zijn in twee gedeelten van het gebouw, die door Balthasar I Moretus resp. in 1637 en 1620 werden opgetrokken. Op p. 154 staat onder een afbeelding van de drukkerij van hetzelfde Museum te lezen: 'op den achtergrond een boekdrukpers en op den voorgrond een plaatdrukpers uit de 17e eeuw'; de boekdrukpers dagteekent zeer waarschijnlijk uit de XVIe eeuw, de plaatdrukpers zeker uit de XVIIIe.

A. Gielens: *Het Beclach van Antwerpen (1585).* Antwerpen [1941], 18 blz., 16 × 24 ½.

'Het Beclach van Antwerpen' is de titel van een pamflet, een hekeldicht, te Antwerpen in 1585 bij Mattheus de Rische gedrukt. Het over zeven bladzijden loopend opstel van Dr. Alfons Gielens, konservator-archivaris van het Staatsarchief der provincie Antwerpen, licht Het Beclach objektief toe, 'Het Beclach van Antwerpen, beclaghende het quaet gouvernement dat sy tot noch toe gheleden heeft, door haer licht ghelooven, waer inne wort verhaelt al den handel die buyten en binnen haer geschiet is, tot waerschouwinghe dat elck hem wachte voor alle gheesten soo licht te ghelooven'. Toch vermag de commentaar ons levendig de geweldige periode te suggereeren die o.m. omsluit: de krijgssuccessen van Parma, alle groote Vlaamsche steden benouwend; Alençons dood; den moord op Oranje; de belegering van Antwerpen en inzonderheid de beroeringen binnen deze stad; de brug over de Schelde en de brandschepen; de overgave van Antwerpen.

Dr. Gielens laat op zijn beschouwingen een facsimile volgen van de Rische's drukje. De weergave van het titelblad is vrij vlekkerig; in mindere mate geldt dit ook voor de eerste vier strofen, hetgeen de lezing van dezen 16e eeuwschen druk niet bevordert. Wij vermoeden dat Dr. Gielens voor het clicheeren niet heeft kunnen beschikken over een goede fotografische weergave; zich, spijtig, heeft moeten tevreden stellen met een grove foto-kopie naar het exemplaar van de Antwerpsche Stadsbibliotheek.

De omvangrijke verzameling kleinere schriften over de Nederlandsche Beroerten der 16e eeuw werd hier met een belangwekkend nummer vermeerderd.

Ed. Van Hemel

H. Duyvewaardt: *Het Versieren der Boeksneden* (Hoorn, Edecea, 1940. 8o. 40 pp. Prijs hfl. fl. 0,75).

Aan een handleiding in *Het Versieren der Boeksneden* heeft H. Duyvewaardt, leeraar aan de School voor grafische Vakken te Utrecht, 40 bladzijden besteed (in-8o, uitg. Edecea, Hoorn, 1940). De boekbinder krijgt hier, over een onderdeel van zijn vak, ruim zoo uitvoerige aanduidingen als hij er vindt in klassieke Fransche, Engelsche, Duitsche technische leerboeken, die het heele veld van het ambacht bestrijken.

Het versieren der boeksneden... Zijn er dan nog bibliofielen, die versierde sneden verlangen andere dan 'kop verguld'? Zijn er, die ontsnappen aan de mode, aan het snobisme, aan het fanatisme van de ongerepte, de ruige voor- en ondersneden? - Een reactie was die mode, inderdaad, op het roekeloos kerven in royaal breede marges, op het ontschikken van verhouding tusschen bladspiegel en formaat, op het ongenadig, het gevoelloos, het dwaze weg-

snijden van die verrukkelijk dik-en-dun uitgeloopen, gekartelde randjes aan geschept papier, - een reactie op de jammerlijke praktijken van eigenwijze boekbinders, op de onverschilligheid van sommige ‘bibliofielen’,... op, ten slotte, uitzonderingen. Een nieuwe betuiging van gemakzucht verving de vorige; het bevel werd, ineens en voor altijd: kop vergulden, tegen 't stof, en van de beide andere sneden àfblijven. - Of de bedrukte, gevouwen vellen nu ook langere en kortere, breedere en smallere bladen uitmaken, of het boek uit al of niet geschept papier bestaat en er dus aan vele bladen een smakelijk zelfkantje zit dat gedeeltelijk wèl moet gespaard worden, ofwel enkel de onzuiver-rechte rand gelaten bij het opensnijden, - afblijven, zegt de mode. En of het u lastig ware, in een boek met erg oneffen snede teksten op te zoeken en of de zoo dweepzuchtig want zonder onderscheid gerespecteerde randen van met het vouwbeen opengewerkte bladen onder de behandeling gaan uitpluizen en er wat onfrisch gaan uitzien, - om het even...

Als een aansporing om terug te keeren tot traditioneele, tot logische opvattingen kan men dus begroeten een tractaat over *Het Versieren der Boeksneden* - en mogen, behalve boekbinders, ook bibliofielen het lezen en belust geraken op de ‘verfsnede’ en de ‘goudsnede’ - de gekleurde, de vergulde snede -, op de versierde - geciseleerde, gestempelde, gemarmerde, beschilderde - goudsnede en op al die raffinementen waardoor het schoone boek verkrijgt, naar de Schrijver betoogt (bl. 5), meer eenheid tusschen band en boekblok, grooter aantrekkelijkheid en tevens bescherming tegen licht en stof.

Ofschoon er zijn, onder al de fantazie-boeksneden van weleer, enkele die misschien beter vergeten bleven. De snede te beschilderen zóo dat het boek er gaat uitzien als een schijf marmer, wat heeft het voor zin? Een landschapje of een embleempje te voorschijn te tooveren onder de vergulde snede, welk bibliofiel, die om dergelijk kunstje nog iets geeft?

Douglas Cockerell meende: ‘edges are best left undecorated, except for plain gold or colour’; en later getuigde Paul Kersten: ‘Ich habe Hunderte von englischen und französischen modernen künstlerischen Ganzlederbänden in der Hand gehabt, nicht ein einziger war mit verziertem Schnitt versehen’ - hij bedoelde: verguld en tevens geciseleerd of beschilderd; want vergulden zal men, volgens beide meesters, de sneden alle drie.

Laat het dan zelden gebeuren, dat de boekbinder sneden te versieren heeft, een leiddraad bij het karweitje vindt hij ten minste in het boekje van Duyvewaardt. En dat het toch wel eens zal voorkomen zei Kersten verder ook, en had Douglas Cockerell zelf metterdaad aangetoond: ik herinner mij zoo duidelijk dit juweel van een bandje, afgebeeld pl. VII in zijn *Bookbinding, and the Care of Books* (model voor verder uitgesponnen vakboeken geworden maar onovertroffen als duidelijk, stipt, sober en... gemoedelijk ‘text-book for bookbinders and librarians’!) De drie sneden van dit bandje (het bevatte Alfred Tennyson's *Ballads and other Poems,* 1880,) waren wel degelijk door Cockerell versierd - verguld, geciseleerd en gekleurd - met een patroon ontleend aan het loover-en-kersen-motief van de bandvlakken; het was een van de vele kostbaarheden in de Tentoonstelling van het Moderne

Boek gehouden in het Museum Plantin-Moretus, in 1904 (zie den Catalogus, n^{r} 814; een reproductie ook, blz. 269, in Emmanuel de Bom's opstel, aan de Tentoonstelling gewijd, in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen,* II, 1904, 239-275); het onvolprezen kleine meesterwerk ging te niet in den brand van de wereldtentoonstelling te Brussel, in 1910.

De schrijver van *Het Versieren der Boeksneden* heeft zich, wat het vergulden betreft, gesteld op het standpunt van een der beide uitersten, waarover Douglas Cockerell het nog had in 1914: sommigen verlangen dat het boek onbesneden blijve, anderen dat de sneden het uitzicht hebben van platen gepolijst goud. Dit laatste kan eerst bereikt worden nadat vóor- en staartzijden zóó verre zijn ingekort tot ook de kortste bladen onder het mes zijn geweest, tot de 'proofs', de 'témoins', de oorspronkelijke randjes van deze bladen zijn weggevallen, terwijl het bestaan daarvan juist getuigt dat het formaat niet onrechtmatig heeft geleden, niet werd verminkt.

Zou men, bij zoo verre gedreven spedaliseering als het handboekje van H. Duyvewaardt beoogt, niet een onderricht in het vergulden op de besnoeide snede willen vinden? Een oude praktijk is dit niet; ze is juist ontstaan uit de neiging om de marges van het schoone boek zoo goed als onverkort te laten; en nu de katernen, ja de bladen, hebben ze scheprandjes al of niet, één voor één aan de snede zichtbaar en onderscheiden werden, om het hooger of dieper liggen ervan niet als een slordigheid te laten voorkomen maar te gebruiken voor het fraaie spel en het leven van haarfijne gouden bladsneetjes of zelfs eindjes daarvan, die loopen tusschen even er doorheen schemerende witte randjes. Het is de eenige geldige verontschuldiging voor het niet gelijksnijden; en dat het een tijd- en geduldroovend werkje is kan, bij den toch versierden band, veeleer welkom heeten.

Het Versieren der Boeksneden sluit met een verhandeling over het bladgoud en hoe het geslagen wordt.

Prosper Verheyden

Otto Clemen: *Des Johann Arnold aus Marktbergel Ecomion Chalcographiae* (Mainz, Gutenberg-Gesellschaft, Kleiner Druck N^{r} 35, 1940).

Des Johann Arnold aus Marktbergel Encomion chalcographiae, Mainz 1540, is een fac-simile-heruitgave van de Gutenberg-Gesellschaft, als 'Kleiner Druck Nr. 35' verschenen te Mainz, in 1940, met een inleiding en een Duitsche vertaling van Prof. Dr. Otto Clemen.

Arnold, die aan de Universiteit te Leipzig studeerde, was vijftien jaar lang werkzaam in een drukkerij, eerst als corrector of als wetenschappelijk leider bij Melchior Lotther den Oude te Leipzig, later bij Franz Beham te Mainz, waar zijn werkje verscheen in 1541. In een opdracht aan Albrecht, kardinaal-aartsbisschop van Mainz, verhaalt hij hoe hij er toe kwam zijn gedicht te schrijven: hij las bij Trithemius den lof van de boekdrukkunst en van Gutenberg en zijne beide medewerkers; hij zag te Mainz het oude arbeids-

gerief van het drietal en ondervroeg er oudere burgers. Men zou dus geneigd zijn bijzonder veel waarde te hechten aan wat Arnold mededeelt over hetgeen hij aldus vernam. Clemen echter gaat na hoezeer Arnold afhankelijk is van Annales Hirsaugienses van den abt van Sponheim, hoe verkeerd, hoe onduidelijk ook zijne voorstelling is van Gutenberg's vroegste arbeidsmethodes, en meent dat men het Encomion niet als bron voor de kennis van de allereerste drukkunst kan gebruiken. Hij bespreekt het gedeelte van W.L. Schreiber's *Vorstufen der Typographie,* in *Festschrift zum 500jährigen Geburtstage von Johann Gutenberg* (verschenen als *23. Beiheft zum Centralblatt für Bibliothekswesen),* waarin aan Arnold's *Encomion* wèl waarde als bron in dit opzicht wordt toegekend. Clemen karakteriseert de beteekenis en het belang, die het gedicht nochtans heeft als getuigenis van Arnold's opvattingen en die van zijn tijdgenooten, niet alleen over technische maar vooral ook over cultureele uitzichten van problemen door de boekdrukkerij gesteld. Het stuk werd ook in vroeger eeuwen herhaaldelijk uitgegeven; de kern ervan, in een vrije Duitsche vertaling in verzen, werd zelfs opgenomen in een ander werk uit 1608. Clemen laat nu een volledige, voortreffelijke vertaling volgen - des te meer gewenscht daar Arnold's humanistenlatijn met vele zinspelingen allerlei knoopen los te werken geeft, wat door den vertaler netjes wordt verricht.

De reproductie van *De chalcographiae inventione poema encomiasticum,* MD.XLI, 12 bladen in-8°, met het colophon ‘Moguntiae ad divum Victorem excudebat Franciscus Behem’ en het Concupiscencia-drukkersmerk, wordt ons geboden ‘im Manulverfahren’, dat zoowel de cursief gezette randnota's - samenvattingen - als den tekst, in een flinke romein, recht laat wedervaren, zal ook het origineel over het algemeen te vet zijn afgedrukt. De inleiding is natuurlijk keurig drukwerk geworden.

Prosper Verheyden

[Nummer 3-4]

Platen bij: Drie dubbele bladen van een Nederlandsch Biblia Pauperum-Blokboek

Fig. 1. Blad r (eerste alphabet) r en s (hiernaast) komen samen op één blad voor.

Fig. 2. Blad s (eerste alphabet)

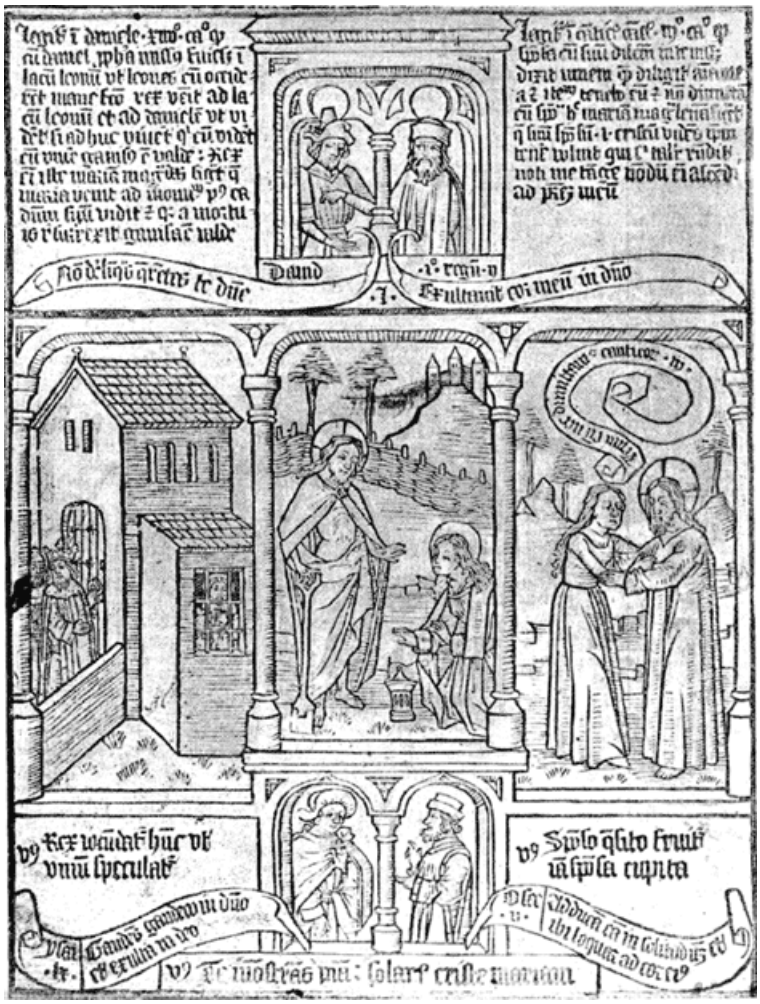

Fig. 3. Blad .l. (tweede alphabet) .l. en .m. (hiernaast) komen samen op één blad voor.

Fig. 4. Blad .m. (tweede alphabet)

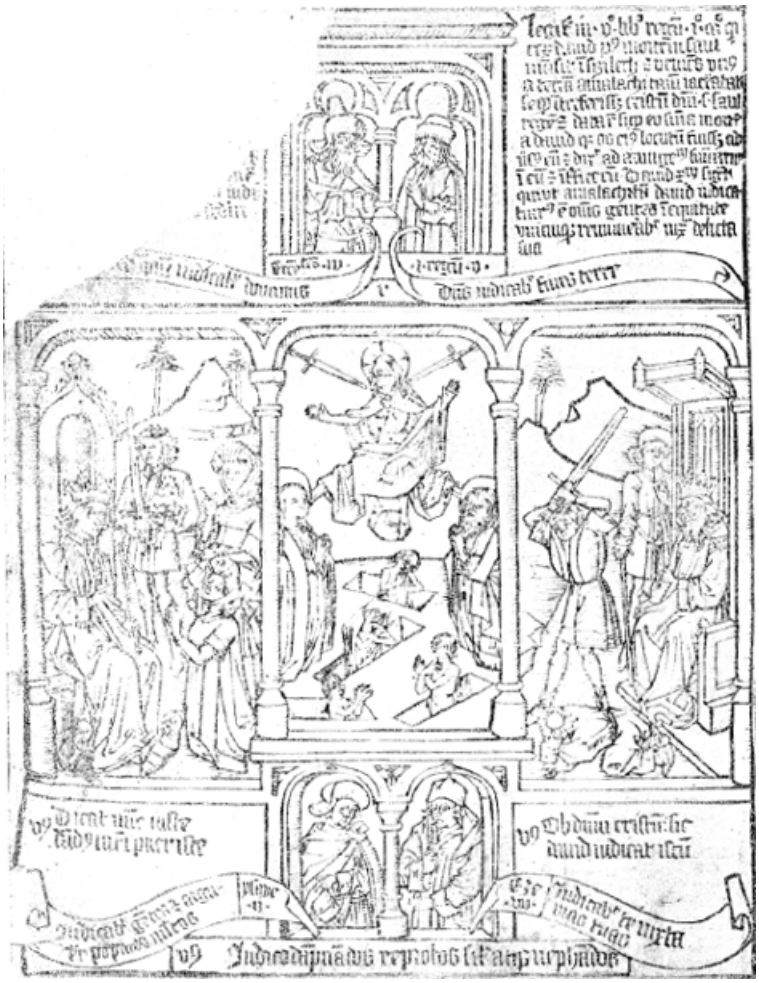

Fig. 5. Blad r (tweede alphabet) r en s (hiernaast) komen samen op een blad voor.

Fig. 6. Blad s (tweede alphabet)

Drie dubbele bladen van een Nederlandsch Biblia Pauperum-Blokboek

door Luc Indestege

In deel IV van zijn groot werk over de Houtsnede in de XV^{de} eeuw, behandelt W.L. Schreiber[(1)] uitvoerig de Biblia Pauperum of Armenbijbels.

Van de verzamelingen gravures onder die benaming bekend[(2)], en die tijdens de late Middeleeuwen aanschouwelijk materiaal brachten bij godsdienstonderricht of kanselrede, is de oudste ongetwijfeld de z.g. xylo-chirographische, waarbij de tekst, die bij de houtsneden hoorde, met de hand werd ingevuld[(3)]. Door Schreiber wordt ze zaakkundig beschreven, samen met de verschillende andere uitgaven, n.l. eene die 40 bladen telt, met Duitschen tekst; eene in 50 bladen, met Latijnschen tekst; eindelijk de Nederlandsche uitgave in 40 bladen, door Schreiber als model genomen voor zijn uiteenzetting, en die ons hier in de eerste plaats aanbelangt.

(1) W.L. Schreiber, *Manuel de l'amateur de la gravure sur bois et sur métal au XVe siècle. Tome quatrième, contenant un catalogue des livres xylographiques et xylo-chirographiques, indiquant les différences de toutes les éditions existantes, avec des notes critiques, bibliographiques et iconologiques.* Leipzig O. Harrassowitz. 1902. - Over onze blokboeken zie men ook W.M. Conway, *The Woodcutters of the Netherlands in the fifteenth century*; Cambridge, 1884; daarin over de Biblia Pauperum, pp. 1-10; en Catalogue of the Woodcuts, Sect. 1. The Biblia Pauperum, pp. 195-201.

(2) In een handschrift uit de 15de eeuw, te Augsburg bewaard, komt voor: 'Biblia pauperum per quendam fratrem religiosum nomine maurum ord. S. Benedicti professum monasterii Weichensteven ex diversis collecta et in hunc modum redacta at laudem Dei et legencium utilitatem finit feliciter anno dni. M.CCCC.LXXIX.'

(3) Vg. het blokboek dat bevat de Legende van Sint Servatius, in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (hs 18972) tweemaal in reproductie uitgegeven: in 1877 door Ch. Ruelens, in *Documents iconographiques et typographiques de la Bibl. roy. de Belgique*; in 1911 door Henry Hymans, *La Légende de Saint Servais, livre xylographique flamand*; Berlijn, B. Cassirer.

Van deze uitgave onderscheidt Schreiber tien edities, die hij terugbrengt tot vier hoofdgroepen, en elk in bizonderheden beschrijft. Naar zijn meening zijn het meest waardevol editie I, behoorend tot groep I, en edities IV en VI, behoorend tot groep II. De graveurs van deze drie uitgaven hebben, volgens Schreiber, gewerkt naar een houtsnede, die op haar beurt een voorbeeld zou hebben gevonden in de schilder- of teekenkunst van den tijd. In de xylografen uit de periode van het ontstaan der Blokboeken, ziet Schreiber geen oorspronkelijke teekenaars, enkel nabootsers van voorhanden grafisch materiaal. 'J'ai acquis la certitude', zegt hij op bl. 2 van het aangehaald werk, 'que les xylographes de la période dont nous nous occupons, n'étaient nullement des dessinateurs, mais que leur but était de reproduire aussi exactement que possible un manuscrit à figures, un dessin à la plume ou bien une gravure sur bois déjà existante'.

Bij het determineeren en het beschrijven van de tien edities onderling, bedient S. zich van schetsen, door hem zelf geteekend, en waarin het karakteristieke van elk dier tien uitgaven wordt naar voren gebracht. De 'drukkers' van blokboekbladen gingen vermoedelijk als volgt te werk: het lichtjes vochtig gemaakt blad papier werd op het van inkt voorziene blok gelegd, en dan bewreven met een wrijfstok. Het resultaat was niet altijd een gelijkmatige druk, zooals men dat van een goede pers zou mogen verwachten en de weerdruk was bij plaatsen sterk en bij plaatsen zwak. Ongeacht den staat waarin het houtblok verkeerde, was de drukker afhankelijk van een boel andere dingen: de stevigheid van het papier, de kwaliteit en de densiteit van de inkt, en dergelijke meer. De gevolgde techniek vereischte bovendien dat elk blad slechts aan eene zijde kon bedrukt worden. Het ligt dan ook voor de hand dat het geen lichte taak is, een beetje orde in deze veelvuldigheid te scheppen, en dat er bij het determineeren van een editie met de uiterste voorzichtigheid dient te werk gegaan, want detailverschillen kunnen niet altijd en zonder meer, als kenmerken van onderscheid tusschen verschillende edities worden beschouwd.

Hoe doelmatig de methode is, door Schreiber gevolgd, ondervond ik onlangs, toen ik drie dubbele bladen van een Biblia

Pauperum wenschte te beschrijven, die voor kort in mijn bezit zijn gekomen.

De Nederlandsche edities in 40 bladen hebben als signatuur de volgende letters van het alphabet:

a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u die daarna herhaald worden, telkens met een punt vóór en een punt achter elke letter:

.a. .b. .c. .d. enz.,

Deze reeksen worden eerste en tweede alphabet genoemd.

Schreiber heeft aangetoond dat in de meeste edities telkens twee prenten, b.v. a en b, c en d. enz. op eenzelfde blok werden gesneden.

In de bladen van de IIIe, de IVe en de VIe edities is er tusschen de twee prenten een rand van slechts 5 mm. breedte, zoodat de bladen nauwelijks behoorlijk konden gebonden worden. Daarom worden, te beginnen met de VIIe editie, de twee helften afzonderlijk gedrukt. De afmetingen van elke prent bedragen ongeveer 255 op 190 mm. Elk blad is, in de breedte, in drie vakken verdeeld en brengt een voorstelling uit het Nieuwe Testament, geflankeerd door voorstellingen aan het Oude Testament ontleend. Boven en onder de centrale figuur, kijken twee profeten uit een raamopening of nis. Wimpels met spreuken gaan daarvan uit. Boven, links en rechts van de profeten, staan bijbelteksten.

De dubbele bladen, I, II en III, in mijn bezit, dragen de letters r en s, behoorend tot het eerste alphabet, l en m, uit het tweede, en r en s, eveneens uit het tweede alphabet.

I. - (Zie fig. 1 en 2). Blad r stelt voor, in het midden, Judas, die het loon voor zijn verraad in ontvangst neemt. Links wordt Jozef door zijn broeders aan de Ismaëlitische kooplui verkocht, rechts wordt hij aan Koning Putiphar geleverd.

Blad s heeft als middenvoorstelling het Laatste Avondmaal. Links de ontmoeting van Abraham en Melchisedech. Rechts de mannaregen in de woestijn.

De afmetingen van elke prent zijn: 260 mm. hoogte op 192 mm. breedte. Het dubbele blad, met inbegrip van de witte randen,

meet 435 mm. op 285 mm. De ruimte tusschen de twee platen bedraagt 5 mm. In den linkerrand zijn naaigaatjes aanwezig.

Blad r is in vrij goeden staat bewaard, op een paar gaatjes na en een scheurtje in den rand beneden. Van blad s is de rand boven en rechts gehavend en rechts beneden is er een hoek met een eindje spreukband verdwenen. Het papier, dat stevig is, vertoont vochtvlekken in den bovenrand van blad s. Zooals in de twee andere bladen, is hier ook een watermerk aanwezig: daarover straks. De inkt is bruinig, de druk scherp, vooral in r, iets minder in het middenpaneel van s; de weerdruk is zeer gelijkmatig.

De typische kenmerken, door Schreiber opgegeven, brengen er ons toe deze bladen te rangschikken bij groep IV, deel uitmakend bij gevolg van de tweede editie.

Het zijn, wat blad r betreft, o.m. de volgende: de geldtasch van den koopman, op het linker paneel, heeft 3 knoopen vóór en 1 onder; de punt van Judas' voet, op het middenpaneel, is zichtbaar; de hermelijnen mantel van den profeet boven rechts heeft 8 moesjes; drie zuilen zijn geombreerd, de vierde is het niet.

Blad s: de ruimte tusschen de nisbogen, bij de profeten, boven, is met een vreemdsoortig ornament gevuld. Links: elk van de twee weerhanen op het torengebouw, heeft 2 bollen. Midden: rechts van de schotel, op tafel, zijn er 9 arceeringen. Rechts: in het kleinste van de twee korfjes zijn 6 broodjes. De hermelijnen mantel van den profeet, rechts onder, heeft 14 moesjes. De vierde zuil is niet geombreerd.

II. - (Zie fig. 3 en 4). De volgende twee bladen dragen de letters .l. en .m., uit het tweede alphabet.

Blad .l. stelt voor, in het midden, Christus die verschijnt als een hovenier aan Maria Magdalena. Links: Daniël in den leeuwenkuil. Rechts: Christus ontmoet Zijne Bruid, de Kerk.

Blad .m. stelt voor, in het middenpaneel, de verschijning van Christus aan zijn Apostelen, op Pinksterdag. Links: Jozef en zijn broeders. Rechts: de terugkeer van den verloren zoon.

Afmetingen: 258 mm. op 195 mm., voor elke prent. Met de witte randen erbij: 285 mm. op 434 mm., het dubbele blad.

Blad .l. bleef goed bewaard. Wel zijn er naaigaatjes in den linkerrand, een paar wormgaatjes ook. Op de linker zuil is een

kleine inktvlek en in het middenpaneel, sporen van een paar letters, die werden uitgeveegd. Blad .m. is door de vocht op een enkele plaats doorgesleten, links van de profeten, boven. Een scheurtje in den rechterrand en een in den benedenrand. De gravure zelf heeft echter weinig van deze beschadiging geleden. Papier, inkt en druk zijn zooals in de twee vorige bladen.

Ook deze bladen maken deel uit van de tweede editie, mits kleine detailverschillen, en behooren bij groep IV, te oordeelen althans naar de kenmerken, zooals ze bij S. zijn opgegeven, en waarvan ik de voornaamste hierbij aangeef:

In blad .l. zijn er, op het linkerpaneel, acht bosjes gras, uit spichtige pijltjes bestaande. Op de deur is een dubbel beslag. De twee smalle raampjes, boven de deur, zijn gearceerd.

In het middenpaneel zijn er op den voorgrond vier bosjes gras. Elk van de drie torens, op den berg, op den achtergrond, heeft twee ramen of schietgaten. In het rechterpaneel zijn er eveneens vier bosjes gras. In de banderol is er, na het woord canticor(um) een .iij. In het linkerpaneel loopt bovendien een barst, horizontaal, doorheen deurboog en zuil.

In blad .m. zijn er op het linkerpaneel, links van den kleinen Benjamin, zes bosjes gras, en rechts, vier. Bij Schreiber, zes en acht. Op de deur, in het middenpaneel, zijn acht of negen nagelkoppen. In het rechterpaneel zijn er, links van den vader van den verloren zoon, twee bosjes gras; rechts van hem, vijf. Bij S. een en vijf. De gebouwen op den achtergrond hebben zeven, misschien acht, ramen. Schreiber geeft er zeven op. De zesde regel van den tekst, boven rechts, eindigt op su en de negende op disci. Bij disci is een verbindingsteeken aanwezig, bij su staat het streepje hooger. S. geeft geen streepjes op. Die enkele verschillen, van gering belang trouwens, kunnen bezwaarlijk aanleiding geven, lijkt het mij, om van een andere uitgave te spreken, dan de bij S. behandelde. De overige punten van overeenkomst zijn treffend. Schreiber heeft natuurlijk niet alle bestaande exemplaren of fragmenten van de Biblia Pauperum in handen gehad. Voor de onderhavige bladen is dit ongetwijfeld uitgesloten.

III. - (Zie fig. 5 en 6). Thans volgen de laatste bladen, r en s, die tot het tweede alphabet hooren, en in enkele uit-

gaven, ook in deze, zonder de stipjes voorkomen.

Blad r stelt voor, in het midden, het Laatste Oordeel. Links, het oordeel van Salomon. Rechts, de onthoofding van den Amalekiet.

Blad s heeft als centrale voorstelling de Hel. Links, de straf van de opstandige priesters Core, Dathan en Abiron. Rechts, het vergaan van Sodoma en Gomorha in een vuurpoel.

Afmetingen: 255 mm. op 192 mm., voor elke prent. Met de witte randen erbij, voor de twee bladen samen, ongeveer 285 mm. op 418 mm.

Blad r is het ergst gehavend van de zes. Links boven is er een flink stuk verdwenen; en bovendien heeft de linkerrand, over een breedte van een paar centimeters, veel van de vocht te lijden gehad, en loopt er een scheurtje in den spreukband, beneden links.

Blad s daarentegen is, op een paar wormgaatjes en een paar scheurtjes na, volkomen gaaf.

Het papier is minder stevig dan bij de vorige velletjes. De druk is een ietsje minder scherp, minder zuiver. De inkt is bruinig, ook op deze platen.

Voor het eerste blad lijken de kenmerken te wijzen naar dezelfde editie als de vorige, maar, vreemd genoeg, is dit niet het geval voor het tweede blad.

Blad r: Al de zuilen zijn geombreerd. Op het linkerpaneel zijn er, rechts van het hoofd der vrouw die overeind staat, negen kleine arceeringen. De regenboog, op het middenpaneel, waarop Christus verschijnt om te oordeelen, bestaat uit drie gebogen lijnen.

Blad s: De s heeft de vorm van een c.

Wat de overige punten betreft wordt het determineeren moeilijker. Er zijn enkele teekenen die overeenkomst vertoonen met editie I. Aldus is er in den linker muur van den vierkanten toren, op het linker paneel, een venster waarvan de lijnen niet zeer scherp zijn. Dat heele linker vlak van den toren is geombreerd. Daarentegen komt dit venster zeer duidelijk uit, volgens Schreiber, in editie IV. De vierde lijn van den tekst boven rechts, eindigt op alr naar het lijkt, terwijl in editie IV eenvoudig at zou moeten gelezen worden. Wat het aantal ramen

betreft in de gebouwen van de stad, beneden rechts, dit wisselt af van 37 in de eerste editie tot 50 in de vierde. Dit aantal op het hier behandeld blad wijst meer naar editie IV.

Toch verschillen dus. Een vergelijking met de bladen uit al de bestaande verzamelingen zou hier wellicht opheldering verschaffen.

Voor de beschrijving moge dit volstaan.

Verschillen die niet uit te leggen zijn door scherper of zwakker of onvolkomen afdrukken, noch door verder bewerken noch ook opfrisschen van het snijwerk, door ‘staten’, wijzen op het gebruik van andere houtsneeblokken, - tenslotte, in dit geval, op grooter verspreiding van de Nederlandsche Biblia Pauperum. Laten de drie dubbele bladen slechts iets van dit weinige bevestigen, het bestaan ervan strekt tot eenige verruiming van wat bekend is over een vroeg tijdperk van ons artistiek en van ons ‘geestelijk erf.’

Er is echter een ander belangrijk aspect van de blokboeken, waarover nog een woord mag gezegd.

Het betreft de dateering van de blokboeken, een punt waarvoor de laatste jaren, door verscheidene geleerden, ruime belangstelling werd betoond.

Schreiber oordeelde dat de vroegste datum van ontstaan der blokboeken in het derde kwart der vijftiende eeuw lag en dat maar omstreeks 1470 een aanvang werd gemaakt met het uitgeven van blokboeken op ruimere schaal. ‘Au troisième quart du XVe siècle,’ zegt hij op bl. IX van het aangeh. werk, ‘les xylographes étaient en général de simples ouvriers qui ne savaient pas dessiner. Ils recevaient les dessins par des confrères ou par des scribes qui étaient les vrais éditeurs des livres xylographiques les plus anciens. Les éditions, publiées entre 1450 en 1460, sont xylo-chirographiques, c'est-à-dire que le xylographe n'a gravé que les compositions, tandis que les textes furent ajoutés en manuscrit par les écrivains ecclésiastiques ou laïques. Peu après, les premières éditions tout-à-fait xylographiques prirent origine, mais ce n'est que vers l'an 1470, que les xylographes commençaient à publier de tels ouvrages à leurs frais et ils se bornaient le plus souvent à copier une édition gravée.’

Dit oordeel is jaren lang als vaststaand aanvaard geworden. Onlangs echter is men, dank zij een nauwkeuriger onderzoek van de archiefbronnen, naar een andere meenig gaan overhellen. Er wordt thans gereedelijk aangenomen dat de oudste xylografieën in de eerste helft der vijftiende eeuw zijn ontstaan, en sommige geleerden als b.v. P.A. Lemoisne, aarzelen niet nog een beetje hooger op te klimmen, en leggen het ontstaan tijdens het laatste kwart van de veertiende eeuw, en wel in Frankrijk.(1)

Zoover hoeven we voor de blokboeken wel niet terug te gaan; ons interesseert het bovendien, na te gaan waar de eerste blokboeken ontstonden. De Nederlanden hebben, ook op dit gebied, een rol gespeeld van overwegend belang. Een Duitsch geleerde heeft onlangs een studie gepubliceerd, waarin hij onweerlegbaar bewijsmateriaal aanvoert ten gunste van een vroegere dateering der blokboeken in de Nederlanden, met name de Biblia Pauperum, het Speculum Humanae Salvationis en de Apocalypsis.(2) En onlangs vergastte de geleerde en bedrijvige Pater Stracke, S.J., de lezers van *Ons Geestelijk Erf,* XIV, 1941, op een bijdrage getiteld *Een oude (de oudste?) afbeelding van Groenendael,* waarin hij de stelling vooruitzet dat in het beroemde blokboek, in de stadsbibliotheek te Mons bewaard, het Exercitium super Pater noster, stammend uit het klooster van Groenendaal, de oudste afbeelding van dit gesticht zou voorkomen, ongeveer zooals het was vóór den brand die het ten jare 1435 in asch legde.

Het belang van dergelijke studies mag niet worden onderschat, omdat ze, in aanmerking genomen de karige gegevens waarop kan worden gebouwd met vastheid en zekerheid, toch een hoeveelheid waardevol materiaal aanbrengen en het uitzicht verruimen. Op de redeneering van Pater Stracke is niets af te dingen; wat het volgen moeilijker maakt is dat hij bij den teekenaar het weergeven, het getrouw weergeven van de reëele voorstellingen, in haar kleine details, vooropgezet.

(1) Cfr. P.A. Lemoisne: *Les xylographes du XIV*e *et du XV*e *siècles.*

(2) Theodor Musper, *Die Haarlemmer Blockbücher und die Costerfrage;* verschenen als nr. 34 der 'Kleinen Drucke der Gutenberg-Gesellschaft,' Mainz, 1939. Zie ook over het dateeren van een blokboek, Louis Lebeer, *Spirituale Pomerium, Etude critique,* Brussel, 1938.

Het gebeurt eveneens dat de watermerken ons iets leeren over oorsprong en dateering van een vroegen druk. De watermerken van de drie bladen wijzen alle drie naar de Nederlanden. Elk van de drie velletjes heeft als watermerk een ondersteboven gekeerd anker met een kruis er bovenop. De drie ankers en kruisen verschillen onderling in afmetingen, en natuurlijk ook eenigszins in vorm. In Briquet's *Dictionnaire des Filigranes* zijn merken van dien aard n^{rs} 365-406 maar geen komt stipt overeen met een van onze drie. Briquet zegt ten andere, p. 38: 'Les variétés des types 365 à 388 sont très abondantes. Outre les 24 reproduites ici, nous en possédons 146 autres qui ont été notées près de 400 fois.' En hij verwijst naar De Stoppelaer, die deze watermerken heeft opgeteekend uit Nederlandsche documenten van 1428-1470; naar Sotheby, die ze kent uit de Nederlanden, bij de jaren 1423, 1432, 1442, 1446; enz.

Bijzonder zeldzaam zal het hooge kruis op het anker van de merken in velletjes I en II zijn: geen enkel is er zoo hoog bij Briquet. In de grootste mate is er overeenkomst van dezes n^{r} 365 met het merk van ons vel III: het anker is er even groot maar iets dikker; beide ankers hebben een kleiner kruis dan die van I en II. Ook Briquet's n^{rs} 379, 399, opgeteekend te Bar-le-Duc, 1449, en in Friesland, 1451, vertoonen sterke overeenkomst met III. Briquet's n^{rs} 418 en 419, op het kruis na zeer gelijk aan ons I, werden opgeteekend te Utrecht, bij het jaar 1445; te Eekloo, 1446; te Namen, 1453: te Nyenrode, 1454-1475. En dat de teekening van een watermerk licht gewijzigd kan worden, zelfs door eenig verstellen van de draden, die het uitmaken in de papierzeef, is toch bekend.

Ook de watermerken alle drie verwijzen dus veeleer naar de eerste helft van de 15de eeuw en de specialisten getuigen dat zulk papier als dat van onze drie velletjes Biblia Pauperum werd gebruikt in de Nederlanden.

Inventarium librorum artium-medicine doctoris magistri Lodovici Johannis de Stronchonio (Perugia 1484).[1]

door Leop. le Clercq

De Inventaris waarvan hier sprake is, schijnt de minuut te zijn van de akte opgesteld bij het afsterven van medicus Lodewijk Joa. de Stronchonio. Het geschrift, immers, bezit noch officieele aanteekening, noch namen van getuigen, noch notarieel signet of zegel. Over den eigenaar der boekerij is ons niets bekend: wij weten alleen dat hij doctor was in de kunsten en in de medische wetenschap. Zijn naam schijnt er op te wijzen, dat hij zou afkomstig geweest zijn uit het stadje Stroncone in de provincie Umbria. Het ambt van medicus zal hij wellicht te Perugia uitgeoefend hebben; hij stierf aldaar in Oogstmaand 1484.

De lijst zijner boekerij omvat 39 boekdeelen, die alle, een exemplaar der *Pandecten* uitgezonderd, van medischen of filosofischen inhoud zijn. De titels ervan zijn op afzonderlijke regels geschreven, zonder volgnummer, en beginnen gewoonlijk met het woord *Liber*, viermaal met het verkleinwoord *Libellus.* Onder die 39 nummers vindt men, indien onze opvatting, die verder wordt uitgelegd, juist is, 22 handschriften, waaronder 10 op perkament

(1) Leuven, Universiteitsbibliotheek, handschrift G 263^4. Papier, 1 blad, 297 × 220 mm.; recto: 29 regels, verso: 20 regels. Humanistisch schrift. Aangekocht bij den boekhandelaar W. Hiersemann te Leipzig, omstreeks 1922, met de boekerij van Dr G. Klein uit München. Deze had het in Florencië gevonden, bij een zekeren Segli Azzi, in Mei 1910 en betaalde er 40 lires voor. Het handschrift werd na Mei 1940 teruggevonden.
Het ms. is het eerste blad van een algemeen inventaris der roerende goederen van den medicus (zie het incipit, blz. 179). Het bevat de lijst der boeken die op zijn kamer bestonden; te oordeelen uit den inhoud der verzameling waren al de wetenschappelijke werken daar vereenigd als in een boekerij. Elders konden nog boeken liggen tot eigen gebruik van den aflijvige, b.v. van godsdienstigen inhoud.

(1-4, 7, 11, 12, 16, 18, 19) en 14 op papier (5, 6, 8-10, 13-15, 17, 20, 21, (22, 23?], 24). Daarbij zouden dan 15 incunabelen te voegen zijn.

Bij een blik op de volgorde van de titels in dezen inventaris, valt al dadelijk het gebrek aan rangschikking op[2]. Zeer waarschijnlijk werden de boeken opgeschreven in de toevallige volgorde die ze op de schabben innamen. Vooraan stonden daar, wellicht, de handschriften, en daarnaast de incunabelen. Het is volgens diezelfde orde, dat wij ze terugvinden in den inventaris.

De eerste 21 nummers alsook nr. 24 worden inderdaad vermeld hetzij *in membranis,* hetzij *in bombacinis*[3]. Daarop volgen twee werken met de melding *in forma* en de verdere nummers zonder aanteekening, misschien omdat ze ook *in forma* waren. (27-37). Daar nergens de materieele aard der boeken duidelijk gespecificeerd wordt, bij voorbeeld door de gewone bepalingen *scriptus* of *impressus,* is het noodig die in de gebruikte termen op te zoeken. De eerste uitdrukking ‘in membranis’ is klaar genoeg; ze wordt hedendaags nog gebruikt om de handschriften op perkament aan te duiden[4]. *In bombicinis* [bombycinis], een tegenstelling met de voorgaande uitdrukking, kan niets anders beteekenen dan ‘op papier’[5]. Verder blijft er nog de vermelding *in forma,* met weglating der twee vorige uitdrukkingen. Wederom een tegenstelling met de voorgaande nummers. Die term zou dan zooveel beteekenen als *in pressura*[6] en gebruikt

(2) Op de onnauwkeurigheden bij het opstellen van het geschrift, bijvoorbeeld bij de titels, den aard der boekwerken, de banden, gaan wij niet in, daar zulks de gewoonte was te dien tijde.

(3) Van de nummers 22 en 23 weten we niets. Waarschijnlijk zijn het handschriften daar de incunabelen slechts met nr. 24 aanvangen.

(4) Alleen zou men kunnen twijfelen aan de uitdrukking gebruikt bij het eerste werk: *in carta membrana ligatus.* Dat men daar moet lezen: in carta membrana / ligatus = in perkament / gebonden - blijkt klaar uit nr. 4, waar de band aangegeven wordt na de woorden ‘in membranis’.

(5) Bij Ducange: Bombar, bombix, bambax en afgeleide woorden met de beteekenis van katoen. Volgens E. Reusens, *Eléments de Paléographie,* blz. 408 sq., zou men moeten schrijven Bambycina (en daaronder charta verstaan), welk woord zou voortkomen uit Bambyce, Syrische stad, aan de heerbaan van Antiochië naar het Tweestroomenland gelegen. Zooals men zegt *charta Damascina* om het papier te Damascus, ook in Syrië vervaardigd, te beteekenen, zoo bestond er waarschijnlijk te Bambyce een papierfabriek die de *charta bambycina* voortbracht.

(6) In dien zin wordt het woord *forma* nergens geciteerd; het is echter klassiek, in de beteekenis van letter, teekening of muntstempel.

zijn om incunabelen aan te duiden.

Over de boekbanden vernemen wij weinig. Het eerste werk, zooals hiervóór gezegd, is ingebonden, *ligatus*; het vierde is *sub coperta pecudina*, onder beestenvelband; en drie nummers (21, 23, 24) zijn ongebonden, *solutus*. Van de meeste boeken weten wij niets. Waarschijnlijk waren ze ingebonden, volgens de gewoonte van den tijd.

Omtrent den inhoud der boeken zijn we, over het algemeen, beter ingelicht. Bijna al de werken zijn van de hand van zeven schrijvers en werden door negen commentatoren uitgelegd.

Hier volgen de namen der schrijvers, alphabetisch gerangschikt, met de nummers van hun werken in den inventaris en enkele biographische toelichtingen.

ARISTOTELES (Stagira 384 - Chalcis op Euboea 322 v. Chr.), een der grootste en invloedrijkste wijsgeeren der Oudheid: nrs. 3, 4, 6, 8, 10, 13, 15, 19, 22, 24, 25.

AVICENNA (Arabisch: Ibn Sina; 980-1037). Arabisch filosoof, bijzonder gekend om een kanon der medische wetenschap dat in Europa, tot in de XVIIe eeuw, groot gezag had: nrs. 1, 5, 12, 26, 27, 31.

DIOSCORIDES (Pedanius of Pedacius). Grieksch geneesheer, leefde in den tijd van Nero en is de grootste botanicus en pharmacoloog der Oudheid. In zijn werk *De materia medica* behandelt hij alle toenmaals bekende geneesmiddelen: nr. 9.

GALENUS (Claudius), (Pergamum, 129 - ca 210). Na Hippokrates de meest beroemde geneesheer der Oudheid: nrs. 2, 7, 11, 17, 18, 23, 33, 34.

GUILELMUS HENTISBERUS (= van Heytesbury). Engelsch filosoof van het einde der XIVe eeuw: nrs. 37, 38.

HIPPOKRATES (Eiland Kos 460 - Larissa 370 of 377 v. Chr.). Bekend als de meest beroemde medicus der Oudheid: nrs. 29, 30, 32.

PETRUS DE ABANO (Abano bij Padua 1246 - ca 1320). Italiaansch medicus en alchimist: nr. 28; komt in nr. 9 ook als commentator voor.

De Commentatoren zijn:

AVERROES (Cordoba 1126 - Marokko 1198). Inzonderheid bekend voor zijn commentaren op de werken van Aristoteles: nr. 24?
BURLEY (Gualterus de), ord. S. Francise. (1275 - ca 1337). Engelsch filosoof; leerling van Duns Scotus; doceerde te Oxford en was een tegenstander der Nominalisten: nrs. 6, 14.
GAETANUS (ofwel Cajetanus) DE TIENIS († 1462). Eerst medicus, filosoof, dan canonicus. Averroïst, bekend om zijn commentaren op Aristoteles: nrs. 8, 13, 25, 37.
JACOBUS DE FORLIVIO (Jacopo della Torre genoemd), (Forli XIVe eeuw - Padua 1414). Medicus, meester van den bekenden geneeskundige Michele Savonarola: nrs. 5, 17, 29, 30, 32-34.
JACOBUS DE PARTIBUS (= Jacques Desparts, Doornik ca 1380-1457 of 1465). Medicus, commentator op Avicenna[7]: nr. 5?
NICOLLETTI (Paulus), ord. S. August. De Prins der godgeleerden genoemd; was ook filosoof; stierf in 1429. Nrs. 10, 15, 38.
PETRUS DE ALVERNIA, ord. S. Domin., XIIIe eeuw. In 1275 Rector der Universiteit te Parijs. Gaf een *Supplementum* op de commentaren van S. Thomas de Aquino uit: nr. 24?
THOMAS DE AQUINO (S.), ord. S. Dominic. (Aquino bij Napels 1226 - Fossa-Nuova 1274), de Engelachtige Leeraar genoemd: nr. 24?

(7) Zie *Biographie Nationale* V, 774-78, art. van Aug. Vander Meersch.

Aan den inventaris voegen wij, zoover dit mogelijk is, den volledigen titel van het werk en de eerste bekende uitgave van de XVe eeuw toe.

[Inventarium][8]

J N nomine dominj amen. Hoe est inuentarium rerum mobilium repertarum in hereditate eximij artium-medicine doctoris Magistrj Lodouicj Johannis de Stronchonio Ciuis perusini nunc de funtj[9] facti sub presente Millesimo iiijlxxxiiij^{o} Jnditione. ij. tempore dominj nostrj Sexti diuina prouidentia. pape. iiij^{ti}. et die iiij. Augustj. Presentibus[10]

Jmprimis libri existentes in eius Camera sunt inscripti videlicet [:]

[1] Liber trertius (sic) auicenne. in carta[11] membrana[12] ligatus et cum tabulis. Handschrift. Uitgave: Avicenna. Canon. Lib. 3 (lat. van Gerardus Cremonensis). [Italië, drukker van Avicenna, Canon (*Hain* 2213)] 23 Dec. 1472. - *Gesamtk.* 3125.

[2] Liber amphorismorum siue articella cum com[m]ento galienj in menbranis. Handschrift. Uitgave: Articella seu Thesaurus operum medicorum antiquorum, edita a Gregorio a Vulpe. Venetië, Phil. Pinzi, 26 Sept. 1491. - Fol. 2-4 v°: Isagoge Ioannitii ad tegni Galleni. - *Gesamtkat.* 2681; *Polain* 326.

[3] Liber tractatus methafisice qui dicitur animorum cum libro de causis in menbranis.
Handschrift bevattende de werken van Aristoteles, *De anima,* libri III en *De Causis.* Uitgaven: De anima [Leipzig, Mart. Landsberg, ca 1492]. In-fol. - *Gesamtkat.* 2343. - De Causis, verscheen in: Parva naturalia, Padua, Hier, de Durantibus, 24 Mei 1493. In-4°. - *Gesamtkat.* 2430, en in: Opera. Venetië Philippus Petri, [4 April], 1482, - *Gesamtkat.* 2336 (en 2341).

(8) In diplomatisch afschrift. - Bovenaan links: Magistrj Lodouicj de Stronconio. Daaronder, van een tweede hand: 1484, 4 Agosto.
(9) de funtj = defuncti.
(10) De namen der getuigen ontbreken; daartoe werden vijf regels open gelaten.
(11) = charta.
(12) membranus wordt membranus en meest me*n*branus gespeld.

[4] Liber videlicet testus Loice[13] in menbranis sub coperta pecudina[14].
Ofschoon hier geen naam voorkomt, is het zeker dat het handschrift den tekst van Aristoteles' Logica bevatte. Deze behelst de Logica vetus, Logica nova, Praedicamenta, De Interpretatione, Analytica priora, Analytica posteriora. Die werken verschenen in de 'Opera' of afzonderlijk in vele uitgaven. - *Gesamtk.* 2390 sqq.

[5] Liber Jacobj super testus[15] auicenne in bombicinis.
Handschrift. Waarschijnlijk een commentaar van Jacobus de Forlivio op Avicenna, waarvan verder nog spraak is (nrs. 17, 33, 34). - Minder waarschijnlijk een commentaar van Jacobus de Partibus, wiens uitgave verscheen te Lyon, 1498. In-fol. - *Gesamtk.* 3127.

[6] Liber Burley super libro phisicorum in bombicinis.
Handschrift. Uitgave: Expositio in Aristotelis Physica [emendata per doctorem d. magistrum Hieronymum Veronensem]. Padua, Bonus Gallus et Thomas de Asula, 18 Julii. 1476. In-fol. - *Gesamtk.* 5774.

[7] Liber Rescriptj galienj de mala conplexione in menbranis. Handschrift. Of het werk gedrukt werd in de Opera latina Galeni, studio Dion. Bonardi, Venetië, Phil. Pinzi, 27 Aug. 1490 (Hain *7427), kunnen wij niet bevestigen. Wij vonden het ook niet onder dien titel in uitgaven van Basel, 1536, 1 deel in-fol. en 1538, 5 deelen in-fol.

[8] Liber recollectarum super octo libros fisicorum aristotilis qui uocatur gaetano in bombicinis.
Handschrift. Uitgave: Caietanus de Tienis. Recollectae super VIII libros Physicorum Aristotelis cum annotationibus textuum. S. i.t. (ca 1480). In-fol. - *Hain* 15496. - Idem, Vicentia, 23 Apr., 1487, - *Hain* 15497; *Polain* 1526.

[9] Liber diascoridis (sic) in bombicinis.
Handschrift. Uitgave: Dioscorides. De materia medica. Met glossen van Petrus de Abano. Colle, Johannes van Medemblick, Juli 1478. In-fol. - *Gesamtk.* 8436. Tekst alleen, Venetië, Aldus Manutius, Jul. 1499. In-fol. - *Ibid.* 8435.

[10] Liber magistrj paulj super librum posteriorum in bombicinis. Handschrift. Uitgave: Paulus Nicoletti, ord. S. August. Expositio in libros Posteriorum Aristotelis. Venetië, Joh. Herbort, 1481. In-fol. - *Hain* *12510.

[11] Liber galienj de ingenio sanitatis in menbranis.
Handschrift. Galienus (Claudius). De ingenio sanitatis. Uitgave in: Opera latina, studio Dion. Bonardi, Venetië, Phil. Pinzi, 1490. In-fol. Vol. II, fol. 174. - *Hain* *7427.

(13) = textus Logice.
(14) = pecudinea.
(15) = textus.

[12] Liber primus auicenne in membranis.
Handschrift. Uitgave: Avicenna. Canon. Lib. 1-5, lat. van Gerardus Cremonensis [Straatsburg, Adolf Rusch, vóór 1473]. In-fol. - *Gesamtk.* 3114. Ook nog, ibid. 3115-3123. Tekstuitgave van het eerste deel alleen is niet bekend.

[13] Liber de intensione et remissione formarum in bombicinis. Handschrift. Uitgave: Aristoteles. Meteorologica. Lib. 1-4, cum Commentariis Gaietani de Thienis, De reactione et De intensione et remissione formarum. Venetië, Joh. en Greg. De Gregoriis, 22 Oct. 1491. In-fol. - *Gesamtk.* 2421. *Polain* 295.

[14] Liber burley super artem ueterem in bombicinis.
Handschrift. Uitgave: Burley (Gualtherus de). Expositio in artem veterem Porphyrii et Aristotelis. Uitgegeven door Simon Alexandrinus. Venetië, Aristoph Arnold (ca 1476/78), In-fol. - *Gesamtk.* 5768 sq.

[15] Libellus de sofismaticis in bombicinis.
Handschrift. Uitgave: Paulus Nicoletti. Sophismata, correcta a Manfredo de Medicis. Pavia, Nicol. Girardengo, 1483, 4 Maart. In-fol. - *Polain* 3018.

[16] Libellus tractatorum de urinis in membranis.
Handschrift. Een verzameling van werken 'De Urinis', waarvan de bijzonderste in de XVe eeuw waren: 1° Aegidius Corboliensis. Carmen de Urinarum judiciis. - *Polain* 31. 2° Bernardus de Gordonio. Tractatus Urinarum et de cautellis Urinarum. - *Polain* 1667. 3° Bartholomaeus of Petrus Montagnana. Tractatus de Urinarum judiciis. - *Polain* 2783. 4° Theophilus. Liber Urinarum. - *Polain* 326.

[17] Liber Jacobj super libro tegnj Galienj in bombicinis.
Handschrift. Uitgave: Jacobus de Forlivio. Super I, II et III. Tegni Galeni. [Padua of Venetië], Johan. Herbort, s.a. - *Hain* *7236sqq. Dit boek Tegni wordt ook Ars Parva genoemd.

[18] Libellus de creticis galienj in menbranis.
Handschrift. De Creticis (= criticis) [diebus], (Ducange en *Thesaurus linguae latinae,* Leipzig, IV, 1906-09, col. 1211). Waarschijnlijk werkje van Galenus: *περ□ □ρ□σεως βιβλ□α γ□*; in het latijn:
de iudiciis, uitgegeven te Basel, 1538, deel III, 389-423.

[19] Libellus jtopicorum in menbranis.
Handschrift. Dit zijn de Aristotelis Topica, te zamen gedrukt met het Organon, Venetië, Philippus Petri, 25 Oct. 1481. - *Gesamtk.* 2405. Men vindt ze ook nog in: Aristotelis Opera en in Aristotelis Logica nova der XVe eeuwsche uitgaven.

[20] Liber consilium Montignj[16] in bombicinis.

(16) Deze naam werd verbeterd in Montigani.

Handschrift. Montagnana (Bartholomaeus). Consilia medica. S. i.t. [Padua, Lorenzo Canozio, vóór 1477]. In-fol. - *Polain* 2781 sq.

[21] Liber pandectarum solutarum in bombicinis.
Handschriften. Het boek der Pandecten ongebonden. Men leze den tekst als volgt: Liber Pandectarum, solutus. - Over dit werk en de uitgaven ervan, zie AM. DERMUL: *De oude inventarissen der Antwerpsche Stadsbibliotheek* in *De Gulden Passer,* XVIII, 1940, blz. 75 en 79.

[22] Liber Aristotelis de Celo et mundo.
Waarschijnlijk een handschrift. De eerste bekende uitgave is: Libri quatuor Arestotelis philozophorum omnium principis atque monarche de Celo et Mundo intitulati tractantes generaliter de toto universo. [Leipzig. Martin Landsberg, ca 1492]. In-fol. - *Gesamtk. 2354.* [Incipit]: De natura scientia fere plurima esse videtur circa corpora et magnitudines.

[23] Liber solutus quj incipit Jnquit galienus intendo in creando caput.
Waarschijnlijk een handschrift. Eerste uitgave: Avicenna. Canon. Lib. 3, transl. a Gerardo Cremonensi [Straatsburg, Adolph Rusch, vóór 1473]. Liber canonis tercius de egritudinibus particularibus que sunt in membris hominis a capite vsque ad pedes manifestis & occultis continens xxij. fen. que conplectuntur Iiiij. tractatus... Tabula... Dictio prima de vniversis egritudinibus capitis tercij libri canonis in medicina. Capitulum de utilitate capitis et partibus ipsius. Inquit galienus. Jntendo in creando caput non est cerebrum... *Gesamtk.* 3114, Lib. 3.

[24] Liber commentj super librum de celo et mundo solutus in bombicinis.
Handschrift. Commentaar ofwel van S. Thomas de Aquino op de boekdeelen I-II en het begin van bkd. III, vermeerderd voor bkd. III-IV door Petrus de Alvernia. Uitgave: Door Hermannus de Virsen, Venetië bij Bonetus Locatellus voor Octavianus Scotus, 18 Oogst 1495. In-fol. - *Gesamtk.* 2355. Ofwel commentaar van Averroës, Padua, Laurentius Canozius voor Johannes Philippus Aurelianus et fratres [5 Maart] 1473. In-fol. - *Gesamtk.* 2357.

[25] Liber expositionis gaetanj super iiij^{or}. libros metaurorum in fo[r]ma non completus.
Incunabel, vóór Oogst 1484. Was hier onvolledig. Eerste bekende uitgave: Gaetanus de Tienis. Super quatuor libros Methaurorum Aristotelis, gedrukt met de Meteorologica, Venetië, 1491. In-fol. - *Gesamtk.* 2421. Zie hiervóór, nr. 13.

[26] Liber Gentilis de fulgineis super tertia fen tertij canonis auicenne in forma.
Incunabel. Eerste bekende uitgave: Avicenna. Canon Lib. 1-5, lat. van Gerardus Cremonensis, commentaar van Gentilis de Fulgineo. Uitgeg. door Antonius Gratarolus. Venetië, Baptista de Tortis 1490-1495. In-fol. - *Gesamtk.* 3124.

[27] Liber declarationum siue explanationum super tertium canonis Auicenne.
Waarschijnlijk incunabel. Commentaar van het vorige werk.

[28] Liber Conciliatorum.
Waarschijnlijk incunabel. Uitgave: Petrus de Abano. Conciliator differentiarum philosophorum et precipue medicorum cum tractatu de venenis, omnia a Francisco Argilagnes de Valencia edita. Venetië, Joannes Herbort, 1483 [5 Febr.] In-fol. - *Polain* 3072.

[29] Liber Jacobi forliu[i]ensis super amphorismos (sic) ipocretis.
Waarschijnlijk incunabel. Uitgaven: Jacobus de Forlivio. Expositio in aphorismos Hippocratis. S. l.a. et t. In-fol. - *Hain* 7246. Daarop volgen bij *Hain* (*7247 en 7248), uitgaven van 1473 en 1477, zonder naam.

[30] Liber alter dictj Jacobi super eadem re.
Waarschijnlijk incunabel en een der vorige drie uitgaven.

[31] Liber expositionis Gentilis in primam fen 4^{rti}. canonis.
Waarschijnlijk incunabel. Een stuk van de latere uitgave hiervóór vermeld onder nr. 26.

[32] Liber alter scilicet dictj Jacobj super eadem re videlicet aphorismorum.
Waarschijnlijk incunabel. Hetzelfde werk als de vorige nummers 29, 30.

[33] Liber Jacobi forliuiensis super primum tegnj galienj.
Waarschijnlijk incunabel. Het eerste deel van het hiervóór aangeteekend werk onder nr. 17. Zulk een afzonderlijke druk wordt nergens vermeld.

[34] Liber Jacobi forliuiensis super primum tegnj galienj.
Hetzelfde werk als nr. 33.

[35] Liber Nicholaj florentinj de dispositionibus membrorum naturalium qui incipit gratia saluatoris nostrj.
Waarschijnlijk incunabel. Uitgave: Nicolaus Falcutius, medicus Florentinus. Sermones medicinales VII. Venetië, Bernardino Stagnino, 1490-1491. In-fol., in VII deelen. Deel IV, fol 2, col. 1 [Incipit]: [E]Xpeditus a sermone 3° gratia saluatoris nostri 4m aggredior... - *Polain* 1464.

[36] Liber secundj sermonis nicholj.
Hetzelfde werk. Deel II. *Ibidem.*

[37] Liber gaetanj super emptisbaro (sic).
Waarschijnlijk incunabel. Uitgave: Guilelmus Hentisberus. De sensu composito et diviso, Regulae, Sophismata et Probationes necnon alia opuscula, omnia a Joh. Maria Mapello emendata. Venetië, Bonetus Locatellus voor Oct. Scotus, 27 Mei 1494. Fol. 2-7: Tractatus Guilelmi Hentisberi de sensu composito et diviso. - Regulae eiusdem cum sophismatibus. - Fol. 7, col. 2-36 v°: Declaratio Gaetani supra eadem. - *Polain* 1804.

[38] Liber emptisberj (sic) de sensu composito et diuiso cum logicha magistrj paulj.

Waarschijnlijk incunabel. Uitgaven: 1° Zie hiervóór nr. 37. 2° Paulus Nicolletti. Logica. S. l.a. et typ. [Venetiis, Philippus de Petro]. In-4°. - *Hain* *12497 sqq.

[39] Liber pratice porta tecum.
Waarschijnlijk incunabel. Een medische practica genoemd *Porta tecum* of zooals wij heden zeggen een dokters Vade-mecum. Een uitgave ervan konden wij niet ontdekken.

Een refrein van Lucas d'Heere door Dr. Gilb. Degroote.

F. Snellaert citeert in den bundel: *Lucas d'Heere, Documents Biographiques* volgend gedicht van Lucas d'Heere: *Refereyn gepresenteert aen syn excellentie t' syne vertrecke wt Gent, den 15 ianuarii 1578.*

Och hoe bitter ende swaer ist voor de maeght van Gent
Te sien haer lief wech gaen, wie sij is toe-gesworen
met een oprecht ghemoet, ja diese oock recht bekent
voor haer gheluck en vreucht: soo datse, gy zynde absent
als een duyfken treurt d'welck t'gaeyken heeft verloren
maer nu het wesen moet, prince seer hooch geboren
dat ghy om meerder noot, moet gaen voor eenen tijt
den goeden godt wil u, zijn instrument vercoren
soo wel behoeden voorts als ghij ons noodich syt
en beleeden u doen, tot ghemeyne profijt
godt laet u in voor-spoet, gheluck-salich beclijven
orlof princelyck vorst, daer wy eeuwich by blyven.

2.

Orlof groot instrument, daer doer God wonder werckt
als door Moïses, dauidt, en ander diergelycke
waer door men syn goetheyt ons-waert claerlyck merckt
ons cause wert gheeert, end t'gheloove ghesterckt
oorlof princelyck vorst in ghenaden zeer rycke
orlof peys-maker goet, vader der republijcke
die alle goet voorstaet: meest alle herten oock heeft
oorlof oprechten oock, den recht en autentijcke
die de landen weerom haer oude vryheit geeft
oorlof recht magestraet, tot elcken seer beleeft
wien de vyanden zelfs dere ende lof toe-schrijven,
oorlof princelyck vorst daer wij eeuwich by blyven

3.

Oorlof die ons te recht, ende wt liefde bemint
die met wysheyt regeert, end allendingh versint
die d'onnoosel bevrijdt, oock altijt wilt bewaren
die Sion voorstaet met alle Godts dienaren
als een recht voester-heer van godes Kercke in de noot
die ghy nu hebt verlost van d'ellendich beswaren
oorlof leven der goede, en aller quaden doot
der weduen soeten troost, den weese hulper groot
Adieu den rom en prys van mannen ende vrouwen
oorlof princelyck voerst daer wy eeuwich by blyven.
als een vader het kint tot het gemeyn welvaren
die met goetheyt en deucht alle quaet onderwint.

4.

Oorlof princelycke prince overal hoogh gepresen
eenvoudich ende oprecht, verre van het bedroch
die u selven niet en soeckt, maer veel eer te genesen
die wonden van het lant, ia al moest het oock wesen
ten coste van u lijf, goeden end'haven noch
die oock als Constantijn in all uwen wech toch
Christum voor ooghen hebt, en soeckt hem te behagen
die u verwinningh geeft, door zijn genade doch
en sal gelyck het stof u vyanden veriaghen
met alle het groot mis-bruyck oorsaken vande plaghen
de Spaensche tirannije wt den lande verdryven
Oorlof princelyck vorst, daer wy eeuwich by blyven
Schade leer u.

Dit vrij krachtig refrein gewijd aan het vertrek van den Prins van Oranje uit Gent, met de kenspreuk van den dichter-schilder Lucas d'Heere, is volgens Snellaert ‘in handschrift te vinden, en zeker nooit gedrukt achter de *Beschryvinghe van het ghene vertoocht wierdt ter incomste van d'Excellentie des Princen va Orangien binnen der Stede van Ghendt (den XXIX Decembris 1577)* [*door Lucas d'Heere*]. Te Ghendt / by de Weduwe van Pieter de Clerck / wonende te Putte in de Witte Duyve Anno MDLXXVIIJ.’ En Snellaert verklaart daarbij ook: ‘misschien van hem (nl. Lucas d'Heere) eigenhandig geschreven.’

Het is verkeerd van Snellaert te schrijven dat dit refrein nooit gedrukt werd. Het komt wel stellig voor achteraan in de *Beschry-*

uinghe van het ghene dat vertoocht wierdt ter incomste van d'Excellentie des Princen van Orangien binnen der Stede van Ghendt / den XXIX Decembris 1577.(1)

Doch de verschillende exemplaren van dit werkje, in bezit der Universiteitsbibliotheek te Gent, dragen als bijzonderheid: 'vermeerdert end verbetert.' Dus is het niet uitgesloten dat Snellaert een vroegere versie van dit stukje in handen gehad heeft, waarin dan inderdaad in handschrift wellicht, het bewuste refrein kon te vinden te zijn, maar eigenaardig zou dan in dit verband voorkomen, dat het door Snellaert bedoelde exemplaar ook als jaartal 1578 draagt. Maar het blijft steeds onjuist wat hij schreef 'en zeker nooit gedrukt.' Bij welken tekst hij het 'in handschrift' gevonden heeft, is nog de vraag.

* * *

Er valt op te merken dat in str. 3 een paar fouten voorkomen die als volgt kunnen goedgemaakt worden. Het rijmschema van het refrein is: ab / aa / bb / cb / cc / dd..

Daaruit blijkt reeds dat de versregels die beginnen met de woorden: 'als een vader'; 'die met goetheyt...'; dienen ingeschoven te worden tusschen de regels: 'Oorlof die ons te recht...' en 'die met wysheyt regeert...'

Men kan ook emendeeren: wijuen, i.p.v. vrouwen, in den regel: 'Adieu den rom... mannen ende vrouwen.' Zoo is het rijmschema eensluidend met dat der andere Strophen.(2)

Deze kleine tekstkritiek wordt trouwens volkomen bevestigd door het gedrukte refrein, dat dezelfde strophische indeeling bevat: 4 Strophen die elk 12 versregels tellen. Bij het collationneeren der beide gedichten blijken hoofdzakelijk vrij talrijke spellingsverschillen voor te komen.

* * *

(1) Te Ghendt / Bij de Weduwe van Pieter de Clerck / wonende te Putte in de Witte Duyue. Anno M.D.LXXVIIJ.

(2) Het is jammer dat we Snellaert's afschrift - dat wel niet diplomatisch zal zijn - niet konden vergelijken met het oorspronkelijk, zoogezegd handschrift van L. d'H., vooral wanneer we bedenken dat Snellaert hoorde tot een philologische richting die, vaak stilzwijgend, tekstveranderingen aanbracht. Zoo kan hij b.v. ook de 16e-eeuwsche interpunctie vervangen hebben door de zijne.

Den tekst van dit in zijn soort interessant gedicht laten wij hier volgen, zooals het gedrukt staat achteraan de vernielde *Beschryuinghe:*

Refereyn ghepresenteert an zijnder Excellentie tsynen vertrecke / den XV. Januarij M.D.LXXIIJ
By L.D.

Och hoe bitter ende swaer ist voor de Maeght van Ghendt
Te zien baer Lief wech gaen / Wien zij toe ghezworen
Met een oprecht ghemoet / ja diese oock recht bekendt
Voor haer gheluck en vreucht: zoo datse (hy zijnd' absent)
als een Duyuekin treurt twelck tgaykin heeft verloren:
maer nu het wesen moet / Prince seer hoogh gheboren
dat ghy om meerder noodt moett gaen voor eenen tijdt
den goeden God wil v / zijn Instrument vercoren
zoo wel behoeden voorts als ghy ons noodich zijt
en beleeden v doen / tot ghemeyne profijt:
God laete v in voorspoedt / gheluck-salich beclijuen:
Oorlof Princelick Vorst / daer wy eeuwich by blijuen.

(2)

Oorlof groot Instrument daer door God wonder werct
als door Moysen / Dauid / en ander dierghelycke:
waer door men zijn goetheyt t'ons waert claerlick merct;
Ons cause werdt gheeert, end t'ghelooue ghesterct.
oorlof Princelick Vorst in ghenadcn seer rijcke
Oorlof Pays maker goet / Vader der republijcke:
die alle goet voorstaet: meest alle herten oock heeft.
oorlof oprechten oock, den recht en autentijke /
die de landen weerom haer oude vrijheyt gheeft:
oorlof recht Majestraet / tot elcken seer beleeft:
wien de vyanden selfs eere ende lof toeschryven:
oorlof Princelick Vorst daer wy eeuwich by blyuen.

(3)

Oorlof die ons te recht, end'uut liefden bemindt
als een Vader het kindt / tot het ghemeen weluaren
die met goetheyt en deucht alle quaet onderwindt
die met wysheyt regiert / end'allendingh versint
die d'onnoosel bevrijdt, oock altljt wilt bewaren
die Syoen voren staet / met alle Gods dienaren
als een recht voester-heer van Godts Kercke in de noot
die ghy nu hebt verlost van t'ellendich bezwaren:
oorlof leuen der goede, en aller quaden dood:

der wewen soeten troost, den weese hulper groot
Adieu den rom en prys van mannen ende wijuen /
oorlof Princelick Vorst / daer wy eewich by blyuen.

(4)

Oorlof Princelick Prince ouer al hoogh gepresen
Euenenvoudich ende oprecht: verre van het bedroch
die u selven niet en soect: maer veel eer te genesen
die wonden van het Landt / ia al moest het oock wesen
ten coste van u lijf, goeden end'hauen noch
die oock als Constantijn in all uwen crygh toch
Christum voor ooghen hebt, en soeckt hem te behagen
die v verwinnyngh gheeft / door zijn ghenade doch:
en sal ghelijck het stof v vyanden veriaghen
met alle het groot misbruyck oorsaken vande plaghen:
de Spaensche tyrannie /wt den Lande verdrijuen
Oorlof Princelicke Vorst daer wy eeuwich blijuen.

Schade Leer V.

Van een vroom boekje op magistraatsbevel verminkt. Een historico - bibliographische schets door Dr. Jan-Fr. Gessler, Professor aan de Universiteit te Leuven.

Hieronder worden in het kort de lotgevallen verhaald van een vroom boekje, te Antwerpen gedrukt, onschuldig slachtoffer van 'n eeuwenoude veete tusschen twee Loonsche gemeenten, en op hooger bevel vervolgd en verminkt. Op oorspronkelijkheid mag dit opstel niet bogen: een Hasseltsch oudheidkundige heeft, jaren geleden, dit onderwerp tot tweemaal toe behandeld(1); het gebeurde schijnt echter belangrijk en zonderling genoeg, om in breeder kring bekend en voor de boekenminnende lezers van den *Gulden Passer* naverteld te worden, des te meer wijl het uitgebreid relaas van onzen voorganger, in een locaal jaarboek en in schaarsche, nu onvindbare overdrukken verscholen, met zijn romantischen tint, niet overal van nuchtere zakelijkheid getuigt en de noodige bewijsstukken er onjuist en onvolledig

(1) Cf. C. BAMPS, *Mise à l'index par le magistrat de Hasselt d'un ouvrage intitulé Marianum Hasletum, imprimé à Anvers en 1660, avec notes bibliographiques et pièces justificatives,* in het *Bulletin des Mélophiles de Hasselt,* XXII (1885), bl. 23-52. Ongewijzigde overdrukjes: Hasselt, 1886. - Bijgevoegd, eenigszins veranderd en ingekort, aan zijne *Recherches bibliographiques concernant l'ancien pays de Liège,* bl. 24-52, Hasselt, 1891: vermeerderde overdruk uit voormeld *Bulletin,* XXVII (1891), bl. 117-138. Breedvoerige recensie van E. P(olain) in 't *Bull. de la Société Liégeoise de bibliographie,* I (1892), bl. 52 en in 't *Bull. bibliographique de l'Office de Publicité,* XII (1891), bl. 233. Als ‘feuilleton’ overgenomen in t Limburgsch weekblad *La Campine,* 27 Januari 1892.

werden afgedrukt. Daarom werd dan ook, in n Limburgsch tijdschrift, naar dat relaas verwezen met 't vermanend voorbehoud het te lezen ‘zonder nogtans sommige kleine bijzonderheden aan te nemen die de schrijver bij zijn verhaal gedaan heeft’[1].

In 1660 verscheen er te Antwerpen, bij Petrus Bellerus, eigenlijk Peter III van dit drukkersgeslacht[2], een Latijnsch boekje, door den Pater Minderbroeder Hendrik JONGEN, van 't klooster Lichtenberg bij Maastricht, ter eere van O.L. Vrouw *Virga Jesse* van Hasselt opgesteld, onder volgenden titel:

> *MARIANUM / HASLETUM / sive historia / per-antiquae miraculosae / imaginis, et capellae, / nec non Fraternitatis insignis B. / MARIAE, apud Haseletenses.*
> *COLLECTORE / F. HENRICO IONGHEN Ordinis FF. / Minorum Provinciae Germaniae Inferiotis / S. Theol. Lectore Jubilato, nunc in Con- / venta Montis - Lucis Diocesis Leo- / diensis.*
> *ANTVERPIAE, / Apud Petrum Bellerum. 1660.*
> Superiorum Permissu[3].

Onder den titel staat het mooie merk van den drukker met de leuze: *Concordiae fructus*[4].

De indeeling van 't Latijnsch boekje, dat ons minder aanbelangt dan de vertaling, werd door Bamps omstandig beschreven[5].

De uitgave van het Marianum Hasletum werd door de aloude broederschap van O.L. Vrouw[6] bekostigd, zooals blijkt

(1) *'t Daghet in den Oosten,* II (1887), bl. 111.
(2) Cf. FR. OLTHOFF, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen,* bl. 7. Antwerpen, 1891. - AM. DERMUL en H.F. BOUCHERY, *Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers,* bl. 56. Antwerpen, 1938.
(3) Voor 't eerst vermeld in DE THEUX DE MONTJARDIN, *Bibliographie liégeoise,* kol. 1359. Brugge, 1885 (2e uitg.).
(4) Cf. G. VAN HAVRE, *Marques typographiques des imprimeurs et libraires anversois,* bl. 51. Antwerpen, 1883.
(5) C. BAMPS, *Mise à l'index...,* bl. 19-20 van den overdruk.
(6) Over deze broederschap ‘six fois séculaire’ en haar miraculeus beeld, zie de bijdrage van E.H. Pol. DANIELS, *Quelques notes sur la Virga Jesse de Hasselt,* in de *Mélanges C. de Borman,* bl. 177. Luik, 1919. - Em. H. VAN HEURCK, *Les Drapelets de pèlerinage...,* bl. 186 (met bibliographie). Antwerpen, 1922.

uit 't volgend ‘reces’, hier voor het eerst afgedrukt.

> Op den 4 Mey des jaers 1660, die broederscap specialyck op den ede vergadert synde, is eendrachtelyck verdraegen dat die revenuen van der fraterniteyt voer dat loepende jaer sullen geappliceert worden tot den druck van het Lattijns boexken gemaeckt deur die eerwerdighe Paters Minnebroeders ende dat hetgene voorders te denselven druck sal van noedich wesen, wordt bevoelen aen den Capelmeester hetselven te suppleren mit die capitael penningen diewelcke hij onder handen is hebbende van affgequeten renthen ende obligatien, ende dat uut het eersten ende gereetsten gelt dwelck sal voortkomen uut den vercoep der exemplairen van het voors. boexken sal geappliceert tot de voors. affgelegde renten.
> Actum als boven in die kamer van die broederscap voors.
> A. van Elsrack, als deken.
> J. Sigers
> Raymundus Guffin
> C. Houben.
> H. Vanderstraten[1].

Hetzelfde jaar nog verscheen bij denzelfden drukker, op aanvraag van de leden der Hasseltsche broederschap, een vertaling, door een anderen Minderbroeder bezorgd, onder volgenden titel:

> *Onse L. Vrouwe / van / HASSELT / ofte corte historie / van haer h. beeldt / ende broederschap: / in 't Latijn beschreven door den / eerw. pater / HENRICUS IONGHEN / Minderbroeder, ghejubileerden Lees- / meester der H. Godtheydt: in 't Ne- / derduyts Vertaelt door / F. PETRUS VAELE Religieus der / selve Orden, met een bijvoeghsel van devotie.*
> *Wij hebben haer gevonden inde velden vanden Bosch.*
> Psalmo 131. Vers. 6.
> *T'ANTWERPEN, / Bij PETRUS BELLERUS. 1660.*
> Superiorum Permissu.

Het hierin vermeld ‘bijvoeghsel van devotie’ prijkt in het boekje, met afzonderlijken titel, waaronder het drukkersmerk van Petrus Bellerus, en afzonderlijke pagineering.

De exemplaren van de Nederlandsche uitgave zijn tamelijk zeldzaam, niet zóó zeldzaam echter als wel eens werd beweerd.

(1) Hasselt, Parochiaal archief: Losse stukken O.L. Vrouwkapel. Op den rug staat het volgende: *Reces bij welck geordonneert wordt den druck van een Latijns boecksken, gemaeckt door de eerw. Paters Minrebroeders, den 4 Mei 1660.*

In zijn reeds geciteerde aanteekeningen schreef E.H. Pol. Daniëls, de ervarenste bibliophiel van Limburg: ‘De l'édition flamande, il n'existe que deux exemplaires: un chez les PP. Récollets, l'autre dans ma bibliothèque’[1]. In deze algemeene bewoordingen vervat, is deze verklaring onjuist, want er zijn er meer te Hasselt en te Antwerpen voorhanden, en een exemplaar, uit de nalatenschap van Em. H. Van Heurck, werd door schrijver dezes op de veiling der bibliotheek van den betreurden folklorist en bibliophiel aangekocht. Zoo gelukte ik er in, ten slotte 'n twaalftal exemplaren op te sporen, waarvan acht te Hasselt[2]. Met zijn ‘deux exemplaires’ bedoelde onze Limburgsche bibliograaf twee v o l l e d i g e , n i e t v e r m i n k t e exemplaren van de eerste uitgave, aan den Hasseltschen magistraat opgedragen en gedagteekend:

Uyt Antwerpen, den 6 Augusti 1660.

Edoch, ook zoo opgevat, is zijn bewering onjuist, zooals hierachter zal blijken. Eerst wordt echter in 't kort uiteengezet waar, wanneer en waarom voormelde verminking geschiedde.

Sedert eeuwen bestond er een hardnekkige en bloeddorstige veete tusschen de Hasseltsche burgers en de dorpelingen van Zonhoven, over een groot stuk heidegrond, waarvan elk hunner den vollen eigendom voor zich opeischte. Deze twist gaf aanleiding, door de eeuwen heen, tot talrijke vijandelijkheden en betreurenswaardige gewelddaden, tot meerdere strijdschriften en moderne detailstudies[3], en, sedert de 15e eeuw, tot een langdurig en kostelijk proces, eerst in 1811 voorgoed beslecht[4].

(1) P. DANIELS, *Quelques notes sur la Virga Jesse de Hasselt, in Mélanges C. de Borman,* bl. 177. Daar wordt naar 't opstel van C. Bamps als naar ‘un article romantique’ verwezen.

(2) Inlichtingen over de Hasseltsche exemplaren verschatte mij de bereidwillige provinciale bibliothecaris C. VANDERSTRAETEN, die mij ook, bij het opstellen van deze schets, een tot dank stemmende hulp verleende.

(3) Cf. de bibliographische aanteekeningen van A. HANSAY bij 't artikel van E. PONCELET, *Note relative aux conflits entre Hasselt et Zonhoven au sujet de la bruyère, in de Verzamelde Opstellen uitgeg. door den geschied- en oudheidkundigen Studiekring te Hasselt,* XII (1936), bl. 43.

(4) Cf. E. GERAETS, *Hasselt sous les comtes de Looz,* in *Bull. des Mélophiles,* XXI (1884), bl. 75.

In 1658, na een hernieuwden aanval der Zonhovenaars op hun Hasseltsche aartsvijanden, was de haat weer opgelaaid en het proces 'n actieve phase ingetreden. Kort daarna verscheen het *Marianum Hasletum* van Pater JONGEN, en de vertaling, door Frater VAELE bezorgd: 'n vrome onderneming, door de O.L.V. broederschap op touw gezet en bekostigd, welke geroepen scheen, door godvruchtige beschouwingen, gebeden en zangen de gemoederen tot bedaring te brengen, maar onverwachts een heel andere uitwerking zou hebben, naar aanleiding van 'n enkel woordje, dat voor 'n anti-Hasseltsche interpretatie, en dan nog slechts in de Latijnsche uitgave, vatbaar scheen. Immers, daar las men, op bl. 16:

Anno item 1484 (lees 1490)*... factus est conflictus in Mirica Sonhoviana...*

Dit epitheton, dat als een genitivus possessivus kon opgevat worden en als de ‘heide v a n Zonhoven’ vertaald, kwam de Hasselaars verdacht voor: het was, alsof de schrijver het bezit der heide aan de Zonhovenaars toeschreef, Zoo'n tekst, meende men, zou wel later als 'n bewijs in het geding kunnen aangehaald worden. Om dit gevaar te voorkomen besloot de Hasseltsche magistraat alle exemplaren van het *Marianum* in te trekken, niet alleen van den Latijnschen, doch ook van den Vlaamschen druk, alhoewel de tekst hier onschuldig bleek en tegen alle nadeelige interpretatie gekant. Immers het luidde daar, op bl. 15:

In 't jaer 1484,... isser eenen slagh geslagen, op de heyde bij Sonhoven...

En toch werd er een raadsbevel tegen de twee drukken uitgevaardigd om ‘*Allen gedruckde ende gecochde boecken op 't Stadthuys te brenghen geïntituleert* Marianum Hasletum, *twelck geaffigeert is op den merck en aen die vier poorten*’. Hieruit blijkt reeds, dat mijn voorganger het mis voor had, waar hij schreef: ‘Il est étonnant toutefois, que l'édition latine n'ait pas été atteinte par les rigueurs du magistrat’[(1)].

(1) C. BAMPS, *op. cit.,* bl. 11.

Ziehier de volledige tekst, in nauwkeurige transcriptie[1], van deze ordonnantie.

> Den 17 Augusti 1660 die heeren Borgemeesters, Gesworen ende Raedt geëxamineert hebbende seecker latijnsche en duytsche boecken, genaempt *Marianum Hasletum,* en bevindende een notoir abuys (folio vijfthien), alwaer teghen die waerheyt staet verhaelt van seeckeren slach geschiet tusschen sijne Hoocheyt den Prince van Luyck ende die Arenberchsche volckeren, op die Zonhoeffsche heyde, daer nochtans die plaetse van het voorschreven gevecht ende slach altyt ende alnoch gehouden wordt ende gehouden is geweest, sonder contradictie, voor den eyghen grondt, erff ende gemeyne heide deser stadt, naer teneur van diverse vonnissen ende autentycke bescheyden daervan synde, en daerom hebben die heeren voors. geordonneert ende verdraghen, met advis der heeren twalfmannen, dat alle die gedruckde boecken sullen op 't stadthuys gebracht ende voortaen niet meer vercocht worden, ende dat een ieder, eenighe van dieselve gecocht hebbende, sullen wederom leveren in handen der Heeren Borgemeesters, binnen vier en twintich uren naer publicatie deses op pene van dry goltgulden, t'appliceren aen Heer, stadt ende aenbrenghere[2].

De uitwerking van dit bevel is niet met zekerheid vast te stellen. Men mag echter vermoeden, dat menig exemplaar van beide drukken ingeleverd en vernield werd, hetgeen blijkt uit hun zeldzaamheid. Voor de Vlaamsche uitgave vergenoegde men zich er ook mee, het gewraakte blad uit te scheuren. Zoo ontmoet men soms een boekje, aan den Hasseltschen magistraat opgedragen, waarin bl. 15-16 ontbreekt. Dit was het geval met 't spoorloos verdwenen exemplaar der Paters Minderbroeders, te Hasselt, te oordeelen naar hetgeen Bamps daarover heeft geschreven[3], alsook met dat van wijlen Baron de Borman,

(1) Als eerste zijner ‘Pièces justificatives’ afgedrukt door C. Bamps met 'n veertigtal transcriptiefouten, waaronder het onverklaarbare, door hem met 'n *sic.* voorziene ‘*folio vijftigh*’, terwijl in het *Ordonnantieboek* klaar en duidelijk ‘folio vijfthien’ geschreven staat. De fout spruit hieruit voort, dat Bamps den tekst niet uit het oude register, maar van 'n ander afschrift heeft overgeschreven, waarin deze fout voorkwam. Cf. H. VAN NEUSS, *Analyse du registre aux ordonnances du magistrat de la ville de Hasselt, de 1591 à 1694,* in *Bull. des Mélophiles,* VIII (1871), bl. 95. Weer een bewijs, hoe noodlottig tweedehandsche citaten zijn.

(2) *Hasseltsche Ordonnantieboeken,* II, fol. 178.

(3) ‘La première édition flamande, celle qui a dû être portée à l'hôtel de ville, en vertu de l'ordonnance du 17 août 1660, doit être excessivement rare... Toutefois, il en a existé un exemplaire complet dans la bibliothèque des pères récollets de la ville de Hasselt. Cet exemplaire, dont le feuillet des pages 15 et 16 était détaché, mais joint à l'ouvrage, paraît avoir disparu ces dernières années’. C. BAMPS, *op. cit.,* bl. 24 (geschreven in 1886).

door hem met zijn belangrijke, zorgvuldig samengestelde verzameling aan de nieuwe Universiteitsbibliotheek te Leuven geschonken en onlangs in een jammervollen brand vernietigd(1).

Wat den tekst en de strekking van het magistraatsbevel aangaat, verdient er opgemerkt, dat het ‘notoir abuys’, in de dubbele uitgave gelaakt(2), eerder de Hasseltsche magistraten mocht aangewreven worden, wijl deze, door een ‘notoir abuys’, ook in de ‘duytsche’ boekjes beweerden te vinden, wat alleen in de Latijnsche voorkwam. Hun bewering immers, als zou er in die boekjes van ‘die Zonhoeffsche heyde’ gerept worden, past wel bij ‘in Mirica Sonhoviana’, doch wordt door den Vlaamschen tekst, waar van ‘de heyde bij Sonhoven’ sprake is, niet gewettigd. En toch zal zich de stedelijke wrok hoofdzakelijk op en in de onschuldige ‘duytsche’ boekjes laten gevoelen.

De ordonnantie van den Raad bleef niet onbeantwoord. Op staanden voet werd protest aangeteekend door de betrokken broederschap. De *Declaratie van die L. Vrouwen broeders* werd in het Hasseltsch Ordonnantieboek opgenomen, onmiddellijk na den tekst van het magistraatsbevel, en wordt hieronder nauwkeurig afgedrukt.

> Op heden, den 17 Augusti des jaers 1660, comparerende voor mij, der stadt Hasselt Commissaris, in presentie der geloefbarighe getuyghen ondergeschreven, den deken, consiliarissen ende gansche broederschap der confraternitijt van Onse Lieve Vrouwe Capelle alhier bennen Hasselt tot dyen eynde specialyck op honnen eedt vergadert sijnde,

(1) Hoe 'n dubbeltje rollen kan! Baron de Borman had aan schrijver dezes, alsdan te Hasselt gevestigd, uit dank voor de moeitevol op touw gezette en welgelukte *Mélanges C. de Borman* (Luik, 1919), zijn rijke bibliotheek geschonken, een ‘panopticum’ der Luiksch-Loonsche historiographie. Toen overal voor den heropbouw van de Leuvensche Universiteitsbibliotheek werd geijverd, heb ik, als trouw zoon der Alma Mater, den schenker van zijn belofte ontbonden. Zoo ging die mooie bibliotheek van Schalkhoven naar Leuven en verdween er, 'n twintigtal jaren nadien. Had ik me aan de gedane belofte gehouden - ‘eens gegeven, blijft gegeven’ verklaart het kinderrecht - ware die boekenschat later naar Leuven verzeild en... er bewaard gebleven.

(2) In plaats van alle fouten, meestal overdrijvingen, in het ‘romantisch’ soms fantastisch relaas van C. Bamps op te teekenen, vermeld ik hier slechts, dat hij het ‘notoir abuys’ van de ordonnantie door ‘scandaleux abus’ in plaats van ‘erreur notoire’ vertaald heeft.

diewelcke verstaen hebbende dat op heden deur die heeren Borgermeesters, Gesworens ende Raedt geordineert is alle boexkens, soo latijnsche als duytsche, geintituleert *Marianum Hasseletum* op stads huys te brenghen, overmits in dieselve iet soude gecomprehendeert sijn, dwelck soude strecken tot naedeel deser stadt oft haere gerechticheyt, declareren soo tsamen als ieder int besonder hen onbekent ende buyten honnen weet geschiet te sijn, dat iet prejudiciabels tot naedeel der selver stadt soude gedruckt worden, noch oock dieselve boexkens niet gemaekt te hebben, dan als dat sij hebben versocht tot vermeerderinghe der devotie tot die heylighe moeder Godts ende miraculeus beldt rustende in die Capelle voors. dieselve boexkens gemaekt te worden met uitdruckinghe der miraculen, den oorspronck der Capelle ende antiquitijt van honne broederschap, diewelcke sij in hunre archiven gevonden hebben, geensints geïntentioneert sijnde dese stadt ende honne medeborghers ievers in te interesseren, declareren daerom tevreden te sijn, indien eenighe fauten hen lieden aangewesen worden, dieselve te doen veranderen ende herdrucken tot honne last ende alsdan naer alsulcke emendatie tot contentement der Heeren Borgemeesters ende Raedt vertoent sijnde, dieselve ende niet eerder te willen distraheren ende vercoopen, waermede verhoepen dat die heeren voorsijd ende eenieder die sulck kennelijck is sullen satisfactie hebben, consenterende van wes voorschreven is gemaekt te worden een oft meer instrumenten in behoorlycke forme ende tselven aen die Heeren Borgemeesters te worden geïnsinueert.
Actum binnen Hasselt in de camer van Onsse Liever Vrouwe Capelle in presentie van Jan van Tilenborch ende Claes van Tilenborch als getuyghen tot desen geroepen ende gebeden aldus onderteekent.
Quod attestor J. Pingstienne, cammerarius Hasselensis ad praemissa requisitus[1].

In de opdracht van het vertaald werkje komt een bemerkenswaardige wijziging voor. Immers, naast de eerste exemplaren, *Aen de eerenfeesten, wijze ende voorsienighe heeren, Borghmeesters, Schepenen, Gesworen ende Raedt der stadt Hasselt,* onder datum van 6 Augustus 1660 aangeboden[2], hebben andere exemplaren 'n opdracht aan de leden der Hasseltsche broederschap, door ‘den gardiaan en de Minderbroeders binnen Hasselt,’ aldus gedagteekend:

Uyt ons Convent, den 23 September 1660.

(1) *Ordonnantieboek* II, fol. 178 v°.

(2) De volledige tekst van deze eerste opdracht, aan de ‘eerenfeesten’ of eerentfeste magistraten van Hasselt, staat bij C. BAMPS, *op. cit.,* bl. 25-28, onder n^{r} 5 der bibliographische aanteekeningen afgedrukt.

VIRGA IESSE, *Ora pro nobis.*
Si hunc florem IESUM *habere desideras, Virgam floris precibus flectas: si flos est nimis altus diuinitate, Virga tamen est flexibilis pietate. D Bonau. in Speculo Virginis.*

Colitur Hasselti in dioecesi Leodiensi.

Ook in den titel komen enkele onbeduidende varianten voor, volledigheidshalve hier opgeteekend:

... *eerst* in 't Latijn... *F.* Henricus... *Nu* in 't *N*ederduyts vertaelt door F. Petrus *Vale* Religieus *vande* selve Orden... (Het bijbelsch motto ontbreekt onderaan).

In haast alle Vlaamsche exemplaren, zonder onderscheid, prijkt het mooie titelbeeld, hiervoor gereproduceerd, van O, L. Vrouw Virga Jesse, door Ph. FRUITIERS ontworpen en door Fred. BOUTTATS gegraveerd.

Zonder noodzakelijkerwijs van een splinternieuwe uitgave, in hetzelfde, jaar, te gewagen, zooals door Hasseltsche bibliografen vermoed werd, of van een hernieuwing van alle ingeleverde en verminkte exemplaren, kan men zich de zaak eenvoudiger voorstellen.

De broederschap van Hasselt had den dubbelen druk, zoo van 't Latijnsch als van 't Nederlandsch boekje, bekostigd, maar zich dan ook een beperkt getal exemplaren voorbehouden, welke door haar aan den Magistraat werden opgedragen; de overige exemplaren, die ietwat later van de pers kwamen, waren voor de Hasseltsche Minderbroeders bestemd, en door hen met 'n opdracht aan de Broederschap voorzien, als dankbetuiging voor de verleende geldelijke ondersteuning. De volledige titel van deze opdracht luidt aldus:

> *Aen de alderheylighste, bermhertigste Maria, Roede van Jesse, coninginne der Hemelen. maeghet ende moeder vanden alderhooghsten Sone Godts. Onse L. Vrouwe,*
> *ende*
> *Aen de seer eerwerdighen, eerwerdighe, weledele, welgeboren, eerentfeste ende eerenachtbare Heeren ende Broeders van het oudt devoot Broederschap van Onse L. Vrouwe, in de stadt van Hasselt, etc.*

Intusschen was het bevel, den 17^{en} Augustus 1660 afgekondigd, op de markt en aan de vier stadspoorten ‘geaffigeert’: het werd dus ook op deze reeks van het vroom boekje toegepast. Zoo treft men exemplaren aan, met de tweede opdracht, waaruit bl. 15-16 werd verwijderd. Dit geschiedde o.a. met het exem-

plaar van Dr. C. Bamps, zooals blijkt uit zijn beschrijving, hier gedeeltelijk overgenomen:

> ‘Dédicace à la Vierge et aux membres de la confrérie de la Vierge de huit pages, signée par le gardien et tout le couvent des Récollets de Hasselt et datée du 23 septembre 1660, donc postérieurement à l'ordonnance magistrale... Quant au texte, il y a 128 pages, mais dans notre exemplaire les pages 15 et 16 manquent. Il est facile de voir qu'il s'agit ici de la première édition affublée d'un nouveau titre’[1].

Het exemplaar van C. Bamps berust nu, onder A 4558, in de bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus, te Antwerpen, (met nog een ander (A 4557), hierachter in onze bibliographische samenvatting opgeteekend). De vroegere bezitter heeft er de ontbrekende bl. 15-16 in handschrift aan toegevoegd, met, vooraan, twee blz. commentaar over de geschiedenis van het boekje en, achteraan, den tekst van de opdracht aan de Hasseltsche raadslieden, naar het verdwenen exemplaar der Paters Minderbroeders[2].

Het exemplaar van dezelfde reeks, uit de verzameling Van Heurck afkomstig, nu in mijn bezit, heeft geen verminking ondergaan, Hoe dit aan de inbeslagneming is ontsnapt, laat zich uit het volgende vermoeden.

Soms treft men exemplaren aan, waarin de op bl. 15 gewraakte zinsnede gewijzigd voorkomt, want daar leest men, in plaats van 't onschuldige ‘op de heyde bij Sonhoven’, het nog onschuldiger ‘niet verre van Hasselt, op een plaetse daer toe bequaem’, terwijl de naam van den heer van Zonhoven er verzwegen werd. Deze verbetering komt daar op bl. 16 voor, wijl de tekst van bl. 15 af tot in 't midden van bl. 18 gewijzigd werd. In een exemplaar der Hasseltsche Stadsbibliotheek (nr. 79) kan men nog duidelijk waarnemen, hoe de twee verbeterde blaadjes er de uitgesneden vervangen hebben. Dit ge-

(1) C. BAMPS, *op. cit.,* bl. 21 van den overdruk.

(2) De hierboven medegedeelde gegevens ben ik aan den conservator van voormeld Museum, H.F. BOUCHERY, verschuldigd. Gretig benuttig ik deze gelegenheid om hem mijn oprechten dank te betuigen, niet alleen om de verstrekte inlichtingen, maar ook om zijn duurzame belangstelling.

schiedde, om den magistraat er toe over te halen, zijn vorig verbod in te trekken en den verkoop van de vrome boekjes weer toe te laten, hetgeen dan ook gelukte, zooals blijkt uit de volgende ordonnantie, de laatste in dit bibliographisch geding, hier nog eens afgedrukt:

> Den 4 Novembris 1660 die Heeren Borgemeesters, Gesworen ende Raedt, gesien hebbende dat die boexkens folio 15 ende 16 verandert sijn, hebben geconsenteert dat die selve sullen moghen vercocht worden, protesterende expresselyck niet te willen approberen dat die paters minnebroeders souden moeten genieten den miswijn en dat sij en hunne nacomelingen daer van sullen moghen aff en toe doen(1).

Heel aannemelijk schijnt het, dat met die veranderde exemplaren, waarvan de verkoop nu was toegelaten, ook wel enkele onveranderde exemplaren in omloop gebracht werden.

Zonderling mag het toch wel heeten, en er mag ten slotte op gewezen, dat de Latijnsche uitgave, met haar dubbelzinnig epitheton, ‘cause de tout le mal’, ongedeerd bleef, terwijl de onschuldige Vlaamsche tekst den officieelen wrok alsook zijn verminkende en verbeterende gevolgen moest ondergaan.

De bibliographische beschrijving van 't hier behandeld boekje, in zijn tweevoudige uitgave, kan volgenderwijs worden saamgevat:

> *Marianum Hasletum*
> en
> *Onse L. Vrouwe van Hasselt.*
> Antwerpen, P. Bellerus, 1660.

(1) C. BAMPS, *op. cit.,* Bewijsstukken, III. Op zonderlinge wijze commenteerde Bamps deze verordening, waar hij schreef, bl. 12, dat ‘le magistrat... glissa tout cauteleusement dans son ordonnance du 4 novembre un petit alinéa par lequel il déclare que les pères récollets seront dorénavant *privés* (ik cursiveer) du subside que la ville leur accordait pour l'achat du vin destiné à célébrer la messe. Cette petite vengeance constitue l'épilogue de cette curieuse histoire’. Merkwaardig is zoo'n ‘petite vengeance’, welke zich het recht voorbehoudt, ook den toegekenden miswijn te vermeerderen, zooals uit het laatste woord genoegzaam blijkt. Voor deze zaak, buiten het bestek van deze bibliographische schets, cf. J. GESSLER en C. VANDERSTRAETEN, *Algemeen Repertorium der Hasseltsche Ordonnantieboeken,* bl. 80. Hasselt, 1921.

A.

LATIJNSCHE tekst, met opdracht aan kan. G. de Millen: *Hasselt, 21 Mei 1660.*

[Twee exemplaren Stadsbibliotheek, Hasselt (in een, 't woordje Sonhoviana op bl. 16 totaal weggekrabd); Minderbroeders, Hasselt (de twee woorden Mirica Sonhoviana uitgewischt, maar nog zichtbaar); E.H. Hubrechts, kapelaan O.L. Vrouwkerk, Hasselt; Museum Plantin-Moretus, Antwerpen].

B.

NEDERLANDSCHE vertaling (met titelbeeld).

I. door P. VAELE, met opdracht aan den Hasseltschen magistraat: *Antwerpen, 6 Augustus 1660.*
[Stadsbibliotheek, Hasselt; Staatsarchief, Hasselt (zonder titelblad)].

II. door P. VALE, met opdracht aan O.L. Vrouwe-broederschap: *Hasselt, 22 September 1660.*

A. Ongeschonden.
[Eenig exemplaar in bezit van den schrijver].

B. verminkt (zonder bl. 15-16).
[Twee exemplaren Stadsbibliotheek, Hasselt (één, zonder bl. 15-18); C. Vanderstraeten, Hasselt; Museum Plantin-Moretus, Antwerpen (A 4558, ook zonder titelplaat)].

C. Met verbeterblad (bl. 15-18).
[Twee exemplaren Stadsbibliotheek, Hasselt; Minderbroeders, Hasselt; Museum Plantin-Moretus, Antwerpen (A 4557, ook zonder illustratie].

Hiermede is dit overzicht en ook mijn taak voltooid. Met de volgende woorden van mijn voorganger op dit gebied besluit ik, overtuigd dat ‘l'histoire de ce petit volume, en apparence si inoffensif et qui a provoqué à son apparition des événements si étranges dont on chercherait vainement, pensons-nous, d'autres exemples dans l'histoire bibliographique de notre pays, nous a paru assez intéressante pour être rapportée avec quelques détails’... en, voeg ik er bij, belangrijk genoeg om nog eens in breeder kring, objectief en accuraat, in de taal van Frater Vaele naverteld te worden.

Transfiguratie-paneelstempels op Leuvensche boekbanden door Prosper Verheyden

Leuvensche boekbinderijen hebben in de 16e eeuw en vroeger een grooter aantal gehistorieerde paneelstempels gebruikt dan tot nu toe werd vermoed. Ik heb er reeds enkele aangewezen(1) waarvan noch de Leuvensche oorsprong, noch zelfs, van sommige, het bestaan was bekend. Aan Leuven ook moet men er twee toekennen, die voorstellen de Transfiguratie, de Verheerlijking van Jezus op Thabor.

Jezus, met kleed, mantel en kruisnimbus, houdt beide handen vóór zijne borst; van hoofd tot voeten gaat van hem licht uit, dat als golvende vlammen en stralen wordt geteekend; de hemel is vol sterren, er drijven gestyliseerde wolken. Aan weerszijden verschijnen daarin, als halffiguren, Mozes, herkenbaar aan de tafelen der Wet, en Elias; zij 'spreken' met Jezus: de handgebaren moeten het te kennen geven; onderaan den 'berg' knielen de apostelen: Petrus - en hij is veeleer achterover gevallen - beschermt zijne oogen voor den lichtgloed, Jacobus en Johannes verheffen de handen; op de hoeken van dit tafereel staan, als penningen, de teekens van de evangelisten met hun naam als randschrift, in gothieke minuskelen: s. mathe9, s. marcus, s. lucas, s. iohãnes; de heele voorstelling heeft een omschrift: *hic: est. filius || meus: dilectus: in quo. michi || bene. complacui || ipsum. audite: mathei. 17*o

(1) Zie *Trésor de l'Art Flamand. Mémorial de l'Exposition de l'Art ancien flamand à Anvers, 1930;* Brussel, 1932 t. II, blz. 144 vlg. en pl. XCIX, over den Leuvenschen Sint-Franciscus-stempel. - Zie ook, in *Mémorial de l'Exposition d'Art ancien à Bruxelles* [1935], *Le Livre, l'Estampe, l'Edition en Brabant du XV*e *au XIX*e *siècle,* pp. 141-188, mijne bijdrage *La Reliure en Brabant,* waar, pp. 174-176, een aantal paneelstempels aan Leuven worden toegewezen. Zie verder, in *Het Boek,* 's-Gravenhage, dl XXV (1940), blz. 9-18, mijne bijdrage *Een Leuvensche Renaissance paneelstempel* en daarin de bemerkingen op blz. 17-18.

Deze tekst, geciteerd uit Matth. 17, vervangt eenigszins wat bij de Transfiguratie soms wordt afgebeeld en hier ontbreekt, namelijk de figuur of ware 't slechts de zegenende hand van God den Vader, wiens stem de apostelen hoorden toen zij opkeken naar den verheerlijkten Jezus.

Op drie banden komt de paneelstempel voor met Mozes aan de rechter-, Elias aan de linkerzijde van Jezus; in den tweeden paneelstempel, diegene waarmede drie andere banden zijn beprent, zijn de profeten in elkanders plaats komen staan. Verschil in afmetingen is er overigens niet: beide stempels zijn 117 × 73 mm. groot.(1)

Dat Transfiguratie I en II verschillende matrijzen zijn is aan nog een ander detail te merken: bij I zitten de spijkers, waarmede het metalen plaatje op een houten blok was vastgemaakt, boven en onder tegen de binnenzijde van de omlijsting en de nagelkoppen staken boven het negatieve reliëf uit, zoodat ze elk een putje in het bandleder lieten; bij II zijn die nagelkoppen kleiner en zaten op het binnenrandje zelf van de omlijsting, nog iets dieper dan de matrijs aldaar was; ze lieten op het bandleder dus elk een builtje.

De Transfiguratie I, diegene met Mozes aan de rechterhand des Heeren, dient tot versiering van de volgende drie banden, voor- en achterzijde:

1. - Brussel, Kon. Bibl., nr II 23509: 1. Erasmus, *De recta latini graecique sermonis pronuntiatione dialogus.* 2. Erasmus, *Dialogus Ciceronianus.* 3. *Epitaphia*; Parijs, Simon Colinaes, 1528.

Op het 1e schutblad, deze eigennaam: ‘Hieronijmi van Winghe canci Tornacensis’. De rug is gedeeltelijk losgekomen maar

(1) Het blijft wel verstaan dat wij paneelstempels meten tusschen de gegraveerde lijnen, die het beeld afsluiten; de metalen matrijs zal in hoogte en breedte natuurlijk enkele mm. grooter zijn; naar ze min of meer diep in het leder drong zal ze dit hebben doen uitwijken, zoodat de uiterste lijnen van de prente doorgaans te groote maten voor den paneelstempel geven; en die randen worden zoo dikwijls nog minder scherp afgeteekend omdat de binder dubbele of driedubbele filets er langsheen ging strijken. Het betrouwbaarst zullen dus de maten zijn, genomen tusschen de opstekende lijnen die onmiddellijk de voorstelling met hare omlijsting op den paneelstempel begrenzen, de binnenste dus, geenszins eene van de verschillende daaromheen loopende, al zou men ook vrij goed op het bandleder kunnen uitmaken, en dit is veeleer zelden, tot waar de matrijs reikte.

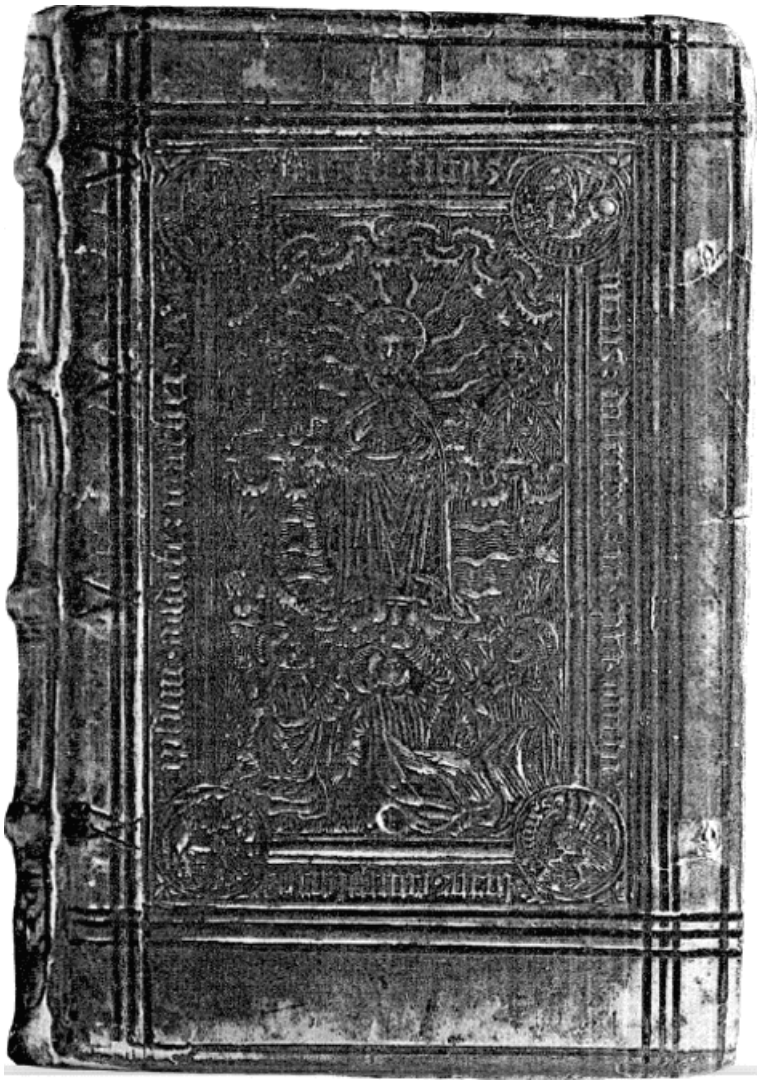

Fig. 1. - Band beprent met paneelstempel Transfiguratie I. (Brussel, Kon. Bibl., n^{r} II 23509.) Ware grootte. Zie blz. 203-205.

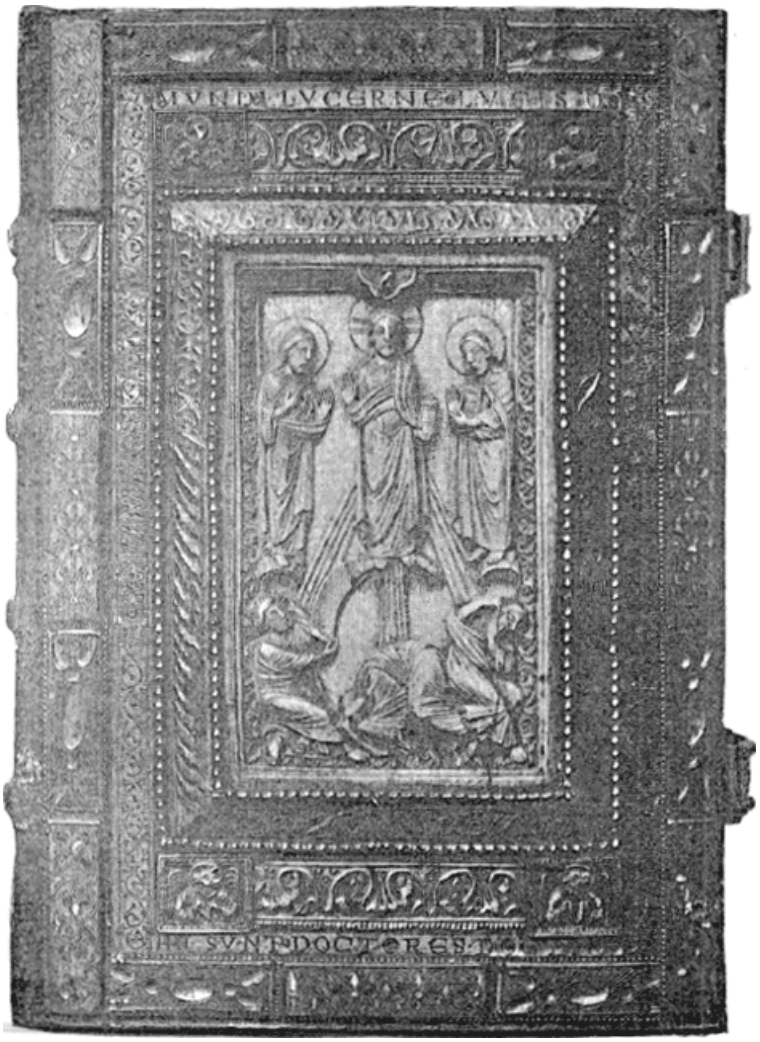

Fig. 2. - Band van het Evangeliarium van Afflighem (Parijs, bibl. Arsenal, ms 1184). Zie blz. 212-214.

overigens gaaf. Het bruine kalfsleder bedekt karton, aan de binnenzijde beplakt met perkament geknipt uit twee verschillende handschriften uit de 14e eeuw; er zijn twee paar lederen snoeren geweest. Zie de reproductie.

De band wordt beschreven in *Bibliothèque Royale de Belgique. Exposition de Reliures. I. Du XIIe siècle à la fin du XVIe. Bruxelles, 5 avril-28 juin 1930*; p. 106, no 221; en in *Wereldtentoonstelling Antwerpen 1930; afdeeling der Oud-Vlaamsche Kunst; dl V, Boekbanden, Catalogus;* bl. 180, nr 259.

Over den Leuvenaar kanunnik Jeronimus van Winghe, zie verder, blz. 208-209.

Dat het boek, gedrukt in 1528, in het bezit was van iemand die te Doornik woonde bij het einde van de 16e eeuw, is natuurlijk geen reden om te veronderstellen dat het, ruim een halve eeuw vroeger, te Doornik werd gebonden; evenmin als de aanteekening of de drukplaats aanleiding zouden kunnen worden om te vermoeden dat de binderij te Leuven was of te Parijs.

Duidelijker spreekt de volgende band.

2. - Brussel, Kon. Bibl. nr VI 01675 A: Adr. Barlandus, *Rerum gestarum a Brabantiae ducibus historia,* etc.; Antwerpen, Hadr. Tilianus en Joh. Hoochstraten, 1526 (NK 236).

Dat band en inhoud niet bij elkaar behooren valt dadelijk op: in dezen band past geenszins het veel kleinere boek; de rug werd behendig geheel vernieuwd maar zonder steekbanden.

De Kon. Bibl., Handschriftenkabinet, is in 1941 in het bezit gekomen van een album waarin de Brusselsche boekbinder J. Schavye (1822-1905) een verzameling wrijfsels en teekeningen naar oude en moderne banden zoowat chronologisch heeft vastgelegd.(1) Een van de eerste wrijfsels, voortreffelijk uitgevoerd, werd genomen op het achterblad van den zooeven vermelden band: bemerk het nu nog aanwezige metalen plaatje van het slot, in het wrijfsel duidelijk afgeteekend; en aan den bovenrand van dit berd zat ook een klamp met een gaatje erin; dit metalen plaatje bedekte het woord *filius* in het omschrift van den paneelstempel; het boek had dus aan een keten vastgelegen. Schavye

(1) In de veiling van zijne boeken (bij H. Cordemans-De Bruyne, te Brussel, op 11-16 Mei 1905) was dit album nr. 42; het werd toegewezen aan den voortreffelijken boekbinder Ch. Desamblanx, die in zijn jeugd Schavye's werkhuis geleid had.

teekende onderaan zijn wrijfsel aan ‘B[ibl]. R[oyale], de Bitonto, Sermones dominicales, 1495.’

Het exemplaar van deze uitgave, een druk van Joh. Grüninger, te Straatsburg, 1495[1] en een dubbel heeft de Kon. Bibl. te Brussel niet, is daar n^{r} A 1004; het heeft echter niet een ouden maar een splinternieuwen overigens verzorgden band van lichtbruin zwijnsleder over karton; hij is versierd met filets en stempels in blinddruk (een daarvan met opschrift *Regia Bibl. Belgica),* en aan de binnenzijde gemerkt P. Claessens Fils[2].

Het Bitonto-exemplaar werd dus, niet zoo heel lang geleden, uitgekleed en in een nieuw pakje gestopt. Wat gebeurde toen met het oude, waarvan de bandvlakken, blijkens het vroeger genomen wrijfsel van Schavye, toch zeer goed bewaard waren gebleven?

De beide fraaie, met de Transfiguratie I op het leder gestempelde berden - nu de rug vermoedelijk stuk was - werden door den binder gebruikt om den Barlandus van een ander kliënt een bijna geheel echt oud kleed te verschaffen; en in de veiling L. Paris, Brussel, 1934, kocht de Kon. Bibl. dit boek, natuurlijk niet om den band, want elk liefhebber zou dien juist versmaad hebben als opvallend ‘remboîtage’.

Nu wij, dank zij het wrijfsel en de aanteekening van Schavye, den oorspronkelijken inhoud van den tweeden Transfiguratieband in de Kon. Bibl. te Brussel kennen, gaan wij kijken of er ook eenige aanteekening staat in den vóór enkele tientallen jaren herbonden Bitonto. En op het titelblad leest men, in een zestiendeeuwsche band: ‘Bibliothecae Franciscanae Lovanij’; en onderaan f. 2, in een nog vijftiendeeuwsche hand, en met de gewone afkortingen: ‘Pro conventu fratrum minorum opidi Lovaniensis’. Zoodat een vroege, vermoedelijk de eerste eigenaar van de Bitonto-sermoenen in den band met den Thabor-paneelstempel I was het Minderbroedersklooster te Leuven. Hetgeen ook uitlegt dat het boek is geketend geweest: een Franciskaansche verza-

(1) Zie *Gesamtkatalog der Wiegendrucke,* nr. 2211: *Antonius* de Bitonto: *Sermones dominicales per totum annum.* Hrsg. Philippus de Rotingo. - Het ex. van de K.B. Brussel wordt daar vermeld in de lijst der exx.

(2) Een van de drie negentiendeeuwsche Brusselsche boekbinders met dien naam; P. Claessens werkte nog in het begin van de 20^{e} eeuw.

meling sermoenen, door Minderbroeders, die moeten prediken, gaarne gebruikt, zal beter vastgelegen hebben opdat iedereen ze steeds zou vinden.

3. - Een reproductie, bijna ter ware grootte, van een band waarop het Transfiguratie-paneel I tweemaal staat op elk plat, verscheen, in 1920, bij de korte beschrijving van een te koop geboden 'scrap-book of 19 modern blank leaves, small 4°, bound with the original sides of an English XV. century binding, black calf,' enz., dat heette 'a fine specimen of an undescribed binding, very well preserved. From the library of Georg Dunn.'(1) Het album werd dus gemaakt met behulp van een ouden band, die naar de reproductie te oordeelen, werkelijk zeer gaaf was gebleven. Tusschen de beide indrukken van den paneelstempel staat een open roos en aan weerszijden daarvan een ruitvormige stempel met iets als een zeer ornamenteels lischbloem erin; dit heette in de beschrijving 'a border containing two elongated fleurs-de-lis with the Tudor rose in centre.' Deze beide stempels zien we dikwijls genoeg op Leuvensche, ook op Antwerpsche banden.

Meer afgesleten dan de drie banden versierd met het Thaborpaneel I zijn de drie andere, beprent met de variante II, in welken paneelstempel Mozes verschijnt aan de linkerhand van Jezus, Elias aan de rechter:

1. - Leuven, Premonstratenser abdij van Park (het boek is daar terug sedert 1936): Guilhelmus Paraldus, *Summa virtutum ac vitiorum,* Parijs, J. Frellon, z.j. Werd de rug versterkt met een stuk leder, de band, kalfsleder op eik, is wel de oorspronkelijke; tegen de binnenzijden plakt perkament dat tot een ander handschrift heeft behoord; op dat van het voorberd schreef een eigenaar: THEODORUS BRECKER LEOVARDIENSIS; en op het eerste papieren schutblad leest men: 'Lovanij emp. 6 st.' en 'Theodori Breckerij Leovardiensis' -

(1) *Frankfurter Bücherfreund. Mitteilungen aus dem Antiquariate von Joseph Baer & Co.;* 13 Jahrg.; 1919/'20. N.F., II, Heft 2/3; Nr. 933. Dat volgens deze beschrijving de paneelstempel voorstelt 'the Baptism of Christ in Jordan, with the Apostles as witnesses' komt er hier natuurlijk niet op aan.

aanteekeningen van een Leuvenschen student?[1] -; daaronder: ‘F. Ioannis Duselij 1608’; op het titelblad en op het laatste blad: ‘bibliothecae Parcensis’ in een zeventiendeeuwsche hand.[2] Zoodat het boek reeds in de 16e eeuw te Leuven is geweest.

2. - Gent, Universiteitsbibliotheek, Res. 876: J. Gerson, *S. Theologie compendium;* Parijs, J. Frellon, 1508.
   Kalfsleder over karton; twee paar lederen snoeren. Op het eerste schutblad, in een zestiendeeuwsche hand: ‘Hic liber pertinet ad R.A.D. Bisscop.’ Andere aanteekeningen zijn nu onleesbaar.
3. - Doornik, Stadsbibliotheek, nr 256/10: vijf postincunabelen samengebonden: 1. N. de Tudisco, *Tractatus super consilio Basiliensis,* Lyon, z.j.; 2. J. Montaigne p. N. Boyer, *Tractatus de auctoritate et preeminentia magni concilij et parlamentorum regni Francie,* Parijs, voor S. Vincent te Lyon, 1512; en drie uitgaven over rechtsgeleerdheid, waaronder eene uit Parijs, 1512, de andere z.j.

Kalfsleder op eiken berden; metalen sloten. De binnenzijden beplakt met perkament uit een ouder handschrift; daarop tweemaal, in een zestiendeeuwsche hand ‘Sum Gisberti Schoock’. Op het eerste schutblad - een strook, bovenaan, is weggesneden - in Jeronimus van Winghe's hand: ‘Tornaci compactus’ en daarbij een merk dat hij nog meer gebruikt bij zijne niet zeldzame aanteekeningen van denzelfden aard in zijne andere boeken, namelijk een monogram LB (misschien enkel een B waaraan hij een gewichtig begin geeft?)

Jeronimus van Winghe - zie *Biographie Nationale* - is een Leuvenaar, geboren c. 1557, zoon van een Leuvensch schepene; hij studeerde in de rechten, reisde in Italië, verkreeg een kanunnikschap in de Doorniksche kathedraal, in 1588; hij overleed te

(1) De heer A. van der Minne, archivaris der gemeente Leeuwarden, kent verschillende leden van een familie Brecker, in de 16e eeuw, in Friesland; Paulus Brecker komt in het archief te Leeuwarden voor in een rechtsgeding, in 1566, als volmacht van Franchois de Weerdt te Antwerpen.

(2) Over Joannes Duselius, kloosterling in de abdij van Park bij Leuven, aldaar geprofest in 1599, en, nadat hij er verschillende ambten had waargenomen, overleden in 1626, zie R. van Waefelgem, *Le Nécrologe de l'Abbaye du Parc;* Brussel, z.j.; bl. 354.

Doornik, in 1637; hij had er de kapittelbibliotheek gesticht, die na de Fransche overweldiging stadsbibliotheek werd.

Hij erfde de boeken van zijn broeder Maximiliaan, kanunnik in Sinter-Goedele te Brussel; zoo kwam o.m. het eenig volledig overgebleven exemplaar van een gedrukt Brusselsch brevier (Parijs, J. Badius, 1516) mede in de stadsbibliotheek te Doornik.(1)

'Tornaci compactus.' Dat hij in zijne 'compactus'-aanteekeningen heeft willen te kennen geven wààr de boeken werden gebonden is voorzeker niet aan te nemen wat betreft de banden beprent met paneelstempels: die waren alle gemaakt nog vóór hij werd geboren. Van Winghe's bedoeling zal dan enkel geweest zijn, om redenen die wij hier niet nagaan, vast te stellen waar hij zich een bepaald boek, gebonden, had aangeschaft en dat het bestemd was voor de verzameling die hij aanduidde met het monogram LB.

De Transfiguratie-band werd niet opgenomen in een Doorniksche tentoonstelling van oude kunstambachten en boeken, in 1930, waar overigens vele interessante banden lagen.

Zie *Tournai. Exposition des Arts décoratifs anciens et du Livre. Catalogue. Mai-Septembre 1930*; p. 147, *Section du Livre.* Een *Avertissement* werd onderteekend door stadsbibliothecaris Adolphe Hocquet. Bij *Reliures* zegt hij, p. 163, in een voetnota: 'Nous avons risqué certaines attributions. Nous avons nos raisons. Nous les exposerons dans un ouvrage que nous nous proposons de publier après l'Exposition'. Dit voornemen bleef, naar ik meen, onuitgevoerd.

Ik denk dat de heer Hocquet bij deze 'attributions' wilde steunen op Jeronimus van Winghe's aanteekeningen in sommige boeken, hetgeen leidde, in den catalogus der Doorniksche tentoonstelling, tot de vermelding 'Reliure tournaisienne' bij eenige banden met blinddruk, die te herkennen zijn als Antwerpsch, Mechelsch, Leuvensch en - eenmaal - zelfs Duitsch, in geen geval als Doorniksch.

'Reliure tournaisienne' zouden zijn, in Hocquet's catalogus 1930, onder meer andere, de volgende zes banden versierd met paneelstempels:

N^{r} 15, gemerkt 'Ligatus per manus Jacobi Clercx qui petit a malis erui et semper protegi per manus domini', - dit is echter vermoedelijk Antwerpsch werk: zie *Catalogus Boekbanden* (Tentoonst. Oud-Vlaamsche Kunst, Antwerpen 1930), n^{r} 10.

(1) Zie Pl. Lefevre, *Un Bréviaire bruxellois imprimé à Paris en 1516,* in *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique,* XIV, 1937, pp. 91-104.

In het Doorniksch exemplaar, binnenzijde achterplat, werd de naam van een vroegeren eigenaar, 'Joannes Dub...', doorgehaald. Dat van Winghe kon weten, dat hij wou aanduiden wààr het boek werd gebonden is dus zoo goed als uitgesloten;

N^{r} 19, beprent met een Boodschap-paneel, wel naamloos maar geen ander dan het tweede met deze voorstelling, dat gebruikt wordt door Jan Tys, te Mechelen; zie mijn artikel over dezen boekbinder in *Biographie Nationale* en zie ook *Mechelen de Heerlijke,* 1939 -, bl. 497. Op een schutblad, aanteekening: 'Hieronymi Winghij can^{ci} Tor. ex. empto' en lager, van dezelfde hand: 'Tornaci C';

N^{r} 47, met een der renaissance 'vertalingen', de fraaiste, in Mone-stijl, van het dubbele-adelaarspaneel, Antwerpsche specialiteit; zie de laatste verwijzing in de hier volgende alinea. Het Museum Plantin-Moretus heeft drie banden die versierd werden met dit paneel; twee daarvan bevatten Antwerpsche uitgaven 1531 en 1539, de derde een Frankforter druk 1543, welk boek heeft toebehoord aan Cornelis Bomberghe. (Zie *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen,* IV, 1906, bl. 56.) Het Doorniksch exemplaar, een uitg. Bazel, 1538, heeft, boven aan het schutblad waarop van Winghe zijn naam en 'Tornaci compactus LB' schreef, ook een doorgehaalde aanteekening van een vroegeren eigenaar: 'Sum Joannis Longaecrucij';

N^{r} 50 (en in den Doornikschen tentoonstelling-catalogus 1930 staat uitdrukkelijk: 'Reliure faite à Tournai'), een vrij merkwaardige onder deze vergissingen: een band met het Karel V-portret gemerkt CvD, dat men ook op een Antwerpsche stadsrekening en op 18 andere banden aantreft; een daarvan werd reeds door Weale als Antwerpsch herkend; zie *Trésor de l'Art Flamand,* t. II, p. 145-146, en pl. C; en zie mijn opstel *Jan Mone's bandpaneel voor Jan Carondelet* in *Mechelsche bijdragen,* 5e jrg., 1938, bl. 76-79. In het Doorniksche exemplaar had kanunnik van Winghe geschreven, op de binnenzijde van het voorplat, onder zijn naam: 'Tornaci D. compactus'; en op het titelblad was een doorgehaalde naam overplakt - en werd aldus de vermelding van een waarschijnlijk vroeger eigenaar onleesbaar gemaakt;

N^{r} 52, als vergissing even merkwaardig als de voorgaande: het betreft een der vele Spes-banden gemerkt IB, sedert zoolang reeds herkend - door Hulshof en Schretlen, 1921 - als Leuvensch werk, hetgeen pas een jaar vóór de Doorniksche tentoonstelling nog werd vastgesteld - hoewel toen een Antwerpsche naast een Leuvensche oorsprong mogelijk scheen - in Paul Faider's catalogus van de banden-tentoonstelling in de stadsbibliotheek te Mons, in 1929; zie aldaar p. 32, n^{r} 72; zie bovendien *La Reliure en Brabant,* 1935, (t.a.p.), p. 176-179;

N^{r} 80, een zwijnslederen band gestempeld met paneelen die voorstellen de wapenen van het Roomsche rijk en die van Saksen, elk met Duitsche onderschriften, een daarvan met jaartal 1598, - en ook onderaan deze beschrijving werd in den Doornikschen Catalogus rustig bevestigd: 'Reliure faite à Tournai'. (Zou men niet wenschen te mogen gelooven dat in dit geval slechts een drukfout schuld heeft? Maar als 'reliure tournaisienne' staat

ook aangeteekend n^{r} 97, welk Luiksch prijsboek, versierd op den band met het ‘perron’, het stadswapen, aan een Luikenaar-scholier werd verleend.)

Eenmaal zegt de tentoonstellingscatalogus, steeds op gezag van een verkeerd uitgelegde aanteekening van Jeronimus van Winghe, (die op het 1^{e} schutblad schreef, onder zijn naam en stand, ‘Ant^{piae} compactus LB’) bij de beschrijving van band n^{r} 45: ‘Reliure anversoise’; maar de band is beprent met het zeer bekende eikelspaneel gemerkt *Jehan Norins;* en deze Fransche binder, zoolang vergeefs te Parijs of ten minste in Frankrijk gezocht, heeft immers te Leuven gewerkt: het werd vastgesteld door Ilse Schunke, *Die Einbände der Kirchenbibliothek in Emden,* in *Archiv für Buchbinderei,* 1936.

Met eenig recht had n^{r} 24, in de Doorniksche tentoonstelling 1930, mogen beschouwd worden als Doorniksch maar de band was er begrepen, volkomen terecht, in een groepje van acht, die versierd waren met Parijzer paneelstempels. Het boek, Petrus de Natalibus, *Catalogus Sanctorum*, 1521, een in-folio, welk sedert 1538 toehoorde aan Doorniksche geestelijken, later aan de bibliotheek van de kathedraal, was gebonden in kalfsleder, tweemaal op elk plat beprent met een grooten, viervoudigen paneelstempel (God de Vader, S. Pieter, S. Jan Baptist, David) - zie over dit soort paneelen G.D. Hobson, *Parisian Binding*, p. 407, in *The Library*, 1931 - maar een onmiskenbaar Doorniksch binder had de ruimte tusschen de beide platen aangevuld met een aantal indrukken van een driehoekigen stempel waarin, naar vele Vlaamsche voorbeelden, een draak loopt, en daarbij met andere van een sterretje; en tegen den rug aan, tusschen de ribben, stelde die tweede hand een zestal keeren een gepatteerd kruis; draak, sterretje en Kruisheeren-kruisje zag men op den band van hs II, in de Stadsbibliotheek te Doornik, een verzameling tractaten overgeschreven in de 14^{e} eeuw en herbonden, naar een aanteekening op het laatste schutblad luidde, voor den Doornikschen kanunnik Simon de Proisy door zijn klerk Andries Fiesvet, in 1472; en de drie stempeltjes staan ook samen op banden gemaakt voor Sint-Martensabdij te Doornik (b.v.b. hs II 2541 in K.B. Brussel). Dat Fiesvet of een opvolger in het bezit is gekomen van een Parijzer paneelstempel, zoowel als Janvier aan een paar Vlaamsche geraakte, is zeker niet onmogelijk maar voorloopig getuigt daarvoor slechts die ééne band, waarvan de versiering mij voorkomt niets meer Doorniksch te hebben gekregen dan eenige aanvulling.

Te Doornik zelf zijn er - of waren er, vóór de ramp van 1940! - Doorniksche banden uit de 14e-15e eeuw bewaard gebleven, onder meer zulke met de naamstempeltjes van J. Loquet, van M. Pollet, van Janvier, e.a., over 't algemeen matig verzorgd werk, en zonder paneelstempels.

In de Kon. Bibl. te Brussel is er een, op hs II 1010, vrij gaaf bewaard, die gemerkt is, op elk in ruiten verdeeld handvlak, met den 40 maal gestempelden naam *P. de tielt* (en Van den Gheyn had bij zijne beschrijving van het hs., *Catal.,* n° 1172, nog niet de bemerking kunnen stellen dat de Tielt niemand anders is dan de Doorniksche scriptor-verluchter-boekbinder Pierars dou Tielt uit het midden van de 14e eeuw: Zie Henry Martin, *Un caricaturiste au temps du roi Jean,* in *Gazette des Beaux Arts,* 1909, II, p. 89; ook F. de Mély,

Les Primitifs et leur signatures; Parijs, 1913, p. 64; en Fred Lyna, *De Vlaamsche Miniatuur van 1200 tot 1530;* Brussel-Amsterdam, (1933), bl. 73-75. Het is juist deze band, afkomstig van de Sint-Martensabdij te Doornik, die bevestigt wat Henry Martin toch veronderstelde, namelijk dat Pierars dou Tielt werkt te Doornik. Aan Doorniksche paneelstempels echter zijn er mij niet meer dan drie bekend, alle drie gebruikt door Janvier, die telkens zijn naamstempeltje erbij stelt; deze drie paneelen, zonder omschrift noch omlijsting, stellen voor, het grootere en een van de beide kleinere, 'Wapenen Ons Heeren', het derde Sint Jan-Baptist predikend. Geen van de drie banden, waarop zij voorkomen, was nog te Doornik; twee worden bewaard te Gent, Univ. Bibl., een te Douai, Stadsbibl.

Men heeft wel eens gemeend, paneelstempels aan Doornik te mogen toewijzen maar het is mij telkens gebleken dat ze niet in die stad gebruikt zijn geworden, wel echter te Leuven, - waar natuurlijk de meeste Doorniksche geestelijken en gestudeerde leeken college hadden geloopen. Neen, de Doorniksche boekbinders, zoowel de leeke - op Janvier na - als die van Sint-Martensabdij, van de Kruisbroeders en van de overige geestelijke gestichten, zijn, zooverre tot nu bekend is, vreemd gebleven aan de Vlaamsche, de meer algemeen Dietsch-Nederlandsche gewoonte om banden te versieren met gehistorieerde paneelstempels.

* * *

De Verheerlijking van Jezus op Thabor wordt voorgesteld op den als dertiendeeuwsch Vlaamsch werk beschouwden band van het Evangeliarium van Afflighem (Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms 1184)[1].

(1) Het handschrift is in Bibliothèque de l'Arsenal te Parijs gebleven sedert 1794, toen de Fransche overweldigers het wegnamen uit de Vlaamsche abdij, met het beste uit haren boekenschat; in 1815, toen de geroofde boeken moesten teruggegeven worden, bleef het Evangeliarium bij de 'vergeten' kostbaarheden, die aan verschillende Parijzer bibliotheken waren uitgedeeld geworden. Zie Henry Martin, *Catalogue des Manuscrits de la Bibl. de l'Arsenal,* t. VIII, Histoire de la Bibliothèque..., p. 537 vlg; en zie Willem de Vreese, *De verstrooiïng onzer Handschriften en oude Boeken over den aardbodem,* in *Bibliotheekleven,* Rotterdam, 1931; daarin: 'In 1815 heeft Falk de teruggave van de geroofde schatten bedongen en verkregen... Al zond Falk een hoogst bekwaam man naar Parijs [hier stelt W.d.V. een voetnota over P.C. Lammens, die belast werd met het terughalen der handschriften en boeken en naderhand professor werd aan en bibliothecaris van de door Koning Willem I te Gent gestichte Universiteit], er is daar toch een en ander aan maat en strijkstok blijven hangen: van wat de Franschen hadden meegenomen bestond geen inventaris. Aan de kruimels van de tafel, die de Bibliothèque Nationale versmaad had en goedgunstig aan het Arsenal, aan de Mazarine en aan Sainte-Geneviève had afgestaan, werd in 1815 niet gedacht, en van hetgeen waarmee de Nationale was verrijkt, bleef daar toch nog een honderdtal handschriften achter.'
Bij die 'kruimels' was dan het Evangeliarium van Afflighem, 'qui appartient à notre grande Réserve', schreef Arsenal in 1932, toen uitleening aan de Kon. Bibl. te Brussel werd geweigerd wegens de kostbaarheid van den band, 'reliure médiévale aux plats ornés d'ivoire et de métal ciselés'; dezelfde bezorgdheid werd betuigd in 1935, toen geweigerd werd het Evangeliarium uit te leenen aan de Tentoonstelling van Oude Kunst in Brabant, gehouden in de Brusselsche wereldtentoonstelling.

Op de voorzijde - zie de reproductie hierbij[(1)] - is het middenstuk een paneel gebeeldhouwd in ivoor, een basreliëf, waarin opmerkelijk zijn de nog eenigszins hiëratische figuren van Jezus, die in de linkerhand houdt het 'Boek des Levens'

(1) Ook bij Henry Martin, *Quelques Reliures d'Art de la Bibliothèque de l'Arsenal* in het tijdschrift *Les Arts,* Parijs, Londen, enz., Oct. 1903, p. 27 vlg. In zijn handschriften-catalogus, II, n^{r} 1184, wordt het Evangeliarium beschreven als volgt: '1184. - Les quatre Evangiles, du monastère d'Afflighem, en Flandre. [Volgt aanduiding van den inhoud, waarbij een fol. A]: "Tabula summorum festorum, in quibus presens textus evangelii cujuslibet festi occurentis per subdiaconum, a prelato vel ejus vicario missam canente prius osculandus, ante pectus reverenter per chorum deferetur, cujus vero figura foris gemmata a conventu flexis genibus similiter deosculabitur." - Cette table a été ajouté au XVe siècle.
Parchemin, 124 feuillets, plus le feuillet A. 322 sur 213 millim. Ecriture du XIIe siècle, sur 2 col. - Les grandes initiales, les rubriques, les miniatures, les encadrements ont été ajoutés au XVe siècle. Leur place avait été laissée blanche. - 4 miniatures aux fol. 7, 39, 61, 92 v°. Petites initiales du XIIe siècle, rouges, bleues et vertes.
Au fol. A, on lit: "Monasterii Affligeniensis." Reliure en bois. Le premier plat est garni de plaques de vermeil et d'émaux. Au centre du plat, plaque d'ivoire représentant en relief la transfiguration. En dehors du cadre, quatre petites plaques d'ivoire représentant les quatre évangélistes avec les têtes de leur attribut. En haut du plat, on lit: "Mundi lucerne lucis"; en bas: "Hii sunt doctores doctoru[m]." - Le dernier plat, en veau brun estampé, est garni de quatre plaques formant clous et d'un encadrement de métal. - Fermoirs. - La reliure est intacte.'

Henry Martin, in deel VIII van zijn Catalogus, waarin hij de geschiedenis van de bibliotheek van Arsenal schrijft, zegt nog, over Afflighem en het Evangeliarium, bl. 542:
'La bibliothèque de l'abbaye bénédictine d'Afflighem près d'Alost, en Brabant, paraît avoir été bien pourvue de livres. Un catalogue de la partie manuscrite, dressé, en 1642, par le bibliothécaire Eudes Cambier, et publié, l'année suivante, par Antoine Sanderus dans sa Bibliotheca belgica manuscripta, 2e partie, p. 142-152, nous montre ce qu'était cette collection. Je ne sais si beaucoup de volumes en vinrent en France [hier staat een voetnota: La Bibliothèque Mazarine a reçu un manuscrit d'Afflighem, le n° 929]; je n'en ai reconnu qu'un seul parmi nos manuscrits. C'est un livre des quatre Evangiles du XIIe siècle, n° 1184, qui n'est pas particulièrement remarquable mais dont la reliure offre un réel intérêt. Elle est faite de bois'. [Volgt de beschrijving zooals in deel II] 'Une note du fol. A indique l'usage auquel était destiné cet évangéliaire, au moins à partir du XVe siècle:...' [Volgt den tekst overgeschreven in de zooeven geciteerde beschrijving.]
Het tweede bandvlak van het Evangeliarium is van kalfsleder over een houten berd, het wordt verdeeld in 35 vierkanten waarin telkens een vierkant stempeltje met overhoeks daarin een klimmenden draak, een kokatrijs; langsheen de randen, 24 maal een rond stempeltje met het monogram, *ihs* in gothieke minuskelen. Vier achthoekige, fraai gegraveerde metalen knoppen beschermen het bandvlak, waarvan de randen beslagen zijn met eveneens gegraveerde metalen strooken. Deze versiering van het achterberd werd misschien eerst in de 16^{e} eeuw aangebracht, toen fol. A werd aan het handschrift toegevoegd en de verluchting bijgewerkt: men ziet de stempels ook op den band van een *Missale viaticum secundum usum ordinis d. Benedicti pro religiosis monasterij Haffliginiensis,* hs II 1664 (cat. van den Gheyn n^{r} 459), uit de 16^{e} eeuw, in de Kon. Bibl. te Brussel, en het - minder belangrijke - metalen beslag daarvan is gegraveerd op dezelfde wijze als dat van het achterberd van het Evangeliarium.

en de rechterhand verheft[1], en van de beide profeten, die door geen teeken uit elkaar te herkennen zijn; terwijl de drie apostelen, getroffen, verblind, neergeworpen door de stralen die uitgaan van den Meester, heftig uiting geven aan hunne ontroering en Petrus een 'rolle' toont: hij immers spreekt Jezus toe. Boven dezes hoofd verschijnt, in een gestyliseerde wolk, die zegenende hand Gods; niet de evangelietekst wordt aan dit schoone beeldhouwwerk als omlijsting meegegeven maar een rankenreeks zooals er in de verguld-zilveren versiering van den band nog meer voorkomen. De ivoren plaat is 176 mm. hoog bij 110 breed. Bij de bandhoeken werden vier ivoren plaatjes bevestigd, waarop de teekens der evangelisten ook in reliëf zijn gesneden[2].

Het dertiendeeuwsche Transfiguratie-paneel in gebeeldhouwd ivoor op het Evangeliarium van Afflighem is dus een der voorgangers (of een zeer vroege, en als unicum meer kostbare plaatsvervanger) van de gehistorieerde Vlaamsche paneelstempels (die van Wouter van Duffel, te Antwerpen, is reeds uit de 13e eeuw) en werd, ook blijkens de evangelistensymbolen, voorbeeld van een, van twee matrijzen, die in de eerste jaren van de 16e eeuw op Leuvensche boekbanden werden geprent - zou ook dit of een dergelijk onderwerp onrechtstreeks, door miniaturen of gravures bij voorbeeld, den stempelsnijder bekend zijn geworden.

De iconografie betoont zich vrij onverschillig voor de plaats, rechts of links naast Jezus, waar Mozes en waar Elias zullen verschijnen.

(1) De voorstelling herinnert aan den romaanschen bandstempel waarop Christus wordt gezien 'within a mandorla, seated on a rainbow, His right hand raises as in the act of blessing, whilst in His left hand He holds the book of life' (Weale, *Bookbindings and Rubbings,* II, p. 78, R. 6).

(2) Over voorstellingen van de Transfiguratie, zie Karl Künstle, *Ikonographie der christlichen Kunst, I*, 403: 'Die Verklärung Christi...' Ook K. Smits, *De Iconografie van de Nederlandsche Primitieven,* 1933, bl. 79, waar gewezen wordt op schilderijen van Geeraard David en van Joost van Calcar.

Aan Jezus' rechterhand staat Mozes - hij draagt de tafelen der Wet - in vijftiendeeuwsche Vlaamsche Transfiguratie-miniaturen, b.v.b. in het Breviarium Grimani, fol 660^{v} (pl. 1251 in de groote kleurreproductie); in het getijdenboek 'Da Costa', f. 171$^{v(1)}$, in het Brevarium Mayer van den Bergh, f. 506$^{v(2)}$; ook in het Missale van Sint-Servatius te Maastricht, f. 117^{v} (Kon. Bibl. Brussel, hs 18125); en ook nog in houtsneden in onze bijbels, te beginnen met *Biblia pauperum*: zie bl. *m* in het door H.Th. Musper (*Die Haarlemer Blockbücher und die Costerfrage*, Mainz, 1939) als 'Urausgabe' beschouwd exemplaar.

Mozes, herkenbaar aan de beide stralenbundels die van zijn hoofd uitgaan, staat aan Jezus' linkerhand in een houtsnede in Ludolphus de Saxonia, *Tboec van den Leven ons heren Jhesu Christi,* Antwerpen, Geraard Leeu, 1487 (CA 1181); ook in latere Fransche gravures, b.v.b. in *Missale ad usum ecclesie Leodiensis*, Parijs, Joh. Kaerbriand sive Huguelin voor Michiel Hillen van Hoochstraten te Antwerpen, 1540 (NK 3534), bij de Mis In transfiguratione domini.

Een zeldzaam onderwerp voor versiering van boekbanden is de Transfiguratie gebleven zoowel in de Nederlanden als elders. Weale heeft er geene opgeteekend. Hobson zag er geene op romaansche banden evenmin als op de vroeg-zestiendeeuwsche Fransche uit de vrij korte periode, toen vooral Parijs en Normandië de Nederlandsche paneelstempel-techniek hadden overgenomen en de illustratie van gedrukte getijdenboeken omgezet in bandversiering. (Zie G.D. Hobson, *Parisian Binding 1500-1525,* in *The Library,* March 1931, pp. 293-434). K. Haebler's *Rollen- und Plattenstempel des XVI Jahrhunderts,* 1928-'29, heeft evenmin een Transfiguratie, een 'Verklärung' - éénmaal toch een plaatje met 'Christus, Elias und Moses' uit de latere jaren.

Bij ons zal men nog eens een Transfiguratie als verguld bandplaatje zien, samen met een Doop Christi, op een band die, bevat hij ook Erasmus' *Moriae encomium,* z.p., 1544, wel een halve eeuw later zal gemaakt zijn, meende Paul Faider, voor het Miniemen-

(1) Zie J. Destrée en P. Bautier, *Les Heures dites Da Costa, manuscrit de l'école ganto-brugeoise, premier tiers du XVIe siècle.* Brussel, 1924.

(2) Zie Camille Gaspar, *Le Bréviaire du Musée Mayer van den Bergh à Anvers.* Brussel (enz.), 1932; p. 67 en pl. LVI.

klooster te Bergen (zie zijn *Exposition documentaire de Reliures anciennes* (de la) *Bibliothèque publique de la ville de Mons, 1929, Catalogue*; n^{r} 174.) Een paneelstempel kan men zulk plaatje echter niet meer noemen; het is immers gesneden meer als een gravure dan als een zegel, het bedoelt een soort vlakversiering, geenszins reliëf en aan blinddruk zou het niet genoeg hebben; daarom roept het goud ter hulp.

Of Leuvensche binders eenige bijzondere bedoeling van devoten aard hebben gehad bij het gebruiken van twee voorstellingen van het Thabor-wonder is niet duidelijk; maar treffend is het wel dat de Afflighemsche prachtband van een liturgisch handschrift na drie eeuwen als in reproductie verscheen op de banden van Leuvensche studentenboeken.

Laboris et constantiae elogia.
Een onuitgegeven gedicht door Johannes Hemelarius aan Balthasar I Moretus opgedragen.

door Herman F. Bouchery

De auteur van dit Lofdicht op de Plantijnsche spreuk ‘Labore et Constantia’ is Johannes Hemelarius of Hemelaers, een tot het Katholicisme bekeerde Calvinist uit den Haag, geboren omstreeks 1570 en gestorven in 1655. Na een verblijf van zes jaar in Italië, vestigde hij zich in 1607 te Antwerpen, als kanunnik van de Cathedraal en vertrouwensman van de bisschoppen.(1)

Hemelarius was een vooraanstaande personaliteit in den kring der Antwerpsche Humanisten. Lipsius zwaait hem, die zijn leerling was geweest, den hoogsten lof toe: ‘Iste est Ioannes Hemelarius, gente Batavus, è veteri mea disciplina, & fructum ex ea traxit, ingenii bonitate & industria, inter omnium primos. Optimi mores, faciles, lepidi, doctrina varia in Graecis, Latinis, prosa, versa, etiam à pictura non alienus, & quicquid acri vel alto ingenio lubet aut licet’(2). Gevartius noemt hem ‘eximia vir eruditione et Pietate praeditus’(3).

Hemelarius was bevriend met Philips Rubens(4) en hoogst

(1) *Nieuw Ned. Biog. Woordenboek.* VIII (1930) 743 sq. (FRUYTIER). Cf. het artikel van E. VAN ARENBERGH in de *Biog. Nat.* 9 (1886/7) 20-24. dat een bijna letterlijke copie is van PAQUOT, *Mémoires*, XVII 175-185. Cf. de aanteekening, met vermelding van bronnen, bij P. BURMANNUS, *Sylloges Epistolarum* I (1727) 563. Ten onrechte meent Fruytier, *l.c.*, dat Hemelarius reeds in 1604 uit Rome terugkeerde: uit den hieronder in nota 6 vermelden brief blijkt dat hij zich nog in 1606 in die stad bevond.

(2) Testimonium op 25 September 1600 door Lipsitis afgeleverd, bij Hemelarius' vertrek naar Rome; overgedrukt bij SWEERTIUS, *Ath. Batav.* 436.

(3) Brief van Gevartius aan Dupuy, 9 September 1621 (cf. M. HOC: *Etude sur J.C. Gevaerts* (Bruxelles, 1922) 198).

(4) Cf. b.v. den brief van Philips Rubens, te Leuven, aan Hemelarius, te Den Haag, 15 Juli 1600 (in: PH. RUBENS, *S. Asterii Homiliae* (Off. Plant. 1615) p. 240). Daarin wordt gesproken over ‘Magnus hic amicitiae nostrae quasi interpres atque pararius’, waarmee natuurlijk Justus Lipsius wordt bedoeld.

waarschijnlijk ook met P.P. Rubens, die voor een van zijn werken, *Imperatorum Romanorum Numismata Aurea* (uitgegeven te Antwerpen door G. Van Wolsschaeten en H. Aertsens in 1615; opnieuw gedrukt in 1627, 1654 en 1709), reeds op het eind van 1610 een merkwaardige titelprent - trouwens de eerste welke de Meester schiep - teekende(5). De tweede uitgave bevat zelfs een Latijnsch lofdicht ter eere van Hemelarius' geschrift, van de hand van 's schilders zoon, den 13-jarigen Albertus Rubens. In dit werk beschrijft Hemelarius de muntenverzameling van Hertog de Croy, en een aantal stukken toebehoorend aan den geleerden burgemeester van Antwerpen, Nicolaes Rockocx, door wiens tusschenkomst zeer waarschijnlijk Rubens' medewerking voor deze uitgave verkregen werd, en aan wien de Meester de schets der titelprent overhandigde(5).

De Hollandsche geleerde J.F. Gronovius maakte den lof van den kanunnik-humanist in een lijkrede uitgesproken bij den dood van Jacobus Golius, broeder van den door Hemelarius opgevoeden Petrus Golius.

Met Balthasar Moretus was Hemelarius waarschijnlijk zeer kort na zijn terugkeer uit Rome in betrekking gekomen(6). Niet lang na Augustus 1611 was hij een goed bekende, wiens oordeel Moretus zeer op prijs stelde: toen deze, op verzoek van P.P. Rubens, een ontwerp voor een Latijnsch grafschrift ter nagedachtenis van 's schilders broeder Philips had opgesteld, verlangde hij dat het o.a. Hemelarius ter goedkeuring zou voorgelegd worden(7).

In de bibliographie van Hemelarius worden de navolgende, bij Moretus gedrukte werken vermeld:

1). *Gratulatio in Inauguratione R.D. Christiani Michaëlii, D.*

(5) M. ROOSES, *L'Oeuvre de Rubens* V n° 1243.

(5) M. ROOSES, *L'Oeuvre de Rubens* V n° 1243.

(6) In 1606 kende B. Moretus hem nog niet persoonlijk, zooals blijkt uit 's drukkers brief van 6 Januari van dat jaar tot Philips Rubens te Rome gericht: 'Itaque ut receperis [nl. het "Lovanium" van J. Lipsius], D. Hemelario nomine nostro, abs te donari velim, amicitiae coram aliquando ineundae et firmandae qualecumque testimonium' (*Corr. Rub.* I p. 286).

(7) '... ut consultatio quaedam de Inscriptione habeatur, et plurium iudicia conferantur, Cl^{mi} parentis tui D. Brantij, D. Woverij, D. Hemelarij, et si tanti est, meum' (*Corr. Rub.* VI p. 332). Deze niet gedateerde brief werd geschreven tusschen 28 Augustus 1611, sterfdag van Ph. Rubens, en 1615, jaar waarin J. Brant het grafschrift in druk liet verschijnen.

Michaëlis apud Antverpienses Praemonstratensis coenobii Abbatis. 1613[8].

2). *Angeli Custodis ad Hugonem Grotium super nupero eius carcere Paraeneticon.* 1621.

3). *Oratio in funere admodum illustris & reverendiss. Domini D. Ioannis Malderi, S. Theologiae Doctoris, Antverpiensium Episcopi V.*, overgedrukt in J. Malderus: *In primam partem D. Thomae Commentaria.* 1634 (p. XIII-XXIII)[9].

Hemelarius was, naast een bekwaam humanist, ook een vurig strijder voor zijn geloof. Toen Hugo Grotius uit het slot Loevestein was gevlucht en naar Antwerpen kwam, trachtte de kanunnik den Hollandschen rechtsgeleerde met woord en daad - hij leende hem zelfs geld - tot het Katholicisme te bekeeren[10]. In een iambisch gedicht, - het hierboven vermelde *Paraeneticon* -, bezong hij de heuglijke bevrijding, waarin hij het werk zag van Grotius' engelbewaarder. Van dit boekje schonk hij een exemplaar aan zijn vriend Moretus, en schreef er de navolgende opdracht in: ‘Egregio atque eruditissimo viro D. Balthasari Moreto accuratissimae artis Typographiae Plantinianae dignissimo successori, amico singulari, auctor, suae voluntatis breve mnemosynon D.D.’, en op enkele witte bladen achteraan copieerde hij twee brieven, die Grotius hem in verband met zijn gedicht had toegestuurd[11].

Aan de hierboven vermelde, door Moretus gedrukte werken van Hemelarius, dient nog een kort gedicht toegevoegd, dat in een Appendix bij Aubertus Miraeus' *Serenissimae Principis Isabellae Clarae Eugeniae Hispamiarum Infantis Laudatio Funebris* is verschenen.

(8) Aldus vermeld bij PAQUOT, *l.c.* Wij hebben geen exemplaar van dit werk in handen gehad. De mededeeling welke Paquot er aan toevoegt, als zou het werk verschenen zijn ‘Antv., Joan, Moretus, 1613’, is zeker foutief: Jan was in 1610 gestorven. - Het hier als tweede uitgave te vermelden werkje, *Paraeneticon,* van 1621, wordt eveneens door Paquot verkeerdelijk als door *Jan* Moretus gedrukt beschouwd.

(9) Rede uitgesproken op 25 October (VIII. Kal. Novemb.) 1633. Paquot laat na (en Van Arenbergh eveneens) te zeggen in welk drukwerk zij voorkomt.

(10) Ook Anna Roemers Visscher onderging sterk Hemelarius' invloed: cf. M. SABBE: *De Antwerpsche Vriendenkring van Anna Roemers Visscher* (in: *De Moretussen en hun Kring* (1928) 53-77) p. 60.

(11) Cf. M. SABBE: *Hugo Grotius en de Antwerpsche Humanisten* (in: *De Moretussen en hun Kring* (1928) 113-131); cf. *ibid.* p. 59 sq.

Op blz. 50 van dit in 1634 gepubliceerde werk wordt - door den drukker, zooals uit dezes brief van 5 Maart 1634 aan Miraeus blijkt[12] - den lezer medegedeeld dat, om de overblijvende bladzijden te vullen, werden opgenomen: het opschrift van het groote altaar der Cathedraal te Antwerpen, waarvan de Aartshertogin in 1624 den eersten steen had gelegd, en een gedicht dat kanunnik Hemelarius te dezer gelegenheid schreef[13]. Op de eerste daarop volgende bladzijde komt inderdaad de tekst der inscriptie voor, op de tweede het dichtstuk, getiteld *Seremissimae Principi Isabellae Clarae Eugeniae Infanti Hispaniarum etc. Summi et Augustissimi altaris in Cathedr. Ecclesia Antverpiensi Fundamenta iacenti anno M.DC.XXIV.* Het omvat 24 verzen en is onderteekend: 'Extemporali gratulatione fundebat I.H. Can. Antverp.', waaruit dus blijkt dat het een omwerking is van een voor de vuist uitgesproken verwelkoming der vorstin.

Uit B. Moretus' bibliotheek zijn twee handschriften afkomstig, die thans nog in het Museum Plantin-Moretus worden bewaard, en die verband houden met Hemelarius. Het eerste is de Fransche vertaling van zijn werk over de numismatiek: *Médailles en or des Empereurs romains*[14]; het tweede is een Latijnsch gedicht,

(12) Over de uitgave van dezen Lof der overleden Aartshertogin is er sprake in verschillende brieven van Moretus aan Aubertus Miraeus. In een schrijven van den drukker van 2 Maart (postrid. Kal. Mart.) 1634 wordt o.m. gezegd: 'Mitto Epistolam ad Ser^{mum} Cardinalem [de opdracht van de Laudatio], ut examines priusquàm seriò cudam... De Inscriptione et Carmine D. Hemelarij videbo, cùm cetera absolvero' (Plant. Arch. 146, f. 55), en op den avond van denzelfden dag meldde Moretus nog: 'A meridie sesquifolium misi, quo Epistola ad Ser^{mum} continetur. Supersunt bina folia, quorum ultimo implendo addam Inscriptionem de lapide fundamentali Altaris, et Carmen D. Hemelarij. si in remittendis folijs moram tabellarij haud fecerint, ego nullam interponam in imprimendis' (Plant. Arch. 146, f. 56). Op 5 Maart waren de laatste bladzijden van het werk, die het appendix bevatten, gedrukt: 'En ultimum Laudationis vestrae folium... Inscriptionem munitioribus impressam typis curavi, ne mutare eam aut innovare necesse esset, atque unâ eademque paginâ spectari ac legi possit. Praefatiunculam precedenti paginâ adieci, quae et Inscriptionem et Carmen tangit. R.V. suo addet vel demet iudicio'. (Plant. Arch. 146, f. 57). - De 'approbatio censoris' van het boek is gedateerd: 'Antverpiae, die XIV. Februarij anno M.DC.XXXIV.'. Op 24 Maart stuurt B. Moretus een exemplaar van Miraeus' *Laudatio* aan J. della Faille te Madrid (Plant. Arch. 146, f. 62 sq.)

(13) 'Lectori S. Folio implendo quae subiungitur, haud ingratam fore existimo Inscriptionem Arae maioris in Cathedrali Basilicâ Antverpiensi; cuius Arae primum in fundamentis lapidem Serenissima Isabella Clara Eugenia anno M.DC.XXIV. posuit: nec item Carmen, quod R.D. Joannes Hemelarius, eiusdem Basilicae Canonicus, optimae Principi tunc scripsit.' Paquot en Van Arenbergh vermelden dit gedicht niet.

(14) M. 157 = *Catalogus Denucé* n^{r} 21.

J. Hemelarius: Laboris et Constantiae Elogia.
Handschrift, Museum Plantin-Moretus, M 328. Miniatuur, voorstellend het Plantijnsche drukkersmerk.

opgedragen aan Balthasar Moretus: *Laboris et Constantiae Elogia.*

Deze 'Lofspreuken van Arbeid en Standvastigheid' vormen een gedicht in dactylische hexameters. Na de inleiding en de opdracht, komen 'Labor' en 'Constantia' om de beurt met twee verzen aan het woord; in elk dezer 316 reeksen van twee regels[15] worden 'Labor' en 'Constantia', of andere woorden van denzelfden stam (als b.v. vormen van het werkwoord 'laborare' en het bijwoord 'constanter') verwerkt. De kerngedachte, uitgedrukt in elke strophe, wordt in de marge in een paar woorden geresumeerd. Tot slot enkele verzen ter verheerlijking van den 'Passer' en de Plantijnsche pers en een toelichting betreffende een bij het gedicht aangepaste zangwijze.

Het handschrift[16], 222 mm. hoog, 164 mm. breed, bevat, behalve het schutblad, 3 niet genummerde bladen, dan 28 bladen, door den schrijver genummerd van 1 tot 28, ten slotte 3 niet genummerde blanco post-liminaria en een schutblad achteraan[17]. Elk blad is door een lijnen-encadrement omringd; de marginalia zijn eveneens door een lijn van den tekst gescheiden. De woorden 'Labor' en 'Constantia' zijn bijna overal in het rood geschreven.

De vergelijking van het schrift met dat voorkomend in het hierboven vermelde, aan B. Moretus geschonken exemplaar van het 'Paraeneticon', bewijst dat heel het manuscript door Hemelarius met eigen hand werd geschreven.

Op f. a recto (liminaria) staat de titel 'Laboris / & / Constantiae / Elogia'; daaronder, uitgeknipt en opgeplakt, het gedrukte Plantijnsche merk van Havre nr 75 (van 1630).

Op f. a verso en f. b recto een opdracht in briefvorm aan B. Moretus, onderteekend 'Io: Hemelarius.'

Op f.b. verso een miniatuur (H. 17 cm., b. 14,7 cm.), voorstellend een plastisch-uitgewerkte cartouche, op een groenen, in een gouden lijst gevatten achtergrond. In het midden der cartouche de Gulden Passer, door een uit de wolken te voorschijn tredende hand vastgehouden: een lint, met de spreuk 'Labore et Con-

(15) De verzen 97-100 vormen een vierregelige groep.

(16) M. 328 = *Catalogus Denucé* n^{r} 119.

(17) Na f. 28 is een blad uitgeknipt: het overblijvend randje toont aan dat dit blad een tekst bevatte.

stantia', slingert door de beenen van den passer heen. Daar boven een kinderkopje, door twee vleugels geflankeerd, en door een neerhangende guirlande omkranst, onderaan, in het rood en het goud, een sjerp, eveneens met vleugels aan beide zijden[18]. Rechts van de cartouche een steenen voetstuk, symbool van de Standvastigheid, links de knots van Hercules en een schop, zinnebeelden van den Arbeid.

Zeer waarschijnlijk is deze, overigens geenszins artistieke en gebrekkig uitgevoerde miniatuur eveneens het werk van Hemelarius: Lipsius toch getuigde in zijn testimonium dat de kanunnik was 'etiam à pictura non alienus'.[19]

Op het laatste blad (f. 28 recto) is het Plantijnsche merk van Havre nr. 31 (van 1577) afgedrukt: het werd, in denzelfden geest als de miniatuur, met de hand gekleurd.

De band, in bruin kalfsleder met groene zijden sluitlinten, is op vóór- en achterplat versierd met een gouden filet en met, eveneens in goud, het Plantijnsche drukkersmerk van Havre nr 49 (van 1591). Het is een band speciaal voor Moretus, misschien ook in dezes werkhuis vervaardigd.

Het gedicht is niet gedateerd; een aanduiding omtrent den tijd,

(18) De symboliek van deze motieven is ons niet duidelijk. Knipping (*De Iconographie v.d. Contra-Reformatie i.d. Nederlanden,* I p. 168) zegt: 'het verstand en de snelheid van beweging worden door hoofd en wieken gesymboliseerd'. Wij kunnen hier dus te doen hebben met een nieuwe symbolische voorstelling van de Passer-gedachte: het hoofd zou overeenkomen met de leidende hand, als voorstelling van het Verstand: de vleugels met den draaienden passer, dus de beweging als zinnebeeld van den Arbeid. - Heeft de sjerp een symbolische beteekenis? Het is best mogelijk dat het eenvoudig de samengeknoopte uiteinden zijn van de guirlande, die men zich als achter de cartouche neervallend en onderaan, door een opening, weer te voorschijn tredend moet voorstellen. In dit geval zijn de vleugels misschien als louter ornament te beschouwen. (Vleugels kunnen naarstigheid verbeelden: cf. KNIPPING I p. 34).

(19) In Italië heeft Hemelarius een penteekening gemaakt naar het beeld der *Vestalis Maxima*, in 1602 te Rome gevonden en behoorende tot de verzameling van Cardinaal Cesi. Deze teekening, met de Latijnsche beschrijving van het beeld door Hemelarius en enkele aanteekeningen van Lipsius' hand, bevindt zich in het handschrift der *Médailles en or des Empereurs Romains,* f. 73; zij werd in gravure gereproduceerd in J. Lipsius: *De Vesta et Vestalibus* (Antverpiae, Moretus, 1609 en 1621) p. 59; Hemelarius' beschrijving wordt door Lipsius aangehaald op p. 58. - Ook de teekening, die als model gediend heeft voor de, in dit zelfde werk op p. 27 gereproduceerde gravure (voorstellend een cultusvoorwerp, genaamd *scaphium* of *vasculum*), bevindt zich in hooger vermeld handschrift (tegenover f. 1): daar ook zij vergezeld is van aanteekeningen van Hemelarius' hand, dient zij ongetwijfeld eveneens aan hem toegeschreven.

waarin het is ontstaan, vindt men evenwel in de opdracht (f.a. verso en b. recto). Deze is gesteld in den vorm van een brief, gericht tot Balthasar Moretus, waarin Hemelarius - in een gezochte en gedrongen taal - ongeveer het volgende zegt:

> ‘De vrijgevigheid, waarmee U laatst mijn korte bijdrage beloonde, - een voortreffelijk boekdeel schonk U mij in de plaats - heeft mijn gemoed tot dankbaarheid opgewekt. Mijn geest, die niet verdragen kan door een ander in dienstvaardigheid te worden overtroffen, heeft, onder denzelfden aandrang, die eens Croesus' stommen zoon het spraakvermogen teruggaf, deze kleine verzameling Lofspreuken (met de hulp van der Muze stem en wat Standvastigen Arbeid) samengesteld ter verheerlijking van Uw Arbeid en Standvastigheid. Dat dit pogen met succes bekroond worde, daar zullen de welwillende uitdrukking van Uw gelaat bij het aanvaarden er van, en Uw gereedheid voor lief te nemen wat een vriend in dienstvaardige genegenheid U aanbiedt, voor zorgen. Op deze wijze zal hij [de auteur] zich rijkelijk vergoed achten voor zijn Arbeid, en tot volharding in zijn liefde voor U aangespoord worden, hij die, zooals hij dikwijls gadesloeg het levend beeld van deze Uw lijfspreuk in de Standvastigheid van Uw voor het gemeen welzijn ondernomen Arbeid, zoo ook vertrouwt dat Uw genegenheid voor hem aan Standvastigheid niet zal te kort schieten, - indien zij ten minste op een waarachtig oordeel eerder dan op een valsche meening blijkt te berusten. Maar daar een rechtschapen man doorgaans niet met zichzelf in tegenstrijd komen wil, zal zij blijven duren: aldus vertrouw ik, dat én Uw welwillendheid jegens mij, én het gunstig onthaal van mijn werk, dat in één woord een standvastige gevoelsstemming de vriendschapsbanden vermenigvuldigen en - ter bevestiging der uitspraak van Uw zinnebeeld - metterdaad eerder dan met woorden begunstigen zal. Dat aldus, Geachte Heer, God U een, in eerlijken Arbeid standvastige langlevendheid schenke en voortga Uw werk, zoo tegenwoordigen als toekomstigen tot heil, steeds met gelukkig succes te bekronen, dat wensch ik
> Uw steeds dienstwillige
> Johannes Hemelarius.’

Welk geschrift wordt met de in deze opdracht genoemde recente korte bijdrage (‘nuper brevi pagina nostra’) bedoeld?

Het moet een stuk zijn, waarmee Hemelarius zijn vriend Moretus hetzij een grooten dienst had bewezen, hetzij bijzonder veel genoegen haa gedaan, zoodat de drukker zich verplicht achtte den auteur speciaal te beloonen.

Een dergelijk geschrift bevindt zich inderdaad in het Plantijnsch archief, Reg. 120, f. 189 en 191. Maurits Sabbe heeft, in zijn artikel: *Nog over het schilderij ‘Labore et Constantia’ van*

Erasmus Quellin[20] voor het eerst de aandacht op dit document gevestigd. Het is een dubbel folio-blad, dat een stuk in proza en een in verzen bevat: het eene is getiteld *Moretiani Symboli, apto Emblemate expressi, consideratio*, het andere *In Emblema Symboli Plantino-Moretiani, Quelliniano penicillo expressum.* Het eerste is een verklarende beschrijving van een schilderij 'Labore et Constantia', van de hand van Erasmus Quellin, en waarvoor Balthasar Moretus op 20 September 1640 250 gl. betaalde; het tweede, een voor dezelfde gelegenheid geschreven lofdicht op den Gulden Passer: deze verzen zijn onderteekend J.H. De vergelijking van het schrift bewijst niet alleen dat Sabbe te recht meende 'achter die naamletters Kan. Joannes Hemelaers te mogen erkennen', maar ook dat het eerstgenoemde document, door Sabbe nog als anoniem beschouwd[21], aan denzelfden auteur dient toegeschreven.

Voor deze beide geschriftjes moet Balthasar Moretus zijn vriend zeker heel dankbaar zijn geweest. Hoezeer hij, humanistisch geschoold als hij was, opging in dergelijke geleerde verklaringen van allegorische tafereelen, blijkt b.v. uit zijn brief van 29 Januari 1634 aan Philippe Chifflet, waarin hij met liefde de vernuftige symboliek van Rubens' titelprent voor Tristan's *La peinture de la Sérénissime Princesse Isabelle Claire Eugénie* ontleedt. En een lofgedicht ter eere van de roemrijke lijfspreuk van zijn geslacht moet bijzonder zijn eergevoel gevleid hebben.

Het lijdt geen twijfel dat, zoo er voor Moretus eenige aanleiding bestond om Hemelarius voor een van zijn geschriften een mooi geschenk aan te bieden, dit het geval was, toen de kanunnik hem met deze beide stukjes, aan Quellin's schilderij gewijd, vereerde.

Wij achten het dan ook zeer waarschijnlijk dat met 'brevis pagina nostra' de '*Consideratio*' en het '*In Emblema*' worden bedoeld, en derhalve de '*Elogia*' kort na deze beide geschriften (cf. het woord 'nuper' in de opdracht) werd gedicht.

(20) In: *De Gulden Passer* 13 (1935) 37-38; cf. M. SABBE: *Labore et Constantia. Een Schilderij van Erasmus Quellin.* (Ibid. 12 (1934) 107-109), alwaar ook de reproductie van bedoeld schilderij.

(21) Sabbe schrijft: 'Wij weten niet van wie deze uitleggingen zijn, maar zeker komen ze van een tijdgenoot van den schilder, die de bedoelingen van het werk zeker met hem zelf heeft kunnen bespreken'.

Dat de '*Elogia*' na het '*In Emblema*' geschreven werd, blijkt ook uit de vergelijking van beide teksten: in de '*Elogia*' treffen wij een paar verzen aan, die ook in het '*In Emblema*' voorkomen, maar waaraan, door enkele lichte wijzigingen, Hemelarius in de '*Elogia*' een sierlijker vorm heeft gegeven:

1). *In Embl.*: Circinuli dum pes primus stat, currit et alter,
Et Labor, & requies constantem perficit orbem.
Elog. f. 26r: Circinuli dum pes primus stat, currit et alter,
Hinc Labor, hinc requies constantem perficit orbem.

2). *In Embl.*: Circulus, aeterni speciem qui sustinet aevi,
Constantique, acto circumque Labore paratur.
Elog. f. 26r: Circulus, aeterni speciem qui sustinet aevi,
Constanti circum ductoque labore paratur[(22)].

Quellin's schilderij was zeker voltooid, toen B. Moretus op 20 September 1640 den kunstenaar betaalde.

De '*Consideratio*' en het '*In Emblema*' - die in een Appendix bij dit artikel worden overgedrukt - moeten omstreeks hetzelfde tijdstip zijn ontstaan, en derhalve kort daarop ook de '*Elogia*': hetzij op het eind van 1640, hetzij in het begin van het volgende jaar, maar in elk geval vóór 8 Juli 1641, sterfdag van Balthasar I Moretus.

Appendix

[*Plant. Arch.* 120 f. 189]
Moretiani Symboli, apto Emblemate expressi, consideratio.
In picturâ, ut et Poësi, non tantum res descripta, sed et judicium auctoris attenditur, et operis concinnitas, seu decora Ordinatio.
In tabulâ istâ Moretianâ, pictoris Quellini penicillo expressâ, videtur pulchrè observata esse Ordinis Harmonia, et decorum tam in habitu et actione personarum, quàm in totius operis aequabili concinnitate.
Descriptio est geometrici circuli, quae est perfectissima in planis superficiebus figura, instrumenta circini, aequabiliter producti: quatenus inchoatum opus, nusquam deviante ductu, ad terminum suae perfectionis perducatur, et perennitatem consequatur, atque eamdem, in sua principia rediens, aptè designet.

(22) Cf. eveneens:
In Embl.: Ictu oculi, innumeris descripta est pagina signis.
Elog., f. 26r: Ictu oculi innumeris mihi scripta est pagina signis.
De gedachten uitgedrukt in de drie strophen getiteld 'In circulum descriptum' (*Elog.*, f. 26 r.), vindt men terug in de tweede alinea van de '*Moretiani Symboli Consideratio*'.

Ad hoc opus conciebunt [?] primariae personae, Labor, et Constantia, quia inutilis est laboriosa actio, etiam benè inchoata, nisi perducat opus ad effectum seu finem desideratum. Constantia etiam non Laboriosa, stupor potius est et ignavia, quàm virtus. Alter igitur ut alterius ope indiget, ita disparari à se mutuo non debent.
Stat expressus in tabulâ Labor, Hispidus, Herculius, pelle seu Leonis seu asininâ neglectim amictus, vultu intento, oculis in opus defixis: cui tori, scapulae, supercilia, frons taurina, artuum compago nervosa et ossea, virum exprimunt corpore ferreo, mente, ut plerumque fit, plumbeâ, simplicem et hebetem, et opus quod agit, rusticâ circini apprehensione, sollicitè exsequentem. Assidet, quod maturè deliberantis est, Constantia, instrumenti pedem stabilem, dextrâ attentè continens, ne vacillet, oculis modestè ad punctum deflexis, vultu sereno, modesto, habitu decoro, non in lasciviam aut levitatem phalerato, sed per laetam et candidam munditiem nitente: laeva eius columellae quadratae innixa est, quae et quadraturam virtutis, et per basis soliditatem, immobilem operis perpetuitatem designat.
Sed quia cuiuscumque perficiendi operis dux est prudentia, adstat, quasi consiliaria Pallas, hastata, ore gravi et virginali, fronte masculâ, galeâ et gorgone munita, corporis habitu succulento, sed minimè mammosa aut ventricosa, filum prudentis viraginis pulchrè referens.
Ab alterâ parte adstat Honor, qui omne opus perfectum individuo comitatu honorat, et affluentis copiae cornu ubertim beat. Hujus habitus, etsi nudior; quia honori non convenit malè tecta virtutis affectatio seu palliatio, filo tamen et colore membrorum generosae quasi indolis nobilitatem, et laureae coronae gestamine gloriae perennitatem praefert.
Mercurius autem ponè superstat inspector, et vultu subdolum quid exprimens et ad rem attentum. Designare mihi videtur, lucrosum quoque esse opus et benè vendibile, quod, talibus in unum cooperantibus, ad exitum perducitur.
A longè apparere videntur templa, honoris et virtutis, ad quae hac agendi viâ pervenitur. Porrô, colorum clara, et benè ordinata varietas, umbrarum et luminis rotundata distinctio, (quod est secretum spectatoris illicium) opticae recta symmetria, singularum partium subtilis et accurata absolutio; totaque in universum tabulae concinnitas, tum inventoris, tum artificis ingenium commendant, et judicium, et manus atque industriae Laboriosam Constantiam.
Librorum volumina juxta stipata designare mihi videntur Moretiani Laboris fructum et debitam Constantiae laudatae felicitatem.

* * *

[*Plant. Arch.* 120 f. 191]

In E M B L E M A Sijmboli Plantino-Moretiani, Quelliniano penicillo expressum.

Epigr:

Stat LABOR, et recto perducit tramite circum:
Firmat opus, residens CONSTANTIA nixa columnae:

Adstat HONOS, pleno comportans munera cornu:
FILIVS & MAIAE, sollerti attentus ocello,
Rem beat: &, fausto potiantur ut omnia fine,
Consilij ductu favet, haud invita, MINERVA.

In circinum Moreti.

Circinuli dum pes primus stat, currit et alter;
Et LABOR, & requies CONSTANTEM perficit orbem.

Ad eumdem.

Fige pedem primum, tum circumvolve secundum
Circine, quo stabilem CONSTANS LABOR expleat orbem.

In circulum ipsum.

Circulus, aeterni speciem qui sustinet aevi,
CONSTANTIque, acto circumque LABORE paratur.

In praelum tijpographicum MORETI.

Urget opus praeli pars summa, ut et ima, quiescens:
Sic, dum conspirans CONSTANTIA, juncta Labori est;
Ictu oculi, innumeris descripta est pagina signis.

J: H.

J. Hemelarius: Laboris et Constantiae Elogia door Dr. J. Schoups

Overzicht van den inhoud.

Hemelarius begint zijn gedicht met een woord van lof tot Balthasar Moretus, aan wien het gedicht opgedragen is, en wiens naam zelfs dezen van den beroemden Plantin in den schaduw zal stellen (vv. 1-7). Bewust van zijn onbeduidend geschenk, vraagt de schrijver aan zijn adressaat niet met misprijzen neer te zien op deze verzen van een landelijk dichter als hij is (8-21), maar ze welwillend te willen aanvaarden, daar hij, indien het hem mogelijk was, wat beters zou schenken (22-27). Dat beters roept hem natuurlijk den naam van den dichter bij uitmuntendheid voor den geest: van Vergilius, en het is een eenige gelegenheid om een woordspeling te maken: Dit gedicht immers is bestemd voor Moretus (accusatief: Moretum), en in het Appendix Vergiliana vinden we een klein realistisch gedicht van 122 hexameters, dat als titel draagt Moretum (of 'stampkost' uit knoflook, kaas, azijn en olie) (30).

Na deze inleiding kan het onderwerp aangekondigd worden: Het Werk (Labor) en de Volharding (Constantia) zullen hun eigen verdienste bezingen (34). Dat zij het zelf doen moet geen aanstoot geven, want ook Cato en Ulysses hebben zulks gedaan (37).

Nog een laatste maal vraagt de dichter aan Moretus te luisteren, zoo hij daar den tijd toe heeft (41), en dan geeft hij het woord Labor en Constantia.

Van nu af (43) tot aan het einde (678) zullen om de beurt Labor en Constantia in reeksen van twee hexameters den lof verkondigen van het werk en de volharding.

Nadat zij zichzelf voorgesteld hebben (43-50), vraagt Labor

aan Constantia, indien deze laatste tenminste daar den tijd toe heeft (51, cf. 41), de weldaden op te sommen, die de standvastigheid samen met het werk de menschen geven. Constantia gaat op het voorstel in, maar stelt heel galant voor dat Labor met de lofspreuken zou beginnen (54). Labor vraagt echter aan den standvastigen toehoorder goed te luisteren en aan den lezer zich geen moeite te sparen (55-56), zoodat toch Constantia het eigenlijke onderwerp aanvat met de algeroeene vaststelling dat door het samenwerken van hen beiden alles een gelukkigen afloop heeft (58). Labor laat opmerken dat werken een plicht is van den mensch, maar dat volhardend werk met de eeuwige rust beloond wordt (59-60). Inderdaad, zegt Constantia, ieder heeft zijn werk, maar mits volharding werpt dit altijd vruchten af (61-62).

Welke zijn nu die vruchten? De grootste belooning die een Christen mensch kan verwachten, is de eeuwige rust. Dit thema wordt uitvoerig ontwikkeld: een kort, werkzaam leven wordt met eeuwige rust beloond. Laat ons dus steeds aan de wet van God gehoorzamen (63-82). Hoezeer in de oogen van Hemelarius deze belooning al de overige belooningen van het volhardend werk in den schaduw stelt, blijkt voldoende uit het groot aantal malen dat dit thema terugkomt in het vervolg van het gedicht.

Na een nieuwe vergelijking van den werkenden mensch, ditmaal met een schilder (83-84), wordt Phoebus-Apollo als verpersoonlijking van de zon opgeroepen: zooals de zon haar stralen achter de wolken verbergt om naderhand de verborgen daden van hen die werken te doen schitteren (85-86), zoo ook zal het werk dat onder het waakzaam oog van God volbracht werd, nadat de sluier gevallen is, een blijvenden roem genieten (87-88); wie tot het einde van den oogst zorgvuldig zijn plicht doet, zal voor altijd overvloed kennen (89-90). Dat is waar voor den landbouwer, dat is ook waar voor den mensch (91-96). Honderdvoudig vergeldt God het gedane werk (97-98), want Hij is vrijgevig en steeds bereid te beloonen (99-100). Alleen door werk en volharding wordt de mensch rijk (101-102) en alleen een volhardend werk, dat tot het einde doorgevoerd wordt, geeft een aangename rust (103-104), op voorwaarde nochtans dat het werk om het werk zelf gedaan wordt en niet

om de goedkeuring van de menschen weg te dragen (105-106). In de eenzaamheid moet er gewerkt worden (107-108), en niets mag ondernomen worden dat de krachten van den mensch te boven gaat (109-110). Daarom alleen heeft God den mensch geschapen (111-112). En thans wordt deze laatste gedachte, steeds maar met nieuwe figuren - en ook wel met nieuwe gemeenplaatsen - ontwikkeld. Natuurlijk mag de vergelijking met den passer niet ontbreken: het werk is het eene been dat op één punt blijft staan, en de volharding is het andere been dat den cirkel trekt (135-136). Waar het werk beschouwd kan worden als de rechterhand, is de volharding de linker (139-140).

Na een laatste zinspeling op Satan en den dood (141), wordt naar meer wereldlijke beschouwingen overgegaan: Een regelmatige afwisseling van werk en rust verschaft den mensch een lang en vooral een gezond leven (143-144). Heeft de luiaard een haat tegen en een afkeer van het werk, de volhardende man eert het (145-146), want werk en volharding ontwikkelen geest en oogen (147-148). Doe al wat ge wilt, maar versnipper uw aandacht niet (149-150), en, om duurzamen vrede met vriend en vrouw te bewaren, laat nooit verdenking in u werken (151-152). Om de listen en het geweld van de helsche slang te overwinnen is er niets dan een standvastig geloof en een voortdurend werk (153-154).

Zonder eenig verband met hetgeen voorafgaat of volgt, laat Constantia opmerken dat de taak van den rijke zwaarder is dan die van den arme (155-156), waarna Labor opnieuw aan elk van hen beide zijn domein aanwijst: het werk komt het lichaam ten goede, de volharding de ziel (157-158). En hierdoor komen we terug aan het thema van de zoete, eeuwige rust na een leven van werk (159-160). Dit laatste begint weliswaar alles, maar alleen door volharding wordt alles tot een goed einde gevoerd (161-166). Wie tot zijn laatste uur standvastig is, krijgt een belooning die hem nooit meer kan ontrukt worden (167-170). Eventjes wordt een nieuwe vergelijking gemaakt met den zegevierenden gladiator (171-172). Alle moeilijkheden worden uit den weg geruimd, als ze beiden maar samenwerken (175-180): de rust wordt gekocht door het werk (181-182). Ook hemel en aarde geven een beeld van Labor en Constantia (183-184).

Vlug of door bedrog verkregen goed verzwindt, door volhardend werk verworven goed wordt als welverdiende belooning bewaard (185-188); noch geweld noch list zullen hieraan schaden (189-190). Zooals het werk de luiheid verdrijft, zoo verdrijft de volharding de weeldezucht (191-192). Verwittigend echter wordt de raad van vv. 109-110 herhaald: onderneem nooit iets dat uw krachten te boven gaat (193-194), maar wat ge ook doet, werk met volharding, en ge zult niet varen zooals Icaros (195-202). Het werk geeft brood (203-204), het werk is zoet (205-206). Klaag dus niet, maar denk aan de belooning die u wacht (207-208). En aldus komen we eens te meer aan het motief van het hiernamaals (209-214). Wat door het werk begonnen wordt, wordt door de volharding volmaakt (215-216). Beiden samen overwinnen de grootste moeilijkheden (217-218). Blik dus allen naar het hoogste goed en biedt weerstand aan het kwaad (219-222), want den vreeselijksten vijand kunt ge overwinnen (223-226). Zie niet op tegen de zwaarste inspanning, maar denk aan de belooning die God voor u weglegt (227-230). Houd u dus niet bezig met al het voorbijgaande, maar enkel met datgene dat u tot het gestelde doel voert (231-238). Zoo zult gij als dienaar van den Heer werkelijk vrij worden (239-240).

De volharding stelt de kroon op alle werk (241-244). Zij zal u nooit ontgoochelen zooals geld en goud (245-248). Alles, eer, genot en waren rijkdom kunt ge van een volhardend werk verwachten (249-256). Blijf dus niet in het slijk der aarde kleven, laat u niet afschrikken door smart of inspanning, maar kijk naar de belooning die u wacht (257-264). Neem een voorbeeld aan den visscher en den vogelaar (265-266).

Nogmaals wordt de vergelijking met de twee beenen van den passer gemaakt (267-268), waarna met meer aandrang dan tevoren gewezen wordt op de groote vergelding voor volhardend werk (269-276). Want wat gemakkelijk verworven wordt schaadt den mensch, wat door volhardend werk verkregen wordt verschaft genoegen (277-278). Deze gedachte wordt verder geïllustreerd en ontwikkeld (279-304) om eens te meer te eindigen met het motief van het eeuwig leven (305-310).

Derhalve mogen we het volhardend werk niet als een last beschouwen, maar moeten we er het zekerste middel in zien om

ons doel te bereiken (311-318). De Almachtige immers weigert niets aan hen die niet ophouden te vragen wat goed is (319-320). Volhardend werk overwint steeds (321-322), ook het noodlot (323-326). Door volhardend werk verkrijgt ge de eeuwige rust, maar alleen daardoor, want het rijk der hemelen lijdt geweld (327-338). Wat gesloten is, wordt door volhardend werk geopend (339-340), niets kan eraan weerstaan (341-346), op voorwaarde echter steeds dat het werk gepaard gaat met volharding (347-348). Beiden moeten dus een duurzaam verbond sluiten om alles te overwinnen, zelfs het noodlot (349-358). Door hen immers hebben de Romeinen hun heerschappij gevestigd, door hen zijn volkeren en koningen machtig geworden (359-364), door hen kan de enkeling alles (365-370). Kijk naar den soldaat (371-372). Door hen dus zult ook gij Satan overwinnen (373-374). Laat u altijd door hen leiden (375-382) en gij zult beloond worden (383-394). Het werk alleen is echter machteloos, de volharding mag niet vergeten worden (395-400). Beiden moeten samenwerken zooals het lichaam en de geest (401-410). Tenslotte mag het werk niet ijdel zijn (411-412).

Christus zelf versterkt en beloont zijn standvastig-werkende dienaars, en het noodlot vermag niets tegen hen. Niet alleen kunnen zij gerust voor hun hemelschen rechter verschijnen (413-426), maar ook in dit leven reeds zijn zij gelukkig (427-434), daar zij met de volharding als schild en het werk als wapen de onstandvastige godin niet moeten vreezen (435-436). God waakt over hen (437-440). Daarom heersche steeds vrede in uw gemoed en houde het werk uw lichaam bezig (441-448). Noch moeilijkheden noch smart mogen den mensch van den rechten weg afleiden, want een zekere roem wacht het standvastig werk, terwijl enkel smart voor de luien weggelegd is (449-456). God verkoopt alles, maar de prijs is volhardend werk (457-460). Zie b.v. Hercules, zie ook de Romeinen, zie nog hemel en aarde zelf (461-468). Het tweespan van werk en volharding heeft de teugels van de wereld in handen (469-478). Is het dus te verwonderen dat de werkzamen een vredigen slaap kennen, terwijl de luien schrikbeelden in hun droomen zien (479-480)?

Het werk is de eerste plicht die aan Adam opgelegd werd (481-482). En, alhoewel eenieder zijn werk heeft, steeds wordt

dat werk beloond, en wel met de schoonste belooning die er is: de eeuwige rust (483-498), want de duivel staat er machteloos tegenover (499-500).

Is het volhardend werk dus een voorwerp van smart voor de luien, voor de vlijtigen is het aangenaam én nu én later (501-508), want zooals het werk het lichaam heelt, zoo heelt de volharding den geest (509-514).

Het werk duurt slechts één oogenblik, maar de vreugde die het verschaft is eeuwig (515-518), en de rust na de volbrachte taak is des te zoeter (519-520). Wie daarentegen het werk verafschuwt, wordt door het noodlot achtervolgd (521-522). Zie dus nooit op tegen onophoudend werken, gij verzekert er uw overwinning door (523-530). Voorbeelden zijn er bij de vleet: Alexander, Fabricius, Hercules en de andere grooten (531-538). Gij ook dus, werk en volhard (539-546): gij zult een gezonden geest in een gezond lichaam hebben, en welk ook uw lot zij, gij zult gelukkig zijn (549-550). Denk maar eens terug aan Alexander (551-552). Oude koninkrijken zijn verbrokkeld en personen zijn ten onder gegaan, omdat werk en volharding ontbraken (553-554). Een goed en wijs man is alleen hij die het werk liefheeft en volhardt (555-560). Het oude Rome bewijst welken roem werk en volharding aan staten schenken (561-562). Ieder heeft een bepaalde taak te vervullen, maar ieder moet de talenten die God hem gegeven heeft goed gebruiken (563-570), en zich hoeden voor de zware zonden, als daar zijn: hoogmoed (571-572), gierigheid (573-574), begeerigheid (575-576), afgunst (577-578), gulzigheid (579-580), woede (581-582) en luiheid (583-584). Het is niet gemakkelijk, maar, de voordeelen die volhardend werk verschaft kunnen niet overzien worden, en geen inspanning moet dus te zwaar zijn: het doet de mysteries van den Allerhoogste kennen (585-586), geeft een zekere hoop (587-588), leert alles verdragen (589-590), versterkt het geheugen (591-592), verscherpt het verstand (593-594), verstevigt den wil (595-596) en schenkt alle deugden (597-598) als daar zijn: rechtvaardigheid (599-600), voorzichtigheid (601-602), sterkte (603-604), kalmte (605-606) en matigheid (607-608). Meer nog, het doet het gebed vruchten afwerpen (609-610) en leert vrijgevig zijn (611-612).

Op alle beroepen oefent het volhardend werk een goeden invloed uit: op heerschers (613-614), raadsheeren (615-616), soldaten (617-618), kooplieden (619-620) en landbouwers (621-622). Het komt aldus den staat in het algemeen ten goede (623-624); in één woord, éénieder strekt het ter eere (625-626).

Bijgevolg moogt ge geen enkele inspanning sparen, lezer, want die weg leidt naar den hemel (627-628): de zegevierende schaar die ik u voorstel, strekke u tot voorbeeld (629-630). Denk even terug aan de Moeder van Christus onder het kruis (631-632), aan de apostelen en discipelen (633-634), aan de martelaars (635-636), aan de schriftgeleerden (637-638), aan de monniken (639-640), aan de patriarchen en profeten (641-642). Door volhardend werk alleen worden de geloften van zuiverheid en gehoorzaamheid nageleefd (643-644), evenals die van armoede (645-646); daardoor zijn kinderen en maagden onoverwinnelijk (647-648). Werk en volharding leeren milddadig zijn (649-650), bekronen de zuiverheid (651-652), in één woord voeren tot de gelukzaligheid (653-654). Volhardend werk bereikt steeds het gewenschte doel (655-656); waar het ontbreekt, dienen de beste voornemens tot niets (657-658).

Een laatste maal wordt uitvoerig het hoofdmotief van geheel het gedicht uiteengezet: door volhardend werk, en daardoor alleen, bereikt de mensch zijn einddoel, de eeuwige rust (659-672).

Labor, dat aan Constantia gevraagd heeft den lof van het werk en de volharding te bezingen (cf. 51-52), verklaart nu ook het eerst dat het zijn disticha eindigt en stelt aan Constantia voor dat ook zij zou ophouden ‘ne quid nimis’: het teveel immers schaadt (673-674). Constantia betuigt haar instemming met dit voorstel (675-676). Labor vraagt tenslotte aan de muze Thalia, die hen geïnspireerd heeft, het gedicht te eindigen (677-678), waarmee de muze op haar beurt haar instemming betuigt (679-680). De schrijver zal dan ook maar, om den volhardenden lezer niet te vervelen, ophouden met zijn werk (681-682), en richt een vaarwel tot den lezer (683-684).

De bronnen van de Elogia.

In de verzen 55-56 van zijn gedicht vraagt Hemelarius aan den volhardenden toehoorder goed te luisteren en aan den lezer geen

werk te sparen, want: *erit forsan quod te meminisse juvabit*, wellicht komt in de volgende verzen een en ander voor dat de lezer zich met genoegen zal herinneren. Terloops weze opgemerkt dat dit verseinde ‘meminisse juvabit’ zelf reeds meer dan een gewone reminiscentie is, want reeds bij Virgilius lezen we in de *Aeneis* (I, 203): ...: *forsan et haec olim meminisse juvabit.*

Maar we moeten niet vers 56 afwachten om herinneringen uit de werken van Latijnsche dichters te vinden.

Het is natuurlijk bekend dat de meeste humanisten verzamelingen van *loci communes* of gemeenplaatsen aanlegden in den aard van de Adagia van Erasmus en dat ze dus ook deze verzamelingen steeds konden consulteeren; maar een vergelijking van de verzen van Hemelarius met zijn bronnen toont duidelijk aan dat de humanisten niet alleen hun schrijvers grondig bestudeerden, maar dat ze zich ook hun techniek volledig wisten eigen te maken.

We zijn er ons wel van bewust dat een dergelijke bronnenstudie voor een gedicht als de *Laboris et Constantiae Elogia*, dat nog niet het voorwerp van een aandachtig onderzoek uitmaakte, geen aanspraak maken kan op volledigheid, maar we meenen toch een meer dan voldoende aantal passussen gevonden te hebben om ons toe te laten enkele niet onbelangrijke vaststellingen te doen.

Het grootste aantal reminiscenties zijn degenen die we met onze hedendaagsche opvattingen doodeenvoudig als plagiaat beschouwen. Niet alleen heeft de schrijver de gedachten van zijn model(len) overgenomen, maar hij reproduceert zonder meer een gedeelte van de hexameters. Somtijds is dat het begin van een vers. Zoo b.v. in vers 581 lezen we: *Ira furor brevis est*, apte hancce Labore domabis; en reeds Horatius had geschreven (Epist., I, 2,62): *Ira furor brevis est:* animum rege, qui... Veel vaker echter wordt het einde van een hexameter overgenomen. Waar b.v. Hemelarius in vers 32 schrijft: Fas quoque ut ipsa sibi factorum *conscia virtus*, denkt hij voorzeker terug aan Vergilius (Aen., V, 455), bij wien het reeds luidde: ...tum pudor incendit *et conscia virtus*; en in vers 33 verwijst ons: mota magis nulli; dictet *praeconia laudum*, ongetwijfeld naar Ovidius (Pont., IV, 8,45), waar te lezen staat: carmina vestrarum peragunt *praeconia laudum*.

Tientallen andere voorbeelden zouden we kunnen aanhalen, maar het is overbodig al deze passussen hier op te sommen, daar er hieronder, bij de verzen zelf, steeds naar verwezen wordt.

Een tweede reeks reminiscenties bestaat uit gedeelten van verzen, die overgenomen zijn met een lichte wijziging, meestal van één enkel woord, dat vervangen wordt door een woord met een gelijk aantal lettergrepen en met dezelfde opeenvolging van korte en lange, zoodat het geheel nogmaals op dezelfde plaats in den hexameter kan behouden blijven. Wanneer b.v. Hemelarius in vers 90 schrijft: constabit tibi continuos *annona per annos*, dan kunnen we moeilijk aannemen dat dit verseinde niet zou geïnspireerd zijn door Vergilius, die in de Georgica (II, 208) reeds gedicht had: et nemora evertit multos *ignava per annos*, en in de Aeneis (VII, 60): sacra comam multosque metu *servata per annos*.

In een andere reeks passussen gebruikt onze humanist hetzelfde werkwoord, maar in een andere vorm, die evenveel lettergrepen telt. Waar Vergilius in de Aeneis een vers (VII, 262) begon met: *Munera nec sperno*, begint Hemelarius het zijne met (12): *munera ne spernas*; of waar we bij Vergilius als verseinde (IV, 506) vinden: intenditque locum sertis et *fronde coronat*, krijgen we bij Hemelarius te lezen (50): ...ea victrici Constantia *fronde corono*.

Ook op de techniek der oude dichters heeft Hemelarius zich geïnspireerd, en we meenen vooral de aandacht te moeten trekken op dit punt, omdat het een bijzonder licht werpt op de techniek van de oude dichters zelf. Daarom zullen we hier de meestkenschetsende voorbeelden aanhalen:

Het laatste woord van vers 73 uit de Elogia is *ministri.* Dit woord wordt slechts 4-maal door Vergilius gebruikt, nl. in de vormen ministro (Aen., II, 100), ministri (Aen., I, 705), ministris (Aen., II, 580) en ministros (Gerg., III, 488), maar telkens staat ook het woord bij Vergilius op het einde van den hexameter.

Egestas vinden we bij Hemelarius als verseinde in de vv. 284, 357 en 522. Vergilius gebruikt hetzelfde woord slechts 2-maal in geheel zijn werk, nl. Georg., III, 319 en Aen., VI, 27 6, waar het ook als verseinde staat.

Vers 360 eindigt met het woord *Olympo*, dat bij Vergilius niet

minder dan 34-maal voorkomt (cf. de citaten bij v. 360) in de verschillende naamvallen, maar steeds als verseinde.

Een zelfde opmerking kan gemaakt worden voor vers 419 (cf. v. 11), dat eindigt met *colonos*, woordje dat Vergilius 12-maal gebruikt, steeds in het meervoud en steeds als verseinde.

In de citaten van oude schrijvers onderaan bij den tekst zelf zal men nog een reeks andere dergelijke voorbeelden vinden.

Meer nog: Vergilius gebruikt 13-maal de vormen *pericli, periclo* en *periclis* in de plaats van periculi, -o en -is, op het einde van een hexametr, terwijl we ook bij Hemelarius op het einde van het vers de vorm periclis in de verzen 356, 373, 378 en 541 terugvinden.

Hetzelfde is waar voor vers 261, dat eindigt met *necesse est*, vorm die door Vergilius slechts 4-maal gebruikt wordt en 4-maal het einde van een hexameter is.

Niet uit Vergilius alleen heeft Hemelarius overvloedig geput, ook is er een andere reeks woorden die bij Hemelarius uitsluitend op het einde van hexameters gebruikt worden, en nu eens bij Vergilius *en* andere dichters voorkomen, dan weer bij andere dichters en heelemaal niet bij Vergilius. Men vergelijke de verwijzingen ibj de vv. 223, 226, 237, 257, 265, 400, 440 en 478.

Minder-talrijk weliswaar, maar even belangrijk zijn woorden die onze schrijver op dezelfde plaats in het vers gebruikt als sommige Latijnsche dichters. Eens te meer zullen we met een voorbeeld uit Vergilius beginnen: In vers 496 vormt *per saecula* het einde van den 4den en den volledigen 5den versvoet, uitdrukking die we 3-maal op die plaats bij Vergilius vinden, nl. in de Aeneis I, 445 (...per saecula gentem), VI, 235 (...per saecula nomen) en XII, 826 (...per saecula reges). Zoo ook vormt in vers 206 *tramite* den 5den versvoet, wat reeds het geval was bij Vergilius, Horatius en Ovidius; en in vers 524 is het *succumbere* dat op diezelfde plaats 3-maal voorkomt bij Ovidius en 1-maal bij Vergilius.

Wij willen dit overzicht niet eindigen zonder te wijzen op een paar interessante gevallen van enjambement. Het eerste vinden we in de verzen 79-80:

.... et quam sine fine perennis
restat,

wat reeds Ovidius gedaan had in zijn Amores (III, 9, 59-60). waar het luidt:

> si tamen e nobis aliquid nisi nomen et umbra
> restat...

Het tweede komt voor in de verzen 81-82:

> pondere nunc si quis premeris fortasse Laboris,
> *sustine*:...,

wat niet minder dan 8-maal bij Vergilius en 2-maal bij Ovidius voorkomt.

Uit deze gegevens blijkt duidelijk hoezeer Hemelarius niet alleen de Latijnsche dichters kende, maar tevens hoezeer hij met hun techniek vertrouwd was.

Bij een eerste overzicht van de parallele passussen werden wij getroffen door het feit dat de reminiscenties vanaf vers 500 veel minder-talrijk zijn dan in het voorafgaande gedeelte van het werk, maar een aandachtig onderzoek van den inhoud geeft ons daarvan de verklaring: in het tweede gedeelte maakt Hemelarius een bilan op van de voor- en nadeelen van het volhardend werk in de verschillende beroepen, en geeft hij ons een reeks voorbeelden van menschen die door volhardend werk hun doel bereikt hebben. En, indien voor den inhoud van dit gedeelte zijn werk al even min oorspronkelijk is als al het overige, dan was hij hier tenminste voor de samenvatting in reeksen van telkens twee hexameters op zichzelf aangewezen, en kon hij veel minder uit zijn modellen overnemen.

Wanneer we tenslotte samenvattend de bronnen overschouwen, zien we dat Vergilius meer dan eenig ander Latijnsch dichter onzen kanunnik beïnvloed heeft, wat geen verwondering moet baren, daar Vergilius door de humanisten als dé dichter beschouwd werd, zooals Cicero van al de proza-schrijvers het model bij uitmuntendheid was. Tot welke overdrijvingen zulks aanleiding gegeven heeft, is trouwens voldoende bekend. Maar daarnaast verwaarloosde Hemelarius geenszins de andere Latijnsche dichters en had hij ongetwijfeld ook Horatius(1) en Ovidius met de grootste aandacht gelezen en bestudeerd.

(1) Over een lofgedicht van Hemelarius op de Karmelietenorde, in den vorm van een ‘parodia Horatiana’ (Beatus ille...), cf. PAQUOT, *Mémoires* XVII 380 sqq.

Tekstuitgave.

Laboris et constantia elogia
Opdracht

+ V(iro) C(larissimo) D(omi)no Balthasari Moreto.

Liberalitas tua, Domine Morete, in remuneranda nuper brevi pagina nostra, pro +a v° qua optimae notae volumen redonasti, animum mihi acuit ad gratitudinem: Itaque, qui Croesi filium ex muto fecit loquentem, impetus animi officio se superari non ferentis, hanc elogiorum sylvulam, tuis LABORI et CONSTANTIAE celebrandis, (advocato Musae dictamine, et aliquantuli Laboris constantia) procudit: cui ut gratiam conciliet eventus, tui in acceptando vultus benignitas, et amici propensum officium aequi bonique consulens animus praestabit. Quo quidem facto, et Labori huic merces abunde persoluta censebitur, et ad perseverantiam sui erga te studii ille animabitur, qui, ut sciti hujus vestri vivam imaginem in Laboris tui, publico bono mancipati, constantia saepe consideravit, ita confidit affectus erga se tui propensionem a constantia non declinaturam, si tamen illa judicio magis quam errore opinionis subnixa reperiatur. Sed quia vir bonus a seipso dissidere non consuevit, perennabit, ita confido, ut hinc apud me officiositas, ita illic apud vos officii benigna interpretatio, ut sic constans

+ in sententia voluntas amicitiae jura propaget, et in probando symboli vestri scito, re potius quam verbis suffragetur. Ita tibi, vir clarissime, Deus et CONSTANTEM +b r° in LABORE honestissimo longevitatem producat, et, profuturam tum praesentibus tum posteris operam, felici semper successu prosequi continuet, quod voveo

ad obsequia tibi paratissimus
Jo(annes) Hemelarius.

+ LABORIS ET CONSTANTIAE
ELOGIA, +1r.
Distichis moralibus explicata,
Ad Cl(arissimum) V(irum) D(ominum) Balthasarem Moretum,
V(iri) Cl(arissimi) D(omini) Chr(istophori) Plantini Architypographi Regii
Nepotem, et in arte preclarissima successorem,
Typographorum omnium, quotquot sunt aut fuere,
Coryphaeum,
Super symbolo Plantino-Moretiano,
quod est:
Labore et Constantia,
Cum emblemate Circini,
e puncto stabili circulum perfectum,
laboriosi ductus constantia
absolventis
Joannis Hemelarii Can(onici) Antverpien(sis)
Lusus.

*

+ Sive labor constet, constantia sive laboret,
Altera opem alterius poscit, quasi dextra sinistrae. +1v.

In quocumque gradu vitae, sortisque benigno
Biga jugo haec concors mortalia dirigit acta.

AUCTOR
Benigno Lectori.

Censuram rogo te nostri differre Laboris,
Dum constans tibi sit lectura expleta libelli;
Tautologum si quid tamen aut fortasse soloecum est,
Fas sit constanti calami delete Labore(1).

Genes., 3,13: In Laboribus comedes ex ea (terra) cunctis diebus vitae.
Job, 5,7: Homo nascitur ad laborem, et avis ad volatum.
Psalm., 72,5: Pauper sum ego, et in laboribus a juventute mea.
Psalm., 127,2: Labores manuum tuarum quia manducabis, beatus es, et bene tibi erit.
Sapien., 10,10: Sapientia honestavit eum (Jacob) in laboribus et complevit labores illius.

+ Cl(arissimo) V(iro) D(omino) Balthasari Moreto
Typographorum principi, +2r.
Joannes Hemelarius.

Quem tibi consevi fundum, properante ligone,
Dat frutices, Morete, breves humilesque myricas,
vimina mi, ast aliis tollet caput ardua silva,
In titulos depacta tuos, famamque laborum;
Cucis et avi superas constantes sedulus artes
Plantini, quem facta virum super aethera tollent,
Dum decus et doctis stabit sua gloria chartis.
Livida pampineis si non nitet uva racemis,
Sufficiens sedare sitim, gustumque virorum,
Quos oculo meliore aspexit dius Apollo,
Si modico de rure apportem poma colonus,
Munera ne spernas: sunt et sua tempora, quando
Languenti haud sordent vaccinia parva palato.
Quo tamen hic studio fuerit tibi prompta voluntas,
Quam faciles laxent ad te sua munera Musae,
Te, qui fronde nova toties capita illa coronas,
+ Quot foliis aeterna facis dictata sororum,
Collige: dum noris, quasi si describere tantum +2v.
Muneris haecce mei fuerit, sic sponte sua ipsa

* **8**: uva racemis: Ovid., Met., III, 484; Trist., IV, 6,9. Verg., Georg., II, 60. Prop., IV, 2,13 - **12**: munera ne spernas: Verg., Aen., VII, 262 -

(1) sub ‘delere Labore’: ‘configere dictu’ add.

*
In numeros sensumque suum se verba tulisse,
Agrestis calamum non dedignata poetae.
Ergo age, vimineis quae fert tibi dona canistris,
Simplice et incompto cultu vestita Thalia,
Accipe; nec pigeat vultu spectare benigno
Ingenui affectus pridem tibi dedita vinclo,
Quae fert parva manus, potiora offerre parata,
Si meliore foret mea turgida bulga metallo.
Munere si tentare isto, Morete, putabis,
(Cum sordere bonis fas non sit munera amici),
Vergilii tibi me magni deferre Moretum.
Et, quia dum consta verum et jactantia defit,
Fas quoque ut ipsa sibi factorum conscia virtus,
Mota magis nulli, dictet praeconia laudum.
Sic proprias recitent Labor et Constantia dotes.
Talia enim seclis, clarum est, servata vetustis,
Cum sibi simplicitas vero subnixa placeret:
Fecit enim hoc quondam Cato, prudens fecit Ulysses.
+ Exemplo hoc igitur veniam laudemve merente,
Scilicet hos ipsos inducimus acta referre +3r.
Quemque sua, et socii, et communia promere dona.
Si vacat, ausculta numeris sua quemque canentes
Alternis dicent, quia amant alterna gemelli.

L(abor):	Sum Labor, et placeo cunctis, quibus ardua virtus, Sed me ignava hominum turba aversatur et horret.	Labor gravis impigris
C(onstantia):	Ipsa ego, nota animis magnis, Constantia, mentem Instruo, quo stabilis tueatur munia votae.	Constantia magnis.
L	Sum Labor: assiduo callum quae traxit ab usu	Laboris habitus honestat.

* **21**: agrestis calamum: Verg., Buc., I, 10 -dedignata: Verg., Buc., VI, 1 - **29**: sordere... munera: Verg., Buc., II, 44 - **32**: conscia virtus: Verg., Aen., V, 455 - **33**: praeconia laudum: Ovid., Pont., IV, 8, 45 - **36**: simplicitas placeret: Ovid., Amor., II, 4,17 - **41**: si vacat: Verg., Aen., I, 373. Ovid., Pont., III, 3,1. Juven., I, 21 - **42**: alternis dicent, quia amant alterna gemelli: Verg., Buc., III, 59 - **43**: ardua virtus: Horat., Od., III, 24,44 - **46**: tueatur munia vitae: Horat., Epist., II, 2,131 - **48**: domito... de monte ligonem: Mart., IV, 64,32 - **50**: fronde corono: Verg., Aen., IV, 506 - **51**: si vacat: cf. v. 41 - **51**: dictante Camoena: Horat., Epist., I, 1,1. Ovid., Met., XIV, 434. cf. quoque: Verg., Buc., III, 59. Horat., Sat., I, 10,45; Epist., I, 19,5; Ars Poet., 275. Prop., III, 10,1. Tibull., IV, 1,24 et 192. Pers., V, 21. Ovid., Pont., IV, 13,33 -

Dextra mihi domito
praefert de monte ligonem.

C Ast ego, cui factis Constantia coronat.
laudatum imponere finem

50 Cura, ea victrici Constantia
fronde corono.

L Si vacat, edamus, numeros Syllabus laudum utriusque.
dictante Camoena,

Praemia, quae confert
Constantia juncta Labori.

*

+ C	Et vacat; ipsa meo et +jungam Constantia sensu	Alternis enarrandus.
	Scitu digna, sed alternos, Labor, incipe versus.	
55 L	Aure fave, auditor constans, nec parce Labori,	Auditoris et lectoris commodo.
	Lector: erit forsan quod te meninisse juvabit.	
C	Foedere dum certo Labor et Constantia dextras	Felicitant agenda.
	Jungimus, acta bonis feliciter omnia cedunt.	
L	Pensum hominis Labor est, qui sibi constet, ad imum	Pensum ho(min)is absolvunt.
60	Certa manet requies, operi aeternumque levamen.	
C	Cuique Labor suus est, sed quem Constantia recti	In n(ostra) vita labores coronant.
	Ornat, habet fructum quacumque in sorte vocetur.	
L	Ut Labor omne facit, Constantia perficit omne;	Principia fini beant.
	Principio sit laus, finique reposta corona est.	

* **53**: et vacat: cf. v. 41 - **54**: incipe versus: Verg., Buc., VIII, 21, 25, 31, 36, 42, 46, 51, 57 - **55**: aure fave: Verg., Aen., V, 71. - **55**: nec parce labori: Plaut., Pseudol., I, 1,3. Cic., Ep. ad Att., II, 14, finis - **56**: meminisse juvabit: Verg., Aen., I, 203 - **57**: foedere... dextras jungimus: Verg., Aen., XI, 164 - **60**: certa requies: Verg., Aen., III, 393 - **60**: levamen: Verg., Aen., III, 709 - **64**: reposta corona: Timoth., II, 4,8 - **70**: parere paratus: Verg., Buc., VII, 5 - **71**: de limite flectit: Verg., Aen., IX, 372 - **72**: responsura labori: Ovid., Fast., IV, 641 - **73**: laxa Dei manus est: Eccl., 33,26 - **73**: ministri: Verg., Georg., III, 488; Aen., I, 705; II, 100: II, 580 - **80**: restat: Ovid., Amor., III, 9,60.

65 C

Ut summo satiere bono, veroque fruare,
Veri et boni dant gustum.

Hinc Labor, hinc recti
Constantia sancta parabunt.

+ L

Vita Labor brevis est, + cr constans requiesque sequetur.
Dirigunt ad aeterna.

Ne pigeat promptas operi ergo impendere dextras.

C

Regna Dei exiguo tibi rapta Labore parabis,
Regno Dei praeparant.

70

Constanter legi Domini parere paratus.

L.

Qui constat sibi, nec recti de limite flectit,
Vota bene implent.

Vota suo credat bene responsura Labori.

C

Laxa Dei manus est; cui si Labor usque ministri
Deum dant retributorem.

Constet, eum applaudens aeterno munere honoret.

75 L

In modico pigeat sibi quem constare Labore,
Supra meritum praemiant.

Praemia qui norit quam certa et quanta sequantur.

C

Gratia quanta Dei est, qui per momenta Laboris
Aeternum beant.

Ducit ad aeternum, constant ubi gaudia, portum.

L

Gloria quanta bonis, et quam sine fine perennis
Gloriae sunt sementis.

80 Restat, ubi hic Labor est
animo constante peractus.

*

+ C	Pondere nunc si quis premeris fortasse Laboris,	Oneratos sublevant.
+ pr.	Sustine: constabit tibi mox dulcissima merces.	
L	Velat opus pictor, dum constans dextra laborat,	Vitant curiosorum oculos.
	Censentum ut stolide suffragia vitet inepta.	
85 C	Abscondit radios latitans post nubila Phoebus,	Solem justitiae amant spectatorem.
	Tecta laborantum ut lustret constantior acta.	
L	Tu quoque, contentus Deo spectante, labora,	Dum vitae vela subducentur.
	Subducto ut tibi post velamine gloria constet.	
C	Messe tenus propria si vivens rite labores,	Sumptus vitae sufficiunt.
90	Constabit tibi continuos annona per annos.	
L	Agricola, haud metuas fundi in semente Laborem	Messem uberem spondent.
	Constantem, sperans ventura gaudia messis.	
C	In lachrimis tibi si Labor est, cum semina spargis,	Seminantes in lachrimis laetificant.

* **82**: sustine: Verg., Georg., II, 515; Aen., VII, 398; VII, 786; VIII, 70; IX, 708; X, 799; X, 810; XII, 726. Ovid., Ars Amat., II, 4, 86; Fast., I, 36 - **82**: dulcissima merces: Sil., 13,663 - **83-84**: Horat., Epist., I, 19,37/38. - **90**: annona per annos; Verg., Georg., II, 208; Aen., II, 363; II, 715; VII, 60 - **93**: semina spargis: Ovid., Met., III, 105 - **102**: ditescere ab arte: Horat., Sat., II, 5,10 - **112**: Domino... tonanti: Ovid., Fast., II, 69; Heroid., IX, 7; Met., I, 170. August. in Psalm. 66, n. 8.

Constans fide, graves metet
exultatio fructus.

+ 95 L

Fundum, cordis agrum proscindere rite labora:
+ pr.

Cordis agrum fecundant.

Semine mox sparso
constabit messis opima.

C

Magna Deo forsan vivisti liber? Habebis

Reddunt centupla.

Centumpla, si constans
promissa Laboribus imples.

Larga Dei dextra est, constatque in munere semper,

Dignos divitant.

100

Nos modo si dignos Labor
atque industria sistant.

L

Auri fodina tibi est Labor et Constantia juncti;

Sunt pro thesauris.

Crede mihi, haud alia
poteris ditescere ab arte.

C

Quisquis amas laetam vitae post fata quietem,

Aeternum quietant.

Conferet hanc constans
Labor, ad mandata
peractum.

105 L

Si quis amat laudem populo a spectante Laboris,

Oderunt hypocritas.

Dexteram ei vacuam
constat mercede relinqui.

C

Velatus justusque Labor nunc praemia spernat,

Amant praemia posthuma.

Post vitam celso ut
constent numeranda
theatro.

+ L	Qui graviora suis affectat viribus, ille	Explodunt praesumptuosos.
	+vi..	
110	Non constans risu excipitur luditque Laborem.	
C	Vis quo fine Deus te fecit nosse? Labore	Finem hominis docent.
	Sollicito ut constans Domino famulere tonanti.	

*

L	Si tibi mens constet Labor et non terreat, omnem	Bene ferunt utramque sortem.
	Aeque animo poteris fortunae admittere sortem.	
115 C	Pigrum certa manet confusio; sed Labor atque	Honorant industrios.
	Acrem hominem ad templum Constantia ducit honoris.	
L	Dum Labor urget opus, Constantia terminat acta,	Absolvunt actiones.
	Quid prohibet finem mihi me spondere secundum?	
C	Aeternum tibi constantis stet cura quietis:	Temporis talentum applicant aeternis.
120	Temporis ut Labor est, ita venturo exulat aevo.	
L	Dum veniat motu partim partimque quiete:	Naturae opus conservant.
	Vita sibi ut constet longum natura laborat.	
+ C	Sint ventura tibi quae constant praemia curae,	Ventura attendunt.
	Proque illis, dum tempus habes, ne parce Labori.	
125 L	Miles es in terris: si constans proelia misces,	Militiam vitae coronant.

+ 6r

* **117**: urget opus: Ovid., Met., IV, 390 - **120**: venturo exulat aevo: Verg., Aen., VIII, 627 - **124**: ne parce labori: cf. v. 55 - **125**: proelia misces: Verg., Georg., II 282; III, 220; Aen., X, 23; XII, 628 - **127**: seu velo labor insurgat, seu remige: Verg., Aen., III, 207; III, 560; V, 189 - **130**: ingentes... promovet: Verg., X, 195 - **132**: insanos... fluctus: Verg., Buc., IX, 43 - **133**/**134**: quaesitas... attentae: Horat., Sat., II, 6, 82.

	Ipsa laborantem ornabit victoria dextram.	
C	Seu velo Labor insurgat, seu remige, prodest	Perducunt ad portum.
	Nil, nisi ad optatum ducat Constantia portum.	
L	Quos Labor aggreditur, cum quid generosius audet,	In magnis non deficiunt.
130	Ad finem ingentes Constantia promovet orsus.	
C	Vis constans animo semperque serenus haberi?	Turbelas animi sedant.
	Stet Labor insanos animi compescere fluctus.	
L	Quaerere opus Labor est; qaesitas rite tueri	Parta sua ope tuentur.
	Ut possis dabit attentae Constantia mentis.	
135 C	Principii, ut punctum, Labor est; sed perficit omnes,	Inchoant magna et absolvunt.
	(Circulum ut), egregiorum operum Constantia ductus.	
+ L	Mente subis veri pro + cognitione Laborem?	Intellectum illuminant.
	Nil agis, assidua nisi rerum indagine constes.	
C	Sit quasi dextra manus Labor, ut Constantia laeva;	Sunt dextra et sinistra operanti.
140	Sic opus absolves feliciter omne, quod optas.	

L	Ut Satanae et mortis nullo errore labores, Conferet observans recti Constantia vitae.	Mortis et Satanae metu liberant.

*

C	Si Labor et requies sibi successere vicissim,	Annos vitae prolongant.
	Vita hominum constans longaeva et sana perennat.	
145 L	Me piger exactor, quia sum Labor, odit et horret;	A constantibus honorantur.
	Vir constans, hilarem quia me cognovit, honorat.	
C	Linea prima Labor, Constantia justa figura,	Mentem et oculum oblectant.
	Ducta manu artificis, ut mentem, ita lumina pascit.	
L	Libera cum tibi sit peragendi quaequa voluntas,	Impendendi dignis.
150	Elige quo constet Labor, haud difflandus in auras.	
+ C	Cum socio ut semper tibi pax vel conjuge constet,	Pacificant sodales.
	Suspicione mala fac ne quandoque labores.	
L	Callidus est Erebi serpens, vi pugnat et astu;	Daemones expugnant.
	Vincit eum ast fide qui constat semperque laborat.	
155 C	Cum constet graviora pati hic quam corpora mentes,	Pauperi sunt palatia.
	Divitibus gravior Labor est, quam qui urget egenos.	

+ p.

* **153**: callidius serpens: Gen., 3, 1 - **159**: dulcem quietem: Verg., Aen., VI, 522 - **160**: labor occupet artus: Verg., Georg., IV, 190; Aen., VII, 446; XI, 424.

L	Noxia scillicet ut Labor otia corpore pellit,	Otii mala fugant.
	Sic animo infestas arcet Constantia curas.	
C	Vis spondere tibi dulcem per secla quietem?	Per istos futura quies.
160	Vivere dum dabitur, constans Labor occupet artus.	
L	Plauditur incoeptis, quando hic Labor inchoat acta;	Omnia reddunt absoluta.
	Optato ast, si deest Constantia, fine carebunt.	
C	Perfecti formam feret orbis ducta figura,	Circulum absolvunt.
	Si Labor et stabili Constantia limite pergant.	
+ 165 L	Omni in agone feret victor certam ille corollam,	Coronas merentur.
	Quem nullus Labor aut pugnae Constantia terret.	
C	Vita, Labor, vigila: quem summa invenerit hora	Vita beate terminant.
	Constantem, hunc merces numquam rapienda sequetur.	
L	Omnibus ordo suus. Labor est in tempore pensum;	Hic agunt, post cessant.
170	At requies constabit, ubi haec scena peracta.	
C	Monte, manu atque gradu constans gladiator in armis	In dubiis dant victoriam.

Fert palmam, dubia licet
ipse laboret arena.

L Si constanter ages quae dictat regula Summi, Fiduciam dant aeternorum.

Jus tibi erit laurum
aeternam spondere Labori.

*

175 C	Conficit omne Labor, modo eum Constantia firmet; Assiduis etenim conatibus obvia cedunt.	Regula sunt perficiendorum.
L	Invia constanti via non ulla est Labori: Sic quoque mens generosa gradum sibi munit ad astra.	Invia pervadunt.
+ C	Omnia vincit amor, superat Labor omnia constans,	Amor per illos pollens.
180	Nec, nisi subsidio obtento istius, ille triumphat.	
L	Tempore transcurrit modico Labor, at sibi constat Perpetuum requies, mercemque Laboribus empta.	Momentanos commutant duraturos.
C	Terra sibi ut constat, sic coeli ordo laborat. Hoc varium in rebus mundi bene continet orbem.	Apta mundum distinguunt.
185 L	Dilabuntur opes cito per fraudemve paratae: Quae constante Labore tenentur jure perennant.	Sola per ipsos acquisita durant.

* **177**: invia... via: Verg., Aen., III, 383. Ovid., Met., XIV, 113 - **179**: omnia vincit amor: Verg., Buc., X, 69 - **188**: donantur... palmis: Ovid., Ars amat., II; 3 - **193**: optato fine fruatur: Verg., Aen., IV, 619 - **194**: viribus aequa: Verg., Aen., X, 357; X, 431; XII, 218 - **195**: perfer et obdura: Ovid., Trist., V, 11, 7.

C	Cum nihil invictum coelo terraque relinquant,	Qua coelo qua terra vincunt.
	Donantur meritis Labor et Constantia palmis.	
L	Obstantes crebo aut terris immitte catervas.	Nec vi nec dolo superabitur.
190	Si constans Labor est, non visve dolusve nocebit.	
C	Otia alunt vitium, luxum improba copia rerum;	Otii vitia et luxum profligant.
	Segnitiem Labor expellit, Constantia luxum.	
+ L	Ut constet Labor atque optato fine fruatur,	Oderunt praesumptuosos.
	Magna licet molire animo, sed viribus aequa.	
195 C	Perfer et obdura: tibi mox victoria cedet.	Sunt armatura invicta.
	Omne feres punctum constanti armate Labore.	
L	Jungimur ex facili Labor et Constantia, et illos	Ornant industriam.
	Ornamus, quibus est nobiscum adsuescere cordi.	
C	Quemque premunt hominem sua pondera; sublevat autem	Sublevant oppressos.
200	Oppressos, nostrae Labor et Constantia dextrae.	
L	Primum expende humeros, sic constanterque labora,	Majora viribus molientes arcent.
	Ne, velut Icarios, signent tua nomina fluctus.	

C

Manducare lubet? Pretio et sudore Laboris
Pane justa satiant.

Panem edo, et ex facili
constabit victus in annos.

*

205 L	Dulce Labor: merces quantillo quanta parata est. Qui sciet, in recto is, vitae sibi tramite constet.	Mercede delinunt.
+ C	Quid quereris, tibi cum +~~dc~~extram Labor ipse fatigat? Respice quanta manent sibi constans praemia factum.	Querelas sapiunt.
L	Sit Labor, esto: ad quem praecepti lege teneris.	Occupant, sed cum plausu.
210	Sed consta, et tibi mox plaudes de fine beato.	
C	Nunc Labor est homini; longus post funera somnus Corpori, at aeterna constabit gloria menti.	Causant quietem gloriosam.
L	Constat iis voti semper bene summa, quibus sunt Rite laborantes sublatae ad sidera palmae.	Oranti suffragantur.
215 C	Quod genuit Labor, hoc Constantia fulcit et auget, Donec ad aetatem perfectam educat alumnum.	Maturant omnia.

* **228**: venturae ut: corr. ex ‘ut alterius’.
206: tramite: Verg., Aen., V, 610; VI, 676; XI, 515. Horat., Sat., II, 3, 48. Ovid., Fast., III, 13 - **214**: ad sidera palmae: Verg., Aen., II, 153; IX, 16. Ovid., Met., II, 487 - **223**: arena: Verg., Georg., I, 105 et 389; III, 110; Aen., I, 172; V, 34; V, 423; VI, 315. Lucret., II, 376; VI, 724. Horat., Od., I, 21, 1 et 23; III, 4, 31. Ovid., Met., II 573 et 577; III, 599; IV, 617; XI, 56; XII, 38. Mart., IX, 30, 11. Prop., IV, 6, 83 - **226**: fatiscit: Verg., Georg., I, 180; II, 249; Aen., I, 127; IX, 809. Ovid., Met., VII, 554.

L	Dura est fors, duri cautes, durumque necesse;	Momant durissima.
	Omne domant durum Labor et Constantia perpes.	
C	Vilia despiciens, ad summa ardentior esto;	Vota satiant.
220	Sit constans Labor, et quodcumque optabis habeto.	
+ L	Ne tu cede malis, sed +contra audentior insta;	Pervincunt ardua.
	Ardua constantem superat res nulla Laborem.	
C	Terribilis media pugnam ciet hostis arena?	Hostes debellant.
	Fige pedem, constans Labor ipsum umbone repellet.	
225 L	Scalpello et limae cedunt marmorque chalybsque,	Superant assidui fata.
	Constanti ipse adamas victusque Labore fatiscit.	
C	Tempus habes, carum spatium, quo nempe labores;	Tempus dirigunt ad aeternitatem.
	Nec nisi venturae ut constent tibi gaudia vitae.	
L	Ne desponde animum certans; solabitur olim	Spondent mercedem.
230	Constanti ipse Deus merces decreta Labori.	
C	Seu caro, seu mundus, seu terreat hostis ab oreo,	Hostes an(im)ae subigunt.

Effera constanti fera
quaeque Labore domatur.

*

L	Quae cito praetereunt, velut umbrae somnia, non sunt	Terrenis non dignis impenduntur.
	Digna, ad quae studii Labor et Constantia surgant.	
+ 235 C	Quod modicum vitae est + per, produci hoc fine rogemus,	Tempus dirigunt ad aeternitatem.
	Possit ut immensum constante Labore parari.	
L	Ne Labor indignos frustra se impendat in actus,	Ad ventura intendunt.
	Constanter bona, quae ventura, paranda memento.	
C	Servus es et Domino debes totum ipse Laborem;	Liberant a servitute.
240	Liber eris, si te constantem facta probarint.	
L	Plaudimus inceptis sub spe; sed sola Laboris	Finem ho(min)is coronant.
	Omne opus optato Constantia fine coronat.	
C	Mille bonas mundo se industria laxat in artes;	Sunt ars artium.
	Omnium at instar habent Constantia juncta Labori.	

* **237**: actus: Verg., Aen., XII, 687. Lucret., III, 192. Horat., Ars Poet., 189. Ovid., Fast., I, 323 - **247**: fulvi auri: Verg., VII, 297; X, 134; XI, 776 - **252**: institor hic Dominus: Ovid., Ars amat., I, 421 - **253**: voluptas: Verg., Buc., II, 65; V, 58; Georg., III, 130; Aen., III, 660; VIII, 581; X, 846; Cul., 89 - **257**: adhaeres: Lucret., III, 558. Horat., Sat., II, 2, 56; II, 4, 80. Ovid., Met., V, 38 - **260**: omnia vincet: Verg., Georg., I, 145 - **261**: necesse est: Verg., III, 478; IV, 613; VI, 514; VI, 737.

245 L	Magna animo praesume, et spe complectere summa;	Amant magnis impendi.
	Si constet Labor, optato haud fraudabere fine.	
C	Si pretium argenti vel fulvi deficit auri,	Sunt pretium vendibilium.
	Omnia Constantia vendenda Labore tenebis.	
+ L	Agonem ipsa tuum spectat victoria plaudens;	A victoria honorentur.
+ vict.		
250	Si constes, Labor haud pugnae indonatus abibit.	
C	Fas quidvis licitere; etenim constantibus ipse	Omnia iis minantibus comparanda.
	Institor hic Dominus dabit Laboribus emptum.	
L	Si tibi honor cordi est, vel si te digna voluptas,	Honor, spes, deliciae per eas.
	Verae aut divitiae, constans Labor omne parabit.	
255 C	Omnia, quae ignavi votum superare videntur,	Desperata pigris donant.
	Assiduus Labor atque operis Constantia praestant.	
L	Stulte, quid in coeno terrae vel pulvere adhaeres?	Excitant ad coelestia.
	Pandit iter coelo Constantia nupta Labori.	
C	Si stabilis, si gnavus amor terret ardua, victor;	Cum amore certant de potentia.
260	Non minus et, sibi si constet Labor, omnia vincet.	

L

Ne pigeat, si algere tibi, aut sudare necesse est,

Laurea constantem manet,
hic nec visa, Laborem.

Solantur vitae incommoda.

*

+ C	Respice mercedem, coeptis + qui fortibus instas,	Magna eos manet merces.
	Nam Labor optanda constanten, fronde coronat.	
265 L	Saepe licet spem frustretur piscator et auceps,	Certorum fructu venantur.
	Constanti in praedam cedit tamen omne Labori.	
C	Ut Labor in puncto est momenti, hinc constat et aevum;	Praeparant aeternitati.
	Si satage, ut circulum ex momento, aeterna coronant.	
L	Est ventura salus vitae scopus; excidit illa,	Stabiliunt salutem.
270	Qui piger haud animo constat refregitque Laborem.	
C	Conficit ignavum spes cassa; at justa Laboris	Spe certa volantur.
	Laurea constantem, spe non fraudante, beabit.	
L	Magno animo pondus tolerato algoris et aestus;	Praemiantur honore ac divitiis.
	Constans namque Labor lauro pensatur et auro.	

* **268**: circulum: corr. e ‘circlum’
264: fronde coronat: Verg., Aen., IV, 506 - **265**: auceps: Horat., Sat., II, 227; Ars Poet., 458 - **272**: spe non fraudante: Ovid., Met., XIV, 715 - **284**: egestas: Verg., Georg., I, 146; III, 319; Aen., VI, 276 - **289**: inchoat acta: Verg., Aen., VI, 252 - **291**: porta... pulsabitur: Matt., 7, 7. Luc., 11, 9.

275 C	Dum Labor assiduus sollersque industria constent,	Sorti munc obnoxii.
	Sorte vel invita virtus sibi praemia tollet.	
+ L	Marte vel arte mala ex facile quaesita nocebunt;	Se pretio empta justificant.
	+ lac.	
	Si pretium constans Labor est, hoc empta juvabunt.	
C	Pone adamanta mihi, constans Labor usque perennet,	Nihil illis insuperabitur.
280	Assiduo attritus tandemque quadribitur usu.	
L	Vendit cuncta Deus, pretio mediante Laboris	Venduntur hoc pretio omnia.
	Constantis, cui nil decretum posse negari.	
C	Cui Labor est constans, hunc res et gloria honestant,	Honor et divitiae in manu eorum.
	Sed pudor ignavos miserandaque vexat egestas.	
285 L	Spes coepti dubia est; pede in constante Laboris	De spe rem praestant.
	Circulus assidui coeptorum compleat orbem.	
C	Quem Deus injunxit, tibi si haud piger ipse Laborem	Obedientes Dei reddunt participes.
	Constanter perages, vel se mercede rependet.	

L	Spes datur effectus simul ac Labor inchoat acta;	Absolvunt actiones.
290	Res sequitur, si se jungat Constantia coeptis.	
+ C	Porta Dei si constanti pulsabitur ictu,	Omnia adeo impetrant.
+ pl.	Mendicetque Labor, pandetur et omnia sparget.	

*

L	Curritur a multis, constanti sed pede permisso	Cursum consummant.
	Cursoris Labor emenso fert pulvere palman.	
295 C	Si constans animo es, nec deterrere Labore,	Vota adimplent.
	Ex animi sensu tibi quae sunt vota sequentur.	
L	Perfectum si quaeris opus, memor esto Labori	Perficiunt operanda.
	Constantem sibi proposito conjungere mentem.	
C	Destituit quoties Labor et Constantia cursum,	Aversantur segnos.
300	Segnipedum non ulla jugo victoria cedit.	
L	Proderit haud stivae dextram applicuisse, Laboris	Opera laboriosa rectificant.
	Ni generosa suum absolvat Constantia sulcum.	
C	Vinea vita tibi est, Labor et mercede diurna	Vespera vitae praemiant.
	Conductus, si constet, eam cita vespera solvet.	
+ 305 L	Qui sapis, in terris sedem tibi figere noli;	Reflectunt ad perennia.

+ 124.

* **309**: Carceribus jam effuse tuis: Verg., Georg., I, 512; III, 104; Aen., V, 145. - tangere metam: Ovid., Trist., I, 9, 1 - **318**: et patiens operum minimo et contenta juventus: Verg., Georg., II, 472 - **324**: iratae medium Fortunae ostendimus ungeum: Juven., X, 52.

	Hic Labor, in coelo ast constabit vita perennis.	
C	Ille locum terrae ceu pondus inutile servat,	Instabiles aversantur.
	Cui Labor haud corde est rectae et Constantia vitae.	
L	Carceribus jam effuse tuis, si tangere metam	Cursum vitae complent.
310	Primas aves pede constanti metire Laborem.	
C	Si quid perdideris visque exultare reperto,	Perdita recuperant.
	Non piger, ast constans investigare Labores.	
L	In stadio vitae laudatum ut compleat orbem	In stadio dant bravium (?).
	Cursus, opus Labor est solidae et Constantia mentis.	
315 C	Quisquis amas primam mundano in pulvere laurum,	Reddunt eminenter.
	Credito constanti hanc minemeque absque Labore parandam.	
L	Non gravet hunc constans Labor, est cui rite peracta	Parvo contentos oblectant.
	Et patiens operum minimo et contenta juventus.	
+ C	Nil negat Omnipotens se digna et honesta roganti.	Digna petita impetrant.
+ dig.		
320	Constanti modo si prece sollicitare laboret.	

L

Negligit ignavum, sequitur victoria fortem,
Fortes adjuvant.

Constantemque nova
muneratur fronde Laborem.

C

Dum jungunt Labor et justi Constantia dextras,
Fortunam calcant.

Iratae medium Fortunae
ostendimus unguem.

*

325 L	Non pavet injustae ad sortis mala pauper Ofelcus,	Reddunt in adversis superiores.
	Cui constans animus, callosa Laboreque dextra est.	
C	Vis spondere tibi dulcem post fata quietem?	Quietem veram praestant.
	Vivere dum dabitur, constans Labor occupet artus.	
L	Sorti ut in humanis permissum est ludere rebus,	Tuentur contra fortunam.
330	Si constans Labor est, concessum laedere numquam.	
C	Nortia manca ruet, nec, si volet, imprimat unguem.	Insultant eidem.
	Si Labor objecta, constans velut aegide pugnuet.	
+ L	Vim patitur regnum coeli, si, + 13,v. nixa Labore	Regnum Dei expugnant.
	Constanti virtus, studio importuna lacessat.	
335 C	Regna Dei quaeris? Pretio velut empta parabis	His pretiis vincla coelum.
	Constantis satagens offerre mumisma Laboris.	

* **325**: ad: supra add.
327: cf. v. 159 - **328**: cf. v. 160 - **329**: in humanis... ludere rebus: Verg., Ciris, 13 - **333**: vim patitur regnum coeli: Matt., 11, 12 - **337/338**: cf. Matt., 25, 15-22 - **338**: cum foenore reddas: Propert., III, 1, 21/22 - **343**: ahoeno: Verg., Georg., I, 296; Aen., I, 295; I, 449; II, 470; IV, 513; VI, 228; VII, 463; VII, 633; VIII, 22; IX, 165; XI, 487; XI, 770 - **345**: fit via vi: Verg., Aen., 494 - **351**: juncti foedere: Verg., Aen., VIII, 169.

L	Credita vita tibi est, primum inter plura talentum;	Talentum vitae bene impendunt.
	Sit constans Labor, hanc Domino ut cum foenore reddas.	
C	Objice claustra mihi, quibus est adamantina sera;	Clausa aperiunt.
340	Pervia constanti superata Labore patebunt.	
L	Si Labor instat, opus est nihil quod sistere possit,	Assiduitate omnia absolvunt.
	Dum non cessantes urget Constantia dextras.	
C	Invictus triplici velut obmuniris ahoeno,	Praestant invictos.
	Si solidum firment Labor et Constantia pectus.	
345 L	Fit via vi; quacumque voles perrumpe; nil obstet,	Vi omnia pervadunt.
	Machina dum tibi sit Constantia fulta Labore.	
+ C	Plauditur inceptis, dum quid Labor inchoat, illa est	Sine his via inabsoluta.
	Si Constantia deest, fructuque ac fine carebunt.	
L	Personam imposuit tibi quam Deus, ipse choragus,	Habilitant ad functiones.
350	Hanc ego constanter cur talem haud scire laborans.	
C	Sint Labor et stabili Constantia foedere juncti,	Si sunt indomabiles.

Nec vis ulla queat tam
fortia frangere claustra.

L Quid firmis adversae in sortis generose tumultus?
Sunt munimen in adversis.

Muniet invictum Labor et
Constantia pectus.

*

355 L	Invia virtuti nulla est via, si Labor adsit	Virtutem stabiliunt.
	Improbus, et nullis Constantia mota periclis.	
L	Invida sors premit aut duris in rebus egestas?	De fortuna et paupertate triumphant.
	Stet constans Labor, hanc pedibus calcabit et illam.	
C	Dum constans animo et fortis, Romane, laboras,	Horum opera Roma victrix.
360	Imperium terris, formamque extendis Olympo.	
+ L	Nobilitat Labor eximios, + C Constantia fortes,	Produxerunt reges.
	Hinc sceptra in populos, hinc et crevere coronae.	
C	Consilio dum mens constat, dum dextra laborat,	Domuerunt gentes.
	Edomuit virtus populos, statuitque trophaea.	
365 L	Vir constans animo, justi haud metuens Laboris,	Morte et diabolo superiores.
	Sub pedibus fatum calcat, stygiasque catervas.	

* **362**: infra ‘et crevere’: surrexere
355: invia... via: cf. v. 177 - **355/356**: labor... improbus: Verg., Georg., I, 145/146 - **356**: periclis: Verg., Aen., II, 751; III, 711; V, 716; VI, 83; VI, 693; VII, 425; VIII, 73; VIII, 188; VIII, 251; VIII, 556; IX, 287; IX, 479; X, 610 - **357**: cf. v. 284 - **360**: Olympo: Verg., Buc., V, 56; VI, 86; Georg., I, 96; I, 282; I, 450; III, 223; IV, 562; Aen., I, 374; II, 779; IV, 268; IV, 694 V, 533; VI, 384; VI, 579; VI, 586; VI, 782; VII, 218; VII, 558; VIII, 280; VIII, 319; VIII, 533; IX, 84; IX, 106; X, 1: X, 115; X, 216; X, 437; X, 621; XI, 726; XI, 867; XII, 634; XII, 791; Ciris, 34; Catal., XIV, 11 - **373 et 378**: cf. v. 356.

C	Inconcussa phalanx, quasi numine tuta tegente,	Sunt phalanx infracta.
	Est gnavus Labor et solidae Constantia mentis.	
L	Herculeus Labor et Constantia pectoris alti	Monstra per eos domita.
370	Monstra domant, populis late incussura tremorem.	
C	Sta pede constanti, nec te Labor angat agonis;	Militem reddunt invictum.
	Nullius objectis, miles, superabere telis.	
L	Et Labor et nullis Constantia fracta periclis,	Tentatorem superant.
	Propositique tenax Satanae ignea conterit arma.	
+ 375 C	Extulit indigetes sanctorum gloria, quorum	Faciunt coelites.
+ 375		
	Pauperiem constans Labor hic discussit egentum.	
L	Reddidit illustres multos constans Labor, atque	Nobilitant illustres
	Pro patria, pro lege Dei contempta pericla.	
C	Siste gradum constans, neque te pugna Labor angat,	Adversarium fugant.
380	Cedit et abjecta, qui te petet obvius, hasta.	

*

L	Vis tibi nil conscire, ulla haud pallescere culpa?	Conscientiam serenant.
	Constanter, tua quem sors fert, exerce Laborem.	
C	Praemia constanti quae summa Labore parantur,	Coronae symbolum implent.
	Designat sua per vestigia ducta corona.	
385 L	Fortior haud acies, quae proterat omnia, quam si	Sunt acies castrorum ordinata.
	Fulciat assiduum Constantia dia Laborem.	
C	Callosas mihi tende manus, dignumque probabo,	Labroriosos honorant.
	Quem constans Labor illustri mox fronde coronet.	
+ L	Laurea serta illis atque	Varie coronant.
	+aurea numen adornat,	
390	Queis Fidei culta est Constantia juncta Labori.	
C	Sis constans animo, dextraque et mente laborans,	Votorum reddunt compotes.
	Quaeque tibi exoptas, Domine astundente, sequentur.	

* **381**: ulla haud pallescere culpa: Horat., Epist., I, 1, 61 - **388**: cf. v. 50 - **389**: serta: Verg., Aen., IV, 506 (cf. v. 388). Ovid., Trist., II, 172 - **396**: in fumum evanidus exit: Ovid., Rem. Amor., 653 - **400**: cachinno: Horat,. Ars Poet., 113. Lucret., V, 1397 et 1403. Ovid., Ars Amat., III, 287. Juven., III, 100; XI, 2. Pers., III, 87. Catull., 64, 272 - **411**: cf. v. 73.

L	Temporis ut ratio constet, jussique Laboris	Securos praestant in examine.
	Fac et non trepida ad vultum exactoris amari.	
395 C	Virtuti genuina Labor compendia confert,	Spernunt inconstantes.
	Qui, nisi sit constans, in fumum evanidus exit.	
L	Nil Labor, aut benefacta juvant, nisi fortia gesta	Fortes honestant.
	Obsignet solido Constantia vera sigillo.	
C	Vidimus in multis praeclari coepta Laboris,	Lenes derident.
400	Sed, quia defuerat Constantia, digna cachinno.	
L	Si tibi membra Labor, mentem Constantia firmat,	Persanant totum hominem.
	Sanus es, et nihil est quod utravis parte requiras.	
+ C	Non cassus Labor est, + quem fluxi terminus aevi ipse	Rectificant Laborem et coronant.
	Immarcessibili constantem fronde beabit.	
405 L	Instar habet floris coeptus Labor: addit at illi	Dant fructus industriae.
	Inclyta praesapidi gustum Constantia fructus.	
C	Stat Labor hinc, illinc Constantia, nixa columnae,	Agunt et patiuntur gloriose.
	Ille agit, haec suffert aeternis digna triumphis.	

L	Dulce viro forti, pulchrumque et inutile numquam	Fortes recreant.
410	Est constare sibi et non detrectare Laborem.	
C	Sunt quos et cassus Labor atque insanus adurget,	Ardeliones arcent.
	Dum constante carent fine, atque aliena sequuntur.	

*

L	In dubiis constare loco, et tolerare paratos,	Christo Dom(ino) grati.
	Atque laborantes confortas, Christe, ministros.	
415 C	Constantes fors ipsa juvat, trepidosque repellit,	Famulam habent fortunam vel invitam.
	Nec fraudare potest, vel si velit ipsa, Laborem.	
+ L	Vir bonus et constans sortis bona seu mala ridet,	Omnia in bonum dirigunt.
	Cum Labor ad certam sibi dirigit omne salutem.	
C	Constantes amat ipse Deus, fortesque colonos,	Deum habent retributorem.
420	Compensatque brevem, posita ratione, Laborem.	
L	Cui constans ratio est vitae, studiumque Laboris,	Opes congerunt.
	Huic et opes pleno convectat copia cornu.	
C	Est virtus constare animo, tolerare Labores,	Virtutem numerantur.
	Quam praeclara manent, condignaque praemia factis.	

+ bon.

* **419**: colonos: Verg., Buc., IX, 4; Georg., I, 125; I, 299; I, 507; II, 385; III, 288; Aen., I, 12; IV, 626; VII, 63; VII, 410; VII, 422 - **422**: copia cornu: Horat., Carm. Saec., 59/60; Epist., I, 12, 28; Od., I, 17, 14/16. Ovid., Met., IX, 88 - **425**: temporis acti: Horat., Ars Poet., 173 - **433**: irrita... tela: Verg., Aen., II, 459 - **436**: spicula Divae: Ovid., Ars Amat., II, 708; III, 516. Propert., II, 13, 2 - **437**: cf. v. 117 - **439**: propositi... tenacem: Horat., Od., III, 3, 1. Ovid., Met., X, 405 - **440**: ab alto: Verg., Georg., I, 443; Aen., I, 297. Ovid., Epist, VI, 151; Fast., V, 691; Met., IV, 788; VII, 441; IX, 177. Lucan., II, 207. Sil. Ital., VIII, 196; XI, 379; XIII, 211; XIII, 282; XV, 106; XV, 513. Stat., Silv., I, 3, 53. Val. Fl., II, 21. Auson., Mosella, 274.

425 L	Cui Labor cordi est, ratio et bona temporis acti	Securos sistunt in judicio.
	Constitit, haud metuet sisti ad coeleste tribunal.	
C	Stet Labor in factis, verbi Constantia in dictis;	Veridicos et industrios tranquillant.
	Et secura feres tranquillae gaudia vitae.	
L	Labitur haud Labor huic, cui cor Constantia fulcit,	Honestatem conciliant.
430	Nec vixit frustra fruitus, quod amavit, honesto.	
+ C	Alternet vitae ratio cum adversa secundis,	Laetificant suos clientes.
+ H.		
	Laetis erit semper constans toleransque Laborum.	
L	Irrita cuncta cadent sortis tela aspera, pectus	Intrepidi in adversis.
	Si constans Labor, adstricto thorace, tuetur.	
435 C	Pro clypeo tibi sit victrix Constantia, et arma	Spernunt fortunam.
	Det Labor, instabilis sic spernes spicula Divae.	
L	Dum Labor urget opus, finem Constantia claudit,	Spondent de corona.
	Quid prohibet certam mihi me spondere coronam?	
C	Constantem sibi, propositi rectique tenacem	Sunt sub Dei tutela.

Atque laborantem Dominus
respectat ab alto.

*

L	Constet et in recto tibi mens, corpusque laboret,	Corpori et animo sunt salutares.
	Nec mora, quin partem sanam tuearis utramque.	
C	Vis medico caruisse ad amussim et vivere sanus?	Conservant sanitatem.
	Constet pax animo, et vegetos Labor occupet artus.	
+ 445 L	Ad vitae officium bene + agendae opus, apta Laboris	Regulant agenda.
	Regula, et in coeptis sibimet constare probatis.	
C	Ne sit inaequalis vita, et servare decorum	Decorum in vita conservant.
	Ut possis, Labor expediet semper sibi constans.	
L	Constantis titulum meruit, quem non Labor urgens,	Per eos vera stabilitas.
450	Non dolor incumbens recto de tramite pellit.	
C	Cui mens prompta pati est, operi quoque dedita dextra,	Utrique sorti dominantur.
	Constitit in trepidis, meruitque Labore secunda.	
L	Gloria constantem solatur certa Laborem,	Honor gnavi confusio segnibus.

* **443**: supra ‘caruisse ad’: haud uti, ast
450: recto de tramite pellit: Horat., Sat., II, 3, 49 - **459**: cf. Horat., Od., I, 4, 15 - **460**: exacti aevi: Verg., Aen., VII, 776; X, 53; XI, 569; Ciris, 518 - **461**: perrupit labor Herculeus: Horat., Od., I, 3, 36 - **466**: nescia cedere duris: Horat., Od., I, 6, 7.

	Ignavisque viris confusio sola relicta est.	
455 C	Cum Labor et socias jungunt Constantia dexrast,	Finem beant.
	Omne opus optato perfectum fine triumphat.	
L	Exponit vaenum Deus omnia, nilque reservat,	His Deus omnia vendit
	Sed pretium Labor est constans, quo cuncta parentur.	
+ C	Vita brevis momenti instar fugit: hoc bene fixit,	Pariant vitae rationes.
+ L		
460	Si Labor exacti constabit calculus aevi.	
L	Perrupit Labor Herculeus Plutonia regna,	Herculem nobilitarunt.
	Constantemque pedem sublimibus intulit astris.	
C	Nausea ut ignavo, sic forti agnata voluptas;	Pellunt nauseam, acuunt laetitiam.
	Expellit Labor illam, ast hanc Constantia firmat.	
465 L	Est agere atque pati Romanum fortia; at illud	In agendo et patiendo privati (?).
	Dat Labor, hoc constans mens, nescia cedere duris.	
C	Constat terra situ, cursu coelumque laborat;	Motus et quietis sunt vicissitudo.
	Sic requie et motu totus connectitur orbis.	

L	Principium est aliquid digno posuisse Labori,	Finem sonsummant
470	Fine sed optato Constantia coepta probabit.	

*

C	Cui gravis haud Labor est, neque deest Constantia coeptis	Temperant fortunam.
	Ille feret sortem non inconcinnus utramque.	
+ L	Fronde gravis Labor est, +ac facilem ast Constantia reddet	Jungunt manum cum Minerva.
	Scilicet hoc agili dextram est junxisse Minervae.	
475 C	Invita nihil is dicet, facietve Minerva,	Dant gratiam verbis et factis.
	Constanti semet qui ad utrumque Labore paravit.	
L	Marcorem Labor, ut flexum Constantia, rerum	Adstringunt dissipantia.
	Sistit; et hinc biga haec mundi compescit habenas.	
C	Ut Labor in dulcem declinat lumina somnum,	Impigris in quietem, pigris in terrorem cedunt.
480	Mens mata constanterque pigros in somnia terrent.	
L	Regula prima Labor, prima praescripta parenti,	Regula sunt Adamo data.
	Quo, constanter agens, hostiles vinceret astus.	

* **484**: alto: corr. ex ‘astris’
472: feret... non inconcinnus utramque: Horat., Epist., I, 17, 29 - **478**: compescit habenas: Tibull., I, 4, 11. habenas: cf. Verg., Georg., I, 514; II, 364; Aen., I, 63; V, 818; VI, 1; VII, 600; X, 576; XI, 600; XI, 623; XI, 670; XI, 713; XI, 765; XII, 327; XII, 471; XII, 622; XII, 999. Ovid., Ars amat., III, 467; Fast., I, 25; Met., I, 280; V, 404; XV, 481. Lucan., II, 500; VII, 225 - **479**: dulcem declinat lumina somnum: Verg., Aen., IV, 185. cf. Georg., IV, 416; IV, 496; Ciris, 206 - **484**: cf. 440 - **489**: omnibus idem: Verg., Georg., III, 244 - **496**: per saecula: Verg., Aen., I, 445; VI, 235; XII, 826.

C	Elige, quae coelo, quae terris maxima constans: Nihil negat ille, laborantem qui spectat ab alto.	Ubivis praemiant.
485 L	Infra se positum, quod mundo optabile calcat, Cui Labor haud gravis est, constanter tendere ad astra.	Calcant terrena.
+ C + spl.	Scindere cui Labor est splendenti vomere terram, Curvat opus, constante manu nisi aratra gubernet.	Aratra ne respiciat.
L	Cuique Labor suus est; sed non tamen omnibus idem.	Rei utili impendendi.
490	Felix ille, operi impensus cui constat honesto.	
C	Pectore constanti nil sit tolerare molestum; Desinet in dulcem actutum Labor ille quietem.	Patienti sunt quies et victoria.
L	Praemia nulla viri generoso digna Labori Crede, nisi haec, quae constanti mercede perennant.	Mercedem quaerunt aeternitatem.
495 C	Ilicet hic transit Labor in momenta recisus; Sola reposta piis merces per saecula constat.	Ad ventura diriguntur.
L	Praeteriti, quasi momento, meminisse Laboris	Dulces in memoria.

Dulce, ubi perpetuae
constant in praemia
frondes.

*

C	Otia lenta plagas praetendit subdolus auceps,	Retia diaboli dissipant.
500	Sed constans Labor illa dolos Satanaeque repellit.	
+ L	Triste Labor pigris, sed ubi hanc Constantia fulcit,	Laus acribus, pigris confusio.
	Dulce Labor gnavis, ubi mentem ad praemia tollunt.	
C	Triste Labor, mundus quo decipiente clientes,	Mundanos aversantur.
	Dum sibi non constant, vitiorum involvit habenis.	
505 L	Sit Labor in factis, prudens Constantia dictis;	Verum et bonum virum perficiunt.
	Sic poteris veri titulum sperare bonique.	
C	Vitae vita Labor; probet hanc Constantia recti,	Sunt omnimoda sanitas.
	Stabit sana tibi et praesens, perpesque futura.	
L	Corporibus Labor est medicus, Constantia menti,	Corpus et animum persanant.
510	Parte tui quaeque ut valeas, complectere utrumque.	
C	Scire tuum in vero, facere in versetur honesto,	Dant veri et boni notitiam.

* **502**: infra ‘tollunt’: add. ‘flectunt’
517: gloria transit: corr. e ‘fama perenna’
499: subdolus: Mart., III, 58 - **507**: vitae vita: Verg., Culex, 212 - **517**: gloria transit: Imitat. Chr., I, 3, 6 - **522**: egestas: cf. v. 284 - **524**: succumbere: Verg., Aen., IV, 19. Ovid., Heroid., III, 91; Met., VII, 749; Trist., IV, 10, 103 - **527**: vitae... semita: Horat., Epist., I, 18. 103. Juven., X, 364.

Utraque dat sapiens
Constantia nixa Labori.

L Membra Labor firmat, mentem Constantia: praesta — Corpus et mentem firmant.

Amborum auxillio partem
ut tuearis utramque.

+ 515 C It Labor in puncto; constant sed gaudia semper; — Mercedis summae sunt arrhabo.

+ 201

Stultus erit, qui tantillo non
tanta licetur.

L Exemplo est virtus, nec eorum gloria transit, — Illustrant suos cultores.

Hic celebres quos
constantes fecere Labores.

C Dulcior est requies, constante Labore peracto, — Quietem dulcem pariunt.

520 Quem merces beat et recti
Constantia facti.

L Cui Labor horrori est, pede et haud constante repulsus, — Plectunt egestate pigros.

Aspera sors premet hune
durisque in rebus egestas.

C Surgit in adversum, premitur dum pondere palma: — Obnituntur adversis.

Sic constans Labor
adversis succumbbere
nescit.

525 L Non constanter agens, vel quem piget usque Laboris, — Inconstantes spernunt.

Paupertate luit culpam et
spoliatur honore.

C

Sit Labor assiduus, vitae quoque semita constans,

Et quodcumque tibi poteris spondere trophaeum.

Ubique vincunt.

*

+ L	Rem facere optasti +magnam, justoque modo	Rem familiarem stabiliunt.
	rem?	
530	Sit cordi Labor, et constans simul ardor habendi.	
C	Magnus Alexander, testa ut spectavit in arcta,	Alexandrum senserunt aemulum.
	Magnum se ingemuit constante Labore minorem.	
L	Fabritium contemptus opum stadiumque Laboris,	Nobilitant clientes.
	Regulum at admiranda dedit Constantia clarum.	
535 C	Hercule, dic, quid te populi volitare per ora	Herculem extulerunt.
	Fecit; nonne Labor rigidae et Constantia vitae?	
L	Pectora magna virum celebrat quos fama superstes	Magnos illustrarunt.
	Extulit ipse Labor studio constant peractus.	
C	Quisquis eris cupidus lucri potions, habebis	Lucrum dant certum.
540	Quod petis, attente si constanterque labores.	

* **546**: et: corr. ex ‘ut’.
557: versu: corr. e ‘verbo’.
535: volitare per ora: Verg., Georg., III, 9 - **541**: periclis: cf. v. 356 - **547**: mens sana in corpore sano: Juven., X, 356.

L	Ne vel egestate vel opum tentere periclis, Excitet hinc animum Labor, hinc Constantia frenet.	Copiam et inopiam moderantur.
+ C	Cui Labor haud gravis est, constans quoque cura sciendi, Quae sibi proposuit facile et cito plurima discet.	Docent optima.
545 L	Corpore vis vegetus fieri, vis menteque fortis? Fac dextram Labor et mentem Constantia firmet.	Corpus et animum firmant.
C	Si petis ut tibi sit mens sana in corpore sano, Hoc Labor ast illam curet Constantia recti.	Corpus et animam persanant.
L 550	Dispice, quam vitae partem sorti tus es, illam ut Exornes meritis studio et constante Laborum.	Vocationem felicitant.
C	Pelleum juvenem domitorem quid dedit orbi? Nonne Labor, numque et cedens Constantia coeptis?	Alexandrum extulerunt.
L	Regna cadunt antiqua, pigris quoque priva ruit res, Dum dextris Labor, atque animis Constantia defit.	Publica stabiliunt et privata.
555 C	Quisquis vel patiens vel agens laudabitur olim,	Agentes et patientes illustrant

Mente gravi constat, vigil,
assiduusque laborat.

+ L

Vir bonus et sapiens versu Absolvunt sapientem,
describitur uno,
+ deest.

Sponte Laboris amans,
animo et constante
rotundus.

C

Si bona quae coelo, quae Coelo et terra beant.
terra optanda requiris,

560

Consta in proposito recti,
neque parce Labori.

*

L	Dum veterem Romam Labor et Constantia firmant,	Romam nobilitarunt.
	Nil fuit, ad quod non penetravi inclyta virtus.	
C	Vita Labor brevis est, constant aeterna beatis;	Hic Labor, alibi requies.
	Illum nunc ama, et haec te posthuma sponte sequentur.	
565 L	Dives, inops, vitae quacumque in sorte vocaris,	Prosunt omnibus.
	Quod constante Labore paras, tibi proderit unum.	
C	Functio cuique sua est, ut scenae; et in ordine vitae	Vocationem absolvunt.
	Imposito, ut constanter agas, intende Labori.	
L	Ipse talenta Deus, queis magna negotia tractes,	Talenta bonis collocant.
570	Contulit haec constans, justo exercito Labore.	
+ C	Quid fastu, quid amore tui ambitiose laboras?	Superbiam humiliant.
+ 22		
	Terra tibi est mater, coeno et putridine constas.	
L	Cur Labor est fulva pro gleba et pulvere terrae?	Avaritiam coercent.

* **569**: talenta: cf. vv. 337/338 - **581**: ira furor brevis est: Horat., Epist., I, 2, 62. - **582**: compescere linguam: Plaut., Poenul., V, 2, 75 = 1035.

	Constanter tibi mens, coelo data, coelica curet.	
575 C	Vis coecae illicitos frenare libidinis aestus?	Luxuriam frenant.
	Sit Labor assiduus; constes tibi et otia vites.	
L	Si Labor est constans aliis movere salivam	Invidiam activam domant, passivam flent +
	Invidiae, et felici opibus tibi plaudere justum est.	
C	Segni cura gulae est, umbra constatque popinae,	Gulae imperant.
580	Pane Labor satur est, fruitur salientibus undis.	
L	Ira furor brevis est, apte hancce Labore domabis,	Irani domant.
	Si constes animum premere et compescere liguam.	
C	Taedia pigritiae et torpentes desidis actus	Acediam fugant.
	Expellit Labor et fervens Constantia honesti.	
+ 585 L	Coelo infusa fides, Summi +mysteria pandens,	Fidem vivam opere probant.
	Constante assidui gaudet pietate Laboris.	
C	Haud facile est vitae constanter ferre Labores,	Spem faciunt non confundi.
	Spes nisi certa boni soletur, ut arrha futuri.	

L	Ardet amor constans: coelo hic cui missus inhaeret,	Per hos charitas omnia suffert.
590	Non gravis huic Labor est, nulla est nimis ardua virtus.	
C	Firmo, Labor, memorem: Constantia mente recondit	Memoriam firmant.
	Plurima, quae occultis complectitur optima signis.	
L	Quod ratio, quod vera fides, quod et organa sensus	Intellectum acuunt.
	Exponunt animae, capit haec Labor omnia constans.	

*

595 C	In vero et justo constans sibi recta voluntas,	Voluptatem perficiunt.
	Praemia solliciti feret umquam haud visa Laboris.	
L	Nulla adeo est virtus, quae non, cum Numine Summi,	Omni virtuti acquirenda serviunt.
	Et curae studio et constante Labore paretur.	
+ C	Ipsa Themis justo haud	Justitiam sustentant.
	+aequabit pondere Lanoes,	
600	Ni constante manu examen librare laboret.	
L	Praeteriti constet ratio nisi, postque futuri,	Prudentiam acuunt.
	Stetque Labor menti, prudentia caeca vacillet.	
C	Acer homo et fortis studio nos excolit omni,	Fortitudinem exercent
	Cui Labor et constans sortem mens calcat utramque.	
605 L	Sic modus in rebus concinno cuncta Labore,	Temperantiam dirigunt.
	Temperat, ut vita haec recti moderamine constet.	
C	Et Labor ipse, gulae imperitens, jejunia servat,	Jejunia castigant

* **602**: vacillet: corr. e 'resolvet'
611: egenos: corr. in 'egenis'
605: modus in rebus: Horat., Sat., I, 1, 106 - **609**: tonantis: cf. v. 112 - **613**: sceptra tenes: Verg., Aen., I, 56/57 - **617**: si te castra... tubarum: Horat., Od., I, 1, 23-24.

	Propositum et constans carnis bene diluit aestus.	
L	Vis prece ferventi limen penetrare tonantis?	Orationem reddunt efficacem.
610	Constes digna petens humilem et te offerte labores.	
C	Acceptus Labor ille Deo est, qui pascit egenos,	Misericordiae opera facilitant
	Constanterque premit dictamen avari.	
+ L	Sceptra tenes populi, +~~235~~clarina in sorte refulges?	Imperia moderantur.
	Fac, constans Labor, impositos illustret honores.	
615 C	Eximeris plebi clari splendore senatus?	Senatores reddunt amabilem.
	Ille indet Labor et constans tibi reddet amorem.	
L	Si te castra juvant, strepitu gaudesque tubarum,	Militem reddunt victorem.
	Nulla Labore carens cuiquam victoria constat.	
C	Rem facere attentus curris, mercator, ad Indos?	Mercatorem ditant.
620	Ni Labor hic constet, et merx tibi luditur et sors.	
L	Quid dicam agricolas? propri us Labor arva decorat,	Agricolas saturant.
	Non aliunde hominum vitae omnia commoda constant.	

C	Oppida si lustras, constans per compita ubique Visitur assiduas Labor exercere tabernas.	Civitates operibus et artibus instruunt.

*

625 L	Denique non status est vitae sub sidere lunae, Quem non aut Labor, aut constans industria honoret.	Omnem vitae statum honorant.
+ C	Sume animos igitur, Lector, nec parce Labori, Constat enim hancce viam ad coeli perducere regna.	Per hos ad coelum via sternitur.
L	Exemplo tibi sit, quam suggero, turba triumphans,	Per hos S(anc)ti omnes victores.
630	Quos Labor atque animus constane provecit ad astra.	
C	Sub cruce quae Christi constans, animae quoque tela Passa, laborantem merito exemploque juvabit.	B(eatissi) ma virgo per hos in passione Filii victrix.
L	Respice constantes horum et pro lege Labores, Dogmata qui Domini totum sparsere per orbem.	Apostoli et viri apostolici infatigabiles.
635 C	Martyrii Labor et poenae tolerantia constans Protulit athletas Christi ornavitque trophaeis.	Martyres Chr(isti) confirmarunt.
L	Doctorum constans pro vero pugna Laborque	Doctores S(anctissimi) instruxerunt.

* **627, 629, 631**: C, L, C: in ms. L, LC, LC.
629/630 et 631/632 in marg. 'Per hos...' in loco 'Bma virgo...' et vice versa.
625: sub sidere lunae: Verg., Buc., X, 68 - **636**: ornavitque trophaeis: Verg., Ciris, 30 - **638**: sibila linguae: Verg., Aen, II, 21.

	Blasphema haereticae compressit sibila linguae.	
C	Perrupere poli portas constantibus ausis	Anachoretas perfecerunt.
640	Et Labor et rigidae Monachorum Regula vitae.	
+ L	Insuper et cuneos Patriarcharum atque Prophetas	Patriarchas et Prophetas instruxerunt.
	+ Lat.	
	Extulit et constans Labor et praesagia viri.	
C	Constitit insigni Christi ob decreta Labore	Vota castitatis et oboedientia munierunt.
	Et viduus torus et priva ilia oblata voluntas.	
645 L	Pro Domino et quisquis spernans sua cuncta reliquit,	Vitam paupertatis facilitarunt.
	Promeruit Labor huic constans coelestia regna.	
C	Hic puer, ast alibi nostro virguncula ductu,	Infantes et virgines fecerunt invictos.
	Sub constante laboravit certamine victrix.	
L	Sponte etiam contemptor opum, sed largus egenis,	Docuerunt largitatem Christianam.
650	Constanti manuum sparsit quaesita Labore.	
C	Virginitas sacra constanti servata Labore,	Virgines coronarunt.
	Calcata meruit carnis de lege triumphum.	

L

Denique quotquot habet coelum vel terra beatos,

Hos Labor in recto et Constantia certa beavit.

Omnes ad beatitudinem dirigunt.

*

655 C	Cum Labor est constans, res quaelibet in actum	Bene decrete exsequuntur.
	Prudentum optato decretaque fine fruuntur.	
+ L	Ni constanter agat Labor impiger, optima quaeque	Consilia sine his inania.
	Consilia, in cassum data, succesuque carebunt.	
C	Praeteriti, quasi momento, meminisse Laboris	Solantur Laborem aeterna quiete.
660	Dulce, ubi perpetua constet gaudere quiete.	
L	Pectore constanti cui stat perferre molesta,	Tolerantiam solantur.
	Desinet in dulcem actutum Labor ille quietem.	
C	Elige seu coelo, seu terra praemia constans,	Optata impetrant.
	Nil negat ille laborantem qui spectat ab alto.	
665 L	Singula quid memorem? Deus et se et coelica regna,	Deum habent mercedem.
	Se ruat iis, quos scit constante Labore probandos.	
C	Ergo age: qui caruisse malo summoque fruisci	Aeternum beant.

* **655**: actum: corr. e ‘praeteriti’
670: ducet: corr. e ‘sistet’
678: etiam ut: corr. ex ‘ut quoque’
644: ab alto: cf. v. 440

	Vis bono in aeternum, constanti incumbe Labori.	
L	Vos cole quisquis amas felicis gaudia turbae,	Adhortatio a fine.
670	Hoc ergo te Labor, hue consors Constantia ducet.	
C	Nos cole, dum obducto claudetur Fabula velo:	Fugiet tunc Labor, exstabit gloria.
	Tunc fugiet Labor, ast constans te gloria cinget.	
+ L	Sed jam sisto, Labor, + 250. modulos; Constantia, serva	Ne quid sit nimis.
	Tuque modum, ne quid nimis, ut ne regula fallat.	
675 C	Sisto libens, tenuata nimls, diductaque fila	Fila attenuata rumpuntur.
	Rupta, carere soient fructu constante Laboris.	
L	Tu quoque pone modum, quae dictas verba, Thalia,	Modus optimus.
	Etiam ut Labor et constet tibi vena cantandi.	
Musa:		
	Desino, ne sibi vox tandem constare recuset,	Vix silent reparanda.
680	Ni Labor aeterna suspendat verba quiete.	
Autor:		
	Ipse quoque excerptor calami jam sisto Laborem,	Tediosa satietas.
	Constantem quoque lectorem ne taedia vincant.	

Idem ad lectorem:

Lector amice vale; et crede esse hic plurima in hortis Laboris rustici ingeniosa facunditas.

684 Sub manuum quoque constanti concepta Labore.

	Praemia per eos virorum fortium.
[overplakbe verzen]	Abundant optimis.
	Pigros mulcta (nt) inopi (a).
In Circinum Plantino-Moretianum.	Circinus.
1.	
Circinus hinc coeli, terrae inde imitetur ut orbem, Parte sui pede constanti stat, parte laborat.	Instar mundi.
2.	
Dum constat sibi pes, currens redit alter in orbem, Vitae hujus Labor exprimitur, requiesque futura.	et vitae hujus et futurae.
3.	
Circinuli dum pes primus stat, currit et alter, Hinc Labor, hinc requies constantem perficit orbem.	et laboris et et quietis.
In Circulum descriptum.	Circulus.
1.	
Circulus aeterni speciem qui sustinet aevi, Constanti, circum ductoque Labore paratur.	Symbolum aeternitatis.
2.	

Circulus, ut stabili est puncto, gyroque rotundus, et perfectionis.

Sic perfectum et opus
Lobar et Constantia
praestant.

3.

Perfecti formam feret orbis ducta figura, et laboris constantis.
Hoc pede si pergat Labor,
hunc Constantia sistat.

In Praelum
Moreto-Plantinianum.

Praelum.

1.

Ima parte mei ut consto, summaque laboro, Calamus velociter scribentis.
{ Ictu oculi innumeris mihi scripta est pagina signis.
{ Sic, munire

2.

Constante in Domini dum commoda, sudo Labore, Dilatat doctrinas.
Plurima candidulis
monumenta inscribo
tabellis.

3.

Pars mihi fixa jacet, celeri hanc premit altera motu, Imperia illustrat.
Sic constans Labor
ingeniorum inventa
propagat.

4.

Ut, quae auctore Deo doctrina parata, Laboris Imitatur scientiam caelitum infulans.
Punctum habet; ictu oculi
mea sic quoque dogmati
constant.

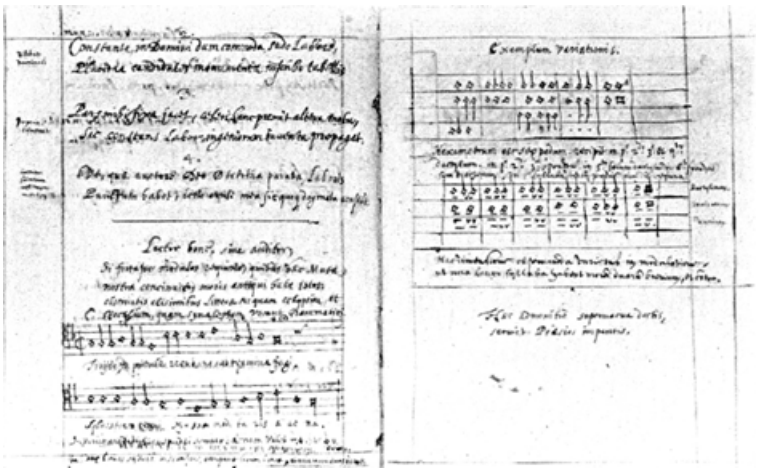

J. Hemelarius: Laboris et Constantiae Elogia.
Handschrift, Museum Plantin-Moretus, M 328. Folio's 26vo en 27ro.

Lector bone, sive auditor;

Si fortasse modulos requiris, quibus haec Musa nostra concinuit, moris antiqui habe istos: observatis elisionibus Litterae M: quam eclypsim, et vocalium, quam synalepsam vocant grammatici

..... [muziek]

Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi.

..... [muziek]

Sylvestrem tenui Musam meditaris avena.

In variatione dactyli et spondaei semper haec nota volet -.. haec .u syllabam longam brevem.

Ita, duae breves syllabae in scansione, occupant locum longae, et una longa duas breves.

27r. Exemplum variationis:

..... [muziek]

Hexametrum est sexpedum. recipit in p^{a} 2^{d0} 3° et 9°.
dactylum in 1°. 2°. 3°:
spondaeum, in 5° solum
dactylum, in 6° spondaeum
sen trochaeum. In 1° syllabo tertii pedis incidit caesura.

Dactylicum

..... [muziek] Spondaicum

Varium

Hac dimensione
observanda varietas in
modulatione, ut una longa
syllaba habeat moram
duarum brevium, et contra.

Haec admonitio supervacua
doctis,

Serviet Poësios imperitis.

Bibliographie en statistiek
door Am. Dermul

De heer Jean Pelseneer, Secretaris van het Belgisch Comité voor de geschiedenis der Wetenschap, heeft onlangs, in een mededeeling aan de Koninklijke Belgische Academie, aangetoond[1] hoe een referentiewerk zooals de *Biographie Nationale* kan dienstbaar gemaakt worden voor statistische en kultuurhistorische doeleinden.

Hij heeft namelijk een studie hernomen, destijds door Ad. Quetelet veel te kort en zonder aanduiding van bronnen behandeld[2] en aan de hand van de circa 10.000 biographische bescheiden in dit werk opgenomen, uitgemaakt welk aandeel België heeft gehad in de ontwikkelingsgeschiedenis van de wetenschap, en hoe deze bijdrage zich met den tijd verhoudt.

Ook op het gebied van de boekdrukkunst kan de statistische methode tot interessante resultaten leiden.

Door de Directie van het Museum Plantin-Moretus werden vijf statistieken[3] opgemaakt, die wij hier bondig willen bespreken. Zij behandelen:

1. Het aantal drukkers in de Nederlanden tusschen 1500 en 1540.
2. Het aantal boeken gedrukt in de Nederlanden tusschen 1500 en 1540.
3. De Antwerpsche drukken tusschen 1500 en 1540 ingedeeld volgens de behandelde onderwerpen.
4. De Antwerpsche drukken tusschen 1500 en 1540 ingedeeld volgens de gebruikte taal.

(1) JEAN PELSENEER. *Aspect statistique du proprès des sciences en Belgique à travers les siècles.* Acad. roy. de Belgique. Bull. de la Classe des sciences, 5e Sie, tome XXVII (1941), blzn. 169-276, met eene grafiek.

(2) ADOLPHE QUETELET. *Histoire des sciences mathématiques et physiques chez les Belges.* Bruxelles, C. Muquardt. 1864. (Nouv. éd., ibid., 1874), blz. 374, met eene grafiek.

(3) Deze statistieken, graphisch voorgesteld, kunnen in het museum Plantin-Moretus bezichtigd worden.

5. De Antwerpsche drukkers, boekhandelaars en uitgevers in den vreemde (van het begin tot omstreeks 1800).

Voor de periode der postincunabelen kon een dergelijk werk ondernomen worden, dank zij de voltooiing van Nijhoff-Kronenberg: *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540,* dit standaardwerk, waarin niet minder dan 4088 postincunabels beschreven worden, in Noord- en Zuid-Nederland gedrukt. De gekende nauwgezetheid van Mej. Kronenberg is er ons een waarborg voor dat er wel zeer weinig boekjes zullen zijn, waarvan thans nog een exemplaar is overgebleven, die daarin niet zouden opgenomen zijn. Het spreekt vanzelf dat die volledigheid, op zichzelf genomen, slechts betrekkelijk is: niemand twijfelt er aan, dat naast die 4088 postincunabels nog wel een paar duizend meer in onze landen werden gedrukt, die echter geheel en al voor ons verloren zijn gegaan.

De statistische gegevens die uit een werk als dit kunnen worden gehaald, moeten dus kwantitatief gesproken als een minimum worden beschouwd, en zeker zal hun bewerker nooit het verwijt van overdrijving worden toegestuurd. Langs een anderen kant is het zeer waarschijnlijk dat, indien op de geheele werkelijk bestaan hebbende productie kon worden gewerkt, in plaats van op slechts een deel, de onderlinge verhouding der cijfers, die in de statistiek voorkomen, geen merkelijke wijziging zou ondergaan. Er is namelijk geen grondige reden om aan te nemen dat de oorzaken die aansprakelijk zijn geweest voor de totale verdwijning van een paar duizend postincunabels, stelselmatig of bij voorkeur zouden gewerkt hebben ten nadeele van dezen of genen drukker, van deze of gene stad; hoogstens kan dit het geval geweest zijn, en wij zullen er rekening mede houden, als men de boeken naar den inhoud onderzoekt. Het is stellig dat een zeker aantal postincunabels, met name bijbeluitgaven, schriften die aan den kant van de Hervorming stonden, alsook volksboeken geheel voor ons verloren gegaan zijn.

Dit vooropgesteld, en in aanmerking genomen dat Antwerpen toen reeds de grootste en rijkste koopmansstad was van West-Europa, en reeds hare periode van grootsten bloei te gemoet ging, zal het wel geen verwondering baren dat deze stad een overwegende rol heeft gespeeld in de boekproductie der Neder-

landen van 1500 tot 1540[1]. Noord-Nederland, dat eerst in de XVIIe eeuw zijn gulden tijdperk zou kennen, stond toen op velerlei gebied ten achter bij de Zuidelijke provincies. In Antwerpen trouwens waren al de elementen vereenigd om kunstenaars, schrijvers en geleerden binnen de muren dezer stad te lokken, en een ruim afzetgebied voor hun werk te verzekeren.

Geen wonder dan ook dat het aantal drukkers, die zich te Antwerpen tusschen 1500 en 1540 hebben gevestigd, weldra in de tientallen liep, zooveel als in al de andere steden van Noorden Zuid-Nederland samen (66 op 133, of 49,62% van het totaal), zooals uit de volgende statistiek blijkt, gesteund op de gegevens van de *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*[2]:

I. Noord-nederland.

Stad	**Aantal drukkers**	**%**	**Aantal drukken**	**%**
Alkmaar	1	0.75	5	0.12
Amsterdam	9	6.77	83	2.03
Delft	4	3.01	31	0.76
Deventer	7	5.26	722	17.66
Gouda	2	1.50	19	0.46
's-Gravenhage	2	1.50	6	0.15
Harderwijk	1	0.75	1	0.02
Den Hem[3]	1	0.75	20	0.49
's-Hertogenbosch	4	3.01	62	1.52
Kampen	3	2.26	13	0.32
Leiden	4	3.01	194	4.75
Nijmegen	1	0.75	8	0.20
Rotterdam	1	0.75	1	0.02
Schiedam	1	0.75	3	0.07
Utrecht	3	2.26	49	1.20
Zutphen	1	0.75	2	0.05
Zwolle	6	4.52	122	2.98

(1) Tot dezelfde gevolgtrekking was Mej. E. Kronenberg reeds gekomen tijdens de bewerking van de *Nederlandsche Bibliographie.* Zie hierover haar interessant artikel *Over het bedrijf der Antwerpsche drukkers in het begin van de 16^{e} eeuw* (Gulden Passer, IV, 1926, blzn. 99-115). Toen reeds kon zij het besluit trekken (zie blz. 100) dat meer dan de helft van de totale productie voor rekening van Antwerpen komt.

(2) Bij het opmaken van deze statistiek werd geen rekening gehouden met de drukkers van wie de naam en (of) de stad waar zij hebben gewerkt, onbekend zijn.

(3) Nabij Schoonhoven.

II. Zuid-nederland.

Stad	Aantal drukkers	%	Aantal drukken	%
Antwerpen	66	49.62	2254	55.14
Brugge	2	1.50	14	0.34
Brussel	1	0.75	31	0.76
Gent	5	3.76	46	1.13
Leuven	8	6.02	314	7.68
	82		2659	

Dus in Noord-Nederland: 17 steden met te zamen 51 drukkers, of 38,35% van het totaal; in Zuid-Nederland daarentegen slechts 5 steden, doch met 82 drukkers, of 61,65 van het geheele aantal.

Op te merken valt het groot aantal steden in Noord-Nederland in tegenstelling met het zeer geringe getal in Zuid-Nederland. Het verschil in oppervlakte (de vijf beschouwde steden behooren alle tot het Nederlandsch taalgebied), kan hiervoor niet aansprakelijk worden gesteld; moest men er de Waalsche provincies bijvoegen, dan zou het cijfer ten hoogste met enkele eenheden worden vermeerderd. Veeleer moet men denken, dunkt ons, aan de aantrekkingskracht van Antwerpen, die om zoo te zeggen het heele drukkersbedrijf van Zuid-Nederland naar zich toe trok (80,49% van het totaal voor Zuid-Nederland). Men vergete niet dat er in dit tijdperk nog geen sprake was van Plantin en de pleiade groote drukkers van zijn tijd.

De verhouding ten gunste van Antwerpen blijft niet alleen bestaan, doch wordt nog verscherpt, indien men de bedrijvigheid der persen in die verschillende steden tegen elkaar opweegt. Bovenstaande statistiek leert ons dan dat op 4000 postincunabels[1] er slechts 1341 of 32,80% voor rekening komen van Noord-Nederland tegen 2659 of 65,05% voor Zuid-Nederland, hetzij op een kleinigheid na het dubbel.

Deze statistiek leert ons nog iets anders: indien men de procentgehalten van uitgaven en drukkers in Noord-Nederland met elkander vergelijkt, springt al dadelijk het overwegend belang

(1) In plaats van 4088. Van 88 werken of 2,15% werken werd namelijk geen rekening gehouden, daar de plaats van uitgave onbekend is.

van Deventer in het oog: 5,26% der drukkers, 17,66% der boeken. Deventer, de tweede stad in rang wat het aantal drukkers betreft (7, tegenover 9 in Amsterdam), is de stad waar de persen het ijverigst werken(1). Hetzelfde geldt, in mindere mate, voor Leiden, terwijl voor de overige 15 steden het procent der op de markt gebrachte boeken beneden dat der in die steden gevestigde drukkers blijft.

Precies hetzelfde stelt men vast in Zuid-Nederland: hier valt de verhouding gunstig uit voor Antwerpen en Leuven (Universiteitsstad!), en is ze ongunstig voor Brugge, Brussel en Gent.

Het overwicht van Antwerpen blijft gehandhaafd, en nagenoeg in dezelfde verhouding, indien men de boeken naar zekere technische of typographische kenteekens indeelt, b.v. boeken met houtsneden opgeluisterd, of zulke waarin muziekdruk voorkomt. Van de eerste, 638 in getal voor Noord- en Zuid-Nederland samen, komen er 365 of 57,21% voor rekening van Antwerpen alleen; van de tweede 23 op 45, hetzij 51,11%.

Wat drukten nu onze drukkers van 1500 tot 1540 bij vookeur?

Wij zullen deze vraag voor Antwerpen onderzoeken, en meenen dat het resultaat, wat de onderlinge verhoudingen betreft, wel op de geheele productie van al de Nederlandsche provincies zal toepasselijk zijn, mits misschien enkele lichte wijzigingen (men denke b.v. aan Leuven, waar vooral ten behoeve van de Universiteit werd gedrukt).

Er zijn ons dus 2254 Antwerpsche postincunabels bekend. Als wij die naar den geestelijken inhoud indeelen, zullen wij wel niet verwonderd zijn te bemerken dat het de theologie is, met 990 werken of 43,92%, die de kroon spant. Daarop volgen taal en letteren, schoolboeken en onderwijs, met 687 werken of 30,48%; dan geschiedenis en aardrijkskunde (205-9,10%), rechtswezen (168-7,45%), wis-, natuurkunde en techniek (134-5,94%) en eindelijk dier-, plant- en geneeskunde (70-3,11%).

Beschouwen wij nu enkele van deze rubrieken afzonderlijk, zoo kunnen wij er nog interessante gevolgtrekkingen uit afleiden. De

(1) Dit overwegend belang had Deventer reeds in de XVe eeuw, toen het op verre na de stad was van de beide Nederlanden waar het grootste aantal drukken van de pers kwam: 591 werken, meer dan in alle steden van Noord-Nederland samen. In Zuid-Nederland leverden toen Antwerpen 395 drukken en Leuven 270; de overige steden samen slechts 131.

mystiek heeft nog niet afgedaan, verre van daar: samen met de devote lectuur die, in deze periode althans, daar dikwijls moeilijk van te scheiden valt, maakt zij 33,33% uit van de geheele theologie. De invloed van Luther doet zich reeds bemerken: de schriften vóór en tegen de Hervorming bekleeden de tweede plaats, met 16,77%; hier is het stellig dat een zeker aantal voor goed verloren is gegaan, en vernietigd, hetzij op hooger bevel, hetzij door schrik vanwege de bezitters, zoodat de verhouding in werkelijkheid wel iets grooter zal geweest zijn. Buiten verwachting komen de bijbels heelemaal achteraan, met slechts 15,45%, doch ook hier mag worden verondersteld dat eene 'selectie' heeft plaats gehad!

Wat de taal en letteren betreft, hier komt de moderne litteratuur (waaronder de geschriften van de humanisten, alsook de volksboeken) vooraan, met 40,03%; daarna de taalkunde (35,81%, de Grieksche en Latijnsche klassieken (19,21%) en de woordenboeken (4,95%).

In de afdeeling Rechtswezen zien wij hoe het burgerlijk recht, met land- en stadsrecht, reeds van overwegend belang is geworden tegenover het kanonieke recht (97 boeken tegen 35, of 57,74% tegen 20,83); dit laatste komt er zelfs met één werk minder in voor dan de afdeeling Muntplakkaten. Niet minder dan 36 van deze verordeningen (kennen wij ze alle?) verschenen gedurende dit korte tijdsbestek; de menschen die geld behandelen moeten het toen niet gemakkelijk hebben gehad!

In welke talen werd gedrukt? Zooals wij er ons aan mochten verwachten, hoofdzakelijk in het Latijn: 1158 werken, of 51, 37%, daarna in het Nederlandsch: 787 werken of 34,92%. Doch de vreemde talen schrikten onze drukkers geenszins af: zoo vinden wij er 148 Fransche werken (6,57%), 88 Engelsche (3,90%), 11 Deensche (0,49%), 10 Grieksche (0,45%), 8 Spaansche (0,35%) en 1 Italiaansch. De Engelsche en Deensche zullen wel voor den uitvoer bestemd geweest zijn. Om het totaal te volledigen dienen hier nog bijgevoegd 9 werken in meer dan ééne taal (0,40%) en 34 woordenboeken (1,51%); in deze laatste komen, buiten de reeds opgesomde talen, ook Hebreeuwsch en Chaldaeisch voor.

Het mag dus gezegd worden, ter eere van de Scheldestad, dat

AANTAL DRUKKERS IN DE NEDERLANDEN
TUSSCHEN 1500 EN 1540 (POST INCUNABELEN), BLOEITIJD VAN ANTWERPEN
NEDERLANDEN
133 = 100%
NOORD-NEDERLAND
51 = 38,35%
ALKMAAR 1 = 0,75%
AMSTERDAM 9 = 6,77%
DELFT 4 = 3,01%
DEVENTER 7 = 5,26%
GOUDA 2 = 1,50%
'S GRAVENHAGE 2 = 1,50%
HARDERWIJK 1 = 0,75%
DEN HEM (nabij SCHOONHOVEN) 1 = 0,75%
'S HERTOGENBOSCH 4 = 3,01%
KAMPEN 3 = 2,26%
LEIDEN 4 = 3,01%
NIJMEGEN 1 = 0,75%
ROTTERDAM 1 = 0,75%
SCHIEDAM 1 = 0,75%
UTRECHT 3 = 2,26%
ZUTPHEN 1 = 0,75%
ZWOLLE 6 = 4,52%
ZUID-NEDERLAND
82 = 61,65%
ANTWERPEN 66 = 49,62% VAN HET TOTAAL VAN DE NEDERLANDEN
= 80,49% VAN HET TOTAAL VAN ZUID-NEDERLAND.
BRUGGE 2 = 1,50%
BRUSSEL 1 = 0,75%
GENT 5 = 3,76%
LEUVEN 8 = 6,02%
N.B. BIJ HET OPMAKEN VAN DEZE STATISTIEK WERD GEEN REKENING GEHOUDEN MET DE DRUKKERS VAN WIE DE NAAM EN (OF) DE STAD, WAAR ZIJ HEBBEN GEWERKT, ONBEKEND ZIJN.
DE VERMELDE GETALLEN ZIJN ONTLEEND AAN HET WERK: W. NIJHOFF EN M.E. KRONENBERG: NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE VAN 1500 TOT 1540

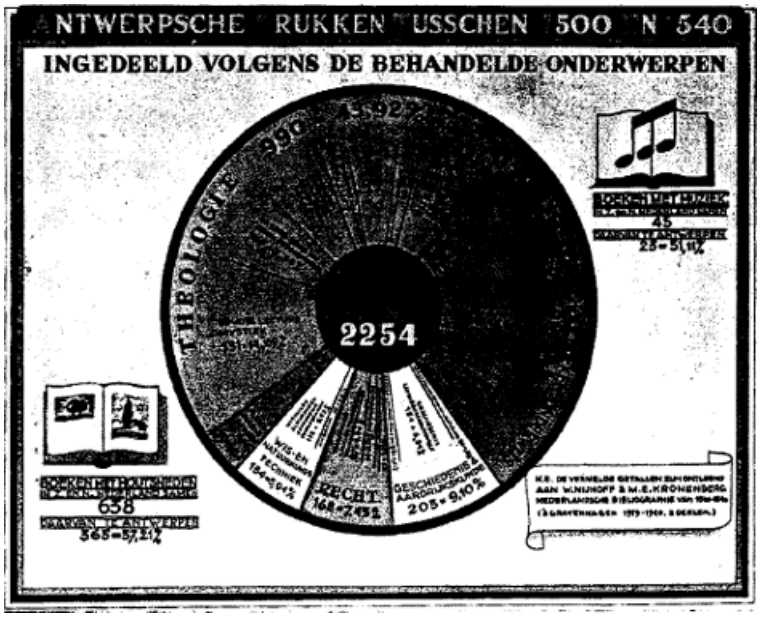
ANTWERPSCHE RUKKEN TUSSCHEN 500 EN 540
INGEDEELD VOLGENS DE BEHANDELDE ONDERWERPEN
2254
THEOLOGIE
RECHT
GESCHIEDENIS
638

deze op schitterende wijze uit de vergelijking te voorschijn treedt. Hare productie tusschen 1500 en 1540 is van zulk overwegend belang, dat zij die van al de overige steden der Nederlanden in de schaduw stelt. En dit tijdperk is eigenlijk nog slechts het begin van de bloeiperiode, die zal culmineeren met Plantin en zijn onmiddellijke opvolgers.

* * *

Het lijkt wel of Antwerpen in de XVIe eeuw op het gebied van de boekdrukkunst al gegeven heeft wat het verwerken kon, alsof er geen bestaansmogelijkheid meer over was voor meer drukkers dan de reeds gevestigde. Althans zien wij in deze eeuw tal van drukkers, uitgevers en boekhandelaars uit onze stad hun geluk beproeven in den vreemde.

Een gedetailleerde opgaaf van de geographische verspreiding onzer Antwerpsche drukkers, uitgevers en boekhandelaars, die in den vreemde werkzaam waren[(1)], leert ons dat reeds op het einde der XVe eeuw enkele onzer stadsgenooten hun bedrijf in andere landen uitoefenden: Dierik Martens te Sevilla, Antonius Mathias te Genua en te Mondovi, Hendrik van Antwerpen te Genua, Cornelis I van Bombergen te Venetië. Een zoon van dezen laatste, Daniel II van Bombergen, insgelijks te Venetië werkzaam (1515-1549), was de eerste die in het Hebreeuwsch drukte. Zijn Hebreeuwsch materiaal werd later door Plantin overgenomen.

In de XVIe eeuw worden zij bijzonder talrijk, en, wat de verspreiding betreft, vinden wij Antwerpsche drukkers, uitgevers en boekhandelaars in de volgende plaatsen: *Noord-Nederland:* Amsterdam, Delft, Den Haag, Den Hem, Dordrecht, Franeker,

(1) Deze statistiek werd opgemaakt aan de hand van de volgende bronnen: A. DE DECKER. *Eenige Antwerpsche drukkers in den vreemde.* Antwerpen, P. Kockx. 1881. P.C. VAN DER MEERSCH. *Recherches sur la vie et les travaux de quelques imprimeurs belges établis en pays étranger pendant les XVe et XVIe siècles.* I-III. Gand, L. Hebbelynck. 1884. G. LEPREUX. *Les imprimeurs belges en France.* Paris, H. Leclere, 1910. P. BERGMANS. *Les imprimeurs belges à l'étranger.* Nouv. éd. Gand, I. Vanderpoorten. 1922. F. VAN ORTROY. *Contribution à l'histoire des imprimeurs et des libraires belges établis à l'étranger.* Paris. 1924-1926. (Revue des bibliothèques, 1924, 1925, 1926). De lijst der in aanmerking komende drukkers en een landkaart, waarop de verspreiding der Antwerpsche drukkers in den vreemde aanschouwelijk is voorgesteld, worden in het Museum Plantin-Moretus bewaard.

Gouda, Kampen, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Vianen, Woerden en Zwolle; *Frankrijk*: Atrecht, Douai, Lyon, Parijs en Rijsel; *Duitschland*: Dantzig, Emden, Frankfort a.d. Main, Hamburg, Keulen, Lubeck en Wesel; *Spanje*: Estella, Madrid, Medina del Campo, Salamanca en Sevilla; *Portugal*: Lissabon; *Italië*: Rome en Venetië.

Ook in de XVIIe eeuw komt men nog tal van onze stadgenooten in deze landen tegen doch nu hoofdzakelijk in Noord-Nederland, Frankrijk en Duitschland. Vermoedelijk hebben toen de economische toestand van onze stad en redenen van confessioneelen aard hun invloed op de uitwijking en op de keuze van de plaats doen gelden. Met de XVIIIe eeuw houdt deze uitwijking zoo goed als geheel op, niettegenstaande men sporadisch nog hier en daar in het buitenland (b.v. te Leiden en te Lyon) een Antwerpsche drukker tegenkomt. Mogelijk teerden deze nog op de faam die hun roemrijke voorzaten uit de XVIe en XVIIe eeuw aan het drukkersbedrijf hadden bijgebracht, en zochten zij, bij ontstentenis van alle economisch leven in het moederland, hun geluk in den vreemde te beproeven.

Over Vlaamsche tekstmishandelingen
Critische aanteekeningen op enkele transcripties uit oudvlaamsche drukwerken

Bedroevend is het te constateeren hoe onnauwkeurig en zelfs zorgeloos soms gedrukte oudvlaamsche teksten door schrijvers, wien onze taal vreemd is, worden opgenomen. Een onovertroffen specimen hiervan heb ik terloops elders aangehaald, waar een drieregelige tekst uit de *Generale Legende der Heylighen* van P. Ribadeneira en H. Rosweydus (eerste druk Antwerpen, 1619) in een meesterlijke verhandeling op hagiographisch gebied met acht-endertig fouten en foutjes werd overgeschreven(1). 'n Trits andere gevallen worden hier vermeld, wijl er de moderne transcriptie van oudvlaamsche drukken haast onverstaanbaar is, zoodat men er den oorspronkelijken tekst moet bijhalen, om uit de transcriptie wijs te worden en deze rechtmatig te verbeteren. Immers, ‘wij Vlamingen hebben het recht, hetzij landgenooten, hetzij vreemdelingen, die de bronnen onzer geschiedenis zoo deerlijk râbraken, duchtig over den hekel te halen’. Zoo schreef eens Serrure, in zijn verontwaardiging over de uitgave van zekere *Mémoires* met bewijsstukken(2). Hierachter zullen we ons tot het verbeteren der transcriptiefouten beperken, zonder allerminst over den hekel te halen.

In 'n Duitsch standaardwerk over het belangwekkend thema van de Mystieke Wijnpers(3), degelijk opgesteld en prachtig geïllustreerd, wordt ook een mooie houtsnede uit de 15e eeuw besproken en de bijgevoegde tekst, welke den Nederlandschen oorsprong van het beeld verraadt, aldus afgedrukt:

(1) G. SCHNURER en J.M. RITZ, *Sankt Kümmernis und Volto Santo,* bl. 56. Dusseldorf, 1934 *(Forschungen zur Volkskunde,* XIII-XV): cf. J. GESSLER, *De Vlaamsche Baardheilige Wilgefortis of Ontcommer,* bl. 34. Antwerpen, 1937.

(2) *Mémoires de Francisco de Enzinas,* uitgg. door Ch.-Al. CAMPAN. Brussel, 1862. Hierbij hoorden ook 'n aantal bewijsstukken, in 't Nederlandsch of, zooals toen algemeen gezegd werd, in 't ‘Nederduytsch’ opgesteld. Wijl de uitgever deze taal niet machtig was, heeft hij die stukken door anderen laten afschrijven en vertalen. Wat daarbij voor den dag is gekomen, vooral bij de Leuvenaars die onder Keizer Karel ‘allemand’ spraken, werd treffend aangetoond en gehekeld door C.A. SERRURE in zijn *Vaderlandsch Museum,* V (1863), bl. 433 vlg.

(3) Cf. A. THOMAS, *Die Darstellung Christi in der Kelter. Eine theologische und kulturhistorische Studie.* Dusseldorf, 1936 [*Forschungen zur Volkskunde*, XX-XXI]. - Cf. J. GESSLER, *De Mystieke Wijnpers te Aarschot en elders.* Brussel-Leuven, 1939 (2e uitg. Leuven, 1942).

Ic hebbe die perse al
eene ghetreden een va
den volcke en was
gheen man met mij.

Men leze: Ic hebbe die *peerse alleen* ghetreden *ende van* den volcke...[4].

Even belangwekkend, doch in de middeleeuwsche kunst en in het volksgeloof meer verspreid, is de *visio gregoriana*[5] of de 'Mis van den H. Gregorius': een in de schilder- en graveerkunst veelbehandeld thema, waarover een uitgebreide literatuur bestaat[6]. Een mooie Nederlandsche houtsnede, uit de tweede helft der 15e eeuw (circa 1460), 'mit Ablass in Niederländischer Sprache', werd in een Duitsch prachtwerk over den oorsprong der boekdrukkunst besproken en de aflaattekst volgenderwijs afgedrukt:

Soe wie ons herē wapenen aen siet
Daer hi mz dogede syn vdriet
En□ iammlyc waert getorment
Van den Iodē ombekēt
En□ dan sprect ov□ sine knien
Drie p□ n□ en□ IIJ. Ave Marien
En□ rouwe heeft van sinen sonden
Die waer willic dat orconden
Dat die XIIIJM iaer aflaets heeft
Die hem die paus Gregorius geeft
En noch IJ pause dats waerhede
Die daer gaven aflaet mede
En XL bisscoppen des gelike.
Dit mach verdienen arm en□ rike.
Av verdient al oetmoedelike[7].

(4) A. THOMAS, *op. cit.,* bl. 118.

(5) 'Anno 1459 obüt 4 idus Februarii specialis amicus hujus domus magister Egidius Joes, architectus fabricae ecclesiae sanctae Gudulae Bruxellensis, vir vatde idoneus et devotus... Ipse fuit plus quam 40 annis amicus hujus domus et jacet sepultus in novo vestiario ad latus altaris *sub visione gregoriana* quam ipse donavit'... A. BEELTSENS en J. AMMONIUS, *Chronique de la Chartreuse de la Chapelle à Hérinnes-lez-Enghien*, uitgg. door E. LAMALLE, S.J. bl. 62. Leuven, 1932.

(6) Cf. o.a. A. FRANZ, *Die Messe im deutschen Mittelalter.* Freiburg i. Br. 1902; E. MALE, *L'art religieux de la fin du moyen âge*, bl. 91. Parijs, 1908; G. MILLET, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile,* bl. 483, Parijs, 1916; K. KUNSTLE, *Ikonographie der Christlichen Kunst,* I, bl. 486. Freiburg, i. Br. 1928; X. BARBIER DE MONTAULT, *La messe de saint Grégoire ou l'apparition du Christ de pitié,* in zijn *Oeuvres complètes,* VI, bl. 235. Parijs, 1892; J. ENDRES, *Die Darstellung der Gregorius-messe im Mittelalter,* in *Zeitschrift für christliche Kunst* XXX (1917), bl. 46; R. BAUERREISS, *Pié Jesu.* München, 1931; A. THOMAS, *Die Darstellung Christi in der Ketter,* bl. 180 ('Der Gregorianische Schmerzensmann). Dusseldorf, 1936....

(7) T.O. WEIGEL en AD. ZESTERMANN, *Die Anfänge der Druckerei in Bild und Schrift,* I, bl. 195. Leipzig, 1866.

Door 't foutief afgeschreven beginwoord der verzen 8 en 15 is de tekst onverstaanbaar. Ook elders kan men transcriptiefouten vaststellen, door 'n onopgemerkt afkortingsteeken vooral veroorzaakt. Men verbetere dan ook, om de lezing te vergemakkelijken:

V. Daer hi *met* dogede syn *verdriet*;
2:
V. *iammerlyc* (met haast onzichtbaar afkortingsteeken):
3:
V. Ende dan sprect *over*...
5:
V. Drie *Pater Noster* ende...
6:
V. *Over* (met haast onzichtbaar afkortingsteeken);
8:
V. *Nu* (in plaats van 't onverstaanbare *Av*).
15:

In een omvang- en belangrijke archeologische publicatie verscheen onlangs een *Essai d'une iconographie de Juste-Lipse,* door Mej. A.M. BERRYER, voor kunsthistorici en humanisten van overgroot belang[8]. In een pasgeboren kunsthistorisch tijdschrift werd deze hoogst interessante proeve in 't kort aangekondigd, met volgende critische slotbemerking: ‘La classification de ces portraits dans leur ordre chronologique... représente un travail considérable, dont on saura gré à l'auteur en dépit des inexactitudes et des lacunes du texte’[9].

Het is Macaulay ook eens gebeurd, vrouwenwerk te critiseeren: hij heeft dit echter met tact en nauwkeurigheid gedaan. Critiek in algemeene bewoordingen vervat leidt tot nog algemeener besluit en is dan nadeelig voor den besproken schrijver, zonder nut voor den lezer. Passender lijkt het, vooral wanneer 't besproken werk een terechtwijzing waard is, fout of fouten nauwgezet te vermelden en te verbeteren. Daarom wordt dit hier, van uit Nederlandsch standpunt, gedaan, na eerst aan de schrijfster welverdienden lof toegezwaaid te hebben voor de uitstekende wijze, waarop zij zich van hare zware taak heeft weten te kwijten.

Onder de talrijke gegraveerde en gecommenteerde portretten van Justus Lipsius is er ook één met Nederlandsch opschrift. Dit laatste luidt, volgens Mej. Berryer:

> Was Wetenschap altydt met Godtvrucht ryk beparelt,
> Men zag in Lipsius een wonder van de Warelt.
> In 't Pausdom opgekweekt, was hy daar aan verslaast,
> In Saxen noemde hy Lutherus geest begaast
> Ter kerk hervorming; maar hy prees Calvyn te Leyden,
> Als ware Gods-gezandt; dog meende geen van beiden.
> Tot zyn uytbraakzellaatst te Leuven weer gekeert
> Met zyn beminden Hond, het Roomsche Babel eert[10].

(8) *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles,* XLIII (1939-1940), I, bl. 5 vlg.

(9) Cf. *Apollo, Chronique des Beaux-Arts,* I, n^{r} 2 (1 Juni 1941), onder de kroniek ‘Les Revues’ van E.G.

(10) Uit G. OUTHOF, *Levensbeschrijving van beroemde en geleerde mannen,* VI, bl. 425. Amsterdam, 1733. Cf. A.M. BERRYER, *op. cit.,* bl. 13.

De uitgeefster heeft, jammer genoeg, niet gelet op 't verschil tusschen lange *f* en *s* in Gotisch schrift of druk. Daarom verbetere men de twee slotwoorden van v. 3 en 4 als *verslaaft* en *begaaft.* De monsterachtige samenkoppeling in 't voorlaatste vers wordt door woordscheiding tot het normale herleid:

> Tot zijn *uytbraakzel laatst* te Leuven weergekeert...

De uitgeefster heeft dit portret van Justus Lipsius niet onder haar talrijke, welgelukte reproducties opgenomen.

Hiermee is mijn bescheiden taak volbracht. Het weze me toegelaten, als 'n toemaatje, even aan te toonen, met het door Mej. Berryer zorgvuldig verzameld materiaal, hoe het opschrift tot de iconographische interpretatie kan bijdragen. Onder n^{r} 12 wordt een portret van Justus Lipsius vermeld (onder fig. 5 gereproduceerd), door Th. Galle gesneden, met drie zinnebeeldige figuren: *Gloria, Fama* en *Modestia,* deze laatste aldus beschreven: ‘En dessous du portrait, *Modestia* est assise dans un paysage, et pose le pied sur un personnage, étendu, à tête de Gorgone’. Deze liggende figuur met monsterkop wordt niet bij name genoemd, alhoewel haar naam klaar en duidelijk staat aangeduid, zooals blijkt uit de twee laatste verzen van 't opschrift, met 't bewuste woord hier gecursiveerd:

> Plectite, secure, nunc GLORIA FAMA coronas,
> *Invidiam* pedibus VIRGO MODESTIA premit.

Deze enkele opmerkingen, welke, zooals de lezer heeft geconstateerd, niet veel om 't lijf hebben, zijn onvoldoende om de critiek te wettigen van den strengen reviewer uit *Apollo,* die wel andere ‘inexactitudes et lacunes du texte’ zal ontdekt hebben[(11)]: ze ontnemen niets aan de groote waarde van het *Corpus iconographicum Lipsianum,* door Mej. Berryer met noesten vlijt samengebracht en dat, zooals alle menschenwerk, niet volkmaakt k o n zijn.

J. GESSLER,

Professor aan de Universiteit te Leuven.

(11) Men zou geneigd zijn, 'n drukfout te ontwaren in het *scalptor* van n^{r} 76 en dit door *sculptor* te verbeteren, maar het woord, aldus geschreven, staat ook op het origineel (fig. 27) en... in de Latijnsche woordenboeken. Wat nu 't verschil tusschen *f* en *s* betreft, waarop hierboven werd gewezen, gebeurt het wel eens, dat ook door 'n Vlaamschen tekstuitgever niet genoegzaam hierop wordt gelet. Zoo leest men, in den afdruk van een rolzangerslied, als tweede vers: ‘Ik heb in mijn leven geen *luften*’ (lees *lusten,* rijmende met *rusten,* van 't vierde vers.) Cf. J. DESCHUYTER, *Over rolzangers en rolzangersliederen,* in het Jaarboek van *Antwerpen's Oudheidkundige Kring,* X (1934), bl. 89.

Iconographie van Justus Lipsius

Indien wij goed zijn ingelicht, werd enkele jaren geleden het plan opgevat een Algemeene Iconographie der Belgische Humanisten samen te stellen.

Een eerste en belangwekkende bijdrage tot deze omvangrijke onderneming heeft Mej. ANNE-MARIE BERRYER geleverd met haar *Essai d'une Iconographie de Juste Lipse* (Bruxelles, 1940. 71 pp., 27 ill. - Overdruk uit: 'Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles' 43 (1939-1940) I, p. 5-71).

Deze zeer belangrijke studie, die Schrijfster ongetwijfeld slechts tot een goed resultaat heeft kunnen brengen ten koste van veel ijver en geduld, is geroepen om groote diensten te bewijzen, zoowel aan de historici van de kunst als aan deze van het Humanisme.

Schrijfster stelt zich tot doel 'montrer quelle fut la physionomie physique et morale de ce Belge que l'étranger nous envia, que les plus célèbres universités nous disputèrent', maar in feite (en wij verwachtten niet anders) bevat dit werk - op de 'Conclusion' na, waarin in groote lijnen Lipsius' karakter wordt geschetst - slechts een uitvoerigen catalogus, met de nauwkeurige beschrijving van al de bekende portretten van den humanist.

De wijze van classificatie van deze lange portrettenlijst - zij omvat 86 nummers, de moderne beeltenissen niet meegerekend - werd slechts na rijp beraad bepaald en blijkt ook bij het gebruik zeer praktisch te zijn: 'L'iconographie de Juste Lipse est classée ici en différentes catégories, selon la nature des portraits [A. Portraits peints, gravés, dessinés. B. - en médailles. C. - sculptés. D. - de nature inconnue. E. - disparus. F. - Attributions erronées]. La première catégorie a été subdivisée en plusieurs rubriques, d'après l'âge apparent de Juste Lipse, ou d'après l'âge qu'une inscription lui donne sur le portrait lui-même. Nous avons chaque fois fait figurer en tête le portrait qui a servi de prototype à une lignée d'autres, qui en dérivent, qui s'en inspirent, ou qui en sont des copies. Nous avons cru ne pas devoir passer sous silence les portraits modernes, que nous avons signalés dans leur catégorie respective, mais sans les faire entrer dans la numérotation générale' (p. 5).

Men mag Schrijfster niet verwijten dat haar werk niet volmaakt is. Niet alleen wegens het *errare humanum est!* De aard zelf van het onderwerp stelde haar tegenover zeer groote moeilijkheden en zoo het onderzoek hier en daar leemten vertoont, zijn deze ongetwijfeld in belangrijke mate door de tijdsomstandigheden veroorzaakt, die Mej. Berryer hebben belet al de gewenschte documenten te verzamelen. Zij zal ons dan ook de aanmerkingen, die de lectuur van haar, wij herhalen het, zeer verdienstelijke studie heeft gesuggereerd, niet ten kwade duiden.

Onjuist is de mededeeling dat de nrs 1 en 52 zich in de verzameling van het Museum Plantin-Moretus bevinden: zij behooren thans aan het Stedelijk Prentenkabinet van Antwerpen toe, waaraan in 1937 alle prenten (o.m. deze door Max Rooses verzameld) werden afgestaan, die niet van de collectie der familie Moretus deel uitmaakten of rechtstreeks in verband staan met de geschiedenis van het Plantijnsche Huis.

Op twee prenten (nrs 18 en 79) komen respectievelijk de volgende opschriften voor: ‘Excudit Christophorus Mangus, impensis Dominici Custodis’ en ‘Norimbergae Impensis Iohannis Tauberi’: het lijkt ons onjuist te spreken, zooals S. doet, van: ‘publié par’ Custos en Tauber.

Op p. 19 wordt nr 23 vermeld als zijnde gegraveerd door ‘Crispin de Passe (né en 1595)’. Dit is een vergissing: dit Lipsius-portret werd gesneden, niet door Crispijn van de Passe d. J. (II) (± 1589 (of 1593) - ± 1667), maar wel door Crispijn van de Passe d. O. (I) (± 1565-1637): cf D. FRANKEN: *L'oeuvre gravé des Van de Passe* (1881) p. XXX; WURZBACH: *Künstler-Lexikon,* II, p. 305, nr 36.

Een paar lapsus calami: het p. 31 vermelde portret door P.P. Rubens bevindt zich niet in zaal 13, maar in zaal 2 van het Museum Plantin-Moretus. Op p. 39 (nr 52) geeft S. de volgende transcriptie van een opschrift: ‘... CONSILIARIUS ECT. (sic)’: op de prent staat, blijkens de afbeelding fig. 21: ‘... CONSLIARIUS ETC.’. (Vergelijk ook de aanmerkingen van Prof. Dr. J. Gessler, hierboven p. 277 sq.)

Op p. 24 sqq. worden (nrs 33-37) vermeld de ‘Portraits de Lipse à 50 ans’: Wij vragen ons af op welk criterium S. steunt om deze categorie te bepalen, daar, in de beschrijving van bedoelde portretten, noch leeftijd, noch jaartal worden vermeld. Of gaat zij uit van ‘l'âge apparent’?

Op p. 29 sq. zegt S. dat P.P. Rubens ‘s'est servi de la gravure de P. de Jode, n° 40, pour dessiner ce portrait [teekening te Londen, die gediend heeft als model voor Corn. Galle's gravure in Lipsius' Seneca van 1615, en blijkbaar ook voor Rubens' schilderij in het Museum Plantin-Moretus (nr 43)], bien qu'il l'ait dessiné en sens inverse’. (cf. p. 28 en 31). Het komt ons veel logischer voor aan te nemen dat Rubens gewerkt heeft naar hetzelfde model als P. de Jode, nl. het schilderij van Abraham Janssens (cf. p. 28 nr 40 en p. 60 nr II)[1]. Blijkens het opschrift van een Latijnsch gedicht van Nicolas Oudartius († 1608), was dit schilderij in het bezit van P.P. Rubens' vriend Johannes Woverius, die het aan Oudartius schonk.[2]

Tot staving van haar thesis haalt Mej. Berryer (p. 30) in vertaling een brief aan van Woverius aan Balthasar Moretus, waarin o.m. gezegd wordt ‘L'image que récemment en ta compagnie, j'avais remise à Galle, se trouve maintenant entre les mains de l'élégantissime Rubens’. Toen wij Mej. Berryer op het bestaan van dezen brief wezen - zooals zij zoo vriendelijk is aan te stippen - stelden wij de vraag of met deze ‘image’ wel een beeltenis van Lipsius bedoeld werd. Achteraf bleek onze twijfel gewettigd: in dezen brief gaat het niet over een portret van Lipsius, maar over een van Simon van Valencia. De verkeerde interpretatie van dit document werd door Rooses in *Oeuvre de Rubens* V p. 120, n. 1 en in den Catalogus van het Mu-

(1) Zoo zal ook, als model voor P. de Jode's tweede Lipsius-portret (nr 50) wel niet het eerste portret (in dezelfde richting), maar veeleer opnieuw het schilderij hebben gediend, tenzij de copie rechtstreeks naar de eerste koperplaat was gemaakt.

(2) ‘In effigiem Lipsii, quam pingente Abraha. Janss. Janus Woverius nobis dedit’ (Plant. Arch. 1150a, f. 39).

seum Plantin-Moretus (1909, p. 12) (overgenomen in al de latere uitgaven van dezen Catalogus) gepubliceerd, maar door hem zelf verbeterd in de *Correspondance de Rubens* II p. 67 sqq. (Cf. *Rubens-Bulletin,* IV p. 272).

Ten gevolge van deze vergissing vervalt wat S. zegt over de dateering van het portret door Rubens (nr 43): 'A cause de la lettre de Woverius que nous avons mentionnée au n° 42, datée au crayon 1614, nous pensons que ce tableau aura été peint après 1614, mais certainement avant 1618' (p. 31), en over de dateering van 'De vier philosofen': 'Or, comme ce portrait procède incontestablement du même modèle, gravure de P. de Jode, n° 40 [in werkelijkheid diende tot model het schilderij door A. Janssens], les raisons qui valent pour dater le dessin de Rubens, n° 41, et la peinture n° 43, valent également pour dater les "Quatre Philosophes" comme postérieurs à 1614' (p. 32 sq.).

De veronderstelling van Mej. Berryer, dat Woverius dit laatste schilderij bestelde, is zeer aannemelijk; in elk geval schijnt dit tafereel bedoeld als een posthume hulde aan J. Lipsius en Philippe Rubens († 28 Augustus 1611), wier beeltenissen kennelijk niet naar de natuur zijn geschilderd.

Op p. 35 neemt S. Rooses' verklaring van de allegorische titelprent voor Lipsius' *Opera Omnia* over: 'A gauche, on voit Mercure et la Prudence; à droite Minerve et Bellone'. Wij zijn eerder geneigd deze laatste figuur te beschouwen als de verpersoonlijking van de Constantia, de Standvastigheid, het hoofdprincipe van Lipsius' neo-stoïcijnsche philosophie.

Op p. 44 (nr 74) is er sprake van een gravure, waarop Lipsius is voorgesteld 'assis seul au premier plan, devant une table autour de laquelle sont rangés 24 personnages'. Het ware belangwekkend geweest deze gravure nader te beschrijven en zelfs af te beelden: in elk geval hadden wij van S. graag vernomen, wat deze voorstelling beteekent.

De zinsnede, p. 63, betreffende het schilderij der verzameling P. Visschers: 'il [le portrait] était semblable à la gravure de Corneille Galle, parue dans le *Sénèque* de 1615 (voir n° 42), car l'édition du *Sénèque* de 1652 a repris cette gravure en frontispice', is onbegrijpelijk: zij wordt slechts duidelijk als men P. Visschers' *Vrienden-Album van Otto Vaenius* naslaat, waarin wordt gezegd dat het schilderij overeenstemde met de gravure in de Seneca-uitgave van 1652.

Al is Mej. Berryer's studie uitgegroeid tot een brochure van 71 bladzijden, toch lijken ons sommige beschrijvingen nog te beknopt. De teekening nr 15, b.v., bevat een opschrift van 4 lijnen in manuscript: S. citeert er slechts de eerste drie woorden van. - Over de gravure p. 35 H, vernemen wij slechts: 'Gravure par inconnu. Inscription: en italien'. Wat nadere bijzonderheden waren welkom geweest. - Op p. 41 heet het: 'Inscription: Son nom et quatre lignes et demie de texte latin, en bas': waarom niet den tekst zelf aanhalen? (Hetzelfde geldt voor de nrs 65, 66, 67, 68, 69).

De portretten vermeld in de categorieën VIII: *Portraits de Lipse à une âge inconnu* en IX: *Gravures Anonymes,* zijn blijkbaar documenten die Mej. Berryer niet onder de oogen heeft gehad: zoo niet had zij ze ongetwijfeld door een nauwgezette vergelijking, in een of andere categorie kunnen onder-

brengen. Nu moeten wij ons met zeer summaire beschrijvingen tevreden stellen. Het feit dat bij verschillende gravures (b.v. nrs 16, 17, 65, 66, 69, 79) alleen wordt, vermeld 'extraite d'un livre' zonder nadere toelichting, moet aan dezelfde oorzaak te wijten zijn(3). Laten wij hopen dat betere tijden Mej. Berryer spoedig in de gelegenheid mogen stellen deze leemten aan te vullen.

Drie portretten, beschreven in de *Bibliotheca Belgica,* hebben wij tevergeefs in de *Iconographie* gezocht. Het zijn:

1°) Portret in *De Constantia* (München, Matthias Riedl, 1705, in-12°). 'Le portrait de Juste Lipse, en médaillon, est gravé en taille-douce et sans nom de graveur. Au-dessus du portrait, la *Philosophia Christiana;* à droite et à gauche, la science *(Hac Magistrâ)* et la Vertu *(Hac Duce);* au-dessous: *Iustus Lipsius Belga Virtute Ac Doctrine Clarissimus.* Sur le cadre du portrait, la devise de Lipse. Dans les quatre coins, les portraits en médaillon des philosophes *Zeno, Cleanthes, Seneca* et *Epictetus.* L'ensemble de ces figures signifie que Juste Lipse, instruit par la Science et guidé par la Vertu, a tiré de la philosophie payenne une philosophie chrétienne' *(Bibl. Belg.,* fiche L 181). Of hebben wij hier te doen met nr 64, van de *Gravures anonymes,* waarover Mej. Berryer zegt: 'Gravure sur cuivre, 10,5 × 6. Grand buste tourné vers la gauche, dans une bordure ovate. De chaque côté du cadre, deux allégories; dans les encoignures, quatre médaillons de philosophes antiques'?

2°) Portret in *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* (Amsterdam, Henricus en Théod. Boom, 1669, In-12°). '... un assez piètre frontispice sur cuivre, composé du buste de *Lipsius,* de deux figures debout, *Politica* et *Historia,* et du titre gravé: *Justi Lipsii Politicorum sive Civilis Doctrinae Libri Sex. Amstelodami, Apud Henricum et Theodorum Boom 1669*' *(Bibl. Belg.,* fiche L 455).

3°) Portret in *Philosophia & Physiologia Stoica* (Leiden, Joh. Maire, 1644, In-12°). 'Le titre général est gravé sur cuivre et signé: *C. de Pas.* Il représente Juste Lipse enseignant, sous un portique, la philosophie stoïcienne' (*Bibl. Belg.,* fiche L 516) (Een exemplaar van dit werk in de Universiteitsbibliotheek te Gent).

Opgenomen is evenmin, omdat Mej. Berryer's studie reeds in 1939, vóór het verschijnen van dit boek, was voltooid, de in L. Van Puyvelde's *Esquisses de Rubens* (1940) p. 17 vermelde schets van een portret van Lipsius, vroeger in de verzameling Hackenbroch, Frankfurt.

Ten slotte moge er nog op gewezen worden dat Mej. Berryer, zeer te recht, speciaal de aandacht heeft gevestigd, door ze in een afzonderlijke categorie samen te brengen, op de verdwenen portretten van Lipsius (p. 60 sqq.). Wij deelen hier deze lijst in het kort mee, in de hoop dat de spreekwoordelijke speurzin der bibliophielen zich ook deze maal niet onbetuigd laten zal!

1) Portret geschilderd door Otto Vaenius. Lipsius 52 jaar oud.
2) Portret geschilderd in 1605 door Abraham Janssens. Lipsius 58 jaar oud.

(3) Aan te vullen ware ook de bibliographische verwijzing bij gravure nr 54: 'A paru dans: *l'Histoire des Pays-Bas*'.

(Vroeger in het bezit van Nicolas Oudartius, † 1608).

3) Geschilderd portret van Lipsius als Raadsheer, toegeschreven aan P.P. Rubens. Bevond zich in 1889 nog in Lipsius' geboortehuis te Overijssche. Zou omstreeks 1890 in een veiling zijn verkocht aan een persoon uit Brussel (cf. p. 62, nr 35).
4) Geschilderd portret, toegeschreven aan P.P. Rubens, in 1853 in het bezit van P. Visschers te Antwerpen. (Zelfde voorstelling als op Corn. Galle's gravure in de Seneca-uitgave van 1615).
5) Portret in 1853 bij Th. Hambrouck, te Leuven.
6) Buste in gips, door een onbekende. Eigendom der Kon. Academie van België (verdwenen sedert 1914).

Herman F. Bouchery.

Geert Groote en de Moderne Devotie

In de merkwaardige serie ‘Patria, Vaderlandsche Cultuurgeschiedenis in Monografieën’, die sedert enkele jaren, onder de redactie van Dr. J.H. Kernkamp, wordt uitgegeven door P.N. Van Kampen en Zoon N.V. te Amsterdam, verscheen in 1940, als bundel 22 van de reeks, een voortreffelijke studie van de hand van Dr R.R. POST: *De Moderne Devotie, Geert Groote en zijn Stichtingen*[(1)].

Dr. Post, die in de laatste jaren verschillende verdienstelijke bijdragen heeft gewijd aan de Broeders des Gemeenen Levens, schetst hier, ter gelegenheid van de 600^{e} verjaring van de geboorte van haar stichter, in breede trekken een zeer interessant beeld van deze, voor de cultuurgeschiedenis der Nederlanden bij uitstek belangrijke geestesbeweging, die zulk een diepgaanden invloed - in den zin van een loutering en van een verinnerlijking van het religieuse gevoel - op het godsdienstig en zedelijk leven van het eind der XIVe en van de XVe eeuw heeft uitgeoefend.

Schrijver behandelt in een eerste hoofdstuk het leven van Geert Groote (1340-1384) en het ontstaan der Moderne Devotie, met de stichting der eerste fraterhuizen, - waarbij ook een treffend beeld wordt opgehangen van de misstanden onder de geestelijkheid, waartegen Groote te velde trok. In het tweede hoofdstuk (veruit het omvangrijkste: blz. 35-111) wordt de geschiedenis geschreven van de ‘Broeders des Gemeenen Levens’, vrome lieden die, geheel volgens de monachale gewoonten, maar zonder door een gelofte te zijn gebonden, in gemeenschap leefden, en zich geheel wijdden aan arbeid (in de eerste plaats het afschrijven van manuscripten), gebed en zielezorg. Schrijver onderscheidt drie tijdperken: 1) 1384-±1417: begin van uitbreiding, overwinning op de tegenstanders; 2) ±1417-±1460: nadere organisatie; verdere uitbreiding der broederschap; toenemen van de pastorale (zielezorg) en paedagogische (inrichting van convicten of beurzen, waar kost en inwoon werden verstrekt aan scholieren, en die hoofdzakeiijk bestemd

(1) 159 pp., 9 ill.

waren als opvoedingshuizen voor toekomstige kloosterlingen) werkzaamheden, 3) grootste uitbreiding; de convicten en scholen van de broeders; de ondergang van de meeste huizen tijdens de Reformatie.

Het derde hoofdstuk handelt over de Congregatie van Windesheim, een kloosterorde door de Broeders gesticht; het vierde over de Zusters des Gemeenen Levens.

In het vijfde, 'De Spiritualiteit en de Geschriften der Devoten', tracht de auteur het karakter van de Moderne Devotie te omschrijven: hij komt tot het besluit dat deze beweging haar aandacht niet gewijd heeft aan vraagstukken van dogmatischen aard, ook niet opging in hooge mystiek, maar in de eerste plaats zocht naar practische levenswijsheid. 'Het nieuwe van de Moderne Devotie lag dus noch in de theologie, noch in den aard van de spiritualiteit, doch veel meer in den ernst en ijver, waarmede deze Devoten de vroomheid beoefenden. Opvallend was de intensiteit van hun innerlijk geestelijk leven' (p. 138). Deze beweging - vooral de orde der Windesheimers - heeft 'ons juweelen van ascetische lectuur nagelaten'.

Dr. Post heeft op een bevattelijke en boeiende wijze vele, soms ingewikkelde problemen weten uiteen te zetten. Het is een voortreffelijke synthese, waarvan wij de lectuur aan allen, die belang stellen in de cultuur van het 'Herfsttij der Middeleeuwen', warm aanbevelen. Dit boek biedt echter meer dan een samenvatting van de gangbare meeningen over de Moderne Devotie. In zijn 'Woord vooraf' wijst schrijver er zelf op 'dat ik als gevolg van de studiën door mij vroeger aan de Broeders gewijd, hier speciaal iets eigens te vertellen had, dat ik niet gaarne onder stoelen en banken zou laten steken'. Op menig probleem werpt hij dan ook een nieuw licht, zijn zienswijze wijkt dikwijls af van deze van vroegere onderzoekers.

Een enkel voorbeeld moge dit illustreeren. Het betreft een verschijnsel, dat van bet grootste belang is voor de cultuurgeschiedenis der XVe en XVIe eeuw, nl. het ontstaan van het humanistisch onderwijs.

Een algemeen aanvaarde stelling uiteenzettend, schreef Henri Pirenne in zijn *Histoire de Belgique*[(2)]: 'C'est dans les écoles des frères, en effet, que la haute culture littéraire, échappant au monopole exclusif du clergé, se met pour la première fois à la portée des laïques... Si foncièrement chrétiennes qu'elles soient et qu'elles se fassent gloire d'être, les écoles des frères se développent néanmoins avec une liberté entière. Elles vivent de leur vie propre et ne doivent qu'à elles-mêmes les réformes pédagogiques dont s'imprègne leur enseignement. Leurs chefs ont beau rester les fils soumis de l'Eglise, l'admiration qu'ils professent pour l'antiquité ne peut point, à la longue, ne pas pousser leurs élèves à s'affranchir de la tradition et ne pas les inciter à considérer les lettres classiques comme le but suprême de leurs efforts'; en Prof. Dr. A. Roersch, de beste kenner van het Belgisch Humanisme, beschouwt als den eersten factor die tot de ontluiking van deze geestesstrooming aanleiding gaf, 'l'influence des Frères de Sa Vie Commune qui, dès les premières décades du XVe siècle fondèrent dans nos villes des collèges, où,

(2) III p. 300 sq. (3e Uitg., 1923).

tout en demeurant fidèles à la tradition nationale, ils se montrèrent de plus en plus accueillants aux tendances nouvelles'[3].

Dr. Post is echter een geheel andere meening toegedaan. Niet alleen legt hij den nadruk op het traditionalistisch karakter van de Broeders, en spreekt hij niet over hun zoogenaamden ijver ter verspreiding der nieuwe denkbeelden en hun bewondering voor de classieke Oudheid, maar hij ontzegt hun zelfs elken invloed van eenige beteekenis op de evolutie van onderricht en schoolwezen. De slotbeschouwing, waartoe een gedetailleerd onderzoek (p. 90-101, cf. p. 37, 43 sq., 62 sq., 82)[4] hem heeft geleid, luidt aldus: 'Deze gegevens toonen duidelijk, dat de fraters slechts weinig verdiensten hebben vergaard voor het eigenlijke onderwijs, ook al hebben ze hier en daar een school in bezit gehad. Stellen we hun weinige scholen tegenover de zeer talrijke bloeiende onderwijs-instellingen, die in alle steden bestonden, dan tellen de fraterscholen nauwelijks mede. Slechts daar waar zij de stadsschool bemachtigd hebben zooals te Utrecht en Luik en gedurende korten tijd te Brussel, en misschien ook te Culm, kregen hun instellingen wat naam en trokken, evenals andere stadsscholen, een groot aantal leerlingen[5]. Maar hierbij was gewoonlijk slechts sprake van een exploitatie der school, terwijl het onderwijs geheel of grootendeels aan niet-fraters was toevertrouwd. Bovendien geschiedde dit eerst op het eind der vijftiende en in het begin der zestiende eeuw en derhalve slechts voor korten tijd. In de andere plaatsen beperkte zich in den regel hun onderwijs tot het geven van aanvullende lessen en repetities in hun convicten, waarvan de leerlingen de stadsschool bezochten. Alleen Groningen schijnt hierop een uitzondering te hebben gevormd... In het algemeen studeerden de fraters niet aan de Universiteiten, zoodat ze geen onderwijsbevoegdheid verwierven... Dat de fraters er niet naar streefden, is een ander teeken dat het onderwijs in de school voor hen iets ongewoons was... de fraters waren zielezorgers en geen schoolmeesters' (p. 101 sq.).

Blijkt Dr. Post's zienswijze juist te zijn, dan dient het vraagstuk van het ontstaan van het Humanisme in ons land opnieuw grondig onderzocht.

* * *

Richt zich het werk van Dr. Post in de eerste plaats tot een ruimen kring van belangstellenden, de studie van J.G. TIECKE O. CARM.: *De Werken*

(3) *L'humanisme belge de la Renaissance à la lumière des plus récents travaux* [Bruxelles-Rome, 1937. Overdr. uit: Bulletin de l'Institut historique belge de Rome 18 (1937)] p. 6.

(4) Voor nadere bijzonderheden, cf R.R. POST: *Studiën over de Broeders van het Gemeene Leven,* I & II. (Nederl. Historiebladen 1 (1938) 304-335; 2 (1939) 136-162).

(5) "De scholen van Deventer, Doesburg, den Bosch, Nijmegen, Gent en Hildesheim (hebben) niets met de fraters te maken. De broeders hadden er niets meer dan een convict, en aldus was het waarschijnlijk ook te Cassel en Maagdenburg" (p. 95). Te Gouda was hun "schooltje [c. 1460]... een allerprimitiefste instelling; de logeerkamer, waar een bed stond, moest als leslokaal dienst doen" (p. 95).

van Geert Groote (Utrecht-Nijmegen, N.V. Dekker & Van de Vegt. 1941)[6] is uitsluitend voor specialisten bestemd.

Schrijver stelt zich tot doel de vraag te beantwoorden: 'welke werken Geert Groote schreef en waar ze ons nog bewaard worden'. Uitgaande van de vaststelling, dat de geschriften van den Vader der Moderne Devotie 'in zooveel verschillende uitgaven (zijn) verspreid, dat ze slechts met moeite gezamenlijk voor iemand toegankelijk zijn', en overtuigd dat 'een nieuw, uitgebreid onderzoek ongetwijfeld nog tal van handschriften aan het licht brengen (zou), waardoor een meer kritische uitgave van diezelfde Werken zou kunnen plaats hebben', heeft Pater Tiecke de zware taak op zich genomen, ten koste van veel moeizame opzoekingen, al het daartoe vereischte materiaal te verzamelen, te schiften en te ordenen. Dank zij deze, door streng-wetenschappelijke nauwkeurigheid uitmuntende studie kan thans gedacht worden aan de verwezenlijking van het grootsch plan, waarvoor wijlen Prof. Dr. W. Mulder S.J., de uitgever van Meester Geert's Brieven (1933), reeds jaren had geijverd: de volledige, critische uitgave van Groote's geschriften.

Zooals gezegd, bestond 's Schrijvers werk er in: 1°) een Catalogus van Groote's werken op te stellen, 2°) een zoo volledig mogelijke critische beschrijving te geven van alle handschriften en drukken, waarin geschriften van hem voorkomen.

Het is hier niet mogelijk in detail dit buitengewoon gefouilleerd onderzoek te ontleden. Het moge volstaan er op te wijzen dat de auteur, in een eerste hoofdstuk, stelselmatig al de gegevens betreffende Groote's geschriften heeft opgespoord in de (acht) oudste biographieën, vervolgens (2e hoofdstuk) in de bibliographische repertoria.

In een derde hoofdstuk (blz. 63-272) worden al de handschriften nauwkeurig bestudeerd, waarin werken van Groote of aan hem toegeschreven, voorkomen. Schrijver behandelt afzonderlijk elk der 53 overgeleverde titels, die hij, duidelijkheidshalve, en vooruitloopend op de resultaten van zijn onderzoek, onderbrengt in drie categorieën: a) Zekere werken, b) Onzekere werken, c) Werken ten onrechte aan Groote toegeschreven.

In zijn Inleiding waarschuwt Pater Tiecke den lezer 'dat het aanvankelijk in de bedoeling (lag), vooral van de handschriften... een zoo volledig mogelijke beschrijving te geven en na beëindiging van het eerste onderzoek deze gegevens ter verbetering en aanvulling toe te zenden aan een groot aantal bibliotheken, vooral in het buitenland. De oorlogstoestand heeft dit laatste verhinderd en daardoor ook ten deele de zorgvuldige beschrijving der handschriften onmogelijk gemaakt, zoodat we vaak moeten volstaan met de aanduiding alleen van een handschrift'.

Hoezeer ook te betreuren valt dat daardoor Pater Tiecke's repertorium niet op algeheele volledigheid bogen kan, dit boek is geroepen zeer groote diensten te bewijzen, en al wie zich in de toekomst nog met Groote's geschriften wil bezighouden zal vooraf dit fundamenteel werk ter hand moeten nemen[7].

(6) VIII + 300 pp., 3 ill., fl. 2,90.

(7) Het bevat op p. 285-297 een belangwekkende literatuurlijst. - Het komt ons voor dat het interessant zou geweest zijn aan het werk een overzichtelijke tabel toe te voegen (misschien typographisch moeilijk te verwezenlijken?), bevattend, voor elken overgeleverden titel, in verschillende kolommen, de bio- en bibliographieën, drukken en manuscripten (met plaats van herkomst en datum), die als *testimonia* gelden: een dergelijke tabel zou, dunkt ons, de verspreiding van Groote's onderscheiden geschriften, de tijdperken waarin zij vooral succes

* * *

Volledigheidshalve moge er hier nog op gewezen worden dat in het jubeljaar 1940 en in 1941 verscheidene andere Groote-studiën het licht zagen; wij noemen:

W. DE VREESE: *De Simonia ad Beguttas, de middelnederlandsche tekst opnieuw uitgegeven met Inleiding en aanteekeningen.* ('s-Gravenhage, 1940).
N. VAN WIJK: *Het Getijdenboek van Geert Groote naar het Haagsche Handschrift 133 E 21.* (Leiden, 1940).
M. MULDERS: *Geert Groote en het Huwelijk. Uitgave van zijn tractaat de Matrimonio en onderzoek naar de bronnen.* (Diss., Nijmegen, 1941).

Bovendien verschenen talrijke tijdschriftartikels, die men in Pater Tiecke's literatuurlijst zal vermeld vinden.

Herman F. Bouchery.

Nog Christoffel Plantin's houding op godsdienstig gebied

In den vorigen jaargang van 'De Gulden Passer'[1] hebben wij de gelegenheid gehad, naar aanleiding van het verschijnen van Dr. M. Schneider's studie, *De voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij'*, Plantin's houding op godsdienstig en politiek gebied critisch te onderzoeken.

Dr. Schneider beschouwt Plantin als een schaamteloos opportunist, die, het oog slechts gericht op den bloei van zijn bedrijf, er niet voor terugdeinsde te schipperen en te laveeren, vriend en vijand van zijn geloof ter wille te zijn, en zelfs, waar dit noodig bleek, zijn overtuiging op te offeren en zijn geweten het stilzwijgen op te leggen.

Een grondig onderzoek van 's drukkers briefwisseling bracht ons tot de overtuiging dat Plantin ten onrechte van dergelijke laaghartigheid wordt beschuldigd. Wel is waar stelde hij zich, naar gelang van de omstandigheden, ten dienste van Spanje of van de nationale partij, was hij genoodzaakt, voor den bloei en het behoud van zijn drukkerij, waaraan hij met hart en ziel was gehecht, tot minder kiesche middelen en weinig sympathieke gedragingen zijn toevlucht te nemen. Maar wij hebben gepoogd aan te toonen dat hij zijn overtuiging niet heeft verloochend, dat zijn houding beantwoordde aan wat hij in geweten voor het goede hield.

kenden, de waarde der bibliographieën, en andere belangwekkende aspecten aanschouwelijk voor oogen hebben gesteld.

(1) Jg. 18 (1940) 87-141.

Van zuiver geloofsstandpunt uit beschouwd, was en bleef hij Roomsch-Katholiek; maar hij was bovenal een vurig voorstander van de verdraagzaamheid en van den godsdienstvrede: elkeen kende hij het recht toe zich vrij een eigen meening te vormen en deze te verkondigen, maar hij meende ook zelf het recht te hebben vrij om te gaan met andersdenkenden, wier overtuiging hij het zich tot plicht rekende te eerbiedigen.

In de laatst verschenen aflevering van het tijdschrift 'Het Boek'[(2)], heeft Mr H. de la Fontaine Verwey, Conservator der Universiteitsbibliotheek te Groningen, eveneens naar aanleiding van Dr. Schneider's studie, een artikel gewijd aan *Silvius en Plantijn*, waarin hij ook 'de vraag, of hij [Plantin] in handel en wandel zijn eigen overtuiging getrouw is gebleven' bespreekt. Het antwoord op deze vraag komt in groote lijnen overeen met het besluit van ons eigen onderzoek, zooals moge blijken uit enkele uittreksels uit 's Schrijvers betoog:

'Wie wil trachten zich rekenschap te geven van de geestelijke gehalte van een man als Plantijn, zal goed doen zijn oordeel niet uitsluitend te richten naar de houding van den drukker tegenover de wereldlijke en geestelijke autoriteiten..., maar zal moeten doordringen tot de kern van zijn wezen, tot zijn godsdienstig gemoedsbestaan' (p. 123).

'Plantijn behoorde tot de groote groep der spiritualisten, waartoe niet alleen geestdrijvers als Hendrik Niclaes, maar ook klare koppen als Coornhert gerekend moeten worden, die men als de voorloopers van het vrijzinnig protestantisme kan beschouwen. "Van het standpunt [aldus Prof. Dr. Bruno Becker, door S. geciteerd] der zestiende eeuwers waren het echter ketters, want voor hun geloovige tijdgenooten, Protestanten zoowel als Katholieken, stond boven alles het gezag van de uiterlijke kerk"... Wij kennen hem als een man van singuliere gaven, als een rusteloos werker, die, men moge hem dan met Pirenne een "kapitalistisch genie" noemen, nimmer gedreven werd door de zucht naar geldelijk gewin, maar die het als zijn roeping beschouwde om nuttige kennis te verbreiden... Om deze roeping te kunnen vervullen met het uitgebreide en uiterst speculatieve bedrijf, dat hij door eigen energie had opgebouwd, was hij nu eenmaal afhankelijk van de wisselende gunst van wereldlijke en kerkelijke overheden. Dat hij daarbij meer dan eens moest transigeeren met zijn geweten, is een pijnlijke zaak, maar daarbij moet steeds bedacht worden, dat Plantijn nimmer een karakterloos opportunist was, maar een innig godsdienstig man, die leefde in den kring van kleine, mystiek getinte secten, wien de persoonlijke geloofservaring alles en het kerkelijk gezag niets was. Dat Plantijn in zijn hart over het wereldlijk gezag een dergelijke opvatting koesterde, komt ons niet onwaarschijnlijk voor.' (p. 124 sq.).

Herman F. Bouchery.

(2) XXVI, afl. 2, 111-125.

Bericht aan de leden van de vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen

Wijziging der Statuten. - Tegen het, in het vorig nummer p. 142 sq. meegedeelde nieuwe ontwerp van Statuten van de Vereeniging werden door de leden geen bezwaren geopperd. Het Bestuur zelf acht echter enkele aanvullingen wenschelijk:

1) Art. 4 van het ontwerp wordt als volgt gewijzigd:
   'De Algemeene Vergadering der Leden benoemt het Bestuur. Jaarlijks wordt, in de maand Juni, een Statutaire Algemeene Vergadering gehouden, alwaar het Bestuur een verslag over zijn beheer gedurende het afgeloopen jaar aan haar goedkeuring onderwerpt'.
2) Navolgende bepaling wordt als art. 8 aan het ontwerp toegevoegd:
   'Over alle, niet in de onderhavige Statuten voorziene gevallen wordt door het Bestuur bij meerderheid van stemmen beslist'.

De leden worden verzocht eventueele bezwaren tegen deze aanvullingen vóór 1 Februari 1942 te melden aan den Secretaris der Vereeniging, Museum Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt, 22 te Antwerpen; indien op dien dag ten minste twee derden der leden geen bezwaren hebben ingebracht (Art. 17 van de bestaande Wetten), zullen de nieuwe Statuten, inbegrepen de hierboven voorgestelde aanvullingen, als door de leden goedgekeurd en aanvaard worden beschouwd.

De facsimile-uitgave '*Vander Dochtere van Syon*', gereproduceerd naar het exemplaar van het Museum Plantin-Moretus, is een succes geworden.

In de 'Nieuwe Rotterdamsche Courant' (2 Oct. 1941) getuigde ons medelid, de Heer Jan Borms: 'Aangezien van dit vrome boekske nog slechts twee afdrukken bekend zijn, één in het Plantin-Moretus-Museum te Antwerpen en het tweede in onze Nationale Bibliotheek te 's-Gravenhage, hebben de Antwerpsche Bibliophielen door hun fraaien herdruk de liefhebbers van onze oude letterkunde en van de geschiedenis der Nederlandsche beschaving wel ten zeerste verplicht. Alles wat als dit werkje, het innigste wezen van ons eigen Nederlandsche volk op eenig tijdstip van zijn bestaan nader tot ons brengt is waardevol volksbezit en verdient onze verteederde belangstelling.'

Thans reeds is deze publicatie, met een oplage van 250 exemplaren, geheel uitverkocht, zoodat er zelfs geen meer beschikbaar zijn voor de laatst toegetreden nieuwe leden: deze kunnen zich laten overschrijven op de lijst voor 1942, - tenzij zij zich met de toezending van den jaargang 1941 van 'De Gulden Passer' willen tevreden stellen.

Het ledental is trouwens op zeer bevredigende wijze gestegen. In November 1940 telde de Vereeniging 63 leden, thans 200 (het hoogste cijfer, vroeger ooit bereikt, nl. in 1929, was 144). Een aanvulling der in het vorig nummer

afgedrukte ledenlijst, wordt hieronder gepubliceerd.

Intusschen is het hoogst noodig in 1942 het ledental nog op te voeren, wil de Vereeniging aan de moeilijkheden, door de tijdsomstandigheden veroorzaakt, het hoofd kunnen bieden. Trouwens, indien zij over ruimer inkomsten kan beschikken, zal de Vereeniging ook in staat zijn haar bedrijvigheid uit te breiden, het tijdschrift nog interessanter en aantrekkelijker te maken, meer en kostbaarder uitgaven aan haar leden aan te bieden.

Daarom wordt hier nogmaals op alle leden beroep gedaan, om voor de Antwerpsche Bibliophielen en 'De Gulden Passer' bij vrienden en bekenden te ijveren. Wie niet in de gelegenheid is om rechtstreeks nieuwe leden te werven, kan in belangrijke mate onze actie steunen door aan den Secretaris een lijstje met naam en adres van eventueele belangstellenden te sturen: het Bestuur zelf zal die personen dan alle passende inlichtingen verstrekken en hen tot toetreding uitnoodigen.

Van verschillende zijden werden blijken van waardeering voor de werking der Vereeniging gegeven. Zoo schreef Prof. Dr. F.L. Ganshof in de jongste aflevering van de *Revue belge de philologie et d'histoire* (20 [1941] p. 351): 'On connaît l'activité scientifique méritoire de la vieille *Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen*... elle a publié une série d'ouvrages d'une réelle importance dans le domaine non seulement de la bibliophilie, mais de la philologie, de l'histoire et même de la géographie. Elle a surtout rendu à la science un très grand service en faisant paraître depuis 1923, l'excellente revue *De Gulden Passer*... Si nous attirons aujourd'hui l'attention sur la *Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen* et sur son recueil, c'est à raison de l'effort que fournissent ses dirigeants actuels pour développer son activité... [ils] veulent, d'ailleurs, faire de leur groupement et de ses publications un organisme moins localement anversois, lui faire reprendre le rôle qu'a joué autrefois la *Vereeniging der Vlaamsche Bibliophielen.* On ne saurait trop les y encourager, eu égard à l'importance des anciennes éditions et impressions ayant vu le jour en pays flamand. De meilleur appui à leur accorder est l'adhésion à la *Vereeniging*...'. Mogen velen aan dezen oproep gevolg geven!

In het tijdschrift *Wetenschappelijke Tijdingen* (6 [1941] nrs 7 & 8) heeft Dr. C. Debaive de geschiedenis van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen geschetst. In haar ontwikkeling onderscheidt Schrijver drie perioden, resp. van 1877 tot 1923, van 1923 (oprichting van G.P.) tot 1938 (overlijden van Dr. M. Sabbe), en de huidige, van 1938 af: '... jaargang XVIII van *Den Gulden Passer*... ligt daar voor ons allen als het tastbare bewijs dat de derde periode in het bestaan van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen en van haar orgaan, die er door ingeluid werd, in niets zal hoeven onder te doen voor de vorige twee, die zoo bloeiend en vruchtbaar waren onder de begeesterende leiding van een Max Rooses en van een Maurits Sabbe'. Overdrukken van dit belangwekkend artikel worden, op verzoek, aan de leden gratis toegestuurd.

De Secretaris,
Dr. Herman F. Bouchery.
De Voorzitter,
Dr. Jan Grauls.

Nieuwe Leden:

Acke, Jan, Drukker-uitgever, Jan Blockxstraat, 40, Schaarbeek-Brussel.
Aelvoet, Pol, Grafieker, Frederik-Lintsstraat, 160, Leuven.
Amter, Ed., Hoofdsecretaris van het Davidsfonds, Steenweg op Tienen, 261, Korbeek-Loo.
Arijs, Frans, Graaf van Egmontstraat, 16, Antwerpen.
Baur, Prof. Dr. F., Leopoldlaan, 22, Gent.
Boeynaems, Dr. P., Geneesheer, Prinsstraat, 5, Antwerpen.
Bonhomme, Georges, Bibliothecaris-bibliograaf aan de Rijksuniversiteit, rue de Cointe, 51, Luik.
Broeckx, Jan L., Kunsthistoricus, Belgiëlei, 208, Antwerpen.
Burssens, Prof. Dr. A., Brusselsche steenweg, 34, Melle-bij-Gent.
Cantré, Jozef, Beeldhouwer-boekverluchter, St. Denijsdreef, 86, Gent.
Corbet, Robert, Lange Pastoorstraat, 25-27, Berchem-Antwerpen.
Dambre, Dr. O., Leeraar, Eikeldreef, 16, St. Martens-Latem.
De Baere, Dr. Cyriel, Taalinspecteur M.O., Platanenstraat, 13, Brussel IV.
Debaive, Dr. C., Patijntjestraat, 16h, Gent.
De Capmaker, Dr. G., Geneesheer, Avenue Eugène Demolder, 18, Schaarbeek-Brussel.
de Cauwer, Paul, Beheerder van Maatschappijen, Frankrijklei, 133, Antwerpen.
de Gottal, Emile, Makelaar, rue Léon Théodore, 87, Jette-Brussel.
de Hollander d.o., Guust, Square de l'aviation, 12, Brussel-Zuid.
De Meyer, Prof. Dr. Albert, Blijde Inkomststraat, 32, Leuven.
Dept, Prof. Dr. Gaston Gérard, Tentoonstellingslaan, 33, Gent.
De Vleeschauwer, Prof. Dr. H.J., Adjunkt-Secretaris-Generaal van het Openbaar Onderwijs, Bruiloftstraat, 181, Gendbrugge.
Dewael, Jozef, Industrieel, Karel Van den Doorenstraat, Ronse.
de Wilt S.J., A., Bibliothecaris van het Theologisch College, Tongersche straat, 53, Maastricht.
Dupont, Prof. Dr. Joseph, Koningslaan, 99, Vorst-Brussel.
Heynen, Br. Edgard, Bibliothecaris, Brusselsche straat, 38, Maastricht.
Heyns, Paul, Moorkensplein, 7, Borgerhout.
Jansen, Adolf, Van Schoonbekestraat, 79, Antwerpen.
Jonckheere, Karel, Letterkundige, Plantenstraat, 55, Oostende.
Kermans, Herman, Handelaar, Admiraal de Boisotstraat, 49, Antwerpen.
Kruyskamp, Dr. C., Groenhovenstraat, 16, Leiden.
Liesenborghs, Maurits, Slotlaan, 39, St. Lambrechts-Woluwe.
Minne, Joris, Kunstenaar, Zeilstraat, 14, Antwerpen.
Nauwelaerts, Jan, Klerk-opsteller bij het Ministerie van Justitie, Stevinstraat, 69, Brussel.
Opsomer, Walther, Advokaat, Van Breestraat, 20, Antwerpen.
Pauwels, Armand, Tolpoortstraat, 41, Deinze.
Peeters, Karel, Handelaar, Lange Schipstraat, 47, Mechelen.
Plancke, Dr. R., Stadsbibliothecaris, Priesterstraat, 15, Ronse.
Ritzen, Jos., Bouwmeester, Oosterveldlaan, Wilrijk.

Roemans, Dr. Rob., Leeraar, Stadiumstraat, 9, Vorst-Brussel.
Rombauts, Prof. Dr. Edward, Schreursvest, 43, Leuven.
Scheepers, G.J., Redacteur vara 'Graficus', Hofwyckstraat, 9, Den Haag.
Schröder, P.H., Sorbenlaan, 28, Antwerpen.
Soly, Jos., Gezichtkundige, Klapdorp, 31, Antwerpen.
Thijs, Hubert, Van Duysstraat, 118, Deurne-Antwerpen.
Uytterhoeven, Dr. Jozef, Studieprefect van het Kon. Athenaeum te Deurne, Lode Craeybeeckxlaan, Deurne-Antwerpen.
Vanderstraeten, Constant, Conservator van het Provinciaal Museum, Lombardstraat, 30, Hasselt.
Van Es, F., Bestuurder der Rijksmiddelbare Jongensschool, Groendreef, 114, Lokeren.
Vankesbeeck, Mathilde, Hoogstudente, Lange Hairgracht, 2, Mechelen.
Van Overloop, Jos., Kunsthandelaar, Britsche lei, 3, Antwerpen.
van Regemorter, Pierre, Gounodstraat, 3, Antwerpen.
Van Thielen, Emile, Nijveraar, Frankrijklei, 117, Antwerpen.
Van Uffelen-Delagarde, Drukkerij, Brederodestraat, 191, Antwerpen.
van Vlaenderen, Rob., Lange Leemstraat, 405, Antwerpen.
Vercruysse, Paul, Wisselagent, St. Josephstraat, 22, Antwerpen.
Verdonck, Walter, Vijfhoekstraat, 21, Antwerpen.
Verhoosel, Gustave, Wisselagent, Markgravestraat, 16, Antwerpen.
Victor, Prof. Dr. René, Advokaat, Justitiestraat, 21, Antwerpen.
Visart de Bocarmé, Albert, Lid der Kon. Academie voor Oudheidkunde, Uitbergen. (O.-Vlaanderen).
Willem, H., Tabakvest, 82-84, Antwerpen.
Wouters, J., Directeur der Vakschool, Edegemsche steenweg, 38, Kontich.
Bibliotheek van het Koninklijk Athenaeum te Antwerpen.
Cercle Royal 'La Concorde' V.Z.W.D., Huidevettersstraat, 44, Antwerpen.
Maatschappij (Koninklijke) voor Dierkunde van Antwerpen, Koningin Astridplein, 26, Antwerpen.
Redactie van 'Taal en Leven', Julianalaan, 64, Overveen (Nederl.)
Société Philotaxe, V.Z.W.D., Lange Gasthuisstraat, 28, Antwerpen.
Standaard-Boekhandel, N.V., Huidevettersstraat, 57-59, Antwerpen.

Bibliographische kroniek
door prof. Dr. R.F. Apers, Am. Dermul en Dr. F. Remy

Voorbericht

Voortaan zat geregeld in 'De Gulden Passer' een *Bibliographische Kroniek* verschijnen, samengesteld door Prof. Dr. R.F. Apers, Hoofdbibliothecaris der Rijksuniversiteit te Gent, Am. Dermul, Bibliothecaris bij de Stadsbibliotheek te Antwerpen, en Dr. F. Remy, Bibliothecaris bij de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

In deze Kroniek zal melding gemaakt worden van de jongste publicaties op het gebied van de geschiedenis der boekdrukkunst (met uitsluiting van werken handelend over de moderne druktechniek), verschenen, hetzij in boekvorm, hetzij als tijdschriftartikels, in de Germaansche en Romaansche taalgebieden.

Onderhavige eerste lijst geeft de werken op, uitgegeven sedert het begin van 1940. Zij vertoont ongetwijfeld groote leemten, die te wijten zijn aan het feit dat de samenstellers, ten gevolge van de tijdsomstandigheden, op talrijke publicaties de hand niet konden leggen. Deze werken zullen later in een aanvullende lijst opgenomen worden.

De inhoud der vermelde werken wordt niet besproken; enkele toelichtingen worden slechts gegeven, waar het bijdragen geldt, die van bijzondere beteekenis zijn voor de geschiedenis van de Belgische of Nederlandsche drukkunst. Volgens den aard der publicaties worden de titels gerangschikt onder een aantal rubrieken:

1) Algemeene werken.
2) Uitvinding en eerste tijdperk der boekdrukkunst.
3) Wiegedrukken.
4) Boekdrukkunst in:
    a) België
    b) Nederland
    c) Denemarken
    d) Duitschland, enz.

De onderverdeelingen kunnen, naar gelang van de omstandigheden, uitgebreid worden.

De titels, binnen elke rubriek alphabetisch op naam van den auteur gerangschikt, worden diplomatisch overgeschreven, met de nauwkeurige vermelding van de bibliographische gegevens (plaats en jaar der uitgave, uitgever (drukker), aantal deelen, formaat, aantal bladzijden, platen, enz.).

De met een asterisque onderscheiden werken kunnen in het Museum Plantin-Moretus geraadpleegd worden; die met twee asterisquen in de Stadsbibliotheek te Antwerpen.

De Redactie van 'De Gulden Passer' hoopt dat deze nieuwe rubriek door de liefhebbers van het oude boek gunstig zal onthaald worden en hun bij hun opzoekingen dienstig zal zijn.

Uitvinding en eerste tijdperk der boekdrukkunst

BLUM (André). The origins of printing and engraving. Transl. from the French by Harry Miller LYDENBERG. New York, Scribner. 1940. 8°, 226 blz., afb. Vert. van 'Les origines du papier, de l'imprimerie et de la gravure', Paris, 1935.

BUTLER (P.). The origin of printing in Europe. Chicago, University Press. 1940. 8°, 155 blz., plt. *(University of Chicago studies in Library science).*

* Buchdruck (Deutscher) im Jahrhundert Gutenbergs. Zur Fünfhundert-Jahrfeier
** der Erfindung des Buchdrucks. Hrsg. von der Preussischen Staatsbibliothek und von der Gesellschaft für Typenkunde des 15. Jahrhunderts (Wiegendruckgesellschaft). Einleitung und begleitende Texte von E. von RATH, K. OHLY, C. WEHMER. Leipzig, Harrassowitz. 1940. F°, XI blz., 100 plt.

* DOLD (Alban). Zwei unbekannte Einblattdrucke der Offizin des Johannes
** Zainer in Ulm aus der Zeit um 1490. *Zentralbl. f. Bibliotheksw.* 57 (1940), Heft 5-6 (Mai-Juni), 299-309, 2 afb.

Erfindung (Die) Gutenbergs. Ausstellung im Gewerbemuseum Basel, veranstaltet vom Gewerbemuseum und der Universitätsbibliothek vom 15. Dezember 1940 bis zum 16. Februar 1941. Basel, [1940]. 8°, 83 blz.

* FREYS (Ernst). Neue Bruchstücke der 36zeiligen Bibel. *Zentralbl. f.* **
Bibliotheksw. 57 (1940), Heft 5-6 (Mai-Juni), 273-278.

FUHRMANN (O.W.). Gutenberg and the Strasbourg documents of 1439. An interpretation. Illustr. by F. KREDEL. New York, Press of Woolly Whale. 1940. 8°, 270 blz.

* GELDNER (Ferdinand). Ein unbeachteter Einblattdruck der Type der **
sechsunddreissigzeiligen Bibel in der Universitätsbibliothek München. *Zentralbl. f. Bibliotheksw.* 57 (1940), Heft 5-6 (Mai-Juni), 278-292, 1 plt, 1 afb.

* Gutenberg-Jahrbuch 1940. Festschrift zur Fünfhundertjahrfeier der Erfindung der Buchdruckkunst. Begründet und herausgegeben von A. RUPPEL. Mainz, Verlag der Gutenberg-Gesellschaft [1940]. 4°, 539 blz., 264 afb.
Rec.: *De Gulden Passer* 18 (1940), 185, door H.F. Bouchery.
* HOLTER (Kurt). Mit Spruchbändern verzierte Bucheinbände als Vorläufer
** des Frühdrucks im Donaulande? *Zentralbl. f. Bibliotheksw.* 57 (1940), Heft 5-6 (Mai-Juni), 260-272, 1 plt.
* JUCHHOFF (Rudolf). Wandlungen des Gutenbergbildes. *Zentralbl. f.* **
Bibliotheksw. 57 (1940), Heft 5-6 (Mai-Juni), 202-214.
* KAZMEIER (Aug. Wilh.). Eine bisher unbekannte Buchhändleranzeige **
und andere frühe Drucke des Lukas Brandis ans einer alten Schlossbibliothek. *Zentralbl. f. Bibliotheksw.* 57 (1940), Heft 5-6 (Mai-Juni), 292-299, 1 plt., 1 afb.
* KLAETSCH (Hermann). Die Druckfarbe in vergangenen Zeiten. Mainz, Verlag der Gutenberg-Gesellschaft. 1940. 8°, 42 + 6 blz., afb. *(Kleiner Druck Nr 36).*
Cf. *De Gulden Passer* 19 (1941), 150.
MENN (W.) & SCMHIDT (Friedr. Ad.). Gutenberg und seine Erfindung. Zwei Aufsätze. Greifswald, Bamberg. 1941. 8°, 59 blz. *(Aus den Schätzen der Universitätsbibliothek zu Greifswald, 16).*
* OHLY (Kurt). Die Anfänge des Buchdrucks in Basel. *Zentralbl. f.* **
Bibliotheksw. 57 (1940), Heft 5-6 (Mai-Juni), 247-260.
OLSCHKI (Leo S.). Il quinto centenario dell' invenzione della stampa. *La Bibliofilia* XLII (1940), 225-228.
* RATH (Erich von). Die Anfänge des Buchdrucks in Strassburg. *Zentralbl.*
** *f. Bibliotheksw.* 57 (1940), Heft 5-6 (Mai-Juni), 240-247.
* REITZ (Karl). Gutenberg. *Typogr. Monatsblätter,* Bern, 8 (1940), 94.
* RUPPEL (Alois). Die Stadt Mainz und inr grosser Sohn Gutenberg. Berlin-Mainz, Flor. Kupferberg. 1940. 8°, 48 blz., afb. *(Mainz. Geschichte und Kultur einer deutschen Stadt).*
* SCHOTTENLOHER (Karl). Die Druckersippen der Frühdruckzeit. **
Zentralbl. f. Bibliotheksw. 57 (1940), Heft 5-6 (Mai-Juni), 232-240.
SCHRAMM (A.). Der Bilderschmuck der Frühdrucke. Fortgeführt von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Band 22: Die Drucker in Basel. T. 2: L. Hohenwang, L. Ysenhut, M. Furter, F. Froben, J. Bergmann, Drucker der Kopien. Nachträge. Hrsg. von Maria MÖLLER und Wieland SCHMIDT. Leipzig, Hiersemann. 1940. F°. 48 blz., 192 plt.

* STOLLREITHER (Eugen). Zur Einleitung [der Gutenbergfeier]. *Zentralbl.
** *f. Bibliotheksw.* 57 (1940), Heft 5-6 (Mai-Juni), 197-201.
** ZEDLER (Gottfried). Bamberg und die dort mit der ältesten Gutenbergtype hergestellten Drucke. *Zentralbl. f. Bibliotheksw.* 58 (1941), 176-198.

Wiegedrukken

AVANZI (Giannetto). Le edizioni del secolo XV dei Fioretti di San Francesco. Indice bibliografico. Roma. 1940. 8°, 24 blz. (Estratto da *Miscellanea franciscana* XL, 1, 1940).
* Canon Missae. (Het colophon luidt: Diesen von Fust und Schöffer mit Typen Gutenbergs in drei Farben gedruckten Canon Missae hat die Gutenberg-Gesellschaft in Mainz als Festgabe zur 500-Jahr-Feier der Druckkunst im Jahre 1940 im Typendruck neu herstellen lassen). F°, 14 bl.
COLLIJN (Isak). Ännu ett exemplar av avlatsbreven för Neuhausen 1462. *Nordisk Tidskrift för Bok och Bibliotheksväsen* XXVII (1940), 71-74.
* Dochtere (Vander) van Syon. [Antwerpen, Gheraert Leeu. 1492). Facsimile-druk. ** Met een inl. van J. van Mierlo S.J. Antwerpen, N.V. De Nederlandsche Boekhandel. 1941. Kl. 8°, 10 blz. + 16 bl. facsimile. *(Uitgave van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen Nr. 44).*
* Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Hrsg. von der Kommission für den ** Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Bd. VIII, afl. 1. Leipzig, Karl W. Hiersemann. 1940. F°, 223 blz.
* GOLLOB (Hedwig). Die Initialserien aus Wiener Incunabelen. J.H. Ed. Heitz. 1941. 8°, 14 + XII blz., afb. *(Studien zur deutschen Kunstgeschichte, Heft 309).*
JUNTKE (F.). Die Wiegendrucke der Domstiftsbibliotheken zu Merseburg und Naumburg. Halle, Niemeyer. 1940. 8°, 47 blz. *(Die Stiftenbibliotheken zu Merseburg, Naumburg und Zeitz, Teil I).*
Katalog över Kungl. Bibliotekets i Stockholm inkunabelsamling. Nyförvärv 1915-1939 jämte tillägg till huvudkatalogen 1914. Av J. COLLIJN. Stockholm-Uppsala. 1940. 8°, X-67 blz. *(Kungl. Bibliothekets Handlinger, N.F., Bd. 5).*
Pages from the Gutenberg Bible of 42 lines. New York, H.W. Wilson. 1940. 25 fac-simile-bladzijden.
SCHRAMM (A.). Der Bilderschmuck der Frühdrucke. Fortgeführt von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Band 22: Die Drucker in Basel. T. 2: L. Hohenwang, L. Ysenhut, M. Furter, F.

Froben, J. Bergmann, Drucker der Kopien. Nachträge. Hrsg. von Maria MÖLLER und Wieland SCHMIDT. Leipzig, Hiersemann. 1940. F°, 48 blz., 192 plt.
SCHRELTEN (M.J.). Drukkersmerken in Hollandsche incunabelen. *Halcyon*, afl. 5, 1941, 12 blz., plt.
STILLWELL (M.B.). Incunabula in American libraries. A second census of fifteenth-century books owned in the United States, Mexico and Canada. New York, Bibliographical Society of America. 1940. 4°, XLV-619 blz. *(Bibliographical Society of America. Monograph series, 1).*
THURSTON (Ada) & BÜHLER (Curt F.). Check list of fifteenth century printing in the Pierpont Morgan Library. New York, The Pierpont Morgan Library. 1939. 8°, XV-348 blz., afb.
WALDE (O.) Ännu ett camerinskt avlatsbrev. *Nordisk Tidskrift för Bok- och Bibliotheksväsen* XXVII (1940), 145-148.
* WEHMER (Carl). Inkunabelkunde. *Zentralbl. f. Bibliotheksw.* 57 (1940), ** Heft 5-6 (Mai-Juni), 214-232.
WINSHIP (George Parker). Printing in the fifteenth century. Univ. of Pennsylvania Press. 1941. 8°, 158 blz., plt. *(A.S.W. Rosenbach fellowship in bibliography. Publication).*

Geschiedenis van de boekdrukkunst

Algemeen

** BAUER (Konrad F.). Aventur und Kunst. Eine Chronik des Buchdruckgewerbes von der Erfindung der beweglichen Letter bis zur Gegenwart. Frankfurt a.M., Privatdruck der Bauerschen Giesserei. 1940. Gr. 4°, 440 blz., plt.
* BARGE (Hermann). Geschichte der Buchdruckerkunst von ihren Anfängen ** zur Gegenwart. Leipzig, Philipp Reclam Jun. [1940]. 8°, VIII + 520 blz., 151 afb.
Cf. *De Gulden Passer* 19 (1941), 150.
* BOGENG (G.A.E.). Geschichte der Buchdruckerkunst. Berlin, Demeter-Verlag. [1940-1941]. F°, afb.
Afl. 52: blz. 449-472; afl. 53: blz. 473-496; afl. 54-55: blz. 497-544.
* ROLLINS (Carl P.). Since Gutenberg. I-II. *Print, A quarterly Journal of the graphic Arts I* (1940), 1-20; 42-60, afb., plt.
* STELLFELD (J.A.). Het muziekhistorisch belang der catalogi en inventarissen ** van het Plantijnsch archief. *Vlaamsch Jaarboek voor Muziekgeschiedenis* II-III (1940-1941).

Belgie

Account (An) of Calligraphy. Printing in the sixteenth century. From dialogues attributed to Christophe Plantin. Printed and published by him at Antwerp in 1567. French and Flemish Text in facsimile. English translation and notes by Ray NASH and foreword by Stanley MORISON. Cambridge (Mass.). 1940. VIII + 30 blz., 20 facsimiles.
Rec.: *De Gulden Passer* 18 (1940), 196, door H.F. Bouchery.

* BECKEY (Kurt). Der Niederländische Buchdrucker Johannes Hoochstraten ** zu Antwerpen, alias 'Adam Anonymus te Bazel', alias 'Hans Luft te Marburg', in einer dritten bisher unbekannten Maske als 'Steffen Rodt te Marborch in Hessen' (1530). *Het Boek* XXVI, 27-38, 3 facsimile's.

* BOUCHERY (H.F.). Aanteekeningen betreffende Christoffel Plantin's ** houding op godsdienstig en politiek gebied. *De Gulden Passer* 18 (1940), 87-141.

* BOUCHERY (H.F.). Plantiniana. *De Gulden Passer* 18 (1940), 173-176.**

* BOUCHERY (H.F.). Het Museum Plantin-Moretus. Een beknopte schets. ** Antwerpen, Dienst voor Propaganda en Toerisme. 1941, Kl. 8°, 51 blz., 32 plt.

** KERK (H.J. van de). De Haarlemse drukkers en boekverkoopers 1540-1600. 's-Gravenhage, M, Nijhoff. 1941. 8°, 6 + 150 blz.
Zie de beschrijving hieronder, onder de rubriek 'Nederland'. Nota's over Ameet de Tavernier, lettergieter te Antwerpen, komen voor op blz. 52-58. Onder de stellingen verdedigd door Juffr. Van de Kerk vinden wij als Nr. XII: Dr. M. Schneider ziet het karakter van Plantijn in zijn proefschrift over *De Voorgeschiedenis van de* '*Algemeene Landsdrukkerij*', 's-Gravenhage, 1939, niet in de omlijsting van zijn tijd.

* KOSSMANN (F.). Jan van Doesborchs Refreinbundel te Antwerpen in ** 1548 herdrukt. *Het Boek* XXVI, 39-40.

* KRONENBERG (M.E.). Metaalgravures in een druk van Heynricus de ** Valle te Brugge (a^{o} 1503). *Het Boek* XXVI, 1-8, 20 afb.

* LA FONTAINE VERWEY (H. de). Silvius en Plantijn. *Het Boek* ** XXVI, 111-125.

* SEYL (Ant.). Les Pays-Bas berceau de la typographie. Bruxelles, Edition ** des Arts et Industries graphiques. 1940. 8°, 16 blz.
Rec.: *De Gulden Passer* 18 (1940), 198, door H.F. Bouchery.

* VERHEYDEN (Pr.). Anatomische uitgave van Cornelius Bos en Antoine ** des Goys, Antwerpen, 1542. *De Gulden Passer* 18 (1940), 143-167.
Aanduidingen over Antoine des Goys, zestiendeeuwsche drukker te Antwerpen.

WAAL (H. van de). Abraham Ortelius' 'Aurei Saeculi Imago'. *Halcyon* I (1940), afl. 2, 8 blz., plt.
* ZÜRCHER (Georges). Das Plantin-Museum in Antwerpen. *Typographische Monatsblätter,* Bern, 8 (1940), 103-106.

Denemarken

RASMUSSON (N.L.). Ett okänt danskt tryck fran 1560- talet och nagra likartade svenska tryck. *Nordisk Tidskrift för Bok- och Bibliotheksväsen* XXVII (1940), 149-155.

Duitschland

* CLEMEN (Otto). Des Johann Arnold aus Marktbergel Encomion Chalcographiae. Mainz 1540. Mainz, Verlag der Gutenberg-Geselschaft. 1940. 8°, 35 blz. + 12 bl. facsimile. *(Kleiner Druck,* Nr. 35).
Rec.: *De Gulden Passer* 19 (1941), 163, door P. Verheyden.
* CLEMEN (Otto). Beiträge zur Geschichte des Buchdrucks und des ** Buchgewerbes in der Reformationszeit. *Zentralbl. f. Bibliotheksw.* 57 (1940) Heft 5-6 (Mai-Juni), 309-322, 1 afb.
COLLIJN (Isak). Tva hittills okände lagtyska räkneböcker fran 1500-Talet. [1552]. *Nordisk Tidskrift för Bok- och Bibliotheksväsen* XXVII (1940), 139-144.

Vertaling van den titel: Twee tot nu toe onbekende Nederduitsche rekenkundige werken van de 16e eeuw.
* EICHLER (Ferd.). Kupferstiche des 17. und 18. Jahrhunderts im Dienste ** der Widmanstetterschen Druckerei in Graz. *Zentralbl. f. Bibliotheksw.* 57 (1940), Heft 5-6 (Mai-Juni), 322-332, 2 plt.

Frankrijk

* BRASSINNE (Jos.). Deux placards tongrois inédits. *Het boek* XXVI, ** 19-25, met 2 facsimile's.
Schrijver van dit artikel wil in deze stukjes drukken zien die misschien wel voortkomen uit de drukkerij van Wolfgang Hopyl te Parijs.
* STOCK (F.). Die ersten deutschen Buchdrucker in Paris um 1500. Freiburg i. B., Herder. 1940. XVI-159 blz. *(Volksdeutsche Quellen u. Darstellungen, I).*

Italie

ALIPRANDI (G.). G.B. Bodoni e l'opera sua. Padova, 1940. 8°, 82 blz.
BORRETTI (Mario). L'arte della stampa e le biblioteche in Calabria Citra. Messina, Grafiche 'La Sicilia'. 1939. 16°.

DRESLER (A.). Ueber die Anfänge der römischen Zeitungspresse. I. Der Zeitungsdrucker Lodovico Grignani, 1619-50. Würzburg-Aumühle, Triltsch. 1940. 33 blz. *(Studien zur Geschichte d. italienischen Presse, 5).*
EVOLA (N.D.). Ricerche storiche sulla tipografia siciliana. Firenze, L.S. Olschki. 1940. 8°, 255 blz., 53 afb. *(Biblioteca di bibliografia italiana, XV).*
FALQUI (E.). Pezze d'appoggio. Appunti bibliografici sulla letteratura italiana contemporanea. Firenze, Le Monnier. 1940. 8°, 176 blz.
MARINIS (Tammaro de). Appunti e ricerche bibliografiche. Milano, U. Hoepli. 1940. 4°, 159 blz., 272 plt.
MESSINI (D. Angelo). Per la storia della tipografia di Emiliano Orfini di Foligno (1470-1474). Un documento inedito. *La Bibliofilia XLII* (1940), 203-206.
RIDOLFI (Roberto). La 'Compagnia del Mantellaccio' e la sua sconosciuta edizione originale. *La Bibliofilia* XLII (1940), 282-288.

Mexico

WATERS (W.O.). Mexican imprints, 1544-1600, in the Huntington Library [San Marino, California]. *The Library Journal* 65 (1940), 50-53, met facsimile's.

Nederland

* Eeuwen (Vijf) boek in Nederland. Haarlem, De Librye. 1940, 8°, 322 ** blz., plt.
Zie over dit werk de uitvoerige bespreking van H.F. Bouchery in *De Gulden Passer* 19 (1941), 157-160.
Verzamelwerk onder leiding van J. Diederich, met bijdragen van J.D. Bierens de Haan (Het Boek), A.C.J. De Vrankrijker (Boek en Mensch), L. Ronner (Boek, Handwerk en Machine), F.L. van der Bom (Boek en Band), C. Pels (Boek en Papier), F. Kossmann (Boek en Bibliotheek). Het eindigt met eene reeks 'Gedachten over het boek'.
ENDENBURG (P.J.T.). Een Goudsch boekdrukkersgeslacht uit de 17e eeuw. *Bijdr. van de Oudheidk. Kring* '*Die Gouden*', Tweede Verzameling, blz. 106-118.

Aanduidingen over de Goudsche drukkers Pieter en Johan Rammeseyn uit de 17e eeuw.
* Gedenkbladen uit de geschiedenis der Roomsch-Katholieke Vereeniging van Nederlandsche Drukkerspatroons, verzameld door C.M.J. ALEVEN.
's-Gravenhage, Uitg. door de Vereeniging. 1940. 4°, 190 blz., afb.

* HAGA (A.). Officiëele bescheiden over Zwolsche drukkers in de vijftiende
** en het begin der zestiende eeuw. *Het Boek* XXVI, 91-106.
Nota's en bescheiden betreffende Peter van Os († 1510) en zijn zoon Tyman Petersz. van Os, Lubbert Rensinck.

** KERK (H.J. van de). De Haarlemse drukkers en boekverkoopers, 1540-1600. 's-Gravenhage, M. Nijhoff. 1941. 8°, 6 + 150 blz.
Proefschrift door Juffrouw H.J. van de Kerk voorgelegd aan de Faculteit van Letteren der Universiteit te Utrecht tot verkrijging van den graad van doctor in de Letteren, en verdedigd op 8 Juli 1941. De voorgelegde gedrukte tekst maakt slechts een gedeelte uit van het volledige werk, dat later zal verschijnen. Literatuur, typographische inventarissen, beschrijving der drukken, lijst van afkortingen, indices, enz. zijn in dit voorloopig opstel niet opgenomen.

Na de inleiding, die den toestand van Haarlem in de 16e eeuw behandelt, alsmede van het Haarlemsche boekbedrijf vóór 1540, en dat tevens het status quaestionis op geeft, komt de auteur tot het eigenlijke onderwerp, de Haarlemsche boekverkoopers en boekdrukkers van 1540 tot 1600. In de verschillende kapittels worden dan behandeld:
de boekverkoopers:

Hendrick Janszoon (1512-1559) en Jan Hendricksz. (1552-1555),
Symon Claesz. Bijbel (1539-1558),
Claes Symonsz. Bijbel (1554-1558),
Gerijt Coninck (1547-1560),
Baernt Henricks (1560-1661),
Dionys Huybrechsz. (1552-1557),
Andries Jansz. van Zuren (1557-1564);

Bijzondere hoofdstukken worden gewijd aan de drukkers:

Jan van Zuren (1561-1564);
Antonis Ketel (1581-1583),
Weduwe Antonis Ketel (1583-1584),
Gillis Rooman (1584-1610).

Tot slot worden behandeld de boekverkoopers:

Benedictus Joorisz. (1563),
Hendrick Dircksz. (1570-1586),
Dirck Hendricksz. (1586-1619),
Willem Woutersz. Crol (1585-1593),
François Soete (1588-1613),
Barent Barentz (1593-1600).

Zie over de Antwerpsche drukkers Am. de Tavernier en Chr. Plantin hierboven, onder de rubriek België.

** KERNKAMP (J.H.). Eene boekenveiling in 1601. *Bibliotheekleven* 25 (1940), 50-52.
Veiling van de bibliotheek van den koopman Daniel van der Meulen te Leiden in 1601. De catalogus dezer bibliotheek was samengesteld door Christ. Heller,

later Remonstrantsch predikant te Rotterdam. Lodewijk Elsevier was met de verkooping gelast.
* KRONENBERG (M.E.). Verdere mededeelingen over Keulsche boeken ** te Amsterdam gedrukt. *Het Boek* XXVI, 73.
** Legende (Die) van Sinte Willebroert. Gereproduceerd uit het Passionael Winterstuc gedrukt door Gheraert Leeu ter Gouda 31 Juli 1478. Verklarende tekst van Kanunnik E. Lagerwey. Aanhangsel over de Legende

Aurea, het Passionael en Gerard Leeu door Pater Dr. B. Kruitwagen O.F.M. Maastricht, N.V. Leiter-Nijpels, 1940. 4°, 56 blz.
* PRAKKE (H.J.). Drentse uitgevers- en drukkersmerken en -deviezen. *Nieuwe Drentsche Volksalmanak,* 1940.
Verschillende afbeeldingen der merken van firma's in de steden Assen, Meppel, Koevorden, Gieten.
Cf. *De Gulden Passer* 19 (1941), 151.
* PRAKKE (H.J.). Dubbeld Hemsing van der Scheer (1791-1859). De derde podagrist, uitgever te Koevorden, verwaarloosd wegbereider der Drentse 'Heemkunde'. Drente, Corcum & Comp. 1940. 4°, 7 blz.
* PRAKKE (H.J.). Henry Havard op bezoek bij een confrère te Exlo (1875). Drente, Van Gorcum & Comp. 1940. 8°, 7 blz.
Relaas van het bezoek van H. Havard aan het atelier van P. de Roo te Exlo.
* PRAKKE (H.J.). De Sneker jaren van Claas Van Gorcum I, den grondvester van het drukkers- en uitgevershuis 'Van Gorcum & Comp.', 1800-1816. Drente, Van Gorcum & Comp. 1940. 8°, 7 blz.
* PRAKKE (H.J.). De 'Koevorder Almanak' (1791-1916?). *Maandblad* '*Drente*' 12 (1941), Nr. 197 (10) - 199 (12).
* PRAKKE (H.J.). De anonieme auteur van Van Gorcum's eerste uitgave (Een naschrift bij 'De Sneker jaren van Claas van Gorcum I'). *It Beaken.*
ROOS (S.H. de). Libra, een nieuwe letter. *Halcyon* I (1940), afl. 1, 16 blz., plt.
ROOS (S.H. de). Iets over de herleving onzer drukkunst. Bijdrage tot de feestbundel B. Modderman aangeboden. *Halcyon* I (1940), afl. 3-4, 8 blz., plt.

Zwitserland

* ANTONIAZZI (Denis). Die ersten Druckereien der Schweiz. *Typographische Monatsblätter,* Bern, 8 (1940), 95-100.
* LEEMANN-VAN ELCK (Paul). Die Offizin Froschauer, Zürichs berühmte Druckerei im 16. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte der Buchdruckerkunst anlässlich der Halbjahrtausendfeier ihrer Erfindung. Zürich-Leipzig, Orell Füssli Verlag. [1940]. 4°, 215 blz., 96 afb.
* LÜTHI (Karl J.). Die Weltpresse im Schweizerischen Gutenbergmuseum. *Typographische Monatsblätter,* Bern, 8 (1940), 100-102.
* Revue suisse de l'imprimerie. Numéro spécial. Demi-millénaire de l'imprimerie typographique. Lausanne. 1940. F°, 52 blz., afb.

Muziekdruk

DOLINSKI (K.). Die Anfänge der musikalischen Fachpresse in Deutschland. Geschichtliche Grundlagen. Dissertation. Berlin. 1940. 189 blz.

Techniek

* Druck und Werbekunst. Printing and advertising art. Die grafische Fachzeitschrift. The Graphic Monthly. (Gutenberg nummer). Heft 5, 1940. F°, 48 blz., afb.

* DUYVEWAARDT (H.). Het versieren der boeksneden. Hoorn, Edecea. 1940. 8°, 40 blz., afb.
Rec.: *De Gulden Passer* 19 (1941), 161, door P. Verheyden.

ELLIS (Carleton). Printing inks, their chemistry and technology. New York, Reinhold Publ. Corporation. 1940. 1940. 8°, 560 blz.

JACKSON (Holbrook). The printing of books. New York, Scribner. 1939. 8°, 285 blz., afb.
Beschouwt het boek van het standpunt van den schrijver en den lezer, niet van den drukker.

* KLEUKENS (Ch.H.). Die Kunst der Letter. Leipzig, Insel Verlag. ** 1940. Kl. 8°, 68 blz., 38 afb. (*Insel-Bücherei,* Nr. 557).
Cf.: *De Gulden Passer* 19 (1941), 151.

NYPELS (C.). Blad, boek en band. Utrecht, Uitg. Het Spectrum. Z.J. ** [1940]. 8°, 109 blz., plt. (*Schijnwerpers*, 4e R., 39).
Rec.: *De Gulden Passer* 18 (1940), 199, door G. Schmook.

* POLLIN (Fr. W.). Du und die schwarze Kunst. Mainz, Verlag der Gutenberg Gesellschaft. 1940. 8°, 40 blz. (*Kleiner Druck*, Nr. 37).
Cf.: *De Gulden Passer* 19 (1941), 150.

* SCHMOOK (Ger.). Boek en Bibliotheek. Handleiding voor de bibliotheekpractijk. ** Afl. 3 en 4. Antwerpen, De Sikkel. 1940-1941. 4°, blz. 289-432 en 433-537. Afb.

Boekbespreking

Nijhoff-Kronenberg: *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540. Tweede deel door M.E. Kronenberg.* Afl. 18 en 19. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1940, 8º. - Prijs: fl. 3 per aflevering.

Met dit klein boekdeel van 138 blz. is het tweede deel van N.K. voltooid. Het is overbodig nader op de bijzonderheden van de verschillende lijsten en registers, die de afleveringen 18 en 19 uitmaken, in te gaan; aanmerkingen betreffende de samenstelling van het werk, vindt men in onze vorige recensies.

De bladzijden I-LXIV bevatten, na een korte Inleiding (VII-XIII): Plaatselijk overzicht van de Nederlandsche drukkers en hun uitgaven; Afkortingen van gebruikte werken; Aanvullingen van de opgaven der vermelde exemplaren van Deel I en Deel II; Aanvullingen en verbeteringen van Deel I en Deel II; Concordantie der vroegere n^{os}. NAT., in Deel I aangehaald, met de tegenwoordige. Het Alfabetisch register beslaat de blz. 1085-1158 (schrijversnamen, titels, en gedeeltelijk onderwerpen)).

In haar Inleiding werpt Mej. K. een terugblik op het verrichte werk. ‘Gemengd zijn onze gevoelens, zoo besluit zij, wanneer we een dierbare taak hebben volbracht. Alles overstemmend is op het oogenblik evenwel de blijdschap, dat ik mijn arbeid, zoo afhankelijk van internationaal verkeer, heb kunnen voltooien, eer de wereldramp dergelijke opsporingen, en misschien voor langen tijd, onmogelijk heeft gemaakt.’ Gelukkig is Mej. K. van oordeel, dat haar taak met de afsluiting van dit deel nog niet ten einde is. Zij heeft natuurlijk veel vermeldingen bijeen gebracht van boeken waarvan tot nu toe geen exemplaar kon worden ontdekt. Deze talrijke gegevens, alhoewel vaak van onzekere waarde, zullen een nuttige lijst vormen; laten wij dus hopen dat wij, binnen afzienbaren tijd, de ‘Grondslagen voor een derde deel der Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540’ zullen zien verschijnen.

Dr Aug. VINCENT.

Bert Ranke: *Rederijkers in de Branding* (‘De Seizoenen’ nr 4, Antwerpen, N.V. De Nederlandsche Boekhandel, 1941. 58 pp., 11 ill., fr. 12, -)

‘Uit nationaal en cultureel-historisch oogpunt, is het van belang te weten welke rol het Rederijkerstooneel in deze opstandige beweging [d.i. de nationale revolutie tegen Spanje's overheersching] heeft gespeeld... Dit aan de hand van het bekende bronnenmateriaal een weinig klaarder te belichten was het bescheiden opzet dezer studie.’ (p. 7).

Dit vulgarisatiewerkje, dat bezwaarlijk een ‘studie’ kan heeten, beantwoordt volkomen aan het gestelde doel: Schrijver deelt vooraf enkele gegevens mede over de geschiedenis der Rederijkerskamers, en belicht dan, aan de hand van een reeks kenschetsende feiten en typische producten der Rede-

rijkersliteratuur, de rol die het tooneel in den godsdienststrijd der XVIe eeuw, heeft gespeeld.

Bevreemdend is het dat Schrijver de vraag, waarom de Protestantsche tendenzen zoo sterk in de Rederijkersliteratuur tot uiting kwamen, niet heeft beantwoord, zelfs niet eens heeft gesteld. Zijn uiteenzetting over de verhouding der Rederijkers tot den godsdienststrijd lijkt nogal verward, omdat hij de chronologische volgorde der gebeurtenissen niet eerbiedigt - wat toch in het onderhavig geval de aangewezen methode ware geweest -, maar jongere en oudere feiten door elkaar behandelt. Hoofdstuk II (p. 38) heet ‘De weerslag in het sociale en politieke leven’, maar zeer tot zijn spijt verneemt de lezer niets over de sociale beteekenis van de Rederijkerij en haar litteraire activiteit.

Gewaagd lijkt ons een uitlating als deze (p. 8): ‘De echte Renaissance naar den geest, heeft onze 16-eeuwsche literatuur niet gekend’. Beschouwt Schrijver deze Renaissance als ‘onecht’, omdat zij nog vele sporen van de Middeleeuwsche traditie vertoont? Maar kan er, van dit standpunt uit beschouwd, dan wel van een ‘echte’ Renaissance ‘überhaupt’ in Vlaanderen sprake zijn?

Op p. 28, sprekend over Gnapheus' *Troost ende Spiegel der Siecken* van 1531, waarin misbruiken van de geestelijkheid worden aangeklaagd, zegt Schrijver: ‘Het Concilie van Trente had met ernst gestreefd naar verbetering der wantoestanden, maar met Gnapheus' werk kon een trouw R.-K. zich nochtans niet vereenigen.’ Hij bezondigt zich hier aan een anachronisme: het Concilie werd pas in 1542 samengeroepen en in 1545 geopend.

Het boekje is keurig geïllustreerd met elf (niet twaalf, zooals verkeerdelijk op het titelblad staat vermeld) platen, waarvan er echter slechts vier rechtstreeks op de Rederijkers betrekking hebben: de overige zijn documenten in verband met de Godsdienstoorlogen. Een doelmatiger keuze van het illustratiemateriaal ware wenschelijk geweest.

Herman F. BOUCHERY.

Dr Hedwig Gollob: *Die Initialserien aus Wiener Incunabeln und Frühdrucken* (Studien zur deutschen Kunstgeschichte. Heft 309). J.H. Ed. Heitz. Strassburg, 1941.

Dit boekje is in de eerste plaats een... bevestiging, nl. dat, op de grens der XVe en XVIe eeuw, en verder in de eerste helft der XVIe, de landen van Centraal- en West-Europa, voordien beheerscht door den gothischen kultuurnorm, op nagenoeg eenzelfde, stelselmatige wijze, den immer groeienden invloed der jonge, opstrevende Renaissance ondergingen en ten slotte haar ideaal in al zijn konsekwenties assimileerden.

Van het processus dezer assimilatie is de kunsthistorie, dank zij haar aanschouwelijk en daarom onmiddellijk beleerend feiten-materiaal, de klaarste spiegel. En welk aspekt van haar veelzijdige aktie-sfeer wij ook onderzoeken, steeds komen wij tot eenzelfde, slechts naar gelang den typischen landaard van het assimileerende volk in luttele details varieerende, besluit.

Met Dr. Gollob's studie bewegen wij ons, voor dit tijdvak, op het terrein der dekoratieve kunst, en binnen 't raam harer ontwikkeling op dit der boekillustratie, waarvan de versierde aanvangletter weer een speciaal aspekt te noemen is. Nauwer ten andere dan de tekstillustratie, van meet af gebonden aan den gedachtengang van het gedrukte betoog, knoopt het versierde initiaal aan bij het zuiver dekoratieve karakter van het ornament dat, afgezien van zijn bestemming als opsmuk van een bepaald nuts- of luxe-voorwerp, heel wat vrijeren teugel laat aan de scheppende fantazie. De ontwikkeling van het ornament als dusdanig en van de versiering der op hout gesneden aanvangletter is dan ook identiek en zulks, zooals gezegd, voor al de noordelijke volkeren tijdens hun ingang van het gothische naar het Renaissance-tijdvak.

Volgen wij even die evolutie aan de hand der initiaal-reeksen, welke Dr. Gollob vond in Weensche inkunabelen en post-inkunabelen.

Op het einde der XVe en bij den aanvang der XVIe eeuw is de gothische inslag nog overwegend. Het sierelement beheerscht weliswaar het beeldvlak, doch overwoekert het te versieren voorwerp niet. Het initiaal staat wit op zwarten grond met de klaarblijkelijke of juister overgeërfde bedoeling het te kleuren met de hand. In elk geval bevordert zulks zijn duidelijkheid en is aan die duidelijkheid, ondanks voorkomende ‘overspoelingen’ door het rankend siermotief, nergens getornd geworden. In het eerste kwartaal der XVIe eeuw beschouwt men de aanvangletter niet meer als een zelfstandig en té versieren iets, doch wordt zij opgelost en ingeschakeld in de algemeene dekoratieve beleving van het beeldvlak. Méér nog, zij wordt zélf sier- en omramingsmotief van kleine, godsdienstige voorstellingen en, in tegenstrijd met den religieuzen ernst dier voorstellingen, opgebouwd uit allerlei fantastische elementen van plantaardigen, dierlijken en demonischen aard, die haar korpus tot onleesbaarheid toe verdoezelen. Bovendien draagt de techniek dezer luttele houtsneetjes - zwarte lijn op wit vlak - er niet toe bij om de leesbaarheid der letter te bevorderen (cf. afb. 29-59). Het is het overheerschen van den zg. ‘arabesken-stijl’, ontleend aan voorbeelden van Italiaansche herkomst, en die een treffend beeld ophangt van de manieristische verwarring, waarvan de noordelijke kunst - op welk gebied ook - in dit tijdsbestek zulke barokke blijken geeft. Typisch voor dien arabesken-stijl en tevens typisch voor de onderwerping van het initiaal aan het figuur-motief, is o.a. Dr. Gollob's afb. 48, waarin de beneden-krul der hoofdletter S de gothische heupwieging heeft op te vangen van de Moedermaagd, het onderste gedeelte een soort langs weerszij omgebogen voetstuk vormt - de Madonna op de maansikkel! - en het bovenste gedeelte blijkbaar bedoeld is als een baldakijn. Er zijn nog meer dusdanige voorbeelden op te diepen uit de voorhanden zijnde illustraties, doch dit eene geval moge hier, beknoptheidshalve, volstaan. - In den loop der jaren 1530-40 wordt de ‘schilderkundige’ arabesken-stijl immermeer verdrongen door den meer plastisch georiënteerden ‘grotesken-, rolwerk- en kartoeschen-stijl’ die, ondanks zijn niet minder fantastische formules, meer orde en klaarheid brengt in het aspekt van het

ornament. Hij ook komt uit Italië. Met hem gaat de Renaissance definitief zegevieren in de noordelijke dekoratieve kunst. Dr. Gollob geeft een vijftal afbeeldingen (83-87) van zeer vroege groteske hoofdletters die, jammer genoeg, geen volledig beeld ophangen van de ontwikkeling van dezen stijl, welke pas in de veertiger jaren tot rijpheid gekomen, zijn schoonste triomfen viert in de tweede helft der eeuw, - een periode, die buiten het arbeidsveld lag van den auteur. Slechts aanvankelijk, zooals door Dr. Gollob's afbeeldingen kan vastgesteld, was het korpus van het initiaal uit groteske elementen opgebouwd. Weldra echter teekent zich de letter weer klaar en duidelijk op het voorplan af en verheft zich op een achtergrond van ranke, filigrane-achtige grotesk-motieven, die haar ernst schijnen te milderen en het beeldvlak aantrekkelijk maken voor het oog. Doch ook in de meer ‘scenische’ hoofdletters uit het midden der XVIe eeuw breekt het nieuwe vormgevoel door, des te interessanter, dunkt ons, daar hier weer zuiverder noordelijke elementen tot uitdrukking gebracht worden. Doorgaans zijn deze houtblokjes tot in hun luttelste hoekje bewerkt. Allegorische, mythologische, doch vooral bijbelsche en volksche tooneeltjes zijn er op afgebeeld, doch nooit als in de arabesken-periode, beïnvloeden deze tooneeltjes het eigenmachtig karakter der hoofdletter, die steeds klaar, duidelijk afgeteekend en geheel wit, het voorplan beheerscht.

Ongetwijfeld heeft het langzaam maar zeker verdringen van het ‘woeliger’ gothische- door het volrond rustiger Antiqua-lettertype de ontwikkeling van het versierde initiaal in hoogerbedoelden zin bevorderd. -

Dr. Gollob's werkje is in de eerste plaats geschreven voor een specialistenkring, doch ook voor wie van verre of dichtbij belang stelt in de geschiedenis van het boek en die van de daarmede verband houdende boekversiering, zal het, als resultante van een lokaalonderzoek die een stuk Europeesche kunstgeschiedenis bevestigt, welkom zijn. Het heeft het voordeel te zijn gesteld in een eenvoudige, klare taal, die niettemin getuigt van een grondige beheersching van het vak. Bij amper 14 blz. kommentaar zijn niet minder dan 104 afbeeldingen gevoegd, zoodat het den lezer veroorloofd wordt 't betoog van den auteur stapvoets te kontroleeren aan de hand der illustraties. Het eenige verwijt dat den auteur kan worden aangerekend is 't feit, dat hij niet altijd zegt uit welke boeken hij zijn voorbeelden overnam. Zulks zou in niet geringe mate de dokumentarische en bibliografische waarde van zijn knappe studie verhoogd hebben.

Frank VAN DEN WIJNGAERT.